

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

"TATAR HALK EDEBİYATI: TARİHİ VE LİRİK TÜRKÜLER"
ADLI ESERDE MADDİ KÜLTÜRLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Hakkı GÜREŞÇİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Fatma ŞAHAN GÜNEY

TEMMUZ, 2021
MUĞLA

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

"TATAR HALK EDEBİYATI: TARİHİ VE LİRİK TÜRKÜLER"
ADLI ESERDE MADDİ KÜLTÜRLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Hakkı GÜREŞÇİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Fatma ŞAHAN GÜNEY

TEMMUZ, 2021
MUĞLA

YEMİN

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum *"Tatar Halk Edebiyatı: Tarihi ve Lirik Türküler"* Adlı Eserde Maddi Kültürle İlgili Söz Varlığı adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

18/06/2021

Hakkı GÜREŞÇİ

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı : GÜREŞÇİ

Adı : Hakkı

Referans No: 10408371

TEZİN ADI

Türkçe: "Tatar Halk Edebiyatı: Tarihî ve Lirik Türküler" Adlı Eserde Maddi Kültürle İlgili Söz Varlığı

Y. Dil: Vocabulary Related to Material Culture in a Book Named "Tatar Folk-Literature: Historical and Lyrical Folk Songs"

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

X

O

O

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Fakülte :

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : Şahan Güney, Fatma

Unvanı : Doç. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL: Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI: XVII+401

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

Tatar Halk Edebiyatı'nın "Tarihî ve Lirik Türküler" Türünde Maddi Kültürle İlgili Söz Varlığının Ortaya Konması ve Etimolojik Kökenlerinin Araştırılması.

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELEER:

1. Tatar Halk Edebiyatı
2. Tarihî ve Lirik Türküler
3. Maddi Kültür
4. Söz Varlığı

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELEER:

1. Tatar Folk-Literature
2. Historical and Lyrical Folk Songs
3. Material Culture
4. Word Entity

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	☐
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	☒
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	☐

Yazarın İmzası:

Tarih: 18/06/2021

"TATAR HALK EDEBİYATI: TARİHİ VE LİRİK TÜRKÜLER"

ADLI ESERDE MADDİ KÜLTÜRLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

ÖZET

"Tarihî ve Lirik Türküler" Tatar halk edebiyatının önde gelen türlerinden biridir. Bu çalışmada Tatarların tarihî ve lirik türkülerinde geçen maddi kültür unsurları tespit edilmiştir. İlbaris Nadirov'un "Татар Халык Ижаты Тарихи һәм Лирик Жырлар" (Tatar Halk İcatı Tarihi hem Lirik Cırlar) adlı kitabı da bu kapsamda çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

Tatar türkülerini maddi kültür unsurları açısından inceleyen bu çalışmada tespiti yapılan maddi öğeler (sözcükler), ses bilimsel ve anlamsal olarak kendisiyle benzer olan Türkiye Türkçesindeki, Osmanlı Türkçesindeki, Türkiye halk ağızlarındaki, Divanü Lûgat-it-Türk'teki, Rusçadaki ve Оріт Slovarya Tyurkskih Nareçiy adlı eserde geçen Tatar lehçesindeki maddi öğelerle (sözcüklerle) karşılaştırılmıştır. Ayrıca bu çalışmada tespiti yapılan sözcüklerin etimolojik açıklamaları da ayrıntılı şekilde verilmiştir.

Çalışmamız, giriş ve sonuç hariç "İnşaatla İlgili Unsurlar", "İmalatla İlgili Unsurlar", "Diğer Maddi Unsurlar" olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tatar Halk Edebiyatı, Tarihî ve Lirik Türküler, Maddi Kültür, Söz Varlığı.

**VOCABULARY RELATED TO MATERIAL CULTURE IN A BOOK
NAMED "TATAR FOLK-LITERATURE:
HISTORICAL AND LYRICAL FOLK SONGS"**

ABSTRACT

"Historical and Lyrical Folk Songs" are one of the foremost types of Tatar Folk-Literature. In this research, the elements of material culture in historical and lyrical folk songs of Tatars are identified. İlbaris Nadirov's book which is named "Татар Халык Ижаты Тарихи һәм Лирик Жырлар" (Tatar Җалык Ыраты Тариhi hem Lirik Їрлар) is used as a source for this research.

Material elements (words) that are identified in this research which analyzes Tatar's folk songs in terms of material culture elements are compared to the words in which are similar to themselves phonologically and semantically Turkish, Ottoman Turkish, Turkish dialects, Divanü Lûgat-it-Türk, Russian and the material elements (words) in Tatar dialects which are mentioned in the work named as Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy. In addition, etymological explanations of the words which are identified in the research are also given in detail.

The research includes three parts as "Elements of Construction", "Elements of Manufacturing, "Other Material Elements" except for introduction and conclusion parts.

Keywords: Tatar Folk-Literature, Historical and Lyrical Folk Songs, Material Culture, Word Entity.

ÖN SÖZ

Türküler halk biliminin önde gelen araştırma konularından biridir. Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu milliyetçilik anlayışı, halkları kendi ulusal kimliklerini yaratmaya ve bu ulusal kimliklerini de oturtacak zeminler aramaya itmiştir. Mit, efsane, masal, destan; koşuk, mani, koçaklama vb. gibi türler millî kimlik oluşturmada halkların dayanağı olmuştur. Halk edebiyatının oldukça işlek türlerinden biri olan türküler de bu millî kimlik oluşturma serüveninde kullanılan enstrümanlardan sadece biridir. Türküler, halkın bir nevi millî kimliği gibidir. Onlarda tek tek bireylerin veya toplumun sevincini, kederini, geleneğini, inancını, kahramanlığını, her türlü mücadelesini görebiliriz. Toplumun bu gibi değerlerinden kaynaklı somut yaratıları da türküler aracılığıyla nesilden nesile aktararak günümüze kadar gelmiştir. Bu yüzden türküler, geçmiş bugüne taşıyan kültür elçiliği görevini de üstlenmiştir.

Üst kimlikleri Türk olan Tatarlar da diğer halklar gibi ulusal kimliklerini şekillendirmede tarihî süreç içerisinde meydana getirdikleri folklor malzemelerinden - türkülerinden- yararlanmışlardır. Türküler, Tatar halk edebiyatında geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu çalışmada Nadirov'un eserinde geçen çeşitli nazım birimlerinden meydana gelmiş toplam ±12093 dizelik 585 Tatar halk türküsü incelenmiştir. Tatarlar türkü ve şarkılarını *cır* olarak adlandırmışlardır, tezimizde ise *cır* sözcüğünü karşılamak için *türkü* sözcüğü tercih edilmiştir. Tatarların maddi kültürleri üzerine tez ölçüsünde herhangi bir çalışmanın daha önce yapılmamış olması bu çalışmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Yüksek Lisans tez çalışmamın yürütülmesi esnasında, çalışmalarına yön veren, bilgi ve yardımlarını esirgemeyen ve bana her türlü desteği sağlayan hocam ve danışmanım Sayın Doç. Dr. Fatma ŞAHAN GÜNEY'e, çalışmalarımı her zaman destekleyen ve her zaman yanımda olan sevgili aileme ve değerli eşim Ebru GÜREŞÇİ'ye en içten teşekkürlerimi sunarım.

Hakkı GÜREŞÇİ

18/06/2021

MUĞLA

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	II
Tatar Türkçesi Yazı Dilinin Transkripsiyon Harfleri.....	VII
OSTN’de Tatar Türkçesine Ait Sözcüklerde Kullanılan Transkripsiyon Alfabeti....	VIII
Tez Çalışmasında Kullanılan Eser/Sözlük Kısaltmaları.....	IX
Ehmetyanov'un Tatar Têlênê Etimologik Süzlêgê'nin Çevriminde Kullanılan Kısaltmaların Türkçe Karşılıkları.....	XII
Ehmetyanov'un Tatar Têlênê Etimologik Süzlêgê'nin Çevriminde Geçen Kaynaklar ve Kısaltmaları.....	XIV
Genel Kısaltmalar ve İşaretler Tablosu.....	XVI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İNŞAATLA İLGİLİ UNSURLAR

1.1. Barınmayla İlgili Unsurlar.....	14
1.1.1. Mesken Olarak Kullanılanlar.....	14
1.1.2. İş ve Ticaret Hayatıyla İlgili Olanlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar.....	19
1.1.3. Temizlik ve Sağlıkla İlgili Olanlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar.....	29
1.1.4. Dinî Hayatla İlgili Olanlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar.....	32

1.1.5. Tarım ve Hayvancılıkla İlgili Olanlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar.....	34
1.1.6. Askerî Durumla İlgili Olanlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar.....	41
1.1.7. Cezalandırma ve Korunmayla İlgili Olanlar.....	42
1.1.8. Eğitimle İlgili Olanlar.....	46
1.2. İnşaatla İlgili Diğer Unsurlar.....	47
1.2.1. Ulaşım ile İlgili Olanlar.....	47
1.2.1.1. Su Ulaşımıyla İlgili Unsurlar.....	47
1.2.1.2. Su Ulaşımıyla İlgili Olanların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar.....	52
1.2.1.3. Kara Ulaşımıyla İlgili Unsurlar.....	53
1.2.1.4. Kara Ulaşımıyla İlgili Olanların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar.....	59
1.2.1.5. Hava Ulaşımıyla İlgili Unsurlar.....	61
1.2.1.6. Ulaşım ile İlgili Diğer Unsurlar.....	62
1.2.2. Topluluk Hayatından Doğan İnşaatla Dayalı Unsurlar.....	66
1.2.3. Yarı İnşai Mahiyette Olanlar.....	83
1.2.4. Ölümle İlgili İnşaatla Dayalı Unsurlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar.....	91
1.2.5. Barınmayla İlgili Olanların Bölümünü Teşkil Eden Unsurlar.....	95
1.2.6. Yapıların Ayrılmaz Parçasını Teşkil Eden Unsurlar.....	101

İKİNCİ BÖLÜM

İMALATLA İLGİLİ UNSURLAR

2.1. Yenilen-İçilen Maddeler.....	122
2.1.1. Yiyecekler.....	122
2.1.1.1. İnsanlara Yönelik Olan Yiyecekler.....	122
2.1.1.2. Hayvanlara Yönelik Olan Yiyecekler ve Bunların Oluşturduğu Durumlar.....	138
2.1.2. İçecekler ve İçecek Yapımında Kullanılan Unsurlar.....	143
2.2. Giyimle İlgili Unsurlar.....	148
2.2.1. Giyim İmalinde Kullanılan Malzemeler.....	148
2.2.2. Baş Giyimiyle İlgili Unsurlar.....	169
2.2.3. Üst Giyimle İlgili Unsurlar.....	178
2.2.4. Alt Giyimle İlgili Unsurlar.....	188
2.2.5. Ayak Giyimiyle İlgili Unsurlar.....	190
2.2.6. Giyimin Tamamlayıcı Unsurları.....	201
2.2.7. Genel Olarak Giyim ve Giyimin Parçalarını Oluşturan Unsurlar.....	208
2.2.8. Kumaştan Yapılan Diğer Eşyalar.....	217
2.2.9. Genel Olarak İp ve İple İlgili Meydana Gelmiş Unsurlar.....	231
2.3. Ev Eşyası ve Alet-Edevat Olarak Kullanılanlar.....	239
2.3.1. Ev Eşyaları.....	239
2.3.1.1. Mobilya Olarak Kullanılanlar.....	239
2.3.1.2. Sofra ve Mutfak Eşyaları.....	246
2.3.1.3. Aydınlatma Araçları.....	263

2.3.2. Alet ve Edevatlar.....	266
2.3.2.1. İş Alet ve Edevatları.....	266
2.3.2.2. Savaş Alet ve Edevatları.....	272
2.3.2.3. Hayvanlarla İlgili Alet ve Edevatlar.....	284
2.3.2.4. Tarımla İlgili Alet ve Edevatlar.....	294
2.3.2.5. Musikiyle İlgili Alet ve Edevatlar.....	298
2.3.2.6. Diğer Ses Çıkarıcı Alet ve Edevatlar.....	302
2.3.2.7. İletişim Araç-Gereçleri ve Bunlarla İlgili Unsurlar.....	304
2.3.2.8. Süs ve Süslenmeyle İlgili Alet ve Edevatlar.....	306
2.3.2.9. Dikiş-Nakışla İlgili Alet ve Edevatlar.....	310
2.3.2.10. Temizlik ve Sağlıkla İlgili Alet-Edevat ve Unsurlar.....	312
2.3.2.11. Diğer Eşya, Alet ve Edevatlar.....	315
2.4. Kitap ve Yazıyla İlgili Unsurlar.....	320
2.5. Baskı ve Resimle İlgili Unsurlar.....	329
2.6. Diğer Süs ve Süslemeyle İlgili Unsurlar.....	332
2.7. Diğer Maddi Unsurlar.....	341

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER MADDİ UNSURLAR

3.1. Servet ve Kıymet İfade Eden Maddi Unsurlar.....	356
3.1.1. Genel Anlamda Olanlar.....	356
3.1.2. Para Birimi Olanlar.....	363
3.2. Madenler ve Kıymetli Taşlar.....	367
3.2.1. İnce İşçilikle İşlenenler.....	367

3.2.2. Kaba İşçilikle İşlenenler.....	377
3.2.3. Alışımından Meydana Gelenler.....	381
3.3. Ziyinet ve Takıyla İlgili Maddi Unsurlar.....	383
 SONUÇ.....	 393
KAYNAKÇA.....	398

TATAR TÜRKÇESİ YAZI DİLİNİN TRANSKRİPSİYON HARFLERİ

Tatar-Kiril Alfabesi	Latin Alfabesi	Tatar-Kiril Alfabesi	Latin Alfabesi
А, а	A, a	Т, т	T, t
Б, б	B, b	У, у	U, u / v
В, в	V, v	Ф, ф	F, f
Г, г	G, g	Х, х	H, h
Д, д	D, d	Ц, ц	Ts, ts
Е, е	Ė, ė	Ч, ч	Ç, ç
Ж, ж	J, j	Ш, ш	Ş, ş
З, з	Z, z	Щ, щ	Şç, şç
И, и	İ, i	Ы, ы	I, ı
Й, й	Y, y	Э, э	Ė, ė
К, к	K, k	Ю, ю	Yu, yu / Yü, yü
Л, л	L, l	Я, я	Ya, ya / Ye, ye
М, м	M, m	Ә, ә	E, e
Н, н	N, n	Ө, ө	Ö, ö
О, о	O, o	Ү, ү	Ü, ü
П, п	P, p	Ж, ж	C, c
Р, р	R, r	Һ, һ	Ń, ñ
С, с	S, s	Һ, һ	H, h

**OSTN'DE TATAR TÜRKÇESİNE AİT SÖZCÜKLERDE KULLANILAN
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ¹**

Kiril Alfabesi	Latin Alfabesi	Kiril Alfabesi	Latin Alfabesi
A a	A a	К к	Ƙ ƙ
ω ω	Å å	Л л	L l
Б б	B b	М м	M m
Ц ц	C c	Н н	N n
Ч ч	Ç ç	ң	ñ
Д д	D d	Ө ө	O o
Ä ä	E e	Ë ë	Ö ö
ω ω	Ē ē	П п	P p
Ē ē	Ē ē	Р р	R r
Φ φ	F f	С с	S s
Г г	G g	Ш ш	Ş ş
Ђ ђ	Ĝ ĝ	Т т	T t
Һ һ	H h	У у	U u
X x	Ң ң	Ү ү	Ū ū
Ы ы	I ı	Ү ү	Ü ü
İ i	İ i	Ү ү	Ū ū
І і	İ i	В в	V v
Ӣ ӓ	Ӣ ӓ	W w	W w
Ӣ ӓ	Ӣ ӓ	J j	Y y
Ж ж	J j	З з	Z z
К к	K k		

¹ Tezimizde OSTN'den (Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy) alınan Tatar Türkçesine ait sözcüklerin transkripsiyonu yapılırken Mustafa Toker'in doktora tezinde hazırladığı bu transkripsiyon alfabesi (Toker, 2003: 20) kullanılmıştır.

KISALTMALAR

Tez Çalışmasında Kullanılan Eser/Sözlük Kısaltmaları

- BRS** : Uraksin, Z. G. (1996), Başkirsko-Russkiy Slovar', İzdatel'stvo Digora, Moskva.
- BRTS** : Bogoçanskaya, N. N., Torgaşova A. S. (2009), Bol'soy Russko-Turetskiy Slovar', Dom Slavyanskoy Knigi, Moskva.
- BTS** : Büyük Türkçe Sözlük, Farabi, Sürüm No: 1. 0
- DLT 1** : Atalay, B. (1985), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DLT 2** : Atalay, B. (1985), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DLT 3** : Atalay, B. (1985), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DLT 4** : Atalay, B. (1986), Divanü Lûgat-it-Türk Dizini 'Endeks' IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DS** : Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1963-1982), C. I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ES 1** : Ehmetyanov, R. G. (2015), Tatar Têlênêñ Etimologik Süzlêğë, Tom I (A-L), Megarif–Vakit Neşriyatı, Kazan.
- ES 2** : Ehmetyanov, R. G. (2015), Tatar Têlênêñ Etimologik Süzlêğë, Tom II (M-Ya), Megarif–Vakit Neşriyatı, Kazan.
- KTTS** : Öner, M. (2009), Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- MS** : Samoylov, K. İ. (1941), Morskoy Slovar' v 2 Tomah, Gosudarstvennoe Voennno-Morskoe İzdatel'stvo NKVMF Soyuza SSR, Moskva-Leningrad.
- MÜLLER I** : Müller, V. K. (2013), Polniy Anglo-Russkiy/Russko-Angliyskiy Slovar', İzdatel'stvo Eksmo, Moskva.

- MÜLLER II** : Müller, V. K. (2007), Bol'soy Anglo-Russkiy/Russko-Angliyskiy Slovar', İzdatel'stvo Eksmo, Moskva.
- OSTN 1** : Radloff, W. (1893), Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte) Tom I, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg.
- OSTN 2** : Radloff, W. (1899), Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte) Tom II, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg.
- OSTN 3** : Radloff, W. (1905), Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte) Tom III, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg.
- OSTN 4** : Radloff, W. (1911), Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte) Tom IV, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg.
- OTS** : Parlatır, İ. (2006), Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yayınevi, Ankara.
- RTES** : Rıbalçenko, T. E. (2011), Rusça Temel Sözlük (Rusça-Türkçe/ Türkçe-Rusça), Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.
- RTS** : Ganiyev, F. (1997), Rusça-Tatarça Sözlük, İnsan, Meskev.
- THİ** : Nadirov, İ. N. (1988), Tatar Halk İcatı Tarihi hem Lirik Cırlar, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- TOKER** : Toker, M. (2003), W. Radloff'un 'Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi (3 cilt), Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler, Konya.
- TÖTS** : Ganiyev, F., Rehimova, A. (1998), Törökçe-Tatarça Sözlük, İnsan Neşriyatı, Kazan-Meskev.
- TRS** : Tatarsko-Russkiy Slovar' (1966), Okolo 40 Tıs Slov.

- TS** : Özel, S., Kutlu, A., ve başk. (2012), Türkçe Sözlük, 3. Baskı, Dil Derneği Yayınları, Ankara.
- TTAS 1** : Mahmutova, L. T., Möhemmediyev, M. G., Sabirov, K. S., Hanbikova, Ş. S. (1977), Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêğë I (A-Y), Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- TTAS 2** : Mahmutova, L. T., Möhemmediyev, M. G., Sabirov, K. S., Hanbikova, Ş. S. (1979), Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêğë II (K-S), Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- TTAS 3** : Mahmutova, L. T., Möhemmediyev, M. G., Sabirov, K. S., Hanbikova, Ş. S. (1981), Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêğë III (T-R), Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- TTS** : Ganiyev, F., Ehmetyanov, R., Açıkgoz, H. (1997), Tatarça-Törëkçe Süzlêk, İnsan Neşriyatı, Kazan-Meskev.

Ehmetyanov'un *Tatar Tělněñ Etimologik Süzlěğě*'nin Çevriminde Kullanılan Kısaltmaların Türkçe Karşılıkları

Diller ve Ağızlar Kısaltması

Abaz.: Abazaca	Even.: Even dili
Akad.: Akadca	Evenk.: Evenk dili
Alm.: Almanca	Far.: Farsça
Alt.: Altayca	Fin.: Fince
Ar.: Arapça	Fr.: Fransızca
Aramey.: Yahudi dilinin eski diyalekti	Gag.: Gagavuzca
Avest.: «Avesta» dili	Germ.: Alman dilleri
Az.: Azerbaycan dili	Grek.: Grekçe
Başk.: Başkurtça	Hak.: Hakasça
Brb.: Tatar dilinin Baraba diyalekti	Hint.: Hintçe
Bulg.: İdil Boyu Bulgar dili	Hint-Avr.: Hint-Avrupa dilleri
Bur.: Buryatça	Hint-İr.: Hint-İran dilleri
Çağ.: Çağatayca	İçk.: Tatar dilinin İçkin ağzı
Çeç.: Çeçence	İng.: İngilizce
Çek.: Çekçe	İr.: İran dilleri
Çerk.: Çerkezce	İsp.: İspanyolca
Çin.: Çince	İt.: İtalyanca
Çulım.: Çulım dili	Japon.: Japonca
Çuv.: Çuvaşça	Kabarda.: Kabarda dili
Endonez.: Endonezya dili	Kalm.: Kalmukça
Erm.-Kıp.: Ermeni Kıpçakçası	Kamas.: Kamas dili
Eston.: Estonca	Kar.: Karaimce (Karayca)

Kaz.: Kazakça	Mord.: Mordovya dili (Mord. E. – Erzya, Mord. M. – Mokşa)
K.-Bal.: Karaçay-Balkarca	Nog.: Nogayca
Kıp.: Kıpçakça	Nok.: Tatar dilinin Nokrat ağzı
Kır.: Kırgızca	Oğuz.: Oğuz dilleri
K.-Kalp.: Karakalpakça	Oroç.: Oroç dili
Komi.: Komi dili	Oset.: Osetya dili
Kor.: Korece	Osm.: Osmanlıca
Krşn.: Tatar dilinin Kreşin ağzı	Özb.: Özbekçe
Kr.-Tat.: Kırım Tatar dili	Pehl.: Pehleviçe
Kum.: Kumukça	Prm.: Tatar dilinin Perm ağzı
Kuman.: Kumanca	Rus.: Rusça
Kürt.: Kürtçe	Sami.: Sami dilleri
Lat.: Latince	Sansk.: Sanskritçe
Leh.: Lehçe	Sib.Tat. veya Sib.: Tatar dilinin doğu (Sibirya) diyalekti ve ağızları
Leton.: Letonca	Slav.: Slav dilleri
Lezg.: Lezgi dili	Soğd.: Soğdca
Lit.: Litvanya dili	Sümer.: Sümerce
Mac.: Macarca	Şor.: Şorca
Manç.: Mançuca	T.: Türkiye Türkçesi
Mansi.: Mansi dili	Tac.: Tacikçe
Mar.: Mari dili	Tamil.: Tamilce
Mar. D.: Mari dilinin doğu ağızları	Tat.: Tatarca
Mar. Dağ.: Mari dilinin dağ ağızları	T. Bulg.: Tuna Boyu Bulgar dili
Miş.: Tatar dilinin batı (Mişer) ağızları	
Moğ.: Moğolca	

Tibet.: Tibetçe	Udm.: Udmurtça
Tohar.: Toharca	Ukr.: Ukrayna dili
Trbs.: Tatar dilinin Turbaslı ağzı	Uyg.: Uyğurca
Tung.: Tunguzca	Yahud.: Yahudi dili
Tung.-Manç.: Tunguz-Mançu dilleri	Yak.: Yakutça
Tuv.: Tuvaca	Ygn.: Yagnob dili
Türki: Türki dil(ler)	Xan.: Hantı dili
Türk.: Türkmençe	

Ehmetyanov'un *Tatar Tělēñ Etimologik Süzləğē*'nin Çevriminde Geçen Kaynaklar ve Kısaltmaları

Baskakov N.A. Severnie Dialekti Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka. Dialekt Çernevıh Tatar (Tuba Kiji). Teksti i Perevodı. – M., 1965.

Baskakov N.A. Dialekt Çernevıh Tatar. – M., 1966.

Baskakov N.A. Dialekt Kumandintsev. M., – 1972.

Borovkov A.K. Badā'i' al-Lugat. Slovar' Tāli İmāni Geratskogo k Soçineniyam A. Navoi. – M., 1961.

Borovkov A.K. Leksika Sredneaziatskogo Tafsira XII-XIII vekov. – M., 1963.

Budagov L. Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih Nareçiy. Tt. I-II . – SPB., 1869–1871.

CC – Codex Cumanicus – Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus von W. Radloff. – SPB., 1887.

Clauson G. An etymological Dictionary of PreThirteenth century Turkish. – Oxford, 1972.

DLT – Divan-ı Lügati't -Türk Tercümesi. Tt. I–III.– İstanbul, 1939–1941.

DTS – Drevnetyurskiy Slovar'. – L., 1969.

- Egorov V.G. Etimologičeskiy Slovar' Čuvaşskogo Yazıka. – Çeboksarı, 1964.
- ESTYA – Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Tt. I–IV. – M., 1974–1980.
- Fasmer M. Etimologičeskiy Slovar' Russkogo Yazıka. T. I. – M., 1986. T. II. – M., 1986. T. III. – M., 1987. T. IV. – M., 1987.
- Fedotov M.R. Etimologičeskiy Slovar' Čuvaşskogo Yazıka. Tt. I–II. – Çeboksarı, 1996.
- Gabain, A. von, Alttürkische Grammatik. 3. Aufl. – Wiesbaden, 1974, Berlin, 1950.
- Gombocs Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnörter in der ungarischen Sprache // MSFOu. – XXX. – Helsinki, 1912.
- KESK – Litkin V.İ., Gulyaev E.İ. Kratkiy Etimologičeskiy Slovar' Komi Yazıka. – M., 1970.
- MK – Mahmud Kaşgari.
- Platts A.J. A dictionary of Urdu, classical Hindi and English. – M., 1949.
- Poppe N.N. Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al- Adab. Ç. I–II. – M.–L., 1938–1939.
- Radlov V.V. Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy. Tt. I–IV. – SPB., 1893–1911.
- Ramstedt G.J. Studies in Korean Etymology. – MSFOu. XCV. – Helsinki, 1949.
- Ramstedt G.İ. Vvedenie v Altayskoe Yazıkoznanie. – M., 1957.
- Räsänen M. Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der türksprachen. – LSFU. – XVII. 1. – Helsinki, 1969.
- Redhouse J.W. A turkish and English lexicon. – Ankara, 1993.
- SSTMYA – Sravnitel'nıy Slovar' Tunguso-Man'çjurskih Yazıkov. Tt. I–II. – L., 1975–1977.
- Sumer F. Türklerde Atçılık ve Binicilik – Ankara, 1983.

GENEL KISALTMALAR VE İŞARETLER TABLOSU²

	BRTS/ RTS/ RTES/ MS	ES	OTS	OSTN	TOKER	TS	TTAS
Ar.			Arapça	Arapça	Arapça		
Bul.			Bulgarca				
F.			Farsça				
Far.				Farsça	Farsça		
Fr.			Fransızca			Fransızca	
İng.			İngilizce				
İt.			İtalyanca				
Moğ.					Moğolca		
Rus.	Rusça		Rusça	Rusça	Rusça		
Yun.			Yunanca			Yunanca	
ağız.					Ağızlarda kullanılan kelime		Ağızlarda kullanılan kelime
bk.		Bakınız	Bakınız	Bakınız			Bakınız
bot.					Botanik		Botanik
din.					Dinle ilgili kelime		
diyal.		Diyalekt					Diyalekt
esk.		Eskimiş/ eski (söz)			Eski kelime		Eski kelime
folk.		Folklorik eserlerde kullanılan bir birim					
kit.		Kitabi söz			Kitabi söz		

² Bu tabloda, tez içinde çeşitli kaynaklardan alınmış açıklamalarda geçen kısaltmalar ile tarafımızca verilen kısaltmalar toplu halde ve açıklamalarıyla gösterilmiştir.

	BRTS/ RTS/ RTES/ MS	ES	OTS	OSTN	TOKER	TS	TTAS
kon.		Konuşma dili			Konuşmada kullanılan kelime		Konuşma dili
krş.	Karşılaş-tırınız	Karşılaş-tırınız			Karşılaştırınız		
mec.		Mecaz anlam			Mecaz anlam		Mecaz anlam
tar.		Tarihî söz			Tarihle ilgili kelime		Tarihî söz
Yaz.		Yazma					
←		Kökünden, kök sözcükten					
>		Dönüşüm yönü veya dilden dile aktarım yönü					
>>		Aracı formlar veya diller aracılığıyla değişerek gelen					
*		Yeniden yapılandırılmış ses					
~		Eşit formlar (sesler) arasında koyulur					
?		"Böyle miymiş" anlamında koyulur					
C.	cilt						
s.	sayfa						
ss.	sayfa sayısı						
vb.	ve benzer(ler)i						

GİRİŞ

Bu çalışma, Tatar halkının maddi kültür unsurları üzerinedir. Söz konusu çalışmada Tatarların tarihî ve lirik türkülerinde geçen maddi kültür öğeleri ele alınmış olup bu kapsamda İlbarıs Nadirov'un "Татар Халык Ижаты Тарихи һәм Лирик Жырлар" (Tatar Halkı İcatı Tarihi hem Lirik Cırlar) adlı kitabı temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Türkiye'de Tatar halkının maddi kültür unsurları üzerine yüksek lisans ve doktora tezi seviyesinde herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamdan yola çıkarak çalışmamız bu konuda bir öncü olacak ve bu alana küçük de olsa bir katkı sağlayacaktır.

Çalışmamızda İlbarıs Nadirov'un yukarıda bahsi geçen kitabı defaatle incelenmiş ve maddi kültür unsuruna konu olabilecek yüzlerce sözcük tespit edilmiştir. Tatarların tarihî ve lirik türkülerinin oldukça kapsamlı olması, tespit ettiğimiz kültürel unsurların sayısına da yansımıştır. Bu kapsamda ele alınan maddi unsura dair sözcükler üç ana bölüm altında tasnif edilmiştir.

Tarafımızca yapılan "maddi kültürle ilgili söz varlığı" kapsamlı bu çalışmada şu şekilde bir yöntem kurgulanmıştır: Öncelikle temel kaynak kitabımızın içindeki maddi kültür öğeleri tespit edilmiştir ve bu tespitler sonucu ortaya çıkan sözcüklerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları çeşitli sözlükler yardımıyla verilmiştir. Ayrıca, tespiti yapılan sözcüklerin açıklamalı anlamları *Tatar Dilinin Anlatmalı Sözlüğü*'nden yararlanılarak Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Bundan sonra, bu tespitler kapsamında Tatar dilinde kullanılan her bir sözcüğün -eğer varsa- Türkiye Türkçesinde, Osmanlı Türkçesinde, Türkiye halk ağızlarında, Divanü Lûgat-it-Türk'te ve Rusçada olan karşılıkları açıklamalarıyla birlikte verilmiştir. Ek olarak, tespit ettiğimiz maddi kültür unsurları, Radloff'un XIX. yy.ın sonu ile XX. yy.ın başlarında Tatar Türkçesi ağızlarından derlediği sözcüklerle de karşılaştırılmıştır. Son olarak da yine söz konusu sözcüklerin etimolojileri ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur.

Çalışmanın üç temel amacı vardır:

Bunlardan ilki, Tatar halkının zengin kültür birikimini tarihî ve lirik türküler üzerinden göstermek; ikincisi, Tatarların maddi kültür unsurlarını çeşitli coğrafyalarda, zamanlarda yaşayan-yaşamış diğer Türklerin kültürel birikimleriyle karşılaştırmak ve Tatarların aynı zamanda ve coğrafyada yaşadıkları Rus halkının maddi öğeleriyle Tatarların maddi öğeleri arasındaki -varsa- kültürel geçişleri göstermektir. Üçüncü amacımız ise maddi unsura dâhil olan sözcüklerin farklı veya aynı zamanlarda, coğrafyalarda yaşayan-yaşamış dil veya şive(ler)deki sözcükler ile olan benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymaktır.

Tatar Dilinin Anlatmalı Sözlüğü'nden yararlanılmasının amacı:

Yukarıda da anlaşıldığı üzere bu çalışmada, tarihî ve lirik türkülerde geçen maddi kültür unsurları üzerinden kısmi bir karşılaştırmalı sözlük oluşturma amacı güdülmüştür. Bunun için Tatar Türkçesinde kullanılan bir sözcüğün o dildeki karşılığını tam olarak bilmemiz gerekmektedir, bu husus değerlendirmeleri sağlıklı bir şekilde yapmamız açısından oldukça önemlidir. Öte yandan, her ne kadar bu sözcüklerin karşılıklarını çeşitli Tatarca-Türkçe, Tatarca-Rusça vb. sözlüklerden versek de bu sözcüklerin "Tatar Dilinin Anlatmalı Sözlüğü"nden daha iyi ve daha kapsamlı şekilde açıklanacağı göz önünde bulundurularak söz konusu sözlük kullanılmıştır. Bu gerekçelere dayanarak sözcüklerin açıklamaları Tatarcadan Türkçeye çevrilmiştir.

Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılmasının amacı:

Temel gayemiz, Tatarcada kullanılan bir sözcüğün Türkiye Türkçesinde ve Türkiye coğrafyasında yaşayıp yaşamadığını tespit etmektir. Bu tespitler, farklı iki coğrafyada yaşayan aynı millettten iki halkın ortak kelime ve kültür dünyasına ne kadar sahip olduğunu gösterecektir. Kıpçak grubuna ait olan bir dil ile Oğuz grubuna ait bir dilin ortak sözcük hazinesini ortaya çıkarmak ve diller arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları dil bilimsel açıdan göstermek hedeflerimiz arasındadır. Tatar Türkçesindeki bir sözcük, Türkiye Türkçesinde ne gibi fonetik ve yapısal

değişikliklere uğramıştır? Tatarcada kullanılan bir sözcük bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmakta mıdır? Ortak kültür dairesinde her iki dilden ne kadar maddi unsur-sözcük kesişim göstermiştir? Bahsi geçen herhangi bir sözcüğün her iki dilde bulunmasına rağmen karşıladıkları anlamlar aynı mıdır? Tüm bu sorulara cevap vermek için sözcüklerin Türkiye Türkçesi karşılıkları da verilmiştir.

Osmanlı Türkçesi ile karşılaştırılmasının amacı:

"18. ve 19. yüzyılda Kazan Tatarları ile Osmanlılar arasında iktisadi ve kültürel ilişkilerin gelişmesiyle birlikte Kazan Türkçesine gramatik ve leksikolojik pek çok Osmanlıca unsur girmiştir" (Aktaş, 2105: 7). Amacımız, Osmanlıcadan Tatar Türkçesine girmiş olabilecek sözcükleri ve maddi kültür unsurlarını tarihî ve lirik türküler üzerinden göstermek, Tatar Türkçesinde ve sahasında olan sözcüklerle ve maddi unsurlarla Osmanlı Türkçesinde ve sahasında olan sözcükleri ve maddi unsurları karşılaştırmak, Tatar Türkçesindeki sözcüklerin Osmanlıcada karşılıklarının olup olmadığını eğer varsa bu sözcükler üzerinden dil bilimsel temelde meydana gelmiş değişiklikleri göstermek ve varsa sözcüklerin anlamsal değişikliklerini ortaya koymaktır. Çalışmamızda hem Tatarcada hem Osmanlıcada olan birçok sözcük tespit edilmiştir.

Türkiye halk ağızları ile karşılaştırılmasının amacı:

Tatar yazı dilinde kullanılan ancak Türkiye Türkçesinin yazı dilinde olmayıp Türkiye halk ağızlarında yaşayan sözcükleri tespit etmek, tespiti yapılan sözcükleri halk ağızlarındaki sözcüklerle anlamsal ve dil bilimsel açıdan karşılaştırmak amaç edinilmiştir. Çalışmamızda tespiti yapılan birçok sözcüğün ses ve yapısal farklılıklarından dolayı hem Türkiye Türkçesi yazı dilindeki hem de Türkiye halk ağızlarındaki karşılıkları birlikte verilmiştir.

Divanü Lûgat-it-Türk ile karşılaştırılmasının amacı:

Divanü Lûgat-it-Türk (DLT), Türkçenin ilk sözlüğü, ansiklopedisi ve dil bilgisi kitabıdır. Tarihî ve kültürel öğelerin ortaya konulmasında bir başvuru kaynağıdır. XI. yy.da Orta Türkçe Dönemi'nde yazılan bu eser, dil bilimsel öğeleri, söz varlığı ve maddi kültür unsurlarının niteliği ve niceliği bakımından birçok çalışmaya kaynaklık etmiştir. Biz de çalışmamızda bu eserin gücünden faydalanmak istedik. DLT'de geçen sözcükler, şüphesiz ki Türkçenin daha saf, daha katıksız hâlidir. Yani, DLT'deki her sözcük Türkçenin öz haline, bu dönemden sonra teşekkül etmiş Türk dillerindeki sözcüklerden daha yakındır. Tatarcada bugün kullanılan bir sözcüğün DLT ile karşılaştırılması, o sözcüğün yüzyıllar içinde ne gibi dil bilimsel değişikliklere uğradığını ya da sözcüklerin yüzyıllar içinde anlamsal değişime uğrayıp uğramadığını, başka anlamlar kazanıp kazanmadığını ortaya koyacaktır. Söz gelimi, DLT'de de geçen *kıl* sözcüğü, bir insan veya hayvanın kılı anlamını karşılamaktadır. Bu sözcük, Tatar Türkçesinde yan anlam da kazanarak bir enstrümanın ses çıkarıcı parçası haline gelmiştir.

Tarihî ve lirik türkülerde tespit edilen birçok kültürel unsur DLT'de de tespit edilmiştir. Hatta Tatarların tarihî ve lirik türkülerinden biri bire bir DLT'de de geçmektedir. Aşağıda bunun örneği verilmiştir:

Tarihî ve Lirik Türküler'de geçen şiir:	Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen şiir:
Bardı seña yek	Bardı sanğa yek otu tutup bal
Utruv totıb bal	Barçın kedhiben talu yuwga bolup kal
Barçın, kēdiben	
Tēlūv yuga bulıp kal	

Yukarıda verilen şiir karşılaştırmalarından da anlaşılacağı üzere aralarında yaklaşık bin yıllık bir zaman dilimi bulunmasına rağmen Türk dillerinden Tatarca halen canlılığını korumakta ve dilin asli işlevlerinden olan kültür aktarıcılığı görevini kesintisiz yerine getirmektedir. Yine bu karşılaştırmada Türk dilleri arasındaki dönemsel ve coğrafi farklılıklardan kaynaklı dil bilimsel farklılaşmaları da görebilmekteyiz.

Rusça ile karşılaştırılmasının amacı:

Tatarlar bugün Rusya Federasyonu içinde yaşamaktadırlar. Coğrafi olarak bu bağlılık Tatarların maddi kültür unsurlarına da yansımıştır. 1552'den beri Rusya egemenliğinde yaşayan Tatarca, doğal olarak Rus dilinin hegemonyası altında kalmıştır. Kültürel alışverişte baskın dil ve kültür, alt kültürü ve dilleri genel olarak kendi lehine etkilemiş ve bu etki neticesinde baskın kültür kendi kültür unsurlarını - baskı ile veya kendiliğinden- bu alt gruplara aktarmıştır (mesela: Rusça *peç* (soba) sözcüğü Tatarcaya *miç* şeklinde geçmiştir). Tabii bu durumun tam tersi durumları da yok değildir. Aşağıdan yukarıya bir kültür ve dil aktarımı da söz konusudur (mesela: *кабыз* (su değirmeni kanalı, arık) sözcüğü Tatar dilinden Rusçaya girmiştir. (ES, cilt 2, s. 40)).

Genel amacımız, tarihî ve lirik türküler üzerinden Rusçadan Tatarcaya veya Tatarcadan Rusçaya geçmiş maddi kültür unsurlarını ve sözcükleri tespit etmek ve bu geçişler neticesinde sözcüklerde meydana gelen dil bilimsel farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koymaktır.

W. Radloff'un 'Opıt Slovary Tyurkskih Nareçiy' adlı eserinde geçen Tatar lehçesine ait sözcüklerle karşılaştırılmasının amacı:

Radloff'un bu eseri bir sözlük denemesidir, bu eser içinde 9574 adet Tatar Türkçesine ait sözcük vardır. Radloff bu eserini hazırlarken öncelikle sahada yapmış olduğu derlemelerden, Orhun ve Uygur yadigârlarından, Kutadgu Bilig ve Codex Cumanicus gibi eserlerden ve o dönemde yayınlanmış olan lehçe sözlüklerinden yararlanmıştır.³ Radloff bu sözlük denemesinde geçen sözcüklerin büyük çoğunluğunu Kazan'da görev yaparken ağızlardan derlemiştir (Toker, 2003: 10-13).

Bu bilgiler ışığında bizim amacımız, bugünkü Tatar Türkçesi yazı dilinde olan bir sözcüğü Radloff'un halk ağızlarında derlediği sözcüklerle karşılaştırmaktır. Bunun yanı sıra Radloff'un derlediği bu sözcüklerin bugünkü Tatar dilinde dil bilimsel olarak ne gibi değişikliklere uğradığını, ağızlardan derlediği sözcüklerin Tatar yazı diline girip girmediğini, girmişse bunların hangi sözcükler olduğunu, hem Tatar yazı

³ Bu sözlükler: Lazar Zaharoviç Budagov'un *Sravnitelny Slovar' Turetsko-Tatarskih Nareçiy* adlı eseri, Troyanskiy'nin *Slovar' Tatarskago Yazıka* adlı sözlüğü ve Kayyum Nasırî'nin sözlükleridir.

dilinde hem de Radloff'un derlemesinde geçen sözcüklerin anlam olarak özdeş olup olmadığını, bunlarda anlamsal değişikliklerin meydana gelip gelmediğini göstermektedir. Radloff, ağız derlemelerini XIX. yy.ın sonu ile XX. yy.ın başlarında yapmıştır. Bu dönem Osmanlıcanın halen yazı dili olduğu dönemdir yani bu çalışmada istenirse Osmanlıca ve Tatar halk ağızları karşılaştırılabilir ve yine istenirse Tatar halk ağızları, Türkiye halk ağızlarıyla veya Türkiye Türkçesinin yazı diliyle de karşılaştırılabilir. Tüm bu amaçları gerçekleştirmek için konumuza dâhil olan sözcüklerin tespitini Radloff'un "Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte (Opıt Slovary Tyurkskih Nareçiy)" adlı eseri üzerinden yaptık ve bu sözcüklerin açıklamalarını gerek kendi yaptığımız Rusçadan (Almancadan) Türkçeye çevirilerle gerekse Mustafa Toker'in "W. Radloff'un 'Opıt Slovary Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi" başlıklı doktora tezindeki çevirilerini kullanarak verdik.

Sözcüklerin etimolojik açıklamalarını yapmaktaki amaç:

"Etimoloji (köken bilgisi), bir sözcüğün hangi dilden geldiğini, bu dildeki hangi köke dayandığını, ilk olarak nasıl bir anlam taşıdığını, zaman içerisinde ne gibi ses, biçim ve anlam değişiklikleri gösterdiğini inceleyen, yalnız Türkolojinin değil, öteki bütün dillerin büyük bir birikim, bilgi ve yorum isteyen en zor dalıdır" (Gülensoy, 2007: 35).

Bu çalışmada tespiti yapılan sözcüklerin etimolojik çevirileri Ehmetyanov'un "Tatar Têlênê Etimologik Süzlêğê" (Tatar Dilinin Etimolojik Sözlüğü) adlı eserinden yararlanılarak yapılmıştır. Etimolojik açıklamaların yapılmasındaki temel amacımız şudur: Tatarcadan Türkiye Türkçesine yaptığımız bu yüzlerce etimolojik çeviri ile sözcüklerin tarihsel gelişimini, fonetik ve morfolojik değişmelerini, diğer Türk şiveleri, lehçeleri ve belli başlı diğer dünya dilleri ile olan benzerlik ve farklılıklarını, sözcüklerin ilk çıkış hallerini ve hangi dil(ler)den alınma olabileceğini, alıntı olan sözcüklerin Tatarcadan başka hangi şive, lehçe ve dillerde varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktır.

Tezdeki Verilerin Düzenlenmesiyle İlgili Bazı Açıklamalar

1. Eğer bir sözcük yukarıda verilen kaynaklardan herhangi birinde tanıklanamamışsa bu demektir ki o sözcüğe söz konusu bu kaynak yer vermemiştir.

2. Bu çalışmada aynı türden veya aynı dil için birden çok sözlük kullanılmış olmasının sebebi ya aradığımız sözcüğün o kaynakta olmaması ya da söz konusu kaynakta geçen bilgilerin yeterli görülmemiş olmasıdır.

3. Bazı sözcüklerin Rusça karşılıkları çeşitli Rusça sözlükler kullanılarak "krş. *Rus.*" şeklinde verilmiştir. Bu verilenlerden hareketle o sözcük için "kesinlikle Rusçadır" anlamı çıkarılmamalı, bu sözcüğün-unsurun Rus dilinde-kültüründe de olduğu ve Rusça sözlüklerde de geçtiği anlaşılmalıdır.

4. Radloffun "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte)" adlı eserinden alınan Tatar lehçesine ait sözcüklerin transkripsiyonlu olarak Lâtin harflerine aktarılmasında Mustafa Toker'in doktora tezindeki (Toker, 2003: 20) transkripsiyon tablosu kullanılmıştır.

5. Nadirov, Tatar halk türkülerini kapsayan kitabında her bir şiiri numaralandırarak toplam 585 şiiri (türküyü) eserine almıştır. Türkülerde kullanılan nazım birimi genellikle dörtlükler olmuştur ancak ikilikler ve çeşitli sayılardaki dizelerin oluşturduğu bentler de nazım birimi olarak tercih edilmiştir. Tarafımızca tespiti yapılan her bir maddi unsur, içinde geçtiği şiirde koyu şekilde yazılarak verilmiştir. Tarihî ve lirik türkülerde geçen maddi unsurların Nadirov'un söz konusu kitabının kaçınıcı sayfasında ve kaç numaralı şiirde geçtiği çalışmamızda şu şekilde verilmiştir: (THİ 11, s. 40) - THİ 11: Tatar Halk İcatı 11 numaralı şiir; s. 40: şiirin geçtiği sayfa numarası).

6. Teze kaynaklık eden (maddi kültür unsurlarının tespitinin yapıldığı) kitabın:

Rusçadaki adı: Татарское Народное Творчество Исторические и Лирические Песни (Tatarskoe Narodnoe Tvorçestvo İstoriceşkie i Liriçeskie Pesni)

Tatar Türkçesindeki adı: Татар Халык Ижаты Тарихи һәм Лирик Жырлар (Tatar Halk İcatı Tarihi hem Lirik Cırlar)

Türkiye Türkçesindeki adı: Tatar Halk Edebiyatı Tarihî ve Lirik Türküler

Tatar Halk Türküleri

"Tatar halkının türkü mirası gayet zengin ve mahsus bir daldır. Halk edebiyatının diğer türlerinden farklı olarak, onlar daha çok insanın duygu ve düşüncelerine, onun dünyasına aittirler. Aslında, sadece ait değil, onu çok güzel, muhteva yönünden zengin, sınırsız sayıdaki edebî süsler yardımıyla göz önüne getirirler" (Urmançiev, 2001: 395).

"Türkülerde tarihî şartlar ile bağlı olarak ortaya çıkan sınırsız sayıdaki şiir usulleri kullanılır" (Urmançiev, 2001: 395). Fatih Urmançiev bu şiir usullerine ve türkülerin hayatta tuttukları yere göre onları beş gruba ayırmıştır (Urmançiev, 2001: 395):

1. Örf ve âdet türküleri
2. Oyun, dans türküleri
3. Tarihî türküler
4. Lirik uzun türküler
5. Lirik kısa türküler

İlbaris Nadirov da Tatar halkının türkülerini gruplandırmıştır ve onun tür ile ilgili gruplandırma şekli Fatih Urmançiev'in yapmış olduğu tasnifle paralellik göstermektedir. Nadirov da Tatar halkının bu mirasını Fatih Urmançiev gibi beş gruba (türe) ayırmıştır.

1. Örf ve âdet türküleri
2. Oyun türküleri (bu gruba dans türküleri de girer)
3. Tarihî türküler
4. Lirik türküler

Nadirov, lirik türkülerini ise kendi arasında iki bölüme ayırmıştır: lirik uzun türküler, lirik kısa türküler (bazen çok kıtalı türküler, tek kıtalı türküler olarak da adlandırılırlar) (Nadirov, 1988: 5).

Çalışmamızda yukarıda adı geçen türkülerden sadece tarihî ve lirik uzun türküler ele alınmıştır.

Tarihî Türküler

Folklor biliminde tarihî türküler; halkın tarihindeki çeşitli sosyo-tarihsel olayları, tanınmış şahısları ve bilinmeyen kahramanları ele alan yazmaları içerir. Kaide olarak tarihî türkülerde anlatılan çoğu olayın gerçek sarıh yerlerini ve şahısların prototiplerini belirlemek mümkündür. Aynı zamanda tür için kurgusallık da karakteristiktir. Tarihî türküler arasında şiirsel hayal gücüyle yaratılan olaylar da karakterler de görülür (Nadirov, 1988: 5).

Fatih Urmançiev türün dönemsel çerçevesini XVII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başına kadar olan süreyle sınırlandırırken, R. Möhemmetcanov ve B. Ehmetşinnar türün geçmişini XIX. yüzyılın ortalarından başlatarak Büyük Vatan Savaşı⁴ yıllarında yaratılan türkülere kadar götürür. İlbaris Nadirov ise tarihî türkülerin dönemsel tasnifini şu şekilde yapmıştır:

1. Bulgar Dönemi'ne ait türkü örnekleri
2. Kazan Hanlığı'na kadar olan türküler ile Kazan Hanlığı Dönemi'ne ait türküler
3. 1773-1775 Köylü Savaşı hakkındaki türküler
4. 1812 Vatanseverlik Savaşı'na⁵ adanmış türküler
5. Ekim Devrimi ve İç Savaş zamanında doğan türküler

Yukarıdaki tasniften de anlaşılacağı üzere, Nadirov bu türün başlangıcını eski İdil Bulgarları Dönemi'ne kadar götürür ve türün bitişini de Büyük Ekim Devrimi ve İç Savaş yılları olarak görür. Bunun yanında "Kaçaklar ve tutsaklar hakkındaki türküler; Kraliyet ordusu, acemiler, askerler, tutsaklar hakkındaki türküler; Devrimci türküler; Öğrenci türküler" de tarihî türküler başlığı altında incelenir (Nadirov, 1988: 5-6).

Lirik Türküler

Lirik türküler grubuna âdetlerle ve tarihî olaylarla hiçbir ilgisi olmayan türküler girer. Onların özünde, herkesin gönlünü hoş eden ve herkese yakın olan iç sezgiler,

⁴ 2. Dünya Savaşı.

⁵ 1812 yılında Rusya topraklarını işgale gelen Napolyon komutasındaki Fransız birliklerine karşı verilen savaş.

düşünceler ve duygular yatar. Bundan dolayı lirik türkülerin yayılım ve yaşam dairesi sınırsızdır. Onlar iş zamanında da dinlenirken de hareket halindeyken de söylenir. Sadece erkekler arasında yaşayan türküler ile (örneğin, talihini gurbette arayanlar hakkında) sadece kadın çevresine (kadınların kaderini anlatanlar hakkında) has türküler de vardır. Bu türe dâhil olan geleneksel türkülerin lirik kahramanları: çiftçiler, gündelik işçiler, gurbette zenginlik ve mutluluk peşinde koşanlar, kendi kaderlerinden şikâyet eden kadınlardır. Tür olarak lirik türküler, tarihî türkülerden daha sonraki dönemlerde oluşmuştur. Yine de tür şiirine özgü pek çok özelliğin filizlenmesi eski çağ geleneklerine kadar uzanır (Nadirov, 1988: 16-17).

Lirik türküler işlenen konu bakımından birtakım bölümlere ayrılmıştır:

1. Vatan, memleket hakkındaki türküler
2. Sosyal hayat, kederli dünya hakkındaki türküler
3. Yurt dışında baht arayanlar hakkındaki türküler
4. Hayatın akışı, yaşamın değeri hakkındaki türküler
5. Kadınların kaderi hakkındaki türküler
6. Sevgi, muhabbet hakkındaki türküler
7. Dostluk, kardeşlik, meclis hakkındaki türküler
8. Güldürücü türküler
9. Lenin hakkındaki türküler
10. Vatan ve yeni hayat hakkındaki türküler
11. Büyük Vatanseverlik Savaşı ve barış hakkındaki türküler
12. Gençlik ve aşk hakkındaki türküler (Nadirov, 1988: 17-27).

Türkülerde Ölçü

Tatar halk türküleri, ritmik ölçüsü ve şiir yapısı bakımından hece sistemine dâhil edilirler. Bu sistem, şiir dizelerindeki hece sayılarının birbirine eşit olması esasına dayanmaktadır. Lirik uzun türküler esasen 10-9 heceli ölçüyle yazılmıştır. Bunun ile birlikte Tatar türkülerinde çeşitli poliritmik - ritmik ölçüler de görülür. 6, 7, 8, 9, 10

heceli türk  örnekleri de vardır. Nakaratlı türküler ise genellikle karma ölçüyle yazılmıştır. T rk lere has bu ritmik çeşitlilik, müziğin durumuna göre belirlenir.       ritmik ölçülerin değişkenlik göstermesi; ezgi sanatının girift doğasına, müzikal süslemelerine ve ses aralığına bağlıdır. Ezginin hacim olarak uzun veya kısa, ritim açısından ağır veya hafif olması buna uygun bir hece birimini gerektirir (Nadirov, 1988: 31).

Kültür ve Kültür  zerine Değerlendirmeler

Sedat Veyis  rnek, kültürü tanımlarken  u ifadeleri kullanır: "Bir halkın ya da bir toplumun madd  ve manev  alanlarda oluşturduğu ürünlerin tümü; yiyecek, giyecek, barınak, korunak gibi temel ihtiyaçların elde edilmesi için kullanılan her türlü araç-gereç, uygulanan teknik; fikirler, bilgiler, inançlar; geleneksel, dinsel, toplumsal, politik düzen ve kurumlar; düşünce, duyu , tutum ve davranış biçimleri; yaşama tarzı" ( rnek, 1971: 148).

Orhan Hançerlioğlu ise kültürü insanın belli bir ereğe göre meydana getirdiği üretim tümü olarak tanımlar, yani kültürün bir üretme içi olduğunu, insanın doğayı üreterek kültür meydana getirdiğini ve bunu yaparken aslında kendi kendisini de ürettiğini, bütün bu üretim tümünün da kültürü oluşturduğunu söyler. Ona göre kültür, tarihsel bir olgudur ve insan faaliyetinin tüm özdeksel ve tinsel kazançlarını dile getirir. Bununla birlikte o, tinsel kazançların, temelde, özdeksel kazançlarla belirlendiğini ancak tinsel kazançların da özdeksel kazançları etkilediğini ve geliştirdiğini söyler (Hançerlioğlu, 1977: 363).

Kültür ile ilgili bir başka önemli değerlendirmeyi de Ziya Gökalp yapmıştır. O, Fransızca *culture* sözcüğünün dilimizde iki ayrı anlama karşılık geldiğini söyler: hars (kültür) ve tehzib (yetiştirme, yükseltme). Hars hakkındaki bütün yanlış anlamaların nedenini Fransızca kültür kelimesinin böyle iki anlamlı olmasına bağlar (Gökalp, 1968: 93). Ziya Gökalp *hars* için  u değerlendirmeyi yapar: "Hars, halkın an'anelerinden, team llerinden,  rflerinden,  ifah  veya yazılmış edebiyatından, lisanından, musikisinden, dininden, ahl kından, bed  ve iktisad  mahsullerinden ibarettir. Bu bediaların hazinesi ve müzesi halk olduğu için hars, demokratiktir" (Gökalp, 1968: 93).

Mehmet Kaplan, kültür ve hars sözcüklerinin sözlük anlamının bakım, ekip biçme, çoğaltma, mükemmel hâle getirme olduğunu ve öz Türkçe *ekin* sözcüğüyle de aynı anlama geldiğini söyler (Kaplan, 1983: 241). Alman filozoflarından Erich Rothacker'ın kültür hakkındaki düşünceleri de Kaplan ile aynı doğrultudadır. O, kültür ile ilgili şunları söyler: Kültür demek, bakım demektir. Cultura agri: tarla bakımı, Cultura animae: ruh bakımı. Burada geniş anlamıyla aynı zamanda yapma, farklılaşma olduğu kadar bütünlenme, biçim verme, iyice işleme, iyice şekillenme, damgasını basma, üslup verme, yüksek bir üslûp verme, mükemmelleştirme, geliştirme, derinleştirme demektir (Kaplan, 1983: 108).

Alman filozof Hermann Wein ise kültürü, insan tarihinin fert-üstü ve biyoloji-üstü *determination*'larının ve real, tarihî olarak şekil verici faktörlerin bütünü olarak açıklar. Ona göre kültür fert üstüdür ancak bu üstünlüğünden dolayı da o, âlem ruhu veya mutlak ruh değildir çünkü kültür, fertlerin şahsî-ruhu ve onların hareketleri, alışkanlıkları tarafından taşınır ve şekil verici faktörlerin bütünü olduğundan da kültür, doğrudan doğruya fertlerde ve onlarda ortak olarak bulunur (Wein, 1959: 3-17).

Süheyla Sarıtaş da kültür üzerine -özellikle de maddi kültür- değerlendirmelerde bulunanlardandır. O, maddi kültürün somut değerlerden meydana geldiğini ve bunun verilen bir emek sonunda ortaya çıkan içsel bir zekâ olduğunu Henry Glassie'den⁶ aktararak söyler. Glassie'ye göre maddi kültürde maddelerle başlama zorunluluğu vardır ancak bitme zorunluluğundan söz edilemez ve bu bağlamda da insan düşünce ve davranışlarını anlamak için maddi olanı kullanır (Sarıtaş, 2009: 32).

Kültür, esasen bir üretim işidir. Bireylerin veya toplumun kendi hayatlarını sürdürmek, yaşamlarını kolaylaştırmak veya eğlenmelerini sağlamak vb. için tarihî süreç içerisinde meydana getirdikleri -ürettikleri- her şey kültürün, özellikle de maddi kültürün kapsamındadır.

⁶ Henry Glassie dünya halkbiliminin önemli figürlerinden biridir ve özellikle de maddi kültür alanındaki çalışmaları ile tanınır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNŞAATLA İLGİLİ UNSURLAR

İnşaatla ilgili unsurlar bölümünde, insanların çeşitli amaçlarını gerçekleştirmek için kullandıkları, çevrelerinde tabii olarak bulunan malzemeler ile bu malzemelerin ham veya işlenmiş şekillerinin kullanılmasıyla meydana getirilen ürünler ele alınmıştır. Ev, mektep, cami, hastane, dükkân, ahır, hapishane vb. gibi mekânlar ile bu mekânların parçası veya tamamlayıcı unsurları olan kapı, pencere, çatı, bölme, siper, duvar vb. unsurlar bu grup içinde yer alır. Öte yandan bu bölümde; kızak, fayton, araba, sandal, vapur, gemi, sokak, yol, köprü vb. gibi ulaşım ile ilgili unsurlar ile bunların parçası veya tamamlayıcısı olan unsurlar ele alınmıştır. Bağ, bahçe, avlu vb. yarı inşâî mahiyette olan unsurlar ile bunların topluluklarından teşekkül eden mahalle, köy, ilçe, il vb. gibi maddi kültür öğeleri de yine bu bölümde incelenmiştir.

Yukarıda bahsi geçen maddi kültüre dair unsurlar, insan yaşayışındaki fonksiyonlarına, kendi içlerindeki özelliklerine göre tasnif edilmiştir.

Bu bölüm, “Barınmayla İlgili Unsurlar” ve “İnşaatla İlgili Diğer Unsurlar” olmak üzere 2 alt başlık halinde incelenmiştir. Bu alt başlıklar da içinde bulundurdıkları maddi ögenin niteliğine göre kendi aralarında sınıflandırılmıştır. "Barınmayla İlgili Unsurlar" 8 alt başlık altında tasnif edilirken "İnşaatla İlgili Diğer Unsurlar" 6 alt başlık -ve ara başlıklar- şeklinde tasnif edilmiştir.

Tasnifi yapılarak verilen bu maddi kültür unsurları incelendiğinde, halkın sosyal, kültürel, ekonomik, dinî vb. hayatları çerçevesinde ürettiği, taşınabilir ya da taşınamaz tüm kültür birikimleri karşılaştırmalı şekilde görülecektir.

1.1. Barınmayla İlgili Unsurlar

1.1.1. Mesken Olarak Kullanılanlar

бина [bina]

бина [bina] Bina. (TTS, s. 51)

bina: 1. Çeşitli kurum ve işletmelerin bulunduğu büyük ev, bunun yanı sıra çok daireli yerleşim yeri, mimari bir yapı. 2. Genel olarak yurt, ev, yapı. (TTAS, cilt 1, s. 165)

bina: Yapı. (BTS, s. 499)

binā [Ar.] Yapı, inşa. (OTS, s. 200)

bina «bina» < Ar. *binā* «bina, kurulma» *بن* «inşa etmek» kökünden; bundan dolayı eski edebî dilde *бани* «mimar; kurucu; sponsor». (ES, cilt 1, s. 188)

Ничә еллар бу **бина**да

Ялгыз утыра башым,

Бер савыт су, бер телем икмәк

Бәнем ашаган ашым. (THİ 11, s. 40)

чатыр [çatır]

чатыр [çatır] 1. Çadır. 2. Şemsiye. (KTTS, s. 62)

çatır: 1. Su geçirmeyen dokuma veya derinin yere dikilen kazıklara gerdirilmesiyle yapılan, geçici olarak sığınmak, yaşamak için kullanılan yapı. 2. *kon*. Güneş veya yağmurdan korunmak için yapılan örtü. (TTAS, cilt 3, s. 413)

çadır: 1. Keçe, deri, kıl dokuma veya sık dokunmuş kalın bezden yapılarak direklerle tutturulan, taşınabilir barınak, çerge, oba, otağ. 2. Gölgelek olarak kullanılan tente veya şemsiye. (BTS, s. 689)

çadır [F. *çāder*] 1. Deri, kıl dokuma veya keçeden yapılmış yaygıların direklere tutturulmasıyla kurulan barınak, otağ, oba. 2. Gölgelek. (OTS, s. 270)

çatır: Çadır. *Kıleü çatırı* “ibadet çadırı, ibadethane”. (3/1898). (TOKER, s. 247)

çadır, esk. **çadır** «çadır, göçebelerin taşınabilir (genellikle koni şeklinde) konutları; kapalı at arabası, yolcular için yaylı arabaların genel adı» > Çuv. *çamăp*, Mar. diyal., Udm. *çатыр* < genel Kıp., Oğuz. vb. *çатыр*, Tuv., Oğuz. *чадыр* (> Nog., Kaz., K.-Kalp. *шатыр, шадыр*) ile aynı anlamda, Tuv. diyal., Alt. diyal. *шадыр* > Hak. *садыр* «göçebe çadırının keçesi (o, dört parça olur)», Uyg. *чадыр*, Özb. *чотур, чодур* «çadır, çarşaf (!)» < eski Türki (DTS: 135; Clauson: 403) *čatir*, *čačir*, *čašir* ~ eski Moğ. (Pope 1938: 129) *čadur* «perde», *čačir* «perde; çarşaf», *čatir* «şemsiye» < eski Far. *čatar* «çarşaf», *čätir* «çadır, şemsiye», *čatr* «çadır; şemsiye» < eski Hint. *chattra* «şemsiye, gölgelik» ← *chad-* «gölgele-» (Hint.-Avr. köklerinden). Fars dilinden yayılmıştır: Rus., genel Slav. *чаторъ, шатѣр, шampo*, Mac. *sator*, Mord. E. *шампа* «çadır». (ES, cilt 2, s. 416)

çatır: Çadır.

çaçır: Çadır. Oğuzlar buna *çaşır* derler. (DLT, cilt 1, s. 406)

Яланнарда жәйләр ямьле була

Ак **чатыр**лар корып жәйләргә;

Алып эчтем суның салкынын,

Ул да басмый йөрәгем ялкынын. (THİ 216, s. 179)

ызба [izba]

ызба [izba] Ev, köy evi. (KTTS, s. 113)

izba: Ev, köy evi. (TTAS, cilt 3, s. 544)

krş. Rus. **изба** [izba] İzbe. (BRTS, s. 154)

izbe: 1. Basık, loş, nemli, kuytu (yer). 2. Sapa. (BTS, s. 1835)

izbe [Rus.] 1. Basık, loş, nemli, kuytu (yer). 2. Sapa. (OTS, s. 802)

izba «izbe, ev (büyük olmayan)» – eski zamanlarda Rus dilinden (XIII. yüzyıla kadar) alınmıştır, bk. Kuman. *изба* «izbe». Bu Rusça sözcük hakkında çeşitli

görüşler vardır. Amatör tarihçi ve dilci E. Bulatov eski Türk sözlüklerinde Far. *узба* «yalıtımlı ahır (buzağlar, koyunlar, kuşlar vb. için)» sözünün olduğunu söylemiştir. (ES, cilt 2, s. 501)

Ханәкәнең ызбасы

Арты ла кырда ултырыр,

Ханәкәне сорасаңыз,

Яка ла көтә ултырыр. (THI 9, s. 39)

өй [öy]

өй [öy] Ev, bark, müstakil ev. (TTS, s. 466)

öy: 1. Yaşamak için yapılan bina, yapı. 2. Bir kurumun bulunduğu bina veya yapı. 3. *mec. kon.* Bir evde yaşayan aile veya bir evde bulunan kişiler. (TTAS, cilt 3, s. 696)

ev: 1. Yalnız bir ailenin oturabileceği biçimde yapılmış yapı. 2. Bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut. 3. İçinde bir iş görülen veya bazen belirli bir amaçla kullanılan yer. 4. Aile. (BTS, s. 1204)

ev: 1. Toplumda her ailenin ayrı olarak oturması ve yerleşmesi için yapılmış yer, hane, beyt, dar, mesken, ahşap ev. 2. Bir evde ikâmet edenlerin hepsi, aile, familya. (OTS, s. 423)

öy: Ev. (DS)

öy: Ev. *Taş öy* “taş ev”, *ağaç öy* “ahşap ev”, *öydē* “evde”, *öygē* “eve”, *öy aldı* “evin bahçesi, avlusu”. *Öy tübesi* “dam, çatı”, *yukarı öy* “üst kat”, *tübenği öy* “alt kat”. (1/1335). (TOKER, s. 637)

öy, diyal. **үй, әү, ёү, ү**, eski Tat. (XX. yüzyılın başlarına kadar) **өйү** «ev, konut», diyal. «baltanın deliği», «kare (çocuk oyunlarında)» < genel Kıp., Uyg., Çağ., Osm. *үй* ile aynı anlamda. Bu kısacık sözün fonetik varyantları olağanüstü derecede çoktur: Alt. *үй, үй, үк, үк, үх, үх, үй, үй, үз* (bk. Baskakov 1972: 261), Tuv. *öz, öö* ~ Uyg., Türkm. *öñ*, eski Türki (DTS: 623) *üjüv, eb, ef, ev* «ev» vb. Bu şekillerde, genellikle, son seste genel Türki, Uyg. *-ü* ve Oğuz.-Miş. *-w* çizgisi ayırt

edilebilir. Oğuz.-Miş. çizgisinde T. *ev* ~ Kr.-Tat. *ew*, eski Türki *eb* > Hak. *uḫ* ve Çuv. *ав* (*авлан-* «evlen-» sözünde) < Miş., Sib. *əγ* vb. Hak. diyal., Uyg. diyal. (Radlov I: 1308) *ön* «ev» muhtemelen ikincildir. Eski Tat. *өйү* [*öüew*] ~ Kar. *üγw* < *γüγw* ~ Çağ. *эйү*, *үйү* vb. (bk. Budagov I: 163–165) bu sözün başlangıçta iki heceli (ihtimal, **γüγe*) olduğunu gösteriyor gibi.

Bazıları (N. A. Baskakov vb.) *өй* sözcüğünü **өй-γ** fiili ile ilişkili olarak görür. Bize göre bu şüpheli bir hipotezdir. En doğrusu Çin. *in*, *i* «ülke sınırındaki kale, Büyük Çin Seddi'nin bir bölümü (kulesi, hisarı)» sözü ile ilişkilendirmek gibi görünüyor. Krş. Çin. *ин кой* «kale ağzı», *ин мынь* «kale kapısı; kaleler». (ES, cilt 2, s. 87)

Türklerin 'ew' dediğine Oğuzlar 'ev' derler. (DLT, cilt 1, s. 32)

Ol anıñ evin eşitti "o, onun evini araştırdı, eştirdi". (DLT, cilt 1, s. 211)

Subuzganda ev bolmas, topurganda aw bolmas "eski mezarlıkta ev olmaz, gevşek topraklı yerde av olmaz". (DLT, cilt 1, s. 516)

Тау башына **өй** салдырдым,

Торырга язганмы үземә?

Ун мең чакрым жирне жәяү кайттым,

Қара сипкел төште йөземә. (THİ 21, s. 53)

пулат [pulat]

пулат [pulat] Büyük bina, palas. (TTS, s. 249)

pulat: (genellikle taştan yapılmış) Büyük ev; saray. (TTAS, cilt 2, s. 559)

krş. Rus. **палата** [palata] Koğuş, oda. (BRTS, s. 313)

pulat: < Rus. палата, Büyük ev. *Taş pulat* "Taş ev". (OSTN, cilt 4, s. 1374)

pulat «oda, temsil konutu, yapı», diyal. «tavanın altına yapılan ranza» ~ Çuv. *пулат*, *полат*, Udm. *полать* < Rus. diyal. *полата*, *полати*. (ES, cilt 2, s. 115)

Алыс та ла жирдән, әй, күренә,
Кәрим байлар салган таш **пулат**;
Безнең яшь гомеребез, әй, үтәдер,
Таш пулатларга ла таш бурап. **(THI 133, s. 138)**

сарай [saray]

сарай [saray] Saray. **(TTS, s. 266)**

saray: 1. Kısım veya tamamen kapalı olan hayvan damı, üretimle ilgili buna benzer yapılar. 2. Tomruklardan örülerek yapılan ahır (genellikle bir-iki at sığacak kadar olur). 3. Kralların, yöneticilerin ve devlet başkanlarının yaşadığı büyük ev. 4. Monarşik devletlerde: monark ve onun yakın çevresi. **(TTAS, cilt 2, s. 630)**

saray: 1. Hükümdarların veya devlet başkanlarının oturduğu büyük yapı. 2. Kamu işlerinin yürütüldüğü büyük yapı. 3. Görkemli, iyi zevkle döşenmiş yapı. **(BTS, s. 3064)**

saray [F.] 1. Hükümdarların oturduğu yer. 2. Büyük ve süslü konak. 3. Hükümet konağı. 4. Yurt, mekân. **(OTS, s. 1460)**

sarayı: Ahır, tavla. *Sıyır sarayı, at sarayı* “inek ahır, at tavlasi”. (4/315). **(TOKER, s. 681)**

saray «saray; ambar» < Far. *cāpāi* < eski Far. *cāpau* «ambar, bina» ← Avest. *thraiti* ile aynı anlamda, *thra-*, *ðra-* «inşa et-» (Platts: 650) ~ Rus. *срой* (yapı). **Сарай** sözü, Fars dilinden hemen hemen dünyadaki bütün dillere yayılmıştır. (Rusya'daki dillere Rus dili aracılığıyla girmiştir). Rus. *серай*, *серайль* «harem sarayı» Fransız dili aracılığıyla Türkçeden girmiştir. *Сарай* – Tatar diline de çiftlik binası anlamında Rusçadan girmiştir. Eski edebî dilimizde görkemli, şık binaya *сəpəi* denilmiştir, günümüzde ise çiftlik binasına *сарай* denilmektedir, farklı şekilde yazılmışlardır. Biz de bu şekil yazma taraftarıyız. **(ES, cilt 2, s. 143)**

Ай-һай бар **сарай**лар, сарайлар,

Сарайларга элгән дарайлар;

Ислам да динемне хурлап утыра

Сембер өязендә боярлар.

Унике иде минем тирмәнем,

Акчам кая киткәнен белмәдем. (THİ 33, s. 66)

1.1.2. İş ve Ticaret Hayatıyla İlgili Olanlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar

амбар [ambar]

амбар [ambar] Ambar. (TTS, s. 28)

ambar: Tahıl, un, mal vb. çeşitli ihtiyaçların depolandığı yapı. (TTAS, cilt 1, s. 55)

krş. *Rus.* **амбар** [ambar] Depo; tahıl ambarı. (BRTS, s. 13)

ambar: 1. Genellikle tahıl saklanan yer. 2. Yiyecek ve bazı eşyanın saklandığı yer. (BTS, s. 167)

anbār [*F.*] 1. Zahire vesaire benzeri için yapılan büyük sandık. 2. Bu maddeleri korumak ve saklamak için yapılan yer, mahzen, mağaza, depo. (OTS, s. 88)

ambar: < *Far.*, *Rus.* амбаръ, Kiler, ambar, tahıl dükkânı. (OSTN, cilt 1, s. 652)

ambar «ambar, depo» < *Far.* амбар ile aynı anlamda < eski İr. *ham-bar* «bir araya toplanan; yığın» sözcüğünden; eski *Rus.*, *Ar.*, eski *Moğ.*, *Çağ.* амбар şekli ikincildir. Genel olarak, bu söz Avrasya'da yaygındır. (ES, cilt 1, s. 96)

Безнең генә бакча артларында

Таштин салдырганнар бер **амбар**;

Күрмәгәнгә ходай күрсәтмәсен,

Чит илләрдә төрле гыйбрәт бар.

Сукалаган жирләр юкара,

Язылган эшләргә ни чара? (THĪ 122, s. 132)

базар [bazar]

базар [bazar] Pazar. (TTS, s. 41)

bazar: 1. Satıcı ve alıcıların genellikle periyodik aralıklarla bir araya toplanarak ticaret yapması, bu ticaret yerine toplanan halk. 2. Pazar kurulan özel yer, meydan. (TTAS, cilt 1, s. 109)

krş. *Rus.* **базар** [bazar] Pazar. (BRTS, s. 19)

pazar: 1. Satıcıların belirli günlerde mallarını satmak için sergiledikleri belirli geçici yer. 2. Belli bir şeyin satıldığı yer. (BTS, s. 2864)

pazar [*F. bāzār*] Alışveriş için yapılan üstü açık yer. (OTS, s. 1346)

bazar: 1. Belli bir günde her türlü malın satıcı ve alıcılarının toplanıp alışveriş ettikleri yer, pazar. 2. Çarşı. (DS)

bazar: Pazar, fuar. *At bazarı* “at pazarı”, *balık bazarı* “balık pazarı”, *bazar könö* “Pazar günü”, *Bazar cīla* “Pazar kalabalıklaşıyor”, *Bazar tarala* “Pazar dağılıyor”. (4/1542). (TOKER, s. 99)

bazar «pazar, çarşı» < Far. *bāzār* < eski Far. *abāzar* «yiyeceği bol yer»; ikinci versiyonu – *bahzar* «sebze satış yeri» sözcüğünden. Bu sözcük bütün dünyaya yayılmıştır. *-zar* «yer, bir şeylerin yığıldığı yer» anlamındaki son ek Tatar diline *-cap// -cəp* şeklinde girmiştir. (ES, cilt 1, s. 150)

Болгар иленең кызлары

Чикләвекләр ашап үскәннәр,

Дошманнарга улжа булып

Кол **базар**га барып төшкәннәр. (THĪ 3, s. 35)

жил милчэ [cil milçe]

жил милчэ [cil milçe] Yel değirmeni.⁷

krş. *Rus. мельница* [melnitsa] Değirmen. (**BRTS, s. 215**)

Парша урамыннан килгән чакта

Унда каладыр ла **жил милчэ**;

Бирче, Намай бабай, бер икмәген,

Артымнан пагун житкенчә (**ТНІ 21, s. 52**)

фабрика⁸ [fabrika]

фабрика [fabrika] Fabrika. (**TTS, s. 367**)

fabrika: Hammaddeleri makine ile işleyerek ürünler üreten sanayi kuruluşu. (**TTAS, cilt 3, s. 333**)

fabrika: İşlenmemiş veya yarı işlenmiş maddelerin makine, araç ve benzeri ile işlenerek tüketime hazır duruma getirildiği sanayi kuruluşu, üretim evi. (**BTS, s. 1221**)

fabrika [*İt. fabbrica*] 1. Henüz işlenmemiş veya işlenmeye hazır maddelerin teknolojik araç ve gereçlerle tüketime hazır duruma getirilmesini sağlayan sanayi kuruluşu. 2. Özellikle un fabrikası, buharla işler değirmen. (**OTS, s. 431**)

Авыл уртасында таш келәтләр,

Кайсы **фабрикант**ның келәте?

Мактанмасын байлар, әй, мал белән,

Бар да яшь малайлар хезмәте. (**ТНІ 138, s. 132**)

⁷ Nadirov'un notu.

⁸ Bu sözcük şiirde "**фабрикант** [fabrikant] Fabrika sahibi" olarak geçmektedir. Çalışmamızda bu sözcüğün maddi unsuru olarak **фабрика** [fabrika] şekli alınmıştır.

кибет [kibět]

кибет [kibět] Dükkân, küçük mağaza. (TTS, s. 147)

kibēt: Malları perakende olarak satmak için kurulan ticaret müessesesi ve bu şekil satmak için şartları özel olarak uygun hale getirilmiş bina. (TTAS, cilt 2, s. 91)

kībīt: Dükkân. *Kībītke utıradı* "Dükkânda oturup ticaret yapıyor". *Kībīt açtı* "O dükkân açtı". (2/1416). (TOKER, s. 384)

kibēt, diyâl. **кибит** «dükkân, küçük mağaza» > Çuv. *кунѣт, тунѣт*, Mar. *кевыт* ile aynı anlamda, Udm. *кебум* «demir atölyesi; dükkân» < eski Türki *kebit* «dükkân» < Soğd. *qpyδ* «dükkân» (bk. Räsänen 1969: 244), bk. ayrıca orta Türki, Kuman. *кэбум, кăбум*, eski Uyg. *кăбұт* «dükkân» ~ Ar. *куббām* «çadır; kubbe» >> Rus. *кибита, кибитка* «yuvarlak biçimde keçe çadır, at arabası üzerine yapılan konut». Görünüşe göre önceden dükkânlar, at arabası/kağnı-kızak üzerinde olurmuş. Budagov II: 172. (ES, cilt 1, s. 409)

kepit: İçki içilen yer, meyhane. (DLT, cilt 1, s. 357)

kebit: Dükkân mağaza; içki içilen yer, meyhane. kibit. (DLT, cilt 4, s. 289)

Шылтыр да гына шылтыр ни шылтырый?

Аргы як **кибетенең**, ачкычы;

Болай буласымны белгән булсам,

Булыр идем бер бай ялчысы. (THĠ 31, s. 64)

контор [kontor]

контора [kontora] Daire, büro, yazıhane. (TTS, s. 164)

kontora: Kurum ve işletmelerdeki idarî bölümlerin veya özel müesseselerin genel adı. (TTAS, cilt 2, s. 151)

krş. Rus. **контора** [kontora] Büro, yazıhane. (BRTS, s. 183)

қantir: < Rus. контора, Büro, yazıhane. (OSTN, cilt 2, s. 123)

Контторларга писарь булыр идем,
Язарга ярамый, әй, бармагым;
Бармыйм, эти кәбәм, сөймәс ярга,
Сөймәс ярда булмас әй, ардагым. (ТНІ 262, s. 206)

лавка [lavka]

лавка [lavka] Dükân. (TTS, s. 205)

lavka: *kon. esk.* Dükân. (TTAS, cilt 2, s. 327)

krş. *Rus.* **лавка** [lavka] Dükân. (BRTS, s. 197)

lapқа: Dükân. (OSTN, cilt 3, s. 739)

lafkı, lafka (Budagov II: 186), **lavka** «dükân, küçük mağaza» < *Rus. лавка*
← *лава* «iskemle, hamam veya saunadaki yüksekçe seki». (ES, cilt 1, s. 532)

Йөгереп кердем **лавкага**, әнекәй,
Күзем төште капкага,
Явыз каениш хурлыгыннан, әнекәй,
Түнәм инде тактага. (ТНІ 236, s. 190)

lavka sözcüğü söz konusu eserde *lauka* şeklinde de kullanılmıştır.

Аччы, туташ, ишегеңне, мин керием,
Бармакларың ниндилеген бер күрием.
Бармакларым ниндилеген белмисеңме,
Лаукаларда ука бармак күрмисеңме? (ТНІ 272, s. 214)

магазин [magazin]

магазин [magazin] Mağaza. (TTS, s. 210)

krş. *Rus.* **магазин** [magazin] Mağaza. (BRTS, s. 209)

mağaza: 1. Büyük dükkân. 2. Eşya ve azık deposu. (BTS, s. 2397)

mağaza [*Fr. magasin*] 1. Büyük dükkân, ticarethane. 2. Mal ve eşya koymaya yarayan yer, depo. (OTS, s. 988)

magaci, mağazı «tahıl vb. kamu stoklarının depolandığı yer» ~ Başk. *мәғәзин, мәғәзәй, мәңгәзәй, мөгәзәй, мүгәжә* «tahıl ambarı», Kaz. *мәңгезей* ~ Çuv. *макаш, мақаша, мақаҫей, мокаши, мокоҫей* ile aynı anlamda, Udm. *магазәй*, Mar. *магазин, мағаза* «tohum depolama yeri» ~ Nog. *йәрмағазы, маңғазы* «yalıtımlı ahır; devlet hazinesi», eski Tat. (Kazan Devleti'nde) *мағазы* «bekçi evi», T. *magaza, mahazin* «yer altı ambarı; tahıl saklama yeri», Gag. *мааза, мағазие* «buzlu kiler» vb.; bu söz Rus ağızlarında da yaygındır: *мағазей, мағазейн, мангазина, муғазея* vb. (varyantları çoktur). Ana kaynak – Ar. *māxāzin, māxẓān* «mal-mülk saklama yeri». Bu söz Ar. *хэн* «saklamak, korumaya almak» kökündendir. Rus. *мағазейн* hakkında çeşitli görüşler vardır: Kimileri onun Batı Avrupa'dan geldiğini (Avrupa dillerine ise elbette Arapçadan) söyler; kimileri de onu doğrudan doğruya Doğudan (Tatarcadan veya Türkçeden) olduğunu yazar. Krş. ayrıca Kaz. *мәңгезей* «çok büyük (on bin koyunluk) ağıl». Genel yiyecek depolama ambarlarının inşa edilmesi, ilk devletlerde, MÖ üçüncü bin yılda ortaya çıkmıştır.

Мағажу sözünün aksine bugünkü Tat. **магазин** «dükkan, satış yeri» Rus dilinden (Rus. < Fr.) gelir ve bu söz de Ar. *māxāzin* sözünün sadece bir yansımasıdır.

Мағазы ~ **мәғәзәй** sözü XIX. yüzyılın 30. yıllarında daha bir ön plana çıkar: Çarlık hükümeti köylerde *мағазей*ler kurulmasını ve onların kapı başlarına Hristiyanlarca iyilik sembolü olan Haç'ın yerleştirilmesini emretti; Tatar-Başkurtlar bunu Hristiyanlaştırma girişimi olarak gördüler; neticede «Başkurt İsyanları»nın sonuncusu – 1835 yılındaki «ayaklanma» ortaya çıktı. (ES, cilt 2, s. 9)

Бәхет белән мәхәббәтне

Магазинда сатмыйлар

Байкал күле томандыр

Безгә ни хәл булгандыр? (THİ 139, s. 142)

мәкәржә [mekerce]

mekerce: *Mekerce yarminkesě*, Aziz Makarov gününde kurulan fuar (Nijniy Novgorod şəhrinde kurulur). (TRS, s. 632)

mekerce: < *Rus.* Makarov panayırı. (4/2072). (TOKER, s. 582)

Мәкәржәдән алган туры атымны

Чыгарып бәйләгез, жил каксын;

Башкынамны йолар юллар булса,

Өнкәй ике ызбамны тиң сатсын. (THI 31, s. 63)

миленчә [milñçe]

миленчә [milñçe] Değirmen.⁹

krş. *Rus.* **мельница** [melnitsa] Değirmen. (BRTS, s. 215)

milñçe, miltse, mil'ça, mil'inça vb. «değirmen» < *Rus.* Birçok ağızda görülür. Bunun bir sebebi vardır: XVI. yüzyıldan başlayarak *Rus* hâkimiyeti, İdil-Ural bölgesindeki halkların değirmen inşa etmelerine izin vermemiştir. Köyün yakınında bir değirmen varsa bile onun sahibi genellikle *Rus* olmuştur. Sonuç olarak, değirmencilikle ilgili birçok sözcük İdil Boyu halklarının dillerine *Rus* dilinden girmiştir (örneğin: **куласа** (su çarkı)). Ancak tam tersi de olmuştur: Bazı değirmencilik terimleri (örneğin: **кавыз** (su değirmeni kanalı, arık)) *Tatar* dilinden *Rus* ağızlarına girmiştir. (ES, cilt 2, s. 40)

Өтиемнең **миленчәсе**

Жилле көнне әйләнә;

Барма, егет, ят илләргә,

Чәчем сиңа бәйләнә. (THI 409, s. 285)

⁹ Nadirov'un notu.

пәнаер [penayər]

пәнаер [penayər] Fuar, panayır.¹⁰

panayır: Belli zamanlarda ve genellikle küçük yerleşme birimlerinde kurulan, sergi niteliğini de taşıyan büyük pazar. **(BTS, s. 2826)**

panayır [*Yun. panegyris*] Yılda birkaç kez belirli bir yerde kurulup birkaç gün devam eden büyük pazar. **(OTS, s. 1336)**

panayır, esk. «gezinti, yürüyüş; halk festivali» ~ Kr.-Tat. *panayır* ile aynı anlamda < Grek. *πανηγυρίς* «bir araya gelip (kazananları vb.) kutlamak». Tatar diline bu sözcük Türk dilinden girmiştir. Bu sözcük ile Rusça *панегирик* (methiye, övgü) sözcüğü kökteştir. **(ES, cilt 2, s. 101)**

Кани караван вә аркушлар,

Төягән нәүгы комашлар,

Пәнаерларда тукташлар,

Шәһри Болгар базарына. **(ТНІ 6, s. 36)**

тегермән [təgərmen]

тегермән [təgərmen] Değirmen. **(TTS, s. 304)**

təgərmen: Taneli tahılları yarma veya un olarak çektirmek için kurulan düzenek (makine) — ana parçası birbirine sürterek dönen iki tekerden - taştan oluşur. **(TTAS, cilt 3, s. 64)**

değirmen: Öğüten araç veya alet. 2. İçinde öğütme işi yapılan yer. **(BTS, s. 881)**

değirmen: 1. Buğday ve benzeri tahıl ürünlerini öğütmeye yarayan âlet ve makine. 2. Elde kavrulmuş kahve, karabiber gibi bitkilerin tanelerini toz hâline getirmeye yarayan âlet. **(OTS, s. 325)**

tiğirmen: Değirmen. *Tiğirmen küpür* "Değirmen bendi", *Tiğirmen totto* "Değirmen tuttu (devraldı)", *Tiğirmen kıordo* "Değirmen kurdu (inşa etti)", *Cil*

¹⁰ Nadirov'un notu.

Tiğirmenī "yel değirmeni", *sū tiğirmenī* "su değirmeni", *ut tiğirmenī* "buhar değirmeni", *tiğirmen taşı* "değirmen taşı". (OSTN, cilt 3, s. 1410)

tëğərmen «değirmen», diyal. **тәгермән** ile aynı anlamda. Bu söz Tat.-Başk. ağızlarında şaşılacak derecede çok varyantlıdır: Ural ağızlarında **тигәрмән** ~ **тәгермән** (*u* ~ *ə*) çifti vardır; bu, **тәгәрмән* şeklinden gelir; **тәгермән** < eski Türki (Poppe 1938: 344, 353; DTS: 548) *tegirmän*, buradan ayrıca Çağ. *mägürmān*, *mäkirümān*, *mäkärümān*, *mäkürman*, Özb. *тегирман*; **тигәрмән** < *тәгирмән* sözünden Tat. (*ə* > *u*) varyantı; **тәүермән** < Çağ. *mägürmān* – tipik Kıp. (-*z*- > *w*) varyantı; **тегермин** «değirmen» ~ **тәгәрми**, **тәгәрмәй** (Başkurdistan'ın Yañavıl köyünde tespit ettik) «tekerlek» < eski Türki (DTS: 548) *tegermi* «daire, tekerlek»; **декермән** «değirmen» muhtemelen eski yazılışıdır veya Oğuz dillerindeki *dägürmān*, *däkirümān* «değirmen» (T. *tegirmen* «değirmen; ağırlıklı saat») sözünün yansımasıdır.

Miş., Başk. diyal. **тирмән**, **тирмин** ~ K.-Bal. *тирмен*, *термен*, Kar. *тэрмән*, *термянь*, Alt. *тәрмән*, *тәәрбән*, Hak. *тирбән*, Tuv. *тээрбе* vb. ~ (Miş.) *түйөрмән*, Kar. *тәйирмән* < *тәгирмән* «değirmen; büyük tekerlek».

Genel olarak, başlangıçta *тәгирмән* «büyük tekerlek» (bk. Nok. **тигәрмән** «değirmen taşı») – *тәгир-*, *тәкир-* (Tat. diyal. *тәкер-*) ← *тәкир-* (Tat. diyal. *тәкер-*) «dön-» sözünden, *тәг* «daire» kökündendir. Bu sözcük birçok komşu dile girmiştir. Budagov I: 367–368; Rasanen 1969: 469; Clauson: 486; ESTYA III: 172–173, 176–178. (ES, cilt 2, s. 250)

tegirmen: Değirmen; değirmen taşı. (DLT, cilt 4, s. 594)

tegirmen tişeldi "değirmen dişendi". (DLT, cilt 2, s. 128)

tegirmende togmış sıçgan kök kökresinge korkmas "değirmende doğan sıçan gök gürlendiğinde korkmaz". (DLT, cilt 3, s. 282)

Әбделмән куписны бик бай диләр,

Алтмыш таш тартадыр **тегермәне**;

Үзе кешегә яхшылык итмәгәнгә,

Үзе дә яхшылыгын күрмәде. (THI 32, s. 65)

tëgërmen sözcüğü söz konusu eserde *tirmen* şeklinde de kullanılmıştır.

Унике лә суның өсләрендә

Алтмыш ике ташлы **тирмәнем**;

Кешегә изгелек эшләмәдем,

Үзем дә изгелек күрмәдем,

Унике иде минем тирмәнем,

Акчам кая киткәнен белмәдем. (ТНІ 33, s. 67)

ярминкә [yarminke]

ярминкә [yarminke] Fuar, panayır. (TTS, s. 449)

yarminke: Her sene yılın aynı zamanında ve belirli bir yerde düzenlenen büyük ticaret pazarı (çeşitli eğlendirici oyunlar da olur). (TTAS, cilt 3, s. 648)

krş. *Rus. ярмарка* [yarmarka] Fuar, panayır. (BRTS, s. 599)

yarminke, diyal. **жәрминкә** «fuar» < Mar. *йәрмәнкә*, Udm. *ярмонька*, Çuv. *ярма́нка* ile aynı anlamda < Rus. ağızlarında *ярмонька* ile aynı anlamda < *ярмарка* < Alm. *Jahrmarkt* «yıllık çarşı (büyük pazar)» sözcüğünden. (ES, cilt 2, s. 556)

Яз кайтмасам, көз кайтырмын,

Көзгә **ярминкә**ләргә.

Их Бибинур, Бибекәй,

Кошлар моңсу сайраганда

Сагына микән мескенкәй. (ТНІ 427, s. 294)

1.1.3. Temizlik ve Sağlıkla İlgili Olanlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar

больнисэ [bolnise]

больница [bolnitsa] Hastahâne. (TTS, s. 54)

bolnitsa: Hastaların iyileşene kadar içinde barındırılarak tedavi edildiği kurum. (TTAS, cilt 1, s. 178)

krş. *Rus.* **больница** [bolnitsa] Hastane. (BRTS, s. 32)

Туры атымны и жиктелэр,

Иптәшләрем и киттелэр,

И әнкәем, иптәшләрем и киттелэр;

Сау башымны хәстә итеп,

Больнисәгә и керттелэр,

И әнкәем, больнисәгә и керттелэр. (THİ 37, s. 72)

кое [koу1]

кое [koу1] Kuyu. (TTS, s. 156)

koу1: 1. Yerin sulu katmanından su almak için dikine kazılan (genellikle yıkılmaması için duvarları ağaç tomruk ile güçlendirilmiş) derin çukur. 2. Çeşitli teknik amaçlar için kazılan veya burgu ile delinen derin çukur. (TTAS, cilt 2, s. 125)

kuyu: 1. Su katmanına varıncaya kadar derinliğine kazılan, genellikle silindirik biçiminde, çevresine duvar örülen, suyundan yararlanılan çukur. 2. Toprağa kazılan derince çukur. (BTS, s. 2312)

kuyu: 1. Kazılmış, delik, çukur, hufre. 2. Su damarlarını buluncaya kadar derin kazılıp suyla dolu duran ve kova veya tulumba ile suyu alınan çukur. (OTS, s. 944)

қоуо: Kuyu. (OSTN, cilt 2, s. 674)

кoуı «kuyu» ~ Başk. *қойо* ile aynı anlamda > Udm., Mar. *күйы, кыйы*, Çuv. *хӱӱӱ* ile aynı anlamda. Yerli halkın kültür seviyesine, yaşam tarzına, yer-su, iklim şartlarına göre kuyular çok çeşitli olur: Yağmurlu, nemli bölgelerde üstü biraz örtülmüş küçükçe çukura, kurak bölgelerde yanları güçlendirilmiş derin çukura, hatta mağara gibi yapılan yapılara da kuyu denir. Öte yandan, Tatar halkı çeşitli Türki kavimlerden oluşmuştur. Bu faktörler kuyu terimlerinin çeşitliliğine yol açmıştır, bk. diyal. **кӱйӱ, кыйы, кодоқ, қозоқ, қотоқ, қутук, куйун**, Brb., Çulım. **куйун** «kuyu; buz üstüne su almak için açılan delik; su oluşu» (krş, Rus. *колодец* «kuyu», esasen «oluk»), Başk. *қыйы, қују* «buz üstüne su almak için açılan delik», *қӱӱық, қӱӱық, қӱӱық*, Sib. *қӱӱӱқ* «kuyu», *қӱӱӱқ, қӱӱӱқ, қӱӱӱқ* «buz üstüne su almak için açılan delik» ~ Kar., Kr.-Tat. *қују, қујуу*, genel Kıp., Uyg., Çağ., Alt. *қудуқ*, eski Kıp. *қујуқ*, Kuman., Kar., Osm. *қуну, қуньу*, Alt. *қутуқ*, Uyg. diyal. *қоды*, Çağ. *қозы* ~ Kar. *қују, қујуу* «kuyu»; Udmurt dilinde *қӱӱу, кыйу* varyantı vardır < eski **қујуу* > Sib. (Brb.), Çulım. *куйун* «buz üstüne su almak için açılan delik; kuyu» ~ Moğ. *худуғ, худас* «kuyu; bozkırdaki çeşme», eski Moğ. *худух*, Tung. *худуғ* «kuyu, çeşme». Türk mitolojisinde **kuyu anası** motifi vardır. Yolcular oraya paralar atarlarmış. Tatarlarda çeşmelere para, yüzük koyma âdeti bu bozkırlarda yaşayan atababalardan kalmıştır. (ES, cilt 1, s. 429)

kuyuğ: Kuyu. "*kudhuğ*" dahi denir. (DLT, cilt 3, s. 166)

kudhugluğ ew "kuyulu ev". (DLT, cilt 1, s. 496)

ol özingе kudhuğ kazındı "o, kendisi için kuyu kazmayı iş edindi". (DLT, cilt 2, s. 155)

Иртә генә торып суга бардым,

Койма буге тирән **кога**;

Аталардан бала яшьли калса,

Каз баласы кебек боега.

Су өскәйләрендә бөдрә тал,

Яхшы-яманнардан гыйбрәт ал. (THİ 147, s. 146)

ләүкә [leüke]

ләүкә [leüke] Hamamda göbek taşı vazifesi gören seki. (TTS, s. 209)

leüke: Hamamda yapraklı dal demetiyle dövünerek yıkanmak için yapılmış yüksek seki. (TTAS, cilt 2, s. 351)

leüke: Banyoda yükseltilmiş yer. (OSTN, cilt 3, s. 742)

leüke, diyal. **эләүкә** «hamamda üzerine oturulan veya uzanılan yüksekçe yer» ~ Çuv. *лапкаши*, Mar. *лапка* ile aynı anlamda < Rus. diyal. *лавка* ile aynı anlamda; Udm. *лапча* ile aynı anlamda < Rus. *лавица*. (ES, cilt 1, s. 536)

Казаматның ишек алдында

Ристаннарның мунчасы;

Ләүкәсенә менеп төштем

Актык керүем булсачы. (THİ 36, s. 70)

мунча [munça]

мунча [munça] Hamam. (TTS, s. 219)

munça: Buharlanarak ve kayın dalı ile vura vura dövünülerek yıkanılan özel bina. (TTAS, cilt 2, s. 411)

munça: Hamam. (DS)

munça: Hamam. *Cir munça* "yer hamamı", *munça aldı* "hamam girişi", *munça cılsı*, *işisi* "buhar". (OSTN, cilt 4, s. 2189)

munça, diyal. **монча, мынча, минча** «hamam» ~ Başk. *мунса*, Çuv. *молча, мулча, мунча*, Mar., Udm. *мунчо* ile aynı anlamda < eski Rus. *мовьница* «hamam» sözünden çok eski bir alıntıdır; Türki dillere ve diğer komşu dillere (Nog., Kaz., K.-Kalp. *монша*, Özb., Uyg., Türkm. *монча*) **мунча** sözü Tatarcadan girmiş olmalı, sadece Mar. diyal. *момоңа, помоңа* doğrudan doğruya Rus. *мовьница*cadandır.

Munça sözünün birçok fonetik varyantı vardır; Alt., Hak. *мылча* < Rus. diyal. *мыльница* olmalı, bk. ayrıca Sib. **мыльца, мульца, муйца, муйылца, мольца**. (ES, cilt 2, s. 52)

Казаматның ишек алдында

Ристаннарның **мунчасы**;

Ләүкәсенә менеп төштем

Актык керүем булсачы. (ТНІ 36, s. 70)

1.1.4. Dinî Hayatla İlgili Olanlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar

чиркәү [çirkeü]

чиркәү [çirkeü] Kilise. (TTS, s. 396)

çirkeü: Hristiyan dini rahiplerinin ve bu dine inananların müessesesi. (TTAS, cilt 3, s. 431)

krş. *Rus. церковь* [tserkov] Kilise. (BRTS, s. 576)

çirkeü: < *Rus. церковь*, Kilise. (OSTN, cilt 3, s. 2127)

çirkeü, diyal. **чиркау**, **циркау** «kilise» ~ Başk. *сиркәү*, Çuv. *чиркү*, *чиркүү*, Mar. *чэркэ*, *чэркө*, Udm. *черк* < *Rus. церковь* ← eski Rus. *църкы* ile aynı anlamda – Grekçeden, *κυρικός* «sahibinki, Tanrı'nınki» sözcüğünden (buradan Rus. *кирха* «Katolik kilisesi» vb.). (ES, cilt 2, s. 439)

Ялтыр да гына ялтыр ни ялтырый,

Волостной управление ачкычы;

Беглыйлар белән **чиркәү** бастым

Юктыр усал эшләрнең яхшысы. (ТНІ 19, s. 47)

манара [manara]

манара [manara] Minâre. (TTS, s. 212)

manara: Caminin çatısında veya yakınında genellikle yuvarlak, dört veya çok kenarlı dar bir koni şeklinde tasarlanan yüksek yapı. (TTAS, cilt 2, s. 363)

minare: Namaz vaktinin geldiğini bildirmek için müezzinin çıkıp ezan okuduğu, bir veya birkaç şerefeli, çoğunlukla taştan, yüksek ve ince yapı. (BTS, s. 2528)

menāre [*< Ar. nūr*] bk. minare. (OTS, s. 1053)

manara: Minare. (OSTN, cilt 4, s. 2016)

manara «minare» < Ar. *mānārā*, *mānārāt* «deniz feneri, minare, aydınlatıcı», *нур* «aydınlanmak, nurlanmak, ışıklandırmak, ateş, nur» kökünden; bazı Müslüman halklarının dillerinde *mānar* ~ *minar* varyantı aktif kullanılır. Rus. *минарет* Avrupa dilleri aracılığıyla girmiştir. (ES, cilt 2, s. 16)

Шәһре Болгар **манарасы**

Сиксән баскыч һәм арасы.

Анда менгән ирәнләрнең

Сил тик агар күздин яше. (THI 7, s. 37)

мәчет [meçet]

мәчет [meçet] Mescit, cami. (TTS, s. 222)

meçet: Müslümanlarda: namaz kılınan, ibadet edilen yer. (TTAS, cilt 2, s. 423)

mescit: İçinde cuma ve bayram namazı kılınmayan, minaresiz, küçük cami. (BTS, s. 2489)

mescid [*Ar. sücūd*] Camiden küçük ibadet yeri. (OTS, s. 1068)

meçit: Cami, mescit. (DS)

meçit: < Ar. Mescit, cami. (4/2106). (TOKER, s. 581)

meçet «mescit» > Başk. *mäcüt*, Çuv. *мечёт*, Mar., Udm. *мәчет* < Ar. *māscīd* (> Tat. **мәсҗед**) «secde edilen yer» sözünden. Rus. *мечеть* (> Çuv. diyal.

мичет) Tatar dilinden olmalı (bk. Fasmer II: 613), *mäçut*, *məçut* vb. şekilleri birçok (Uyg., Balkan, İran vb.) dilde görülür. (ES, cilt 2, s. 36)

Ызба алдымда тора, әй, олавым,

Аягымда тимер богавым;

Жома көн **мәчеткә** хәер куйдым,

Хотбәдән соң ятып еладым. (THİ 22, s. 56)

meçēt sözcüğü söz konusu eserde *mescēt* şeklinde de kullanılmıştır.

Атаңа алтын таяк бән бирәем

Мәсжет юлын күрсәтүбән йибәрәем. (THİ 271, s. 213)

1.1.5. Tarım ve Hayvancılıkla İlgili Olanlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar

абзар [abzar]

абзар [abzar] 1. Ahır. 2. Ağıl. (TTS, s. 16)

abzar: Evcil ve yaban hayvanların kapatıldığı veya beslendiği yapı. (TTAS, cilt 1, s. 1)

azbar: Ahırların önündeki toprak meydan. (DS)

azbar: *krş.* abzar 1. Hayvan ahır, tavl. *At azbarı* "at ahır", *çit azbar* "çit". 2. Açık yer, ev dışındaki yer, hava. (1/581). (TOKER, s. 75)

abzar, diyal. **азбар** «ahır, sığır ahır; genel olarak avlu» > Mar. *абзар*, *азбар*, Udm. *абзар* ile aynı anlamda, Rus diyal. *асбаръ* «Mari köyü», Tat. diyal. *азбар* «köy etrafındaki çit» ~ Nog., Kr.-Tat., Kar., Kaz. *азбар*, K.-Bal., Başk. diyal. *арбаз* «ev, ahır», Kum. *азбар*, *абзар* «ev», «mülk», «açık alan».

Tarihimiz için önemli bu sözün etimolojisi hakkında çok şey söylenmiştir. Kayyûm Nâsırî'ye göre, *абзар* < Far. *x^wābzāp* «gecelemek, uyku yeri». Ancak bu varsayımın delillere ihtiyacı vardır. F. A. Gordeyev'e göre, **абзар** < Rus. *овчарня*.

Bu varsayım da fonetik ve tarihsel gerekçeler gerektirir. Üstelik *азбар* Kıpçak dillerinde XIII. yüzyıldan beri bilinmektedir – o zamanlarda Rus dilinde *овчарня* sözü var mıydı? Sözüün anlamsal içeriği (ve şekli de) eski Fars dilindeki (meşhur Bisutun kayası yazılarında) *абичарни* «derebeyin ağılı, mandırası; hayvan otlatma, bakma yeri» sözüne pek de denk gelir. Ancak zaman aralığının ve coğrafi uzaklığın oldukça fazla olması bunun ispatını mümkün kılmamaktadır. Bize göre, sözün tarihî temeli Kır., Türkm., Özb. diyal. *абзал, аабзел* < Far. *ābzār, āfzār* «araç-gereç; saban-pulluk vb. ve bunların saklandığı yer» ile ilgili olabilir.

Kısacası, birçok farklı varsayım olsa da *абзар ~ азбар* sözünün kökeni-tarihi biraz belirsiz kalmaktadır. (ES, cilt 1, s. 70)

Әбделмән куписның **абзары**нда

Гайгылдап торадыр казлары:

Мәскәү урамында елашып йөри

Әбделмән куписның кызлары. (THİ 32, s. 64)

аран [aran]

аран [aran] At ve inek ahırındaki her göz. (TTS, s. 30)

аран: Ahır içinde bir at veya inek için bariyerle veya tomruklarla ayrılmış alan. (TTAS, cilt 1, s. 65)

аран: 1. Tütün dizmeye, kurutmaya, işlemeye yarayan yanları açık, üstü kapalı yer. 2. Rüzgar almayan kuytu, sıcak yer. (DS)

аран «hayvanlar için kütüklerden yapılan yalıtımlı yer, özellikle atlar için; ahır bölmesi» > Mar. *аран, әрән* ile aynı anlamda, ayrıca «sürü», Rus. *аран, оран, еран* «ağıl-avlu». (ES, cilt 1, s. 101)

аран: At tavlasi, ahır. (DLT, cilt 1, s. 76)

аранлиғ ew "ahır olan ev". (DLT, cilt 1, s. 148)

Арандагы акбүз атым, әй уйныйдыр,

Ярлы егет хезмәтеннән бай туймыйдыр. (THİ 170, s. 157)

арык [arık]

арык [arık] Arık, su kanalı. (KTTS, s. 27)

арык: Su bendinden fazla suyu boşaltmak veya değirmen çarkına su götürmek için tasarlanmış, açılıp kapatılabilen oluğa benzer yapı. (TTAS, cilt 1, s. 74)

арык: Ark. (BTS, s. 222)

арк: Tarla ve bahçe sulamak için açılan yol. (OTS, s. 99)

арык: Su yolu, ark. (DS)

арык: Деğirmen seddindeki arklar [деğirmen taşını döndürmek için yapılan su arkları]. (1/269). (TOKER, s. 39)

арык «su kanalı, sulama hendeği» – genel Türki *арык*, *арқ* «арык, канал, hendek, nehir kolu; nehir adası; ayrı orman», Tat. diyal. *арык* «деğirmen havuzunun ilkbahar sularını boşaltmak için yapılan канал» > Mar., Udm. *арык* ile aynı anlamda. Bk. ayrıca Çuv. *аркă* < eski Türki *arqu*, *ары*, eski Моğ. *арууи* «арык, sulama kanalı», Özb. diyal. *аруз* ile aynı anlamda. Bk. ayrıca Tat. diyal., Hak. *айры*, Sib. Tat. *әйре* «nehir, dere». (ES, cilt 1, s. 108)

арык: Irmak. (DLT, cilt 1, s. 65)

suw arıklandı "su ark yaptı, yol açtı". (DLT, cilt 1, s. 294)

арык kazıldı "ark-ırmak kazıldı". (DLT, cilt 2, s. 135)

Агыйделкәйләрдә ак тегермән,

Сулары ла ага **арык**тин;

Кич караңгы диеп килми калма,

Сине бер күрергә зарыктым. (THİ 350, s. 256)

читлек [çitlëk]

читлек [çitlëk] Kafes. (TTS, s. 397)

çitlëk: Kuşları ve bazı başka hayvanları beslemek için kenarları ve üstü metalden veya ağaçtan parmaklık gibi yapılan küçük yapı. (TTAS, cilt 3, s. 435)

çitlik: 1. Saman taşımak için kağınlara konulan büyük sepet. 2. Çit yapmakta kullanılan ince ve düzgün ağaç çubuk. (DS)

çitlik: çit+lîk, Kafes. (OSTN, cilt 3, s. 2143)

çitlĕk «kafes; küçük kafes (yavru hayvanlar ve evcil kuşlar için)» ~ Başk. *çитлек* ile aynı anlamda > Udm., Mar. *четлык* ile aynı anlamda, Çuv. *читлĕх* «kafes, ahır çardağı» ← diyal. *çит* «köşe» olmalı. (ES, cilt 2, s. 441)

Казаматның ишек алды

Жәй булса да кыш кебек;

Казаматта без ятабыз

Читлектәге кош кебек. (THİ 36, s. 70)

әвен [evĕn]

әвен [evĕn] Ot kurutma ambarı. (KTTS, s. 80)

evĕn: Sugarga denilen desteleri kurutmak için yapılan tesis. (TTAS, cilt 2, s. 669)

evin: Saman haline gelmiş ot. (DS)

evĕn «tahılın kurutulduğu kapalı yer» ~ Çuv. *авĕн*, Mord. M. *авонь*, Mord. E. *авн*, *ауня*, Udm. *обинь* ile aynı anlamda. Bu sözün Rus dilinden olduğunu kesin olarak söyleyemeyiz çünkü Rus. *овин* sözünün kökeni ihtilaflıdır ve Türki dillerde bu sözün paralelleri çok bulunur, bk. Rus. diyal. *овин* «avcı pususu, avcı çadırı» ~ Tat. diyal., Başk. diyal. *әвен* «avcı kulübesi, av çukuru», orta Türki *әвүн* «kuş avlama ağı – file». Öte yandan T. diyal., eski Türki (DTS: 189) *evin* «taneli ekin, tohumlu tahıl». Bilhassa Mari dili materyali ilginçtir: *ан*, *ән*, *аун* *авун*., *әвүн*, *агун*, *әгун* < *әвгун* «tahılın kurutulduğu kapalı yer». F. Gordeyev bu sözü Bulgar dilinde genel Türki (Oğuz çizgisi) *әв* «ev» sözünden türetildiğini düşünmektedir. (ES, cilt 1, s. 123)

Алыс та ла жирдән, әй, күренә,

Кәрим байның, **әвен** капкасы;

Ялчыларга яшь кыз хәрам диеп,

Гыймадиның чыккан фәтвасы. (THİ 133, s. 138)

канау [kanav]

канау [kanav] Hendek, ark. (TRS, s. 358)

kanav: Çok derin olmayacak şekilde kazılmış, uzun, dar çukur. (TTAS, cilt 2, s. 40)

krş. *Rus.* **канава** [kanava] Hendek. (BRTS, s. 169)

kanal: Bazı bölgeleri sulamak, kurutmak amacıyla veya gemilerin işlemesine elverişli, insan eliyle açılmış su yolu. (BTS, s. 1921)

kanal [*< Fr. canal*] Sulama amacıyla açılan ark, su yolu. (OTS, s. 834)

қанау: *< Rus.* канава, Hendek. *Қанау қаздылар* “Hendek kazdılar”. (2/110). (TOKER, s. 471)

kanav «hendek». Bu Rus sözcüğü, XVIII. yüzyılda hükümetin köyleri dik sokaklı ve kanalları olacak şekilde ıslah ettiği dönemde yayılmıştır. Rus diline bu sözcük Grek dilinden girmiştir ve *канал* sözcüğü ile köktedir. (ES, cilt 1, s. 359)

Шылтыр-шылтыр сулар агадыр

Ындыр артларында **канауга**;

Жылап-жылап хатлар язамын

Хәләл генәм белән анайга. (THİ 21, s. 53)

колхоз [kolhoz]

колхоз [kolhoz] Kolhoz, Sovyet devletinde çiftçilik işlerini birlikte yürüten üretme çiftliği. (KTTS, s. 138)

kolhoz: Tarım işlerini birlikte yürütmek için emekçi köylülerin özgürce birleşmesine dayanan sosyalistik kolektif çiftlik. (TTAS, cilt 2, s. 137)

krş. *Rus.* **колхоз** [kolhoz] Kolhoz, kolektif çiftlik. (BRTS, s. 180)

Хәтфә төсле **колхоз** кыры
Тәрәзәмә туп-туры;
Иркәм эш белән танылды,
Иркәм хезмәт батыры. (ТНІ 511, s. 337)

конюшня [konyuşnya]

конюшня [konyuşnya] Ahır, tavla. (BRTS, s. 185)

Байның **конюшня**да кара айгыры, әх Жамалым,
Бау-аркансыз тотсаң дулуйдыр;
Буй кыз сөйгәнәнә баралмаса, әх Жамалым,
Чәч бауларын кабып елуйдыр.

Әдрәс бишмәтеннәң баулары, әх Жамалым,
Нидән сызыла йөрәк майлары? (ТНІ 250, s. 200)

марталык [martalık]

марталык [martalık]—умарталык [umartalık]¹¹

умарталык [umartalık] Arı kovarı konulan yer. (TTS, s. 358)

umartalık: Arı kovanlarının koyulduğu yer. (TTAS, cilt 3, s. 307)

Уйсу болыннарда ак **марталык**,
Авыз итим дисәң — балы юк;
Ярлы егет йөри бай каршында,
Өенә кайтса — сөяргә яры юк. (ТНІ 132, s. 137)

¹¹ Nadirov'un notu.

мурта [murta]

мурта [murta] *bk.* umarta.

умарта [umarta] Kovan, arı kovanı. (**KKTS, s. 302**)

umarta: Bal arılarını beslemek için özel olarak tasarlanmış tahta sandık veya içi boş ağır kütük. (**TTAS, cilt 3, s. 307**)

umarta: Arı kovanı. *Қортло умарта* “içinde arılar olan kovan”, *umarta қорто* “arı”, *umarta қарımız* “Biz arıcılık yapıyoruz, bal üretiyoruz” (1/1790). (**TOKER, s. 920**)

umarta, diyal. (Budagov I: 158) **умарда**, **өмурты**, **мурта** «arı kovanı, ağaç kovuğundaki arı kovanı», **марта**, diyal. **марта**, **мурта**, Sib. **умөртö** «arı» ~ Udm. *уморта* «kütük kovan», Mar *омарта*, Çuv. *марта* «arı kovanı» ~ Kaz., Kır. diyal., Uyg. *омарта* «arı kovanı, arı kovanlarının konulduğu kapalı yer» (Tatarcadan olmalı) ~ Abaz. *мартан* «arı kovanı; sepet». Ses açısından **умарта** ikincildir, *мурта* < **омурта* daha önceki; krş. Rus. diyal. *бортя* «ağaç kovuğundaki arı kovanı», *бортень* «boş kovan» (krş. Tat. sığircık kovanı = yuvası); Rus. sözleri genel Slav. karakterde, bk. Leh. *barc*, Çek. *бpm* «arı kovanı». Ancak Tat. *умарта* < **омурта* kelimesinin Rusçadan olduğunu ispat etmek için fonetik engeller vardır: Rus. *борть* (eski Rus. *брьть*, *борьть*) > Türki **böpm* > Tat. **бұpm* > **мұpm* olur idi, halbuki bu tür Türki varyantlar hiçbir yerde kaydedilmemiştir. Rus.-Slav. ve Tat.-Kır. varyantları ortak bir yabancı kaynaktan da gelmiş olabilir. (**ES, cilt 2, s. 347**)

Озын гына көнне, кыска төнне

Кортлар бал ташыйлар **муртага**;

Кара урманнарда йоклаганда,

Сиксэн солдат алды уртага.

Кояш чыга, нурлар балкыта,

Шәрук Беглый байны куркыта. (**ТНİ 18, s. 47**)

1.1.6. Askerî Durumla İlgili Olanlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar

казарма [kazarma]

казарма [kazarma] 1. Askerî karargâh. 2. Çarlık Rusya'sında fabrika ve atölyelere bağlı işçilerin evleri. (KTTS, s. 128)

kazarma: Askerî birliklerin iskânı için özel bina. (TTAS, cilt 2, s. 21)

krş. *Rus.* **казарма** [kazarma] Kışla. (BRTS, s. 168)

kazarma «kışla» < *Rus.* < *İt. cazerma* «askerî karargâh». (ES, cilt 1, s. 341)

Жиңгәчәем биргән кижеле ыштан

Кайсы **казарма**да туздырам?

Баш кынаем солдат, әтием карт,

Елап яшь гомеремне уздырам. (THİ 42, s. 75)

окоп [okop]

окоп [okop] Siper. (TTS, s. 232)

krş. *Rus.* **окоп** [okop] Siper. (BRTS, s. 286)

окоп: Kurşun, şarapnel ve benzerlerinden korunmak için derin ve uzun hendek şeklinde kazılıp önüne çamur yığılarak yapılan sur. (TTAS, cilt 2, s. 465)

Карурманда **окоп** эчләрендә

Тамчы булып тама күз яшем.

Шартлый утлар, ява пуля,

Ялварамын аллага,

Әй, телим исән калмага. (THİ 126, s. 134)

военкомат [voyinkomat]

военкомат [voyinkomat] Askerlik şubesi. (KTTS, s. 322)

krş. *Rus.* **военкомат** [voyenkomat] Askerlik şubesi. (BRTS, s. 54)

Минем иркәм армиядә,

Көтәм әле үлсә дә;

Военкомат өстәленә

«Һәлак булды» дип язылган

Хәбәрләре килсә дә. (THİ 535, s. 348)

1.1.7. Cezalandırma ve Korunmayla İlgili Olanlar

баструк [bastruk]

баструк [bastruk] Eskiden şehrin dışına yapılan ve yüksek duvarlar ile çevrelenen hapishane. (TTAS, cilt 1, s. 129)

krş. *Rus.* **острог** [ostrog] Hapishane, zindan. (RTS, s. 353)

bastırık: Hapishane. (DS)

Алыстан карап күренә,

Баструкның ишек кашлары;

Илемдә үскән егет идем,

Сәфәр китте газиз башларым. (THİ 119, s. 131)

кальга [kalga]

кальга [kalga] Kale.¹²

кальга [kalga] Kale, hisar. (TTS, s. 132)

¹² Nadirov'un notu.

kalga: Kale. (TTAS, cilt 2, s. 38)

kale: Düşmanın gelmesi beklenebilen yollar üzerinde, askerî önem taşıyan şehirlerde, geçit ve dar boğazlarda güvenliği sağlamak için yapılan kalın duvarlı, burçlu, mazgallı yapı. (BTS, s. 1894)

kale [Ar. *kal'a*] İçine asker yerleştirerek düşmana karşı iyi savunma yapabilmek için kalın ve sağlam duvarlardan yapılmış geniş ve her taraftan silâh atmaya elverişli burçları ve tabyaları olan yapı. (OTS, s. 825)

kala: Kale, hisar. (DS)

qala: Şehir. *Qalada küp sala qalkı torâ* “Şehirde pek çok köylü oturuyor”, *qala kişîşî* “şehirli”, *Qazan qalası* “Kazan şehri”, *qala alû* “şehir alma (çocuk oyunu)”. (2/224). (TOKER, s. 464)

kala «şehir; kasaba» ~ Çuv. *хула* < *хола* Bulg. **хола* > Mar. *ола, оло* ile aynı anlamda ~ genel Kıp. *qala*, Kır. *qalaa* ile aynı anlamda < Ar. *qal'a* «kale» > T., Kr.-Tat. *kale* ile aynı anlamda ve «minare, kule». Bu söz, Türk dillerinden birçok komşu dile girmiştir. (ES, cilt 1, s. 349)

Кашан ирди бөөк **кальга**,

Шәһри яри мөшфикъ халка,

Гадел кыйлди гидай, байга,

Боны белең колак хилка. (THİ 6, s. 37)

казамат [kazamat]

казамат [kazamat] Zindan. (KTTS, s. 128)

kazamat: Zindan. (TTAS, cilt 2, s. 20)

krş. Rus. **каземат, казамат** [kazemat, kazamat] 1. Hapishane hücresi. 2. Topçu ateşinden ve hava saldırılarından korunmak için inşa edilen beton yapı. (RTS, s. 204)

kazamat: Obüslerden, bombalardan korunmak için yerin altına kazılmış siper. (BTS, s. 2036)

kazamat [*Fr. casemate*] Bir siperde mermilerden korunmak için toprak altında yapılan kapalı yer, sığınak. (OTS, s. 868)

қазамат: < *Rus. казяматъ*, Zindan. (OSTN, cilt 2, s. 372)

kazamat, diyal. **кызамат** «hapishane» ~ Udm., Mar. *казамат*, *кызамат* ile aynı anlamda < *Rus. казямат* < *Fr. casemate* «kara ev» (*case* «ev», *mate* «kara») ~ «askerî cezaevi» sözcüğünden. (ES, cilt 1, s. 339)

Казаматның эчләре,

Кызыл кирпич мнчләре;

Жан бирүдән яман икән

Барып кERGән кичләре. (THİ 36, s. 70)

острог [ostrog]

острог [ostrog] Hapishane, zindan.¹³

острог [ostrog] Zindan, hapishane. (KTTS, s. 208)

krş. *Rus. острог* [ostrog] Hapishane, zindan. (RTS, s. 353)

Шыпыр да гына шыпыр яңгыр ява

Острог түбәсе калайга;

Богауда торсам да хат язамын

Яшь хәләлем белән анайга. (THİ 31, s. 64)

төрмә [törme]

төрмә [törme] Hapishane. (TTS, s. 348)

öťörme: Hapishane. (TTAS, cilt 3, s. 713)

krş. *Rus. тюрьма* [türma] Cezaevi, hapishane. (BRTS, s. 540)

turma: Tutukevi. (DS)

¹³ Nadirov'un notu.

ötörmə: *Rus.* тюрьма, Hapishane, zindan. *Ötörməge yapqannar* "Onu hapishaneye attılar", *Ҳазир ötörmədə yata* "O şimdi hapishanede yatıyor". (**OSTN, cilt 1, s. 1344**)

törme, ötörme, ötörmen «hapishane» ~ *Çuv.* *měpme*, *Udm.* *түрмә*, *Mar.* *mörmä* ile aynı anlamda < *Rus.* *тюрьма* – eski Türk dillerinden olmalı, bk. *Alt.* diyal. *түрмә*, *Kır.* *түрмө*, *Alt.* diyal., *Yak.* *түрбә*, *түрбэ* «hapishane» – ihtimal, *түрбэ* «türbe» sözünden dönüşmüştür. (bk. Räsänen 1969: 506–507). Ancak adı geçen Türki sözlerin Rus dilinden yayılmış olması da muhtemeldir. *Tat.* **өтөрмән** ~ *Mansi.* *түрмән* varyantları nereden ve nasıl ortaya çıktı? Muhtemelen eski etimolojisi – *Rus.* *тюрьма* < *Alm.* *Türmen* «burçlar, hapishane kuleleri» doğrudur. (**ES, cilt 2, s. 297**)

Алмагач өстендә сары былбыл,

Канатларын кага очканда;

Ачы газапларны күрдем мин

Төрмә тәрәзеннән качканда.

Былбыл оча, канаты талмасын,

Главада үчем калмасын. (**THİ 18, s. 46**)

зиндан [zindan]

зиндан [zindan] Zindan, hapishane. (**KTTS, s. 258**)

zindan: Hapishane. (**TTAS, cilt 1, s. 346**)

zindan: Tutuklu veya hükümlülerin içine konulduğu kapalı yer. (**BTS, s. 4030**)

zindān [*F.*] Karanlık ve havasız yer, mahpus, mahbes. (**OTS, s. 1876**)

zindan: Zindan, hapishane. (**OSTN, cilt 4, s. 904**)

zindan «zindan, hapishane» < *Far.* *зундāн* < *Avest.* *zantu dan* «karanlık yer, kara yer» sözünden. (**ES, cilt 1, s. 288**)

Аһ, насыйб булырмы бәңә

Якты дөньяны күрү,

Әллә бу **зиндан** эчендә

Чыгармы газиз жаным. (ТНІ 11, s. 40)

1.1.8. Eğitimle İlgili Olanlar

мәдрәсә [medrese]

мәдрәсә [medrese] Medrese. (TTS, s. 220)

medrese: Müslümanlarda: orta ve üst sınıfları olan dinî okul. (TTAS, cilt 2, s. 416)

medrese: 1. İslâm ülkelerinde, genellikle İslâm dini kurallarına uygun bilgilerin okutulduğu yer. 2. Fakülte. (BTS, s. 2462)

medrese [*Ar. ders*] 1. Gençleri eğitmek ve okutturmak amacıyla yaptırılmış yer, mektep, eğitim kurumu. 2. Yüksek okul, fakülte. 3. Bu okulların binası. (OTS, s. 1036)

medrese: Yüksekokul, medrese. (OSTN, cilt 4, s. 2105)

medrese «medrese, okul (özellikle dinî)» < *Ar. mādṛācā* «ders verilen yer». (ES, cilt 2, s. 26)

Зур да **мәдрәсә**дә мин укыдым,

Укый алмадым бары хөләсә;

Пенза төрмәсендә без ятабыз,

Тәрәзәләре тимер полоса. (ТНІ 23, s. 57)

мәктәп [mektep]

мәктәп [mektep] Mektep, okul. (TTS, s. 220)

mektep: Genç nesile genel eğitim ve terbiye veren okul. (TTAS, cilt 2, s. 418)

mektep: Okul. (BTS, s. 2467)

mekteb [Ar.] 1. Yazı yazacak yer. 2. Okul. (OTS, s. 1045)

mekteb: Mektep, okul. *Mektep halfası* “okul öğretmeni”. (4/2074). (TOKER, s. 582)

mektep «okul», esk. «ilkokul» < Ar. *māktāb* «büro, yazıhane» sözünden, *ktb* «yazmak» kökünden. N.K. Dimitriyev, «Мектебе и медресе» (M., 1954) adlı kitabında **мәктәп** sözünün anlamının Arapçaya karşılık gelmediğini göstererek, bu sözü «yanlış anlama ürünü» olarak değerlendirmektedir. Ancak *māktāb* «yazma öğrenme yeri» anlamında İslam ülkelerinde uzun zamandır varlığını sürdürmektedir. (ES, cilt 2, s. 28)

Бергәләшәп **мәктәп** ачыйк,

Наданлыкны аска басыйк,

Шулай итеп без яшьләренә

Гыйлем илә күзене ачыйк. (THI 78, s. 100)

1.2. İnşaatla İlgili Diğer Unsurlar

1.2.1. Ulaşımla İlgili Olanlar

1.2.1.1. Su Ulaşımıyla İlgili Unsurlar

баржа [barja]

баржа [barja] Şilep, yük gemisi. (KTTS, s. 35)

barja: Çok yük sığdırılan düz tabanlı tekne. (TTAS, cilt 1, s. 123)

krş. *Rus.* **баржа** [barja] Mav(u)na, nehir dubası. (BRTS, s. 20)

Киң Иделнең буенда **баржа** тарттым,

Сал өстендә койрык тоттым мин,

Идел камышы, бурлак сагышы.

Кемнәр рәхәте өчен газиз гомерем,

Барлык көчем гүргә аттым мин?

Идел камышы, бурлак сагышы. (ТНІ 191, s. 167)

билән [bilen]

билән [bilen] Çam ağacı, sal.¹⁴

bilen: Tomrukları taşımak için keresteden yapılan gemi, mavna. (TRS, s. 105)

bilen: Ağaç taşımak için kullanılan düz tabanlı, boyaya boyanmayan mavna, güvertesiz yük gemisi. (TTAS, cilt 1, s. 165)

krş. *Rus. беляна* [belyana] Kendinden tahrikli barok yapılı ahşap nehir teknesi. (MS, s. 62)

Иш суыннан **билән** ага

Сары-чинге, Итилгә,

Газиз башың хур була икән

Ялгыз калсаң чит илдә. (ТНІ 3, s. 36)

кимә [kime]

kime: Kayık, tekne, *bk.* keme, köyme. (ES, cilt 1, s. 415)

gemi: Su üstünde yüzen, insan ve yük taşımaya yarayan büyük taşıt, sefine. (BTS, s. 1346)

gemi: Su üzerinde seyr ü harekete mahsus büyük tekne. (OTS, s. 501)

keme: Gemi. (DS)

¹⁴ Nadirov'un notu.

kime = kemi: Kayık, tekne. *Ut kimesi, ut kime* "vapur". (OSTN, cilt 2, s. 1403)

keme, diyal. **кәмәшәй ~ кәмәчәй** «küçük sandal» (**кәмә** sözcüğü **кимә** varyantından anlam bakımından da ayrılır) ~ genel Kıp. *кеме* [кэмэ], Alt. *кебе, kebe, keme*, Tuv., Моғ. *хеме* [хэмэ] «küçük sandal; kayık», tipik varyantlar: eski Türki (Borovkov: 17) *кәми*, T. *gemi*, Türkm. *гәми, кәме* «gemi».

Кәмә ~ кимә ~ көймә sözcüğünün türevleri ve şekilleri çoktur ve anlam yelpazesi de geniştir, buna rağmen sözcüğün etimolojisi hala net değildir. (ES, cilt 1, s. 394)

kemi: Gemi (Oğuzca ve Kıpçakça). (DLT, cilt 4, s. 299)

kim: Gemi. Oğuzlardan başka Türkler böyle kullanırlar.

Kimi içre oldurup

Ila suwın keçtimiz

Uygur taba başlanıp

Mıñlak elin açtımız

"Gemi içerisinde oturup Ila suyunu -bu, büyük bir ırmaktır- geçtik. Uygurlardan yana yöneldik. Mınlak elini açtık". (DLT, cilt 3, s. 235)

Аягымда **кимә** боғавымны

Кайтарып бәйләдем билемә;

Интегеп әйтәмен, конвойчылар,

Кертеп чыгарыгыз туган илемә. (THİ 21, s. 52)

кораб [korab]

кораб [korab] Büyük gemi. (TTS, s. 166)

korabl: Denizlerde-okyanuslarda yüzmesi için inşa edilen büyük gemi. (TTAS, cilt 2, s. 155)

krş. Rus. **корабль** [korabl] Gemi. (BRTS, s. 185)

kerep: < *Rus.* корабль, Gemi. *Kerep östö* "güverte". (2/1093). (TOKER, s. 380)

korab «gemi». Bu sözü, devrimden sonraki matbuat dilinde Rusçaya benzeterek, Rusçadan olduğunu zannederek böyle yazmaya başladılar, halbûki devrime kadarki Tatar yazılı edebiyatında bu söz (bk. Budagov II: 119) *кэраб* olarak yazılmıştır. Bu söz Rusçadan alınmamıştır ve onu *кораб* diye yazmak Rusça dedikleri gibi «rezalettir». (ES, cilt 1, s. 438)

Агыйделдә ал **кораб**,

Утырдым алга карап;

Таһир белән Зөһрәне

Аерган кара гарәп. (THİ 562, s. 362)

көймә [köyme]

köyme: Gemi. (TÖTS, s. 151)

köyme: Büyük olmayan gemi. (TTAS, cilt 2, s. 260)

köyme «büyük tekne, şilep, gemi» – daha doğrusu **киймә**, genel diyal. (birçok bölgede), Başk. *кәмә*, Tat. **кимә** < Hak. *кимә*, genel Türki *кәмә*, *кәмә*, Uyg. *кәми*, *кими* >> T., Türkm. *gemi*, Türkm. *гәәми*, *кәәме*, Türki dillerden birçok komşu dile girmiştir. Bu söz eski Türki *kām*, Tuv., Hak. *кэм*, *хэм*, Bur. *хэм* «Yenisey; büyük nehir, İdil» sözü ile ilişkili olmalı («büyük nehir kayığı»). (ES, cilt 1, s. 447)

Идел ага яр кагып,

Уңга-сулга чайкалып;

Ут **көймә**се китеп бара

Сөембикәне алың. (THİ 10, s. 39)

лодка [lodka]

лодка [lodka] Kayık, sandal. (KTTS, s. 183)

krş. *Rus.* **лодка** [lodka] Kayık, sandal; tekne. (**BRTS, s. 205**)

Безнең дә генә илдә түгәрәк күл,

Кем дә **лодка** куймый,

Их жанашым, йөрергә.

Чыгып та гына бардым, син алмадың\

Ничек бу хәсрәткә,

Их жанашым, түзәргә? (**THİ 404, s. 282**)

пароход [parohod]

пароход [parohod] Vapur. (**TTS, s. 239**)

parohod: Buharlı makine ile hareket ettirilen tekne veya büyük gemi.
(**TTAS, cilt 2, s. 502**)

krş. *Rus.* **пароход** [parohod] Vapur. (**BRTS, s. 315**)

Агыйделкәйләрдә ак **пароход**

Йөрәтәдер Мәскәү байларын;

Заманасы авыр, кайгысы күп,

Эрәтәдер йөрәк майларын. (**THİ 137, s. 141**)

сал [sal]

сал [sal] Sal. (**TTS, s. 264**)

sal: Suda gitmeye yarayan veya kayık yerine kullanılmak üzere yapılmış yan yana dizilerek bağlanan tomruklar. (**TTAS, cilt 2, s. 619**)

sal: Birçok kalın direk yan yana bağlanarak yapılan, düz ve korkuluksuz deniz veya ırmak taşıtı. (**BTS, s. 3039**)

sal: Yan yana bağlanıp suyun üzerinde yüzdürülen keresteden yapılan düz araç. (**OTS, s. 1450**)

sal: Sal. *Sal utını* "sal yapımında kullanılan odun". (OSTN, cilt 4, s. 343)

sal «sal» ~ Başk. *hal* ile aynı anlamda < genel Türki *sal*, eski Türki (DTS: 482) *sal* > Yak. *aal* «sal; içine saman doldurulmuş çuvalların üstüne tahtaların dizilmesiyle yapılan yüzer köprü» ~ Çuv. *сулă* < *солă* < Bulg. **салы* > Mar. *шал*, *шалы* > *шоло* ile aynı anlamda ~ Bur. *hala*, *шала*, Tuv. *шалаа* «döşeme tahtası, sal» vb. Bk. ayrıca Mar. *салке* «sal», Tuv. *салдак* «sal» vb. *Сал* sözü Moğol dillerinde de görülür. Başk. *hal* ~ Bur. *hala*, Yak. **haal* > *aal* «büyük sandal, sal, gemi» ortak bir kaynaktan gelir. Radlov IV:343; Rasanen 1969:397. (ES, cilt 2, s. 134)

sal: Sal. Keleklerden veya sazlardan yapılan sal. (DLT, cilt 3, s. 156)

Агыйделкәйләргә сал килгән,
Китәр жир генәсе тар килгән;
Карурман саен кистем бер каен,
Сагындым, жанкаем. (THİ 112, s. 128)

1.2.1.2. Su Ulaşımıyla İlgili Olanların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar

жилкән [cilken]

жилкән [cilken] Yelken. (TTS, s. 428)

cilken: Sandalı (eskiden gemiyi de) yel gücüyle harekete geçirmek için yelken direğine bağlanan, özel olarak tasarlanmış sık dokulu kumaş. 2. Yelkenli sandal. (TTAS, cilt 3, s. 769)

yelken: Rüzgâr gücünden yararlanarak geniş bir yüzey oluşturacak biçimde yan yana dikilen ve teknenin direğine uygun bir biçimde takılarak onu hareket ettiren kumaş veya şeritlerin tümü. (BTS, s. 3886)

yelken: Geminin rüzgâr gücüyle hareket etmesine yol açan ve direklere gerilen kalın bez. (OTS, s. 1830)

cilgen: Yelken. *Cilgenñ yeŋmek* "yelkenleri açmak". (4/148). (TOKER, s. 203)

cilken, diyal. **йелкән** «yelken» ~ Başk. *йелкән*, Kaz. *желкен*, Nog., Kar., Kum., T., Türkm., Gag., Az., Uyg. *йәлкән*, *йәлкән* ile aynı anlamda, başlangıçta **йәлкәл*dir. (-*кал*//*-кәл* isim türetme eki), Kaz. diyal. *желқом* «yelken» anlaşılmamaktadır. ESTYA IV: 181. Herhâlde *әжил* ile ilişkilidir. (ES, cilt 1, s. 271)

Агыйделкәй өсләрендә көймә килә,
Ак **жилкән**ен күтәрергә жилләр кирәк;
Матур кызның күнелдәрен күрер өчен,
Ефәктән дә йомшаграк телләр кирәк. (THİ 285, s. 222)

ишкәк [işkek]

ишкәк [işkek] Kayık, sandal çekmek için kullanılan tahta kürek. (KTTS, s. 122)

işkek: Bir ucu yassı şekilde yontulan ve sandalı hareket ettirmek için kullanılan büyük tahta kürek. (TTAS, cilt 1, s. 441)

işkek: < iş+kek, Kürek. (I/1555). (TOKER, s. 357)

Агыйделдә **ишкәк**, ай, ишкәнгә,
Күптән инде суын эчкәнгә,
Сагындырдың, ямьле Агыйделкәй,
Эссе далаларны кичкәндә. (THİ 101, s. 122)

1.2.1.3. Kara Ulaşımıyla İlgili Unsurlar

арба [arba]

арба [arba] At veya öküz arabası. (KTTS, s. 27)

arba: At veya öküz tarafından çekilen, yük taşımak için kullanılan, dört veya iki tekerlekli araç. (TTAS, cilt 1, s. 65)

araba: Tekerlekli, motorlu veya motorsuz her türlü kara taşıtı. (BTS, s. 209)

araba: El, hayvan, buhar, elektrik ile yürür tekerlekli binit. (OTS, s. 93)

arba:Dört tekerlekli araba, yolcu arabası. *Arb 'aldı* “arabacının oturduğu yer”, *arba bişni* “araba selesi”, *arba çüri* “arabanın dingil çivisi”, *arba kükreği* “arabanın ön miline göbek yardımıyla takılan parça”, *arba yasauçı* “araba ustası”, *iki küpçekli arba* “iki tekerlekli araba”, *küymeli arba* “üstü kapalı araba, atlı yolcu arabası”, *yadağay arba*, *küymesiz arba* “üstü açık araba (Kazan’da ‘tarantas’ denir)”, *arba yulı* “araba yolu”, *Arba bilen bardık* “Biz arabayla gittik”. (I/335). (TOKER, s. 37)

arba «kağrı, at arabası» > Mar., Udm. *apба, араба* < genel Kıp. *apба*, Uyg. *һарба*, Tat. diyal., Oğuz. *араба* > Çuv. *урана, орана, орава*, eski Tatar edebî dilinde, Osm. *ғарәбә* < Ar. ‘*arabān*, a’*rabān* «göçebecilik» ile aynı anlamda.

Tatarlar da Orta Asya'daki büyük iki tekerlekli kağrıları *araba* olarak adlandırmışlardır. (ES, cilt 1, s. 101)

Иртә дә генә торып тышка чыксам,

Зур агакай **арба** дегетли;

Киендермә, әнием, киенмимен,

Мин бармыймын кияү егетли. (THİ 42, s. 75)

чана [çana]

чана [çana] Kızak. (TTS, s. 391)

çana: 1. Kış günlerinde at veya traktör ile çekerek yük ve insan taşımak için kullanılan, kar üstünde kayan, iki taban üstüne oturtulmuş araçların genel adı. 2. Kış günlerinde kayak yapmak, eğlenmek veya elle yük çekmek için yapılan küçük kızak. (TTAS, cilt 3, s. 228)

çana: Kızak. (DS)

çana: Kızak. *Çana tabanı* “kızağın ayakları”, *çana tabanıñ timiri* “kızağın ayakları altındaki çember”, *Uris çanasında bulğaç üz cırıwıñmı cırlau yaramıy* “Rus kızağındayken kendi şarkını söylemek olmaz (atasözü)”. (3/1855). (TOKER, s. 245)

çana, diyal. **цана** «kızak» ~ Başk. *сана* ile aynı anlamda, ayrıca «kayak» < genel Kır., Uyg. *чана*, Özb. *чона, чана* vb. (> Nog., Kaz., K.-Kalp. *шана*) ~ Sib. **цанақ**, Alt. *чанақ, чанық* (> Tuv. *шанақ*), Hak. *саңа* ~ Çağ. (Radlov III: 1855–1857) *санақ*, Çuv. *çона* > *çуна* ile aynı anlamda, ayrıca «kızak tabanı» ~ eski Moğ. *çana* (> Moğ., Bur. *цана, сана*) «kızak», Ukr. *сани, санка* «kızak tabanı» vb.

Eski zamanlarda yükler vb. kar üstünde basit bir tahta (iki tahta) yardımıyla sürüklenerek taşınırdı. Ön tarafı çok kaldırılan kızaklar daha sonra ortaya çıkmıştır ve anlaşılan o ki zamanında böyle kızaklar büyük yenilik olmuştur. Büyük ihtimalle *çana* kökü Fin-Ugor dillerinden yayılmıştır. **(ES, cilt 2, s. 408)**

Утырдым ла **чананың** төбенә,
Дилбегә генәмне алдым кулыма;
Өч мең чакрым жиргә мин барамын,
Әжәл генәемне алып муйныма. **(ТНІ 121, s. 132)**

дрожка [drojka]

дрожка [drojka] Yan kanatları olmayan hafif araba.¹⁵

krş. *Rus. дрожки* [drojki] Dört tekerlekli bir Rus arabası, hafif araba. **(RTS, s. 141)**

Әтием алган сырлы **дрожка**,
Байлар сатуы бар да бурычка;
Әйтә барыгыз сенелләремә,
Сокланмасыннар байлы тормышка.

Бай да тормышлар кешене картайта,
Кырыс кайнешләр йөзне саргайта. **(ТНІ 264, s. 207)**

¹⁵ Nadirov'un notu.

фэйтун [feytun]

фаэтон [fayton] Fayton, at arabası. (KTTS, s. 90)

fayton: Üstü açılabilir dört tekerlekli, her tarafı kapalı araba. (TTAS, cilt 3, s. 339)

krş. *Rus.* **фаэтон** [faeton] Üstü açık hafif otomobil. (RTS, s. 659)

fayton: Tek körüklü, dört tekerlekli, genellikle çift atlı binek arabası, payton. (BTS, 1237)

fayton [*Fr. phaéton*] Körüklü açık araba. (OTS, s. 443)

Егълама, кызым, нигэ егълыйсың,

Бай ир белән гомер сөрерсең;

Ефәк **фэйтун**да, яхшы атларда,

Ирең белән кунак йөрерсең. (THİ 269, s. 210)

машина [maşina]

машина [maşina] 1. Makine. 2. Araba, otomobil. (KTTS, s. 187)

maşina: 1. Bir enerji türünü başka bir enerjiye dönüştürerek faydalı iş yapan mekanizma veya mekanizmalar topluluğu. 2. Herhangi bir mekanizma yardımıyla hareket eden taşıt türü. (TTAS, cilt 2, s. 375)

krş. *Rus.* **машина** [maşina] 1. Makine. 2. Araba, oto. 3. Motosiklet, motor, bisiklet. (BRTS, s. 213)

makine: 1. Herhangi bir enerji türünü başka bir enerjiye dönüştürmek veya belli bir etki oluşturmak için birleştirilmiş aletler bütünü. 2. Bir alet veya taşıtın hareket sağlayan mekanizması. 3. Araba, otomobil. (BTS, s. 2412)

makine [*Fr. machine*] Yeni bir güç oluşturmaya veya mevcut gücü başka bir enerjiye dönüştürmeye yarayan birleştirilmiş aletler bütünü. (OTS, s. 1003)

maşina: Makine (her çeşit). (DS)

maşina: < *Rus.* Araba, makine. (OSTN, cilt 4, s. 2060)

Вокзалларга **машиналар**

Киләләр дә китәләр;

И... туган илем,

Елан керде лә куеныма. (**THİ 53, s. 81**)

олау [olav]

олау [olav] 1. At arabası. 2. Yük katarı. 3. Kervan. (**KTTS, s. 207**)

olav: 1. Herhangi bir şeyin yüklenmesi, taşınması ve insanların oturarak gitmesi için atlı ulaşım aracı. 2. Bir at arabasına sığdırmalık yük. 3. Yük yüklenen ve birbiri ardınca sıralanarak giden atlı araç topluluğu. (**TTAS, cilt 2, s. 466**)

olâu: At arabası. *Olâu bire* “At arabası vermelidir”, *olâu tartmaq* “At arabasında götürmek, at arabası için sorumluluk taşımak”, *olâu cörgözmək* “(aynı anlamda [At arabasında götürmek, at arabası için sorumluluk taşımak])”. (I/1322). (**TOKER, s. 612**)

olav «at arabası; araba; at arabası veya kızak kervanı» > Çuv. *лав* < *ӧлав* «at arabası, araba», Mar. *ула* «at arabası» (*улазу* «arabacı») < genel Kıp., bk. K.-Bal. *улоў* «taşımak», Kaz. *лау, ылау*, Uyg. (Kıpçak dillerinden) *улав* «at arabası» < eski Türki (DTS: 608) *улау* «araba adı; istasyonlar arasında gidip gelen posta taşımacılığı».

Eski Türki *улау* sözüne Çağ., Uyg. (Budagov I: 152), Tuv. *улақ* «posta atı; yedek at», Osm., Az. *улах*, Far. *улаз*, Kürt. *улақ* «eşek, deve gibi kervan hayvanı», Kuman., Osm. *улақ* «ulak; postacı» sözü eklenebilir.

Moğ. *улага* > Kıp. **улава* varyantına Rus. *лава* «birbiri ardına saldırmak» sözü de eklenebilir, diye yazıyorlar. Genel olarak, eski Türki-Moğ. sözü Avrasya'nın birçok diline (Hint-İran, Kafkas, Slav, Fin-Ugor vb.) girmiştir. (**ES, cilt 2, s. 75**)

Сызрань юлларының, ай, өстенде

Хәзер тора Шәрүк **олавы**;

Жиде чакрымнан ишетелә

Әни дә кәбәмнең елавы.

Саматта Шәрук мин генә,

Кадрлем бит, әнкәй, син генә. (ТНІ 18, s. 46)

пауска [pauska]

пауска [pauska] At veya öküz arabası.¹⁶

krş. *Rus.* **повозка** [povozka] Araba, at arabası. (BRTS, s. 341)

Өч **пауска** жиктем, әй, китәргә,

Бараба ла иленә житәргә;

Туганнарым әйтми, әй, китәргә,

Белмимен үк ни хәл итәргә. (ТНІ 121, s. 132)

pauska sözcüğü söz konusu eserde *povozka* şeklinde de kullanılmıştır.

Утырабыз да китәбез

Кап-кара **повозкага** ла;

Безнең, газиз башлар үскән

Германга закускага. (ТНІ 63, s. 87)

поезд [poyëzd]

поезд [poyëzd] Tren. (TTS, s. 244)

poyëzd: Lokomotif yardımıyla hareket ettirilen birbirine bağlanmış vagonlar. (TTAS, cilt 2, s. 525)

krş. *Rus.* **поезд** [poyezd] Tren, katar. (BRTS, s. 356)

Ялтырап кына **поезд** килә,

Шаулап менә тау башына;

¹⁶ Nadirov'un notu.

Күрдем буй кыз егълауларын,

Әле дә тора күз каршымда. (ТНІ 408, s. 284)

трантас [trantas] *bk. tarantas.*

тарантас [tarantas] Oturacak yerlerle tertip edilmiş at arabası, fayton. (KTTS, s. 265)

tarantas: Oturarak gitmek için tertip edilen arkası oturaklı hafif araba. (TTAS, cilt 3, s. 40)

krş. *Rus.* **тарантас** [tarantas] Çitli at arabası. (RTS, s. 609)

Чыгар-чыкмас кара мыегымны,

Яшел **трантас**, жиктем пар ат, утыралар түрэләр;

Әлек кызларын тыймыйлар, соң егеттән күрэләр.

Кызлар сорый калфакның чугына. (ТНІ 338, s. 250)

1.2.1.4. Kara Ulaşımıyla İlgili Olanların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar

тәгәрмәч [tegermeç]

тәгәрмәч [tegermeç] Teker, tekerlek. (TTS, s. 337)

tegermeç: Mil etrafında dönerek araba, otomobil, vagonu hareketlendirmeye hizmet eden yuvarlak, tekerlek. (TTAS, cilt 3, s. 209)

tekerlek: Merkezde bulunan ve bir eksenin çevresinde dönebilir kurs veya çember, teker. (BTS, s. 3484)

tekerlek: 1. Yerde yuvarlanarak yürüyen daire biçiminde nesne. 2. Tekerleğe benzer nesne. (OTS, s. 1672)

tegermeç «tekerlek» < **tegermegeç** ile aynı anlamda < *тәгәрмикәч*, **тәгәрмәй-кәч* «küçük *tekerlek*» sözünden, bk. diyal. **тәгәрмәй**, **тәгәрми**

«tekerlek; arabacık», Kaz. *mezirmeu* ile aynı anlamda vb. << eski Türki (DTS: 548, 550) *tekermi*, *tegermi*, *tegirmä* «yuvarlak, halka» (-*mi*, -*ma* morfemi tam olarak anlaşılmadı, belki de bu ayrı bir sözdür) > T. *tegermi*, *deyirmi* «matematiksel yuvarlak, daire», *degermi* «yuvarlak; haç gibi dört kenarlı», Türkm. *dezipmi* «tekerlek» vb. birçok dilde.

Şurası karakteristiktir ki, *məğərməç*, *məğərməğəç* veya *məğərməü* sözleri, eski Türki ve Tatar dilinden başka diğer Kıpçak dillerinde yoktur; Kazan Tatarlarında «tekerlek» manasında **көпчәк** sözü kullanılmaktadır. (ES, cilt 2, s. 238)

tegrek: Herhangi bir şeyin halkası, değresi. *Kudhuğ tegregi* "kuyu ağzına konulan halka". (DLT, cilt 1, s. 477)

tegirme nenğ "çörek, değirmen ve para gibi değirmi olan her nesne". (DLT, cilt 1, s. 490)

Үзем генә жиккән повозканың,

Әй сылуым,

Алгы **тәгәрмәче** әйләнә,

Мәскәү урамыннан узып булмый,

Әй сылуым,

Мәскәү приказчиклары бәйләнә. (THI 197, s. 170)

тәртә [terte]

тәртә [terte] Atı arabaya koşmakta kullanılan iki uzun kalastan birisi, ok. (KTTS, s. 273)

terte: At veya başka bir hayvanın çekmesi için bir ucu kızağa veya arabanın ön dingiline bağlanan iki sırıktan birisi. (TTAS, cilt 3, s. 228)

terte: Araba oku. *Terte bawı* "araba okunun başı". *Atı barmağaç tertesiñ kıynı* "Atı gitmiyor, o ise arabayı dövüyor (atasözü)". (3/1072). (TOKER, s. 813)

terte «çekme çubuğu, araba oku», diyal. **тәртнә** < *тәртәнә*, eski Tat. *mapma* > Mar. *mapma* > *mapma*, Çuv. *mapma* > *mapma*, Udm. *mapmo* ile aynı

anlamda ← *тарт-*. Ayrıca bk. Kaz. Türk. *дәрме* ile aynı anlamda, Sib. **тэртнэ**, İçk. **тэртмэ** «küçük kızak». (ES, cilt 2, s. 248)

Кузырлыкай чана, әй, кузырлы,

Аның **тэртэлэре** тубылгы.

Өзгән гөлләр кебек аерылыштык,

Кавышыр көннәр берәр булырмы?

Тал тибрәлә жилләр искәндә,

Өзелә бәгырем искә төшкәндә. (THİ 286, s. 223)

1.2.1.5. Hava Ulaşımıyla İlgili Unsurlar

ракета [rakēta]

ракета [rakēta] Roket. (TTS, s. 253)

rakēta: 1. Havaî fişek, askerî operasyonlarda işaret vermek veya aydınlatmak için kullanılan yanar fişek. 2. Jet motoru. (TTAS, cilt 2, s. 577)

krş. Rus. **ракета** [raketa] Fişek, füze. (BRTS, s. 440)

roket: 1. Atış sırasında mekanik olarak yön verilen, yörüngesinin başlangıcında öz itmeli olarak yol alan ve daha sonra yalnız balistik kanunlarına bağlı kalan mermi. 2. Bir çeşit füze. (BTS, s. 2990)

roket: [*< Ing. rocket*] Boşaltma işlemlerinde ip göndermek için kullanılan bir tür fişek, büyük havaî fişek. (OTS, s. 1416)

Ракеталарга утырып

Айга менәрмен әле;

Айга менеп, түбән карап,

Сине эзләрмен әле. (THİ 574, s. 369)

1.2.1.6. Ulaşımla İlgili Diğer Unsurlar

күпер [küpër]

күпер [küpër] 1. Köprü. 2. Fikirler arasındaki mantık bağı. 3. Su kıyısında ağaç kütüklerinden yapılmış iskele. (KTTS, s. 147)

küpër: 1. Nehir, çukur, demir yolu vb.ni geçmek için kurulan yapı. 2. Su kenarında vapura, feribota binmek, sandal bağlamak, çamaşır yıkamak için tahta veya tomruklardan yapılan yapı, platform. 3. Onarım veya inşaat işleri için bina duvarlarının etrafına tahtalardan yapılan platform. (TTAS, cilt 2, s. 301)

köprü: 1. Herhangi bir engelle ayrılmış iki yakayı birbirine bağlayan veya trafik akımının, başka bir trafik akımını kesmeden üstten geçmesini sağlayan, ahşap, kâgir, beton veya demir yapı. 2. Geminin önünü iyice görecektir bir yükseklikte, sancaktan iskeleye kadar kurulan kumanda yeri. 3. İki şey arasında bağ veya ilişkiyi sağlayan şey. (BTS, s. 2239)

köprü: Bir suyun üzerinden öte tarafına geçmek için keresteden veya kemerler üzerine kâgir veya demirden yapılan yol. (OTS, s. 925)

küpîr: Köprü, baraj, su bendi. *Taş küpîr* "taş köprü" , *Sû arklı küpîr saldılar* "Nehrin üzerinden köprü yaptılar", *Salawat küpîrî* "gökkuşağı". (2/1515). (TOKER, s. 442)

küpër, Sib. kübër, diyal. кипрү, көпере, көпрү, күбер, күмрәү, күперәк, күпре «köprü; döşeme» ~ Çuv. *кәпер*, Mar. *күвәр, кувар* ile aynı anlamda ~ Nog., Kaz., K.-Bal. *көнүр*, Hak. *көбүр, көбөр*, Alt. *көмүр, күмүр*, Kır. *көмүрүк, көнүрөө*, Hak. *күбүрткә, көбөрткә*, Az. *көрнү*, Tuv. *көвүрүг* ~ eski Türki (DTS: 317) *köprük*, Özb. *кунрик*, Osm., Çağ. *көнрү*, Yak. *күргә, күрбә* vb. (bk. Räsänen 1969: 292) ~ Yaz. Moğ. (Poppe 1938: 231) *köwürge*, bugünkü Moğ. *хөөрөг* «tef, davul; köprü» vb. eski **көнүр, көтнүр, *көнкүр* «nehirleri geçmek için içine saman vb. doldurularak kendisinden yüzer bir köprü yapılan deri çuval» sözünden, K.-Bal. *кюбюр* «sandık; köprücük; geçit», Alt., Hak. diyal. *көгәр* «deri torba, tulum», Uyg. *күн* «deri torba», eski Türki *көбүрчүк* «sandık». (ES, cilt 1, s. 496)

köprüg: Köprü. (DLT, cilt 1, s. 478)

Сии китэсэң инде, мин калырмын,
Камышлардан **күпер** салырмын;
Син кайтасы юлга карый-карый,
Камышлардан сары калырмын. (THĪ 39, s. 74)

тимер юл [timěr yul]

тимер юл [timěr yul] Demir yolu. (KTTS, s. 282)

timěr yul: Paralel rayları traverslere bağlayarak trenlerin gitmesi için yapılan özel yol. (TTAS, cilt 3, s. 99)

demir yolu: Lokomotif, vagon gibi demir tekerlekli taşıtların yürüdüğü paralel iki ray döşenerek yapılan bir tür yol, tren yolu. (BTS, s. 897)

demiryol: Tren yolu. (OTS, s. 331)

timір yul: Demir yolu. (OSTN, cilt 3, s. 1409)

Машиналар үтеп киткәч,

Тимер юл кызган булып;

И... туган илем,

Елан керде лә куеныма. (THĪ 53, s. 82)

вокзал [vokzal]

вокзал [vokzal] Gar, garaj. (TTS, s. 69)

vokzal: Demir yolu istasyonunda veya iskelede yolcular için ayrılmış bina. (TTAS, cilt 1, s. 241)

krş. *Rus.* **вокзал** [vokzal] Gar. (BRTS, s. 57)

Вокзалларга машиналар

Киләләр дә китәләр;

И... туган илем

юл [yul]

юл [yul] Yol. (TTS, s. 435)

yul: 1. Bir yerden başka bir yere veya iş yerine vb. (genellikle farklı ulaşım araçlarıyla) gitmeye hizmet eden, çığnenerek veya özel olarak döşenerek yapılan yer boyu. 2. Bir yere gitmek için tercih edilen veya arayıp bulmaya uygun olan yol, yön. 3. Herhangi bir şeyin hareketinden kalan çizik, iz. 4. Herhangi bir çizgi, hat. 5. *mec.* Yürümek, yola çıkmak vb. gibi durumların meşakkatleri, zorlukları, giderleri. 6. *mec.* Belirli bir işi başarmak için bir defa gidip gelmek. 7. *mec.* İş yapma şekli, metot, usul, tarz. (TTAS, cilt 3, s. 606)

yol: 1. Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık, tarik. 2. Karada insan veya hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş, yürümeye uygun yer. 3. Genellikle yerleşim alanlarını bağlamak için düzeltilerek açılmış ulaşım şeridi. 4. İçinden veya üstünden bir sıvının geçtiği, aktığı yer. 5. Bir amaca ulaşmak için başvurulması gereken çare, yöntem. 6. Davranış, tutum, gidiş veya davranış biçimi. 7. Uyulan ilke, sistem, usul, tarz. 8. Gaye, uğur, maksat. 9. Uzun çizgi. 10. Kez, defa. (BTS, s. 3938)

yol: 1. Karada, suda, havada her yöne gidilecek yer, tarik, rah. 2. İnsan ve hayvanların her zaman basıp geçtiği ve yürümeye elverişli yer, hat, çığır. 3. Akacak yer: *Su yolu*. 4. Çizgi, hat, sopa. (OTS, s. 1841)

yul: Yol. (DS)

yul: Yol; dizi, sıra; satır; saçı ayırma çizgisi. *Yul yatı, dürt yul ağzı* "kavşak, dört yol ağzı", *yul başı* "yolun başı", *yul cöröüçi* "seyyah", *yul başçı* "kılavuz", *yul kuyūçı* "uysal, söz dinler", *Miña yul birdi* "O benim için vazgeçti", *ulū yul* "büyük yol, ana yol", *bağanalı yul* "direkli yol", *sala yulı* "ara yol", *ayağ yulı* "hacet yeri, tuvalet", *cir altından yul* "yeraltı yolu, tünel", *sū yulı* "nehir yatağı, su borusu", *Yulğa çıktı* "Yola çıktı", *Bir yul bilen kittiler* "Onlar aynı yolda gittiler", *yul bozoqlığı* "ilkbahar ve sonbaharda bozulmuş olan yol", *bir yulı* "bir defa, bir kere", *bir yulı aşı*!

iç! "Bir kere ye! İç!" *Bu yulı anı küirmedim!* "Bu sefer onu görmedim!" (3/551).
(**TOKER, s. 1026**)

yul, diyal. **жул** «yol, hat; şerit; yöntem» ~ Çuv. *çул, çол* < Bulg. **жол* < genel Türki *йол* (Kaz., K.-Kalp. *жол*, Kır. *жол*, Alt. *дьол*, Hak. *чол, чул*, Tuv. *чул*, Yak. *çол*) < eski Türki (DTS: 270–271), Türkm. *jool* ~ Moğ., Bur. *зол*, eski Moğ., genel Tung.-Manç. *жол* «yol; ikbal, talih, baht» – Altay dilleri için en karakteristik sözlerden biridir; Yak. *çол* «yol» ile birlikte *дьол* «baht, talih» sözü de vardır, bu sadece basit bir etimolojik kopya olmalı, genel Türki *йоол* sözünü «yol» ve «talih» anlamına gelen iki söz diye düşünmek için bir delil yoktur.

Bize göre, *йоол* diğer Altay dillerine Türki dillerden yayılmıştır ve başlangıçta «ticaret gezisi» anlamındaydı. Orta Asya halkları arasında ticaretle daha çok Türkler uğraşmıştır. İhtimal, Çin. veya Soğd. dilinden girmiş bir köktendir. (**ES, cilt 2, s. 520**)

yol: Yol; sefer; ani yola çıkma. (**DLT, cilt 4, s. 798**)

yol ogur bolsun "yol uğurlu olsun". (**DLT, cilt 1, s. 53**)

awçı neçe al bilse adhiğ ança yol bilir. "avcı ne kadar al bilirse ayı da o kadar yol bilir". (**DLT, cilt 1, s. 63**)

sartnıñ azukı arığ bolsa yol üze yer. "satıcının azığı arı olsa yol üzerinde yer". (**DLT, cilt 1, s. 66**)

ulıñç yol "doğru olmayan kıvrımlı yol". (**DLT, cilt 1, s. 133**)

tezgiñç yol "büküntülü, kıvrık yol". (**DLT, cilt 3, s. 387**)

Гажәп ирер Болгар юлы,

Даим исәр хуш йилләре,

Ул Болгарга килгәннәрнең

Сил тик агар күздин яше. (**THI 7, s. 37**)

1.2.2. Topluluk Hayatından Doğan İnşaata Dayalı Unsurlar

авыл [avıl]

авыл [avıl] Köy. (TTS, s. 19)

avıl: 1. Köy işleri ile uğraşan halkın yaşadığı yer. 2. Köyde yaşayanlar, köy halkı. (TTAS, cilt 1, s. 10)

ağıl: Koyun ve keçi sürülerinin gecelediği, çit veya duvarla çevrili yer. (BTS, s. 60)

avıl, avul: Ağıl. (DS)

aul: Köy. *Aul içine kıldık* “Köy içine girdik”, *aul kişisi aul halkı* “köy halkı”, *aul toroşo* “köy hayatı”, *aul kartı* “köyün en yaşlısı, aksakalı, muhtarı”. (I/74). (TOKER, s. 59)

avıl, Sib. Tat. **әул, әвел** «köy» ~ genel Kıp. *awıl, awul* «köy» < T., Türkm. *ağыл* «müştemilat; ahır; etrafı duvar veya çitle çevrili alan» (> Far., Tac. *ağıl, oğыл* ile aynı anlamda), T. diyal. *ağ, ağы* «ahır, avlu, müştemilat; ağ (hayvan avlamada kullanılan file), av» sözünden türemiştir, yani *ay* sözü ile kökteş olduğu ortaya çıkıyor. *Ağыл, аул* sözü Türki dillerden tüm komşu dillere girmiştir. (ES, cilt 1, s. 72)

Яшь вакытта үстем **авылым**да,

Әти-әни кәбәм кулында;

Үсеп житкәч, авыр хәсрәт күрдем,

Газап чиктем йөргән юлымда.

Самат урманнары бигрәк зур,

Качкыннарга михнәт бигрәк зур. (THİ 18, s. 45)

аулак [avlak]

аулак [avlak] 1. Issız, sakin, تنها. 2. İnsansız, ücra yer. (KTTS, s. 36)

avlak: Sessiz, insan olmayan, insansız. (TTAS, cilt 1, s. 86)

aulaḳ: < aul+yok (?), 1) Bozkır, ıssız yer, boş yer. *Aulaḳta utırdı* “O ıssız yerde oturdu”. 2) Boş, yalnız, ıssız, sakin. *Aulaḳ qalğan* “O yalnız kalmış”. 3) *Aulaḳ vaḳıt* “boş zaman, boş vakit”. (1/76). (TOKER, s. 59)

avlak «kuytu yer, gençlik toplantısı» > Mar. аулак, олак > Çuv. олак, улак, Udm. аулак < genel Kıp. аулак < genel Türki азлақ ile aynı anlamda, başlangıçta «yabani hayvan sürüleri için boş bırakılan ıssız yerler» anlamı vardı. Bu anlam, Tatar edebî dilinde de vardır: *Padişahın avlağı olan bu ormana niçin geldin.* («Kelile ve Dimne»). Daha sonra аулак «uzak yer» anlamını almıştır, bk. Kır. оолак «uzak», оола- «uzaklaş-, kaybol-». (ES, cilt 1, s. 114)

aglak yer "ıssız yer". (DLT, cilt 1, s. 119)

Oğrak eri tıgrak yemi anıñğ oglak

Süti üze sagrak yeri takı *aglak*

"Oğrak boyunun adamları yılmaz yiğittir; yedikleri oğlaktır, süt kabının üzerinde sürahileri bulunur, yerleri de çoraktır". (DLT, cilt 1, s. 468)

Асырадың, әнкәй, син ардакта,

Күп йоклаттың биек чардакта;

Ардакларда торган газиз балаң

Хәзер күз яшь түгә аулакта.

Әрни, әнкәй, имән бармагым,

Ятлар тартып алды ардагым. (THİ 233, s. 188)

биләнә [bilene]

биләнә [bilene]—биләмә [bileme]¹⁷

биләмә [bileme] Müstemleke olan topraklar. (TTS, s. 51)

bileme: Özel mülkiyete dayanarak herhangi birine verilen taşınmaz mülk (ev, çiftlik, arazi). (TTAS, cilt 1, s. 165)

¹⁷ Nadirov'un notu.

bilene «özel mülkiyet; büyük miras». **Билә-ү** (bk.) ile ilişkili olmalı, bk. Başk. *билән* «yer ölçümü (çeyrek disetine (80x40 sajenli yer ölçüsü))». (**ES, cilt 1, s. 186**)

Шәһәр димә боны, билкә,

Биләнә калдымы илгә,

Сикәндәрдән мирас каллы

Биләр атлиг жиһангирга. (**ТНİ 6, s. 37**)

бистә [biste]

бистә [biste] Mahalle, semt. (**TTS, s. 52**)

biste: 1. *tar.* XI-XVIII. yüzyıllarda feodal Rusya'daki bağımsız devlet elinde veya şahsi mülkte olan yerlere isteyerek yerleşen köylülerin, zanaatkârların vb.lerinin yaşadıkları yerler, genellikle küçük kasabalar. 2. Şehrin uzağında kurulan yerleşim yeri, ilçe. (**TTAS, cilt 1, s. 169**)

biste: 1. Yerleşim yeri, şehrin bir bölümü, kasaba, şehir. Kazan'da iki Tatar bölgesi vardır: *iskī biste* "eski kasaba", *yañı biste* "yeni kasaba"; *biste halkı* "küçük Tatar burjuvası". 2. *Tıl bistesı* "konuşma ustası". (**OSTN, cilt 4, s. 1784**)

biste «yerleşim yeri; tüccarların konakladığı yer» ~ Mar. *нәсмә* «çit vb. ile çevrelenen yer; oturma, konut ve müstemilatların bulunduğu çiftlik» < T., Far. *bācm*, *bācme* «tüccarlar için kendi bölgelerinin dışındaki (sınır ötesi) dokunulmaz yer; genel olarak, savaşlar sırasında bile kimsenin girmediği, etrafı duvar veya çitle çevrili alan» (bk. Budagov I: 258). Bu sözü, Rus. *носад* veya *мечто* («küçük şehir, kasaba» anlamında) sözündendir diye açıklamak doğru değildir.

Biste sözü Tatar dilinde «tüccar» anlamını da kazanmıştır. Far. *бәсмә*, eski Far. *upasta* sözünden gelir, Rus. tam karşılığı *ночмой* «geçici konaklama yeri». (**ES, cilt 1, s. 190**)

Мамык эшләпәләр, әй, киштәдә,

Аны басучылар **бистәдә**,

Син фәрештәмне лә мин ташламам,

Ожмахтагы хурлар килсә дә.

Ап-ак икән шикәрнең башлары,

Авыр сөйгән ярны ташлавы. (ТНІ 305, s. 232)

жир [cir]

жир [cir] Yer, arazi. (TTS, s. 486)

cir: 1. Kendi ekseninde ve Güneş etrafında dönen, canlıların yaşadığı gezegen. 2. Hayat olan, insanların yaşadığı yeryüzü. 3. Yer üstü; yerin hava, atmosfer ile sınırlanmış sathı. 4. Yer kürenin üst katmanı, toprak 5. Ekin yetiştirilen tarla, ekinlik alan. 6. Kuru yer, kıta, ada. 7. Doğup büyülen yer, ana vatan. (TTAS, cilt 3, s. 776)

yer: 1. Bir şeyin, bir kimsenin kapladığı veya kaplayabileceği boşluk, mahal, mekân. 2. Gezinilen, ayakla basılan taban. 3. Özel ad olarak, yer yuvarı, yerküre, Dünya. 4. Bulunulan, yaşanılan, oturlan şehir, kasaba, mahalle. 5. Durum, konum, vaziyet. 6. Ülke, bölge. (BTS, s. 3898)

yer: 1. Arz, gök karşıtı, zemin. 2. Yeryüzü. 3. Yeryüzünün kara kısmı, toprak. 4. İşlenecek veya üzerinde yapı yapılacak arsa, arazi. 5. Konum, mahal, mevzi, mekân, ikametgâh. 6. Ülke, memleket, maskat-ı re's, vatan. (OTS, s. 1853)

yir: Yer, mekân, mahal. (DS)

cir: Toprak, ülke, yer. *Қоро cir* “kara”, *сиртік cir* “delik, yırtık (kumaşta)”, *төпсөз cir* “uçurum”, *сирлi cirñe* “her şey yerli yerinde olmak”, *Minim bil olo kirek cirim bar* “Benim çok büyük bir yerim var”, *қара cir* “kara yer, [siyah topraklı yer]”, *қомно cir* “kumlu yer”. (4/141). (TOKER, s. 211)

cir, diyal., Başk. **йәр**, Sib. **ир**, **йәр** «dünya; toprak; yer; alan; yatak» ~ K.-Kalp., K.-Bal., Kır. *яңер [жәр]*, Nog., Kum., Çağ., Uyg., Özb., T., Türkm. *йәр*, *йәр*, eski Türki *jer*, Tuv. *чep*, Yak. *сир* vb. «yer», Çuv. *çěp* ile aynı anlamda. Bu, çok fazla anlamı olan bir sözdür ve bu çok anlamlılık onun etimolojisini tanımlamayı

zorlaştırıyor. Sib. *йэpm-γ* «yere yayıl-» sözüne baktığımızda, sözün fiil anlamı da olmuştur.

Räsänen, genel Türki *йэp*, *йup* «yer» sözünü Kuman. *jertinči*, eski Moğ., Uyg. *jirtinčü*, *jirtünčü* (> Bur. *юртэмсэ*) «dünya, alem, yer-su» < Tibet. *žig rten* sözleri ile karşılaştırır.

Жир < *йэp* sözünü Evenk. *јэркэ*, *јаркэ*, *н'эркэ* «yer, alem, ocak, mekân» sözü ile de karşılaştırırlar. (ES, cilt 1, s. 274)

yer: Yer, yer yüzü, toprak. (DLT, cilt 4, s. 774)

yer eni turki "yerin eni, boyu". (DLT, cilt 1, s. 349)

tatır yer "suyu, ağacı olmayan kıraç yer". (DLT, cilt 1, s. 361)

yer sagırısı "yer yüzü, yer yaygısı". (DLT, cilt 1, s. 422)

Агач баши күк томан,

Мин бу **жир**дә күп тормам,

Ут китермән, су бирмән,

Кирәк тә чакта мин булман. (THİ 9, s. 39)

cir sözcüğü söz konusu eserde *yir* şeklinde de kullanılmıştır.

Озын-озын **йир**ләрне

Урмай китәм, әнкәчәй,

Әйтә торган ниятемә

Йитмәй лә китәм, әнкәчәй. (THİ 9, s. 39)

чат [çat]

чат [çat] Kavşak, dört yol ağzı. (TTS, s. 392)

чат: 1. İki veya daha fazla sokağın kesiştiği yer. 2. İki veya daha fazla yolun kavuştuğu veya kesiştiği yer. (TTAS, cilt 3, s. 411)

чат: İki yolun veya iki derenin birleştiği yer, kavşak. (BTS, s. 724)

çat: İki nehrin veya yolun birleştiği yer. (OTS, s. 281)

çat: Kesişen iki çizgi arasındaki alan. *Yul çatı* "yol ayrımı", *Yul çatına citkeç sen sulğa kır!* "Yol ayrımına geldiğinde sola git!". (OSTN, cilt 3, s. 1893)

çat, Sib., Miş. **tsat** «çatal, çat; nehirlerin kesiştiği yer ve bu nehirler arasında kalan (birleşme noktasına yakın) saha» > Mar., Udm. *çam* ile aynı anlamda < genel Kıp., Alt., Çağ., Uyg., Özb. *çam* (> Kaz. *uam*, Başk. *cam*), T., eski Türki *çat* «iki nehrin, iki hattın birleştiği yer; dalın, ağacın gövdesinden herhangi bir yöne doğru çıktığı yeri». Bazı dillerde bu söz asıl anlamından uzaklaşmıştır, bk. Başk. *cam* «nehrin sığ tarafı», T. *çat* >> Mac. *schat* «toka (kayıslarda)». Radlov III: 1893–1894; Räsänen 1969: 101. (ES, cilt 2, s. 415)

Берне генә куйдым,

Дүртне куйдым,

Берәү, икәү, өчәү, дүртәү

Яланнарда кибәнем;

Айһайлук!

Чатта сайрый пар чыпчык,

Дусларың килгәч, каршы чык. (THİ 466, s. 311)

дәүләт [deület]

дәүләт [deület] 1. Devlet. 2. Zenginlik. (TTS, s. 90)

deület: 1. Ülkede düzeni sağlamak ve karşıt sınıfları bastırmak için hâkim sınıf tarafından kurulan, başında hükümet ve onun organları olan siyasî organizasyon; böyle bir siyasî organizasyona sahip ülke. 2. Mal mülk, zenginlik. (TTAS, cilt 1, s. 321)

devlet: 1. Toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasî bakımdan teşkilâtlanmış millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık 2. Mutluluk; talih. 3. Büyüklük, mevki. (BTS, s. 935)

devlet [Ar.] Bağımsız idare olunan hükümet ve ülkesi. (OTS, s. 341)

deület: < *Far.* Nimet, zenginlik. *Alla deületī* “Allah’ın nimeti”. (3/1657).
(**TOKER, s. 286**)

deület «devlet; zenginlik» < *Ar.* *däwläm* ile aynı anlamda, *dwl* «geç-» kökünden; *дәүләт* sözü çok eski bir alıntı sözcüktür, bunun kanıtı *Çuv.* *түвлет* < *Tat.* **дүвләт* «başarı, yen-», *Kar.* *девлять* «güç, kuvvet» vb. (**ES, cilt 1, s. 244**)

Өстәл өсләрендә чынаяк,

Чынаяк эчендә чын жимеш;

Ул чын жимешләр гел бетмәсен,

Башыгыздан **дәүләт** китмәсен.

Шау-шу итә Идел камышы,

Жанга үтә дуслар тавышы. (**THİ 449, s. 303**)

губерна [gubërna]

губерна [gubërna] Çarlık Rusya’sında ve Sovyetlerde rayon taksimatı kuruluncaya kadarki ilk dönemlerde eyalet, vilayet. (**KKTS, s. 95**)

gubërna: Eski Rusya’da ve bölgelerin bölünmesine kadar SSCB’deki idarî birim. (**TTAS, cilt 1, s. 279**)

krş. *Rus.* **губерния** [guberniya] Vilayet. (**BRTS, s. 93**)

göbërne: < *Rus.* губерния, Vilayet. *Қазан göbërnesinde* “Kazan vilayetinde” (2/1616). (**TOKER, s. 318**)

gubërna «vilayet» < *Rus.* губерния < *Lat.* *gubernius* «idareci» (krş. *Rus.* *губернант* «eğitmen»). (**ES, cilt 1, s. 236**)

Быел гына чәчкән игенемне

Жыр гынамны жырлап урырсыз;

Ай-һай, Фәйзулла гыиам, балакаем,

Кайсы **губерна**да булырсың, (**THİ 20, s. 49**)

ил [il]

ил [il] İl, devlet, memleket, el. (TTS, s. 105)

il: 1. Belirli bir hükümeti olan devlet, memleket. 2. Doğup büyüyen yer, vatan. 3. *diyal*. Köy. (TTAS, cilt 1, s. 377)

il: Merkezî yönetimin, coğrafya durumuna, ekonomik şartlara, kamu hizmetlerinin gereklerine göre, ülke üzerinde yayılmış, bir vali yönetimindeki en önemli bölümü, vilâyet. (BTS, s. 1720)

il: Merkezî yönetime bağlı bir vali yönetiminde bulunan idarî bölüm, vilâyet. (OTS, s. 720)

il: 1) Halk, millet, kabile, boy. *İl urısız bulmas, tau bürisiz bulmas* “Millet hırsızsız, orman kurtsuz olmaz”. 2) Köyün sakinleri, mahalle, köy. *Bizde-gîne tügül il-bilen* “Sadece biz değil, bütün millet (acı çekiyor)”, *qala il* “şehir sakinleri, şehirliler”, *sala il* köy sakinleri, köylüler”, *İlmdin bir qart kildi* “Köyümden bir ihtiyar geldi”, *il arasına çıktı* “Bu halk arasında yayıldı”, *qalın il* “kalabalık halk, büyük köy”, *İl süzinden çıkmadı* “Toplunun görüşüne uygun olarak hareket etti”. (1/1471). (TOKER, s. 335)

il «ülke», diyal., folk. «köy», «barış, barışçıl, dostane», «halk, kavim» > Mar. эл < genel Kıp., genel Türki эл, Az. эл, Oğuz. ил, илм «il; halk» (bk. Budagov I: 203–204; Radlov I: 803, 805; ESTYA I: 339–343).

İl sözü milat öncesine kadarki Orta Asya Hunları'nın dilinde bilinmektedir ve aynı zamanda «müreffeh devlet, sakin yol» anlamına da gelmiştir. Tatar dili ağızlarındaki ил «sükunet, güvenlik» anlamında Orhun Yazıtları'ndaki ил тагы (*тагы*) ил болды cümlesinde geçer. Tatar dili ağızlarındaki ил-көн «ülkedeki tüm insanlar (Rus. население)», ил-күз «ülkedeki tüm iş gücü (vergi mükellefleri)», ил-сү «devletin sivil halkı ve ordusu» sözleri de eski Türk devletlerinden gelir. Bunlara ek olarak, Tat. ve Başk. dillerinde илү «nahiye, orta büyüklükteki idarî birim», иләү «cemiyet» ve Moğol dilinden giren ил-ам (doğrusu илэ́т, ила́т – Moğ. «ülkeler») «ülkedeki tüm halk» vb. devletçiliğe dair sözlerdir.

Ил < *эл* sözü ile Evenk. *илэ* «kişi; konuk» sözü karşılaştırılır. Tatar dilinde -*дар* Far. eki yardımıyla **илдар** «ülkesi olan kişi, bir ülkenin vatandaşı» sözü türemiştir.

Genel olarak *ил*, *эл* Türk dillerinin tamamında yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu söz, Türkler ile komşu olan birçok komşu halkın diline de nüfuz etmiştir ve bunun hakkında sayısız makale yazılmıştır.

Hindistan'ın güneyinde yaşayan Dravid halklarının dilinde *ил* «ev, yurt» anlamına gelir. Ancak yalnızca tek heceli olması nedeniyle onun Türki *ил* ile özdeşliğine inanmak zordur. Türk halklarının ana vatanı İndus Nehri kıyısındaki Harappa Uygarlığı (MÖ 3-2. bin yıl) idi ve Hint-Avrupalılar orayı işgal ettiğinde Türkler kuzeye göç etmişlerdir, diye elbette düşünülebilir. Harappalılar Sümerler ile akraba idiler. Türk-Sümer söz ortaklıkları bu şekilde açıklanabilir. (ES, cilt 1, s. 297)

el: Vilâyet. *Beg eli* "Beyin buyuruğu altında bulunan vilâyet". (DLT, cilt 1, s. 48)

Beg el aldı "Bey vilâyet aldı". (DLT, cilt 1, s. 168)

Endik kişi

El törü yetilsün

Toklu böri yetilsün

Kadhgu yeme sawılsun

"Şaşkın kişi ayılsın, yurda düzen yayılsın, kurtla toklu güdüsün, kaygı yine savulsun". (DLT, cilt 1, s. 106)

Болгар **иленең** кызлары

Чикләвекләр ашап үскәннәр,

Дошманнарға улжа булып

Кол базарға барып төшкәннәр. (THİ 3, s. 35)

мәйдан [meydan]

мәйдан [meydan] Meydan. (TTS, s. 220)

meydan: Şehir veya köy içinde binalar veya yapılar bulunmayan büyükçe açık, boş alan. (TTAS, cilt 2, s. 417)

meydan: 1. Alan, saha. 2. Yarışma, eğlence veya karşılaşma yeri. 3. Bulunulan yer ve çevresi, ortalık. (BTS, s. 2505)

meydān [Ar.] 1. Açık alan, düzlük yer, geniş saha, geniş ve düz yer. 2. Yarışma, eğlence veya karşılaşma yeri. 3. İçinde bulunulan yer, ortalık. (OTS, s. 1083)

meydan «meydan; arena; Sabantuy» < Far. *māyūdān* ile aynı anlamda < Avest. *maīdyāna* «orta yer» Hint.-Avr. **medh-yo* «orta» kökünden (bununla birlikte, *maīdan* sözünün kökeni hakkında İranistler arasında da fikir birliği yoktur: bazıları *māyūdān*ın «toplanılıp içki içilen yer» olduğunu söyler). **Мәйдан, майдан** sözü, bütün Türki-Moğ., Slav., Fin-Ugor., Sami., Kafkas, Hindistan vb. dillerinde pek çok anlamda görülür. (ES, cilt 2, s. 27)

Әйдә, туганнар, мәйданга,

Әйдәгез, курыкмый алга.

Иске дөнья әйләнсен тузанга,

Безгә тормыш алда! (THİ 72, s. 96)

өяз [öyez]

өяз [öyez] Kaza, ilçe. (TTS, s. 470)

öyez: Devrime kadarki Rusya'da ve 1929 yılına kadar SSCB'de: Eyaletin bir parçası olan idarî birim. (TTAS, cilt 3, s. 717)

krş. *Rus. уезд* [uyezd] İlçe. (RTS, s. 638)

öyöz: < *Rus. уезд*, Kaza, vilayet. *Қазан öyözï, Mamadıш öyözï* "Kazan vilayeti, Mamadıш vilayeti". (1/1337). (TOKER, s. 637)

öyez «ilçe (Çarlık Rusyası'nda bir idarî birim)» < *Rus. уезд* «at sırtında hüküm sürülen bölge» ← *ездуть* «ata bin-» sözünden (Budagov I: 165; Fasmer IV: 150). (ES, cilt 2, s. 99)

Ай-һай бар сарайлар, сарайлар,
Сарайларга элгән дарайлар;
Ислам да динемне хурлап утыра
Сембер өязендә боярлар.

Унике иде минем тирмәнем,
Акчам кая киткәнен белмәдем. (ТНІ 33, s. 66)

район [rayon]

район [rayon] İlçe. (TTS, s. 253)

rayon: 1. Coğrafi, ekonomik vb. semboller ile farklılaşan müstakil yöre, bölge. 2. SSCB'deki ülkeler, eyaletler, cumhuriyetler, böyle büyük şehirler takımına giren idarî-bölgesel birim. (TTAS, cilt 2, s. 577)

krş. *Rus.* **район** [rayon] 1. Bölge. 2. Semt. 3. Alan, saha. (BRTS, s. 439)

Каян барсаң, шуннан туры
Актанышның юллары;
Дошманнарны жиңеп кайтты,
Безнең **район** уллары. (ТНІ 520, s. 341)

шәһәр [şehir]

шәһәр [şehir] Şehir. (TTS, s. 420)

şehir: Endüstri, ticaret, kültür merkezi bulunan ve çok sayıda insanın yaşadığı büyük idarî yerleşim. (TTAS, cilt 3, s. 539)

şehir: Nüfusunun çoğu ticaret, sanayi veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim. (BTS, s. 3337)

şehir [*F. şehir*] Büyük belde, büyük kasaba, vilâyet. (OTS, s. 1566)

şehir: Şehir, kent. (DS)

Шәһри Болгар богдайлары

Чәчми үскән, диләр, бугай,

Шәһри Болгар гүзәлләре

Йәсир төшкән диләр, бугай. (ТНІ 3, s. 35)

тыкрык [tıkırık]

тыкрык [tıkırık] Ara sokak, patika. (KTTS, s. 278)

tıkırık: İki paralel sokağı birleştiren veya bir meydana çıkan küçük sokak. (TTAS, cilt 3, s. 185)

tıkrık: Ara sokak. (OSTN, cilt 3, s. 1302)

tıkırık, diyал. **тығырык** «ara sokak; çıkmaz sokak» > Mar. *тыгырык* < genel Kıp. *тыгырык*, Çağ. (Radlov III: 1347) *тигырык*, Özb. diyал., Türkm. *дыгырык* «ara sokak; kısa sokak», K.-Bal. ile aynı anlamda, ayrıca «oldukça kötü ev, dar bina; aralık» ← **тықыр-* < *тыққыр-* «daral-, kısıl-» *тық* «kısa, sık» kökünden. (ES, cilt 2, s. 331)

Әмин **тыкрыгыннан** менгән чакта

Тез дә буыннарым таладыр,

Еламас та идем бу да тикле,

Туган-үскән жирем каладыр. (ТНІ 22, s. 56)

төяк [töyek]

төяк [töyek] Diyar, ilçe, yöre; yaşam yeri.¹⁸

töyek: 1. Şehir, ilçe. 2. Sığınacak yer, kalacak yer. (TTAS, cilt 3, s. 280)

töyek «memleket, yerli halk» ~ Nog., Kaz. *түйәк* «temizlenmiş harman yeri», K.-Bal. *түйек* «tahıl dövmek» ← *түй* – «döv-». (ES, cilt 2, s. 300)

¹⁸ Nadirov'un notu.

Жирәнчәккәй атның утлар жире

Тугай чардагының төяге;

Арысландай кебек, ай, ирләрнең

Төялепләй килде сөяге. (ТНІ 26, s. 59)

урам [uram]

урам [uram] Sokak; cadde. (TTS, s. 359)

uram: 1. Genellikle her iki tarafında sıralanmış evler arasında bulunan, yayaların, atlıların ve arabaların gitmesi için yapılmış uzunca açıklık; yol. 2. Binanın dışındaki yer, açık hava. (TTAS, cilt 3, s. 311)

uram, oram: Büyük, geniş yol, sokak. (DS)

uram: Sokak. *Taş yapқан uram* "taş döşemeli sokak", *uram taşı* "kaldırım taşı", *Men anı uram çикқинча озаттым*. "Ben ona sokağa kadar eşlik ettim". (OSTN, cilt 1, s. 1656)

uram «sokak» > Çuv. *урам, орам*, Mar. *урам, урем*, Udm. diyal. *урам* ile aynı anlamda, Mord. M. *орам* «toplantı, meydan» < genel Kıp., Özb., Çağ., Uyg. *орам*, Kır., Alt. *ороом* «sokak», Kır. ayrıca «arka bahçe, su kıyısındaki sık çalılıklar», Hak. *ором* «kale, hisar», Osm., Özb. diyal. *урам* ~ eski Çağ. (Borovkov 1963: 9) *урам* «mahalle; konut, kasaba», eski Türki (DTS: 370) *uram* «sokak», Kaz. (Radlov I: 1052) *орам* «müstemleke olan topraklar» vb., E.V. Sevortyan, birincil anlam olarak «kasaba, ikamet yeri, koloni» anlamlarını gösterir, eski Far. *урам* «postane», Nog. diyal. *орам* «kapı» vb. **Ура-у** (bk.) sözünden olması mümkündür, yani birincil anlamda «dinlenme merkezi». Eski zamanlarda dinlenme merkezleri hisar, kale şeklinde olmuştur, «kapı» anlamı oradan gelir. (ES, cilt 2, s. 351)

Французның калалары

Урамнары таш кына;

Французлар житте инде

Үзлөренең башыка.

Любезники, любизар»

Молодец, молодец. (THİ 16, s. 44)

урын [urın]

урын [urın] Yer, mekân. (TTS, s. 361)

urın: Yer üstünde yerleşilen veya yerleşmeye uygun olan satıh. 2. Yöre; yer. 3. Herhangi bir şeyin ayrı parçası, yeri. 4. Yatmak ve uyumak için özel olarak hazırlanmış alan-yer, yatak. (TTAS, cilt 3, s. 317)

orun: 1. Özel yer. 2. Makam, mansıp, mesnet, mevki. (BTS, s. 2742)

örün (orun): Yer, makam, mevki. (OTS, s. 1328)

orun: Yer, oturulacak yer. (DS)

urın: 1) Yer. *Cort urnı* “çiftlik, çiftlik yeri”, *coqlar urnı* “yatak, karyola, kerevet”, *Urin yeŷ!* “Yatağı ser!”, *qormân urnı* “kurban yeri”. 2) Mevki. *Urin taptı* “Mevkiini buldu”, *Urımdan çıqma!* “Mevkiini bırakma!”. (1/1656). (TOKER, s. 925)

orun: Yer, mekân, mevki. (DLT, cilt 4, s. 442)

ol meni urundun turgurdı "o, beni yerimden kaldırdı". (DLT, cilt 2, s. 177)

Чыга торган идем ауга

Башыма тажлар киеп;

Инде таж **урынына** калды

Бу озын кара сачем. (THİ 11, s. 41)

ватан [vatan]

ватан [vatan] Vatan, memleket, yurt. (KTTS, s. 320)

vatan: Belirli bir kişi için doğduğu ve vatandaşı olduğu ülke; vatan. (TTAS, cilt 1, s. 232)

vatan: Yurt. (BTS, s. 3746)

vatan [*Ar.*] Bir kimsenin doğup büyüdüğü ve yaşadığı ülke, yurt. (OTS, s. 1783)

vatan «ana yurt» < *Ar. wāṭan, wṭn* «yaşa-» fiilinden. Bazı Kırçak dillerinde bu söz çok değişmiştir: *Kaz. oman, Kır. ooman*. (ES, cilt 1, s. 226)

Татыдык без биниһая жәфалар,

Хурланып, рәнжешеп агладык.

Китсеннәр бездән бу жәфалар,

Яшәсен хәр **Ватан**, хәр Ватан. (ТНІ 67, s. 92)

яфан [yafan]

яфан [yafan] (япан [yapan]) Yaban, ıssız yer.¹⁹

япан [yapan] Geniş ve ıssız yer, bomboş kır. (KTTS, s. 331)

yapan: *diyal.* Geniş bozkır veya ormansız-kır, köysüz-insansız yer. (TTAS, cilt 3, s. 642)

yaban: İnsan yaşamayan ıssız yer. (BTS, s. 3779)

yaban [*< F. yābān*] Kır, taşra, hariç. (OTS, s. 1805)

yapan: Bozkır, kır. (3/261). (TOKER, s. 985)

yapan «çıplak bozkır; ıssız yer» < *Uyg. ḡapan* ile aynı anlamda, diğer Türk dillerinde bu söz *-b-* ile söylenir: genel Kır. *ḡaban* (Kır. *жабан, жапан*, *Kaz. жабан*), *T. yaban* vb. «ıssız yer», ayrıca «dış ülke, yabancı yer» vb. < *Far. beyābān* «insansız, insan yaşamayan yer, bozkır». (ES, cilt 2, s. 550)

yebeng̃ yer "kumlu yer, bataklık". (DLT, cilt 3, s. 372)

Очып бара ике аккош,

Алар кая кунар икән?

Яфандагы балаларым

Серен кемгә сөйләр икән? (ТНІ 257, s. 204)

¹⁹ Nadirov'un notu.

як [yak]

як [yak] Taraf, yöre, bölge. (TTS, s. 441)

yak: 1. Herhangi bir yön ve bu yöndeki alan, yer. 2. Herhangi bir ülke, diyar; il. (TTAS, cilt 3, s. 625)

yaq: Yan, taraf. *Bu yaqka* “buraya”, *iki yaqkada* “her iki tarafa”, *yaq yaqka* “her taraftan”, *birī yaq* “bu taraf”, *arı yaq* “bu taraf”, *tön yağı* “kuzey tarafı”, *töş yağı* “güney tarafı”, *bizniñ yağıbızda* “bizim tarafımızda”. 2) Dış taraf, çevre. 3) Zamanın yönü, istikameti. 4) Taraf, parti. *Yaq buldı* “O benim tarafımdadır, o bana karşı iyidir”, *Anıñ yağıñ tot!* “Onun tarafını tut!”. 5) Münasebet, ilgi. *Akça yağına min bik aptrap torām* “Para meselesine gelince, ben çok zordayım”. (3/21). (TOKER, s. 968)

yak, diyal. **жак** «taraf, diyar, bölge» < genel Kıp., Uyg., Özb., Çağ. *ūaq* (K.-Bal., Kır. *жақ*), Türkm. *ūaag, ūaaq*, Özb. diyal., Kuman. *ūaaq* «taraf, kavim-kardeş» eski Türki (DTS: 237) *jaq* «taraf, yan», «yakınlaş-» – bazı Türk dillerinde (Sibir, Oğuz) mevcut değildir. (ES, cilt 2, s. 535)

Әни, кәбәм, сиңа бүләк алдым

Ыранбур ягының шәлләрен;

Сорамагыз, дуслар, сорамагыз

Качкын егетләренң хәлләрен. (THİ 22, s. 54)

йорт [yort]

йорт [yort] 1. Ev. 2. Vatan, devlet. (TTS, s. 122)

yort: 1. Yaşamak için veya çeşitli kurumlar, işletmeler için yapılan yapı, bina; ev. 2. Bir ev içinde yaşayan kişiler, aile. 3. Avlu. (TTAS, cilt 1, s. 461)

yurt: 1. Bir halkın üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu toprak parçası; vatan. 2. İnsanın doğup büyüdüğü, yaşadığı yer, memleket. 3. Kalacak, barınacak yer. 4. Sahip olunan arazi, emlâk. 5. Yörüklerin yazın veya kışın oturdukları yer. 6. Göçebe Türklerin oturduğu çadır. (BTS, s. 3961)

yurt 1. Yer, ülke, memleket, vatan 2. Mesken, ikametgâh, hane. 3. Doğum yeri, baba ocağı. 4. Elde bulundurulan arazi, emlâk. (OTS, s. 1845)

yort: 1) Ek yapılarıyla birlikte ev, bütün ev. *Yort iyesî* “sahip, ev sahibi”, *yort hojesî* “(aynı anlamda [ev sahibi])”, *yort katını* “ev sahibesi”, *yort karauçı* “evin nezaretçisi, kapıcı”, *Yañı yort saldı* “Yeni ev yaptım”, *Yort itemiz* “Ev sahipliği yapıyoruz”. 2) Devlet. *Uris yorto* “Rus devleti”. (3/458). (TOKER, s. 1019)

yort, diyal. **жорт** «ev; avlu, malikâne» > Udm. *журт*, Çuv. *çурт*, Mar. *сурт* < genel Türki, eski Türki *йурт* > Kaz., K.-Kalp. *журт*, K.-Bal., Kır. *журт*, Tuv., Hak. *чурт*, Yak. *сурт*, Türkm. *йурут*, *йувырт*, *йүверт* > Başk. diyal. *йөрөт* ile aynı anlamda. A.N. Kononov'a göre, genel Türki *йузыры-*, *йуры-* «yürü-» sözündendir (*йуры-м*) ve başlangıçta göçebelerin mülkiyetini bildiriyordu, bk. eski edebî Tat. *йорм* «il, devlet».

Rus. *юрт*, *юрта* «yuvarlak biçimde keçe çadır; çit» çeşitli Türk diyalektlerindendir. (ES, cilt 1, s. 325)

yurt: Yurt; eski izerler, ören. (DLT, cilt 3, s. 7)

Üdhik meni küçeyür

Tün kün turup yıglayu

Kördi közüm tawrakın

Yurtı kalıp aglayu

"Aşk bana zulmediyor, gece gündüz durup ağlayarak, gözüm onun davrandığını gördü, yurdu boş kalarak". (DLT, cilt 3, s. 258)

Биек тау башына **йорт** салдырдым,

Нинди сырлар белән сырлатыйм?

Кеше дә жырларын күп жырладым,

Үз жырымны кемнән жырлатыйм? (THİ 21, s. 52)

1.2.3. Yarı İnşai Mahiyette Olanlar

бар [bag]

бар [bag] Meyve bahçesi. (TRS, s. 70)

bag: Yemiş bahçesi. (TTAS, cilt 1, s. 105)

bağ: 1. Üzüm kütüklerinin dikili bulunduğu toprak parçası. 2. Meyve bahçesi. (BTS, s. 329)

bāğ [F.] 1. Bahçe, sebze ve meyve ekilip dikilen ve üretilen yer, bostan, firdevs. 2. Üzümlük, üzüm bahçesi. 3. Gezinti yeri, seyrân. (OTS, s. 143)

bag «bahçe (meyvesi olan; eğlence için); park» < Çağ. < Far. *bāḡ* ile aynı anlamda. Eski Türki *baγ* «bahçe» Soğd dilinden olarak gösterilir. *Bag* sözcüğü Tatar şiir dilinde kullanılır: *bag alması* → *bagalma* «güzel kız» vb. (ES, cilt 1, s. 146)

bağ: Bağ, üzüm asması. (DLT, cilt 3, s. 152)

Туганнар, күнелдән берләшеп,

Торыйк, бер аякка басыйк,

Иркенлек, сәгадәт **багына**,

Ягез лә башлап юл ачыйк. (THİ 71, s. 95)

бакча [bakça]

бакча [bakça] Bahçe, bağ. (TTS, s. 42)

bakça: 1. Çoğu zaman dikilerek yetiştirilen ağaçlık, çalılık veya çiçeklik (çoğunlukla meyve bitkilerinden oluşur). 2. Sebze veya yer çileği yetiştirilen alan. (TTAS, cilt 1, s. 113)

bahçe: 1. Sebze yetiştirilen yer, bostan. 2. Çiçek ve ağaç yetiştirilen yer. (BTS, s. 341)

bahçe [F. *bāğçe*] Yeşillik, sebzelik, meyvelik. (OTS, s. 146)

bağça: < *Far.* Bostan, sebze bahçesi. *Ağaç bağçası* “ağaç fidesi yetiştirilen bahçe”, *göl bağçası* “gül bahçesi”. (4/1445). (TOKER, s. 80)

bağça «bahçe; bostan» > Başk. *bağça*, Çuv. *nağça* ile aynı anlamda < *Far.* *bagha*, *вагиче* «küçük bağ». Bu söz birçok dile girmiştir, bk. Kr.-Tat., T. *bagha*, Nog., Kaz. *бағша*, Kafkas dillerinde *багча*, *багча* vb. Mar. *накча*, *багча*, Udm. *багча*, Mord. M. *накся* «arka bahçe, sebze (patates) bahçesi». (ES, cilt 1, s. 154)

Багчаларда сандугачлар

Сайрый микән эле дә,

Әллә аларны да тоткын

Итте микән дошманым. (THİ 11, s. 40)

басу [basu]

басу [basu] Tarla, parsel, arsa. (TTS, s. 45)

basu: Kültür bitkilerinin yetiştirildiği yer, ekin alanı. (TTAS, cilt 1, s. 130)

baz: İşlenmemiş tarla. (DS)

basū: < bas+ū, Tarla. *Arış basūwı* “çavdar tarlası”, *tağır basū* “dinlendirilen tarla”, *saban basūwı* “yazlık tarla”, *basū cir* “su basmamış tarla”. (4/1532). (TOKER, s. 92)

basuv, Sib. **pasuv** «tarla», «henüz ekilmemiş alan», diyal. (Radlov IV: 1528) *басау* (?) ile aynı anlamda ~ Çuv. *noc* > *ныс*, *ноцă* > *ныцă*, *ноcy* > *ныcy*, Mar. *nacy*, *наиу*, *насо*, Udm. *басы* «tarla». **Басу** sözü adlaşmış fiile benzer, ancak anlamdaş fiili hiçbir yerde kayıtlı değildir. Başlangıçta *басы* isim değil, muhtemelen sıfatı (*басы жауар* söz dizimi vardır) ve bu eski Kıp. *баз-* «kaz-» fiili ile ilişkilidir.

Басу sözünün **баз** sözüyle olan bağlantısı kesin olarak söylenebilir. Eğer aslı *баз-* veya *баз* (isim) olsa, *басы* < *базcy* olması gerek. **Басу** sözünün etimolojisi büyük etnogenetik öneme sahiptir – bu, eski Tatarların Bulgarlardan önce yerleşik hayata geçtiğinin kanıtıdır. (ES, cilt 1, s. 162)

Язгы сабан туенда,
Яңа **басу** буенда;
Анасы иртән кызын эзли,
Кызы безнең куенда. (THĪ 475, s. 316)

баз [baz]

баз [baz] 1. Kazılmış büyük çukur. 2. Taban döşemesi altındaki büyük çukur, ambar. 3. Yeraltı zindanı. 4. Tuzak çukuru. (KTTS, s. 37)

baz: 1. Kazılarak yapılan büyük çukur. 2. Zeminin altındaki boşluk, kiler. 3. *esk.* Yerin kazılmasıyla yapılan eski zindan. (TTAS, cilt 1, s. 108)

bâz açmak: Bağ, kavun, karpuz gibi bitkilerin köklerini çukurlaştırmak. (DS)

baz: Çukur, bodrum. *Baz kazıdı* “Çukur kazdı”, *Ul miña baz kazıy* “O bana çukur kazıyor”. (4/1541). (TOKER, s. 99)

baz «yapay çukur; bodrum; maden ocağı» – genel Kıp. karakterindeki söz: Nog., Kar. *баз* ile aynı anlamda > Rus. (Ön Kafkasya ve Yayık Kazakları'nda) *баз*, *базок*, *базка* «ahır, ağıl», Kalm. *баз*, *бас* «yalıtımlı ahır», K.-Bal. *базама* ile aynı anlamda ~ Çuv. *нос*, *носă*, *нycă* «mahzen; kuyu», bk. ayrıca eski Türki (DTS: 81) *bazıyan* «çukur». (ES, cilt 1, s. 149)

Әбделмән куписның абзар алды

Судлар йөри-йөри **баз** булды;

Унике пот ярым кәгазь акчам

Башымны йоларга аз булды. (THĪ 32, s. 65)

бәке [bekë]

бәке [bekë] Buz üstüne su almak için açılan delik. (TTS, s. 61)

bekë: Su almak vb. için buzu delerek yapılan oyuk (nehirde, gölde vb.). (TTAS, cilt 1, s. 206)

beki: Buzdaki oyuk, buzlar arasında kalan donmamış yer. *Bekî tiştî* “Buzda oyuk açtı”, *Bekî katқан* “Oyuk buzla kaplanmış”. (4/1576). (TOKER, s. 101)

bekë, diyal. **мәке** «buz deliği» – Mar. *вәк, вәкы* sözünden; Mar. *вәкы* (> Çuv. *вакă*) < Bulg. **wəkə* < eski Türki *ökü* ~ T. *ögü* «buz deliği»; eski Türki varyantından doğrudan doğruya Miş. *өкө, үке* «buz deliği» varyantları gelir. (ES, cilt 1, s. 173)

Төштем Агыйделнең ягасына

Балтасыз **бәкеләр** уярга

Насыйп булып микән, жаным, безгә,

Бер ястыкка башлар куярга? (THİ 290, s. 224)

буразна [burazna]

буразна [burazna] Saban izi. (TTS, s. 58)

burazna: Yer üstünü saban veya pulluk ile işleyerek yapılan küçük kanala benzer çukur; sığ ve dar bir yarık olarak uzanan sürme izi. (TTAS, cilt 1, s. 192)

krş. Rus. **борозда** [borozda] Saban izi, çizi. (BRTS, s. 34)

barana: Demir tırmık. (DS)

burazna: < Rus. борозда, Saban izi, evlek. (OSTN, cilt 4, s. 1820)

burazna «saban izi, evlek» < eski Rus. *боразна* sözcüğünden, bk. ayrıca Mord. M. *борозна*, Kar. *паразна*, Çuv. *пăрусна* ile aynı anlamda. Rus. *борозда*//*борозна*//*бразда* başlangıçta «saban demiri» anlamındaydı ve *борона* «tırmık» sözcüğü ile kökteştir. (ES, cilt 1, s. 216)

Бадьян гына чәчтем уңмады,

Буразнасы гына тулмады;

Үз тиңнәрем арасыңда

Минем генә бәхетем булмады.

Йөгәрдем-йөгәрдем, дусларым, кар гынадан,

Уңмадым, дусларым, яр гынадан. (ТНІ 230, s. 186)

чүплек [çüplĕk]

чүплек [çüplĕk] Çöplük. (TTS, s. 407)

çüplĕk: Türlü çöplerin, işe yaramaz şeylerin atıldığı yer, çöplerin toplandığı alan. (TTAS, cilt 3, s. 479)

çöplük: Çöplerin atıldığı yer, süprüntülük, mezbele. (BTS, s. 823)

çöblük: 1. Süprüntü, süprüntüye müteallik şeyler. 2. Süprüntü atılan mahal, mezbele. (OTS, s. 303)

Өткәемнең гүрничәсендә

Йөри идем мин читектән генә;

Усал каенишнәң өенә килгәч,

Чабата кидем **чүплектән** генә.

Өнкәй, май гынам, таптың да бактың,

Уналты яшьтән ник утка аттың? (ТНІ 242, s. 195)

гөлбостан [gölbostan]

gölbostan: Çiçek bahçesi. (TTAS, cilt 1, s. 284)

гөл [göl] Gül, odada yetiştirilen çiçek. (TTS, s. 80)

gül: 1. Gülgillerin örnek bitkisi (Rosa). 2. Bu bitkinin katmerli, genellikle kokulu olan çiçeği. (BTS, s. 1454)

gül [F.] Çok sevilen ve beğenilen, katmerli ve kokulu olan çiçek. (OTS, s. 530)

бостан [bostan] Bostan, çiçekli bahçe. (TTS, s. 56)

bostan: 1. Sebze bahçesi. 2. Kavun, karpuz tarlası. (BTS, s. 548)

bostan [F. *bûstan*] 1. Bahçe, çiçek bahçesi. 2. Sebze bahçesi. (OTS, s. 210)

Bu söz, *Far. gül + Far. bostan* sözcüklerinin birleşimidir.

gölbostan «çiçek bahçesi; çiçekli diyar» < *Far. ғүли бустāн* «çiçek tarlası».
(ES, cilt 1, s. 235)

Мендем атның биленә,
Киттем Казан, киттем Казан,
Киттем Казан иленә;
Казан иле — **гөлбостан**,
Аерылмамын сез дустан.

Ап-ак чәчәк атадыр ал кына,
Гомер итик дус булып кына. (THİ 459, s. 308)

ындыр [ındır]

ындыр [ındır] 1. Harman. 2. Bostan, sebze bahçesi. 3. Patates tarlası.
(KTTS, s. 111)

ındır: Biçilmiş tahılı saklamak, kurutmak, dövmek, savurmak için özel olarak düzenlenmiş yer, kurulma. (TTAS, cilt 3, s. 546)

ender [*Ar.*] Harman yeri. (OTS, s. 404)

ındır: Harman yeri. (DS)

ındır: Harman yeri. (OSTN, cilt 1, s. 1364)

ındır, diyal. **йындыр**, Sib. **ыртын**, (Radlov I: 1470) *ipmin*, «harman; harman yerinin, saman dokurcunlarının, gübre yığınının bulunduğu köylü arazisinin bir parçası vb.» Bu etnogenez meseleleri için önemli olan sözcük (tarımsal terim) çeşitli Türk dillerinde tek tük görülür: Başk. *өндөр*, Başk. *ырдын*, *ырзын*, Kum. *инныр*, K.-Bal. *андыр*, *ындыр*, T. diyal. (Tatarcadan olmalı) *ындыр*, Şor. *ыртын*, Mansi. (Tat. ağızlarından) *artyn* << eski Türki (DTS: 390) *örtgün*, *örtkün* «harman; tahıl dövdürmek» > Hak., Alt. *ұртұн*, *ұрδұн* ile aynı anlamda. (ES, cilt 2, s. 503)

Шылтыр-шылтыр сулар агадыр

Ындыр артларында канауга;

Жылап-жылап хатлар язамын

Хэлэл генәм белән анайга. (THİ 21, s. 53)

ишек алды [işek aldı]

ишек алды [işek aldı] Avlu. (TTS, s. 116)

işek aldı: Ev yanında çit ve bina, ahır duvarları ile çevrelenmiş yer, hayvanlar ve ev işleri için boş alan. (TTAS, cilt 1, s. 439)

işik aldı: Avlu (Basit bir tarzda çekimlenir: *İşik aldımın, İşik aldığa, İşik adlını, İşik adlıdan*). (TOKER, s. 356)

Гомер күрмәгән тимер арбалар

Урамнардан узып киттеләр;

Ишегалдыннан туры атыбызны

Аклар алып чыгып киттеләр. (THİ 94, s. 113)

межа [meja]

межа [meja] Tarla sınırı. (TRS, s. 602)

meja: Saban ile çizilen sınır, hizan. (TTAS, cilt 2, s. 378)

krş. *Rus. межа* [meja] Sınır çizgisi. (BRTS, s. 214)

meğe: İki tarla arasındaki sınır. (DS)

mija: < *Rus. межа*, Tarla sınırı, sınır. *Mija bağanası* “sınır direği”, *mija çoğoro* “tarla sınır hendeği”. (4/2166). (TOKER, s. 586)

mija «tarla sınırı» < *Rus.*, ayrıca buradan aynı anlamda *Çuv. мина, мине*. *Rus* sözü *Hint.-Avr. *med* «bir yerin orta yeri» köküne bağlanır (buradan birçok uluslararası terim türetilmiştir). (ES, cilt 2, s. 39)

Арт кабактан чыгып бер карадым,

Кара елан яткан **межага**;

Үзем генә солдат, әтием карт,

Яшь братым калды нуждага.

Башымдагы яшел картузым

Алды гомеремнең яртысын. (ТНІ 51, s. 80)

сад [sad]

сад [sad] Bahçe. (BRTS, s. 463)

Хвалын **сад**ларын ни күркәйтә

Алмагачлар чәчәк атканда?

Акимнең йөзләрен ни саргайта

Ялгыз кара урманда ятканда?

Кара урман ашалый карадым,

Авылга тимәде зарарым. (ТНІ 25, s. 59)

ташлык [taşlık]

ташлык [taşlık] Taşlık. (TTS, s. 303)

taşlık: Taşları çok olan yer. (TTAS, cilt 3, s. 59)

taşlık: Taşı bol, taşlı (yer). (BTS, s. 3447)

taşlık: Taşı çok, taşla kaplı yer. (OTS, s. 1640)

taşlık: < taş+lık, Taşlık yer. *Taşlık tau* “taşlık, kayalık dağ”. (3/941).
(TOKER, s. 801)

Шыбыр-шыбыр гына яңгыр ява

Пулат түбәсеннән **ташлык**ка;

Күп тә сырхауларга дару таптым,

Табып булмый дару гыйшыкка. (THĠ 351, s. 256)

түтәл [tütel]

түтәл [tütel] Sebze tarhı. (TTS, s. 352)

tütel: Sebze veya çiçek dikmek için yumuşatılmış dar, uzunca veya yuvarlak şekildeki toprak yığını. (TTAS, cilt 3, s. 290)

tütel: Bostan tarhı, evlek. (OSTN, cilt 3, s. 1572)

tütel «evlek, tarhlar arasındaki hendek», diyal. «tarım alanının bir bölümü» > Mar., Çuv. *түтөл* < eski Kıp. *татуул* < *татарыл* «hendek, tarh çukuru, küçük arık» < Uyg. diyal. *тартарыл* ile aynı anlamda ← *тарт-* «düz çukur kazmak» (bugünkü Uyg. *чөнәк тарт-* «evlek kaz-»), aslında «çekilen ip boyunca kaz-» sözündendir. (ES, cilt 2, s. 329)

Багалмалар үсә түтәл-түтәл,

Арасыннан йомшак, ай, жил үтәр,

ай, жил үтәр (THĠ 455, s. 306)

1.2.4. Ölümle İlgili İnşaata Dayalı Unsurlar ile Bunların Parçası ve Tamamlayıcısı Olan Unsurlar

дар [dar]

дар: дар агачы [dar: dar ağacı] Dar ağacı. (TTS, s. 82)

dar: Asarak öldürmek için yapılan cezalandırma tertibatı: bir ya da iki direğin üstüne çapraz ağaç çakılarak yapılan kurulma. (TTAS, cilt 1, s. 291)

dar: İdam mahkûmlarını asmak için dikilen direk. (BTS, s. 861)

dār [F.] 1. İdama mahkûm olanları asmak için dikilen direk, darağacı. 2. Ağaç, direk. (OTS, s. 317)

dar «dar ağacı» < Far. *ḍāp* «idam sehpası; tomruk; giriş, sütun» < eski Far. *dāru* «ağaç» Hint.-Avr. köklerindendir (krş. Rus. *деп-ево*). (ES, cilt 1, s. 240)

Үлә бу көннәрдә ачлыктан кеше,

Һаман без болай тик торырбызмы?

Безнең иптәшләремез бик ачык күзле,

Дарның күренеше куркытырмы? (THİ 69, s. 93)

гүр [gür]

гүр [gür] Mezar. (TTS, s. 81)

gür: 1. Kabir, mezarın iç kısmı. 2. *mec.* Ölüm. (TTAS, cilt 1, s. 288)

gür [F.] Mezar, kabir. (OTS, s. 526)

gör: Mezar, mezarlık. (DS)

gür: < Far. Kabir, mezar. (OSTN, cilt 2, s. 1637)

gür «mezar» < Far. *gyp* «mezar; mezar üstündeki yapı» (Tatar dilinde damaksıllaşmıştır). (ES, cilt 1, s. 237)

Пристен башыннан салган юлым

Артука башыннан күренә;

Ике балакаем хәсрәтеннән

Керермен карангы гүремә. (THİ 21, s. 53)

кабер [kabër]

кабер [kabër] Kabir, mezar. (KTTS, s. 151)

kabër: 1. Ölen kişiyi gömmek için kazılan özel çukur. 2. *mec.* Ölüm. 3. Sıkışık, dar yer, bina vb. (TTAS, cilt 2, s. 10)

kabir: Mezar, sin. (BTS, s. 1853)

kabir [Ar. *kabr*] Mezar, medfen, sin. (OTS, s. 810)

қабір: < *Ar.* Kabir, mezar. *Анı қабирге қуydılar* "Onu kabre koydular". (OSTN, cilt 2, s. 453)

kabër «mezar» < *Ar.* *қабр* ile aynı anlamda, *қбр* «göm-» kökünden. (ES, cilt 1, s. 332)

кабірçак: Tabut. Bu, çok kere ölü tabutu için kullanılır. (DLT, cilt 1, s. 501)

Ниләр күрдек без, туганнар,

Бу сугышта булганнар?

Мәгәр дөньяда булсак та,

Кабердә кебек жаннар. (THİ 64, s. 88)

ләхет [leḥēt]

ләхет [leḥēt] Lahit, kabir. (KTTS, s. 182)

leḥēt: Cesedi gömmek için mezar dibinin bir tarafından içeri doğru kazılarak yapılan yer, oyuk. (TTAS, cilt 2, s. 351)

lâhit: 1.Kenarları kâgir, üstü kapak taşlarıyla örtülü mezar. 2. Taş veya mermerden oyma mezar. (BTS, s. 2345)

lahid [*Ar.*] Mezar, kabir, sin. (OTS, s. 956)

leḥēt «taş veya mermerden oyma mezar (Müslüman geleneklerine göre)» < *Ar.* *lāḫd* ile aynı anlamda > *Kaz.*, *Nog.* *лахат*, *K.-Kalp* *ләхәт*. (ES, cilt 1, s. 536)

Казаматның ишеге

Тар **ләхет**тән тар икән,

Казаматның эчендә

Жан алучы бар икән. (THİ 36, s. 70)

мавзолей [mavzolëy]

мавзолей [mavzolëy] Mozole, anıt mezar; türbe. (TTS, s. 210)

mavzolëy: Mezar üzerine yapılan büyük yapı; mezar üstü anıtı. (TTAS, cilt 2, s. 353)

krş. *Rus.* **мавзолей** [mavzolöy] Anıtkabir, mozole, türbe. (BRTS, s. 209)

mozole [*Yun.* > *Fr.*] Büyük, gösterişli gömüt, anıtkabir. (TS, s. 1228)

Ленин бабай, тыныч йокла

Мавзолеен эчендә!

Көрәшергә әйткән сүзен

Һәммәбезнең исендә. (THİ 508, s. 336)

зират [zirat]

зират [zirat] Kabristan, mezarlık. (TTS, s. 99)

zirat: Ölenlerin gömüldüğü yer, mezarlık. (TTAS, cilt 1, s. 347)

ziyaretgâh: Hayır işlemek veya saygı göstermiş olmak için ziyaret edilen yer, ziyaret yeri. (BTS, s. 4033)

ziyāret-gāh [*Ar.* *ziyāret* + *F.* *gāh*] Ziyaret yeri, türbe. (OTS, s. 1878)

zīrat: *bk.* ziyaret. (OSTN, cilt 4, s. 914)

ziyarat: Mezarlık. *Ziyaratқа барды* "mezarlığı ziyaret etti". (OSTN, cilt 4, s. 909)

zirat, ziyarat, zeret «mezarlık» > Mar. diyal., Udm. diyal. *зырат* ile aynı anlamda < Far. *zūiāpāmz'āh* «mezarlık; gidilecek yer» sözünden; Ar. *zūiāpām* «gidip görmek, ziyaret», *z'āh* «mekan, yer». Bk. kit. *зырат* *итү* «gidip gör-». **Зират, зыярат** sözü Türki dillerde hatta Müslüman olmayanlarda da yaygındır. Bk. Hak. *сыырат* «mezarlık». (ES, cilt 1, s. 288)

Зиратларда каен үсә,

Барган саен багаем;

Яшьтән үлгәч әти-әнием,

Кайдан эзләп табаем? (THİ 266, s. 208)

1.2.5. Barınmayla İlgili Olanların Bölümünü Teşkil Eden Unsurlar

балкон [balkon]

балкон [balkon] Balkon. (TTS, s. 43)

balkon: Merdiven korkuluğu veya parmaklıklarla çevrilenen ve üst katlardaki binaların duvarlarına tutturulan açık alan. (TTAS, cilt 1, s. 118)

krş. *Rus.* **балкон** [balkon] Balkon. (BRTS, s. 19)

balkon: Bir yapının genellikle üst katlarında dışarıya doğru çıkmış, çevresi duvar veya parmaklıkla çevrili bölümü. (BTS, s. 358)

balkon [*Fr. balcon*] Binalarda üstü açık ve evin dışına açılan genişçe bölüm. (OTS, s. 153)

balkon «balkon» < Rus.; Rus diline eski Tat. (< Far.) *балаханә* «üst oda» sözcüğünden. Bu görüşü reddedenler de vardır, bk. Fasmer II:115. (ES, cilt 1, s. 157)

Безнең мәсҗед эчендә

Шәмнәр яна **балкон**да;

Солдат хәлен сорасаңыз,

Шинель кияр салкында.

Ничек итим, Латыйфа, Латыйфа,

Йөримез язмыш буенча, буенча. (THİ 49, s. 79)

бүлмә [bülme]

бүлмә [bülme] Oda. (TTS, s. 65)

bülme: 1. Evin, dairenin vb.nin duvarla veya başkaca bir şeyle ayrılan bölümlerinden her biri. 2. Bölmeleri birbirinden ayıran ince duvar (genellikle tahtadan olur). (TTAS, cilt 1, s. 221)

bölme: Salon, oda veya sofa gibi büyük bir yerden ayrılmış daha küçük yer. (BTS, s. 569)

bölme: Evde oda ve salonlara ayrılan yer. (OTS, s. 212)

bülme: 1. Oda. 2. Yatak odası. (DS)

bülme: Bölme, oda, bir odanın bölmesi; *ķunaķ bülmesi* "misafir odası", *yokloy torġān bülme* "yatak odası"; *algı bülme* "hol, antre". (OSTN, cilt 4, s. 1896)

bül- «böl-; ayır-» ~ Çuv. *нүл-* [нүл-], Mar. *нөл-* ile aynı anlamda < genel Türki *бөл-*, *нөл-* ile aynı anlamda. *Бөл-* fiilinden çok eskiden beri genel Türki *бөләк*, *бөлык* ~ *бөлүк* «bölük», *бөлүм* «bölüm», *бөлмә* «oda» sözleri türetilmişlerdir. Bunlardan Tat. diyal., Başk. *бүлкә* ~ T. *bölge* «oda, türün bir parçası», Tat. ağzları, diyal. *бүлтә* vb. nadir kullanılır. Räsänen 1969: 84; ESTYA II: 214–217; Fedotov I: 459. (ES, cilt 1, s. 222)

Сызрань төрмәләре **бүлмә**-бүлмә,

Бүлмәләре саен ут алсын;

Сорагыз, туганнар, бер алладин,

Без юкта наборлар тукталсын.

Кара урман тора каршымда,

Төрле хәсрәт минем башымда. (THİ 25, s. 59)

чардак [çardak]

чардак [çardak] Çardak. (TTS, s. 392)

çardak: *bk.* çarlak.

çarlak: Evin ön tarafında, çatı altında dekore edilen balkona benzer müstemilat. (TTAS, cilt 3, s. 410)

çardak: 1. Tarla, bahçe gibi yerlerde ağaç dallarından örülmüş barınak. 2. Asma gibi bitkilerin dallarını sardırmak için direklerle yapılmış yer. 3. Kameriye. (BTS, s. 717)

çardak [*F. çār + tāk*] 1. Dört kemer teşkil eden ufak köşk ve revak üstü. 2. Üstüne sarmaşıklı ağaç ve bitkiler sarılmak üzere bir kaç direk ve kafesten yapılmış

gölgelik. 3. Dört direk üzerine çalı çırpıdan yapılmış bahçıvan ve bekçi kulübesi. (OTS, s. 277)

şarşau = çarşau: Çardak. *Çirkeüdegî paştâ işigîniñ qarşısındagı şarşau*. "kilisenin ana girişi üzerindeki çardak". (OSTN, cilt 4, s. 958)

çardak, genel diyal. **چارلاق** «çatı katı», diyal. **چارдак** «mezar çiti» > Çuv. *چارтак*, Mar., Udm. *چارдак, чарлак* ~ genel Kıp. *چارداق* (Nog., Kaz., K.-Kalp. *шардақ*, Başk. *сарлак*) < Far. *چارماق* < *čāhār māq* «dört yalancı pencere (sağır pencere, oyuk)»: türbelerin dört tarafına yapılan yalancı pencereler; Kar., T., Kr.-Tat. *چارداق* «konik çatı; bekçi kulübesi», Osm. *چارماق* «Mont Blanc» vb. Yak. *چارдаат* «mezar» ve Bur. *шардаат* «çardak» varyantları muhtemelen Rus dilindendir.

Kaz. *шершек* < *чәртәк* «düz çatı üzerinde gölge yapmaya yarayan, dört direk üzerine monte edilmiş döşeme, tente» orijinal Farsça anlamına yakın olmalı. Rus. *чердак* sözünün Farsça olmadığı şeklindeki iddialar eleştiri kaldırmaz. M. Fedotov (II: 392–393) Çuv. *چارтак* sözünün (*چارдак* diye okunur) Rus dilinden geldiğini söyler. Rus. *чердак, чардакь* «çardak, kabin, altlık vb.»

Edebî eserlerde de çoğunlukla **چارلاق** varyantı görülür, ancak bizim görüşümüze göre bu gereksiz bir eylemdir çünkü Rusça *чердак* varyantını herkes neredeyse bilir. (ES, cilt 2, s. 413)

Жирәнчәккәй атның утлар жире

Тугай **چارдагы**ның төяге;

Арысландай кебек, ай, ирләрнең

Төялепләй килде сөяге. (ТНІ 26, s. 59)

чолан [çolan]

чолан [çolan] Kiler. (TTS, s. 398)

çolan: Köy ve bazı eski şehir evlerinde insanların yaşadığı odalar ile avlu kapısının eşiği arasında bulunan yapı (genellikle orada yenecek malzemeler saklanır). (TTAS, cilt 3, s. 439)

krş. Rus. **чулань** [çulan] Kiler. (BRTS, s. 583)

çolân: < *Rus.* чуланъ, Kiler. (OSTN, cilt 3, s. 2051)

çolan, çılan «hol, veranda; kiler; büyük oda; tavan arası», Sib. цѳлан, чѳлан «ahır, ağıl, hayvanlar için barınak» ~ Başk. *солан* «kiler», Alt. *чулан* (> Çulım. *цулан*, Şor. *шулан*), Kaz. *шылан* «ahır-avlu», Çağ. *чулан* «kafes, at ve inek ahırındaki her göz» vb. (çoğu Türk dilinde kaydedilmemiştir) < Moğ. *чууглан*, *цулан* > Bur. *суглан* «toplantı yeri», eski Moğ. *чигулаган*, *чуглаған* «meclis» > Kalm. *чуглаан* «toplantı, yığın, yığın yeri, karakol binası» (Moğol dillerinden > Alt. *чулаан*, *чууалан*, Tuv. *шуулган* mitolojide «tanrıların veya şeytanların bir araya geldiği yer», Yak. *сугулаан*, *сулаан* «karakol binası; toplantı»). Sözcüğün kökü eski Türki *çoy* ~ *čřy* «düğüm, dürü», dolayısıyla eski Türki (DTS: 152) *çoyla-* «dürümle-; askeri bir yere topla-», *çoylan-* «dürümlen-; asker bir yere toplandı». Bk. ayrıca Evenk. *суглан*, *хуглан*, *чуглан* «toplantı» vb.

Rus. *чулан*, *чулан* (XVI. yüzyıldan beri bilinir) Tatar dilinden olmalı; başlangıçta bu söz tiyatro fuayesini, genel olarak toplantı yerini, daha sonra ise tiyatro localarını bildirmiştir; Çuv. *чалан*, Mar., Udm. *чулан*, Mar. T. *цѳлан*, *цылан* «kiler; ambarın üst katı» Tatarcadandır. (ES, cilt 2, s. 444)

Әнкәй, иртән пешкән ашларыңны

Чоланнарга куеп суытма!

Башка балаларым янымда дип,

Читтә йөргән балаң онытма! (THİ 256, s. 203)

гүрничә [gürniçe]

гүрничә [gürniçe] Misafir odası; konukların kabul edildiği, temiz, aydınlık, büyükçe yapılmış ev. (TTAS, cilt 1, s. 288)

krş. *Rus.* **горница** [gornitsa] Oda, misafir odası. (RTS, s. 114)

kürniçe: Köy evindeki misafir odası. (OSTN, cilt 2, s. 1460)

gürniçe «misafir odası; kapalı sundurma» < *Rus.*, elbette. Miş. *gürnäčä* «misafir odası» Rusça temel anlama daha yakındır, *gürbäč*, *gurmäč* «küçük salon» sözünde **гөлбәч** (bk.) sözünün tesiri vardır.

Rus. *горница, горёнка* vb.nin «yüksek ev, yüksek oda, yükseltilmiş zemin» anlamında *гор-а* «dağ» kökünden olduğu varsayılır. Eski zamanlarda Ruslarda basık evler hakimdi. Tabanı zemin seviyesinin daha üzerinde olan ev zaten bir *гора* «dağ» gibiydi. (ES, cilt 1, s. 236)

Өткәемнәң гүрничәсендә

Йөри идем мин читектән генә;

Усал каенишнәң өенә килгәч,

Чабата кидем чүплектән генә.

Өнкәй, май гынам, таптың да бактың,

Уналты яшьтән ник утка аттың? (THİ 242, s. 195)

gürniçe sözcüğü söz konusu eserde *gürinçe* şeklinde de kullanılmıştır.

Өтием куйдырган куш гуринчә,

Эчендә йөрмәдем туйганчы;

Солдат булуымны мин белмәдем,

Илтеп үлчәүләргә куйганчы. (THİ 47, s. 78)

келәт [kēlet]

келәт [kēlet] Kiler. (KTTS, s. 130)

kēlet: Ekin koymak, çeşitli şeyler saklamak ve yaz günlerinde kalmak için evin yanına veya ondan daha uzağa yapılan sobasız özel yapı. (TTAS, cilt 2, s. 83)

krş. Rus. **клеть** [klet] Dolap, kiler. (MÜLLER I, s. 1059)

kiler: 1. Yiyecek, içecek ve erzakın saklandığı oda, ambar veya dolap. 2. Ambar. (BTS, s. 2146)

kilār [/F./] Kiler. (Erzak, tahıl ve benzeri yiyecek ve içecekleri saklamaya yarayan mahzen, büyük dolap veya anbar). (OTS, s. 908)

kelet: İki kulplu küfe biçiminde büyük sepet. (DS)

keler: Kiler. (DS)

kilet: < Rus. клетъ, 1. Dolap, kiler. 2. Yazları kalmak için yapılan oda. *Aķ kilet* "iyi, güzel oda". (OSTN, cilt 2, s. 1412)

kēlet «tahıl ambarı; yazlık ev» (sobasız, tek pencerele) < Rus. *клетъ* ile aynı anlamda. Çuv. *кѣлет*, Mar. *кѣләт*, *клат* (aynı anlamda) Tatar dilinden olmalı (Rus. > Tat. > Çuv., Mar.). (ES, cilt 1, s. 404)

Алтын-көмәш акча күп ясадым

Подвалымда — караңгы **келәттә**.

Миннән калган талир тәңкәләрне

Әби патша алсын бүләккә.

Унике иде минем тирмәнем,

Акчам кая киткәнен белмәдем. (THİ 33, s. 65)

кухня [kuhnya]

кухня [kuhnya] Mutfak. (TTS, s. 176)

kuhnya: Yiyecek-içecek hazırlamak için özel bölme veya ev. (TTAS, cilt 2, s. 196)

krş. Rus. **кухня** [kuhnya] Mutfak. (BRTS, s. 196)

Әнкәй, мине Сабир тотты

Кухня мичен салганда;

Мең рас артык булыр иде

Шул Сабирга,

Шул Сабирга,

Шул Сабирга барганда. (THİ 244, s. 196)

подвал [podval]

подвал [podval] Bodrum. (TTS, s. 244)

podval: Zeminin altı, buzlu kiler; evin zemin seviyesinden en alt katı. (TTAS, cilt 2, s. 504)

krş. *Rus.* **подвал** [podval] Bodrum; mahzen. (BRTS, s. 345)

Алтын-көмөш акча күп ясадым

Подвалымда — караңгы келәттә.

Миннән калган талир тәңкәләре

Әби патша алсын бүләккә.

Унике иде минем тирмәнем,

Акчам кая киткән белмәдем. (THİ 33, s. 65)

1.2.6. Yapıların Ayrılmaz Parçasını Teşkil Eden Unsurlar

баскыч [baskıç]

баскыч [baskıç] Merdiven. (TTS, s. 45)

baskıç: Genellikle bir çift bitişik direğe, tomruğa, tahtaya veya halatlara tutturularak dizilen, basamaklardan oluşan ve inip çıkmaya yarayan araç. (TTAS, cilt 1, s. 128)

baskıç: Merdiven, bir yere çıkmaya yarayan alet. (OTS, s. 160)

baskıç: Merdiven, el merdiveni, merdiven basamağı, iskele. (DS)

baskıç: < bas+kıç, Merdiven, merdiven basamağı. (4/1534). (TOKER, s. 90)

baskıç, kon. **baçkıç** «merdiven» ← **баc-y**. Baskıç sözünün anlamı morfemik birleşimine karşılık gelmemektedir, bu durum oldukça dikkat çekicidir: **баскыч** aslında «basamak, basıp çıkılan tümsek»tir. (ES, cilt 1, s. 162)

Шәһре Болгар манарасы

Сиксән **баскыч** һәм арасы.

Анда менгән ирәнләрнең

Сил тик агар күздин яше. (THI 7, s. 37)

бура [bura]

бура [bura] Tomruktan yapılan duvar; kiler. (TTS, s. 58)

bura: 1. Ev, hamam, kuyu vb. için tomruktan, taştan dört köşeli olarak yapılan yapı. 2. Kilerde, ambarda tahıl koymak için yapılan yerlerin, bölmelerin her biri. (TTAS, cilt 1, s. 192)

bora: Küçük gözlü dolap, konsol. (DS)

bura: 1) Tomruktan yapılmış duvarlar, mezar tahtaları. *Bura uymı* “Rus halk oyunu (bovlinge benzer)”. 2) Yem, un için kullanılan kutu, sandık. (4/1817). (TOKER, s. 154)

bura, Sib. **pura**, Tat. diyāl. **бурай** «kütük, tomruktan duvar; gorodki (aynı adı taşıyan oyunda değneklerden kurulan yapı)» > Mar. *нұра* «kütük, tomruktan duvar», Kaz. *бора, нұра* «tahıl ambarı» > Kır. *боро* ile aynı anlamda. (ES, cilt 1, s. 215)

Шакыл да гына шакыл, ни шакылдый?

Плотниклар **бура** ла бурыйлар.

Әбделмән куписны подсуд озаткач

Бураларын килеп турыйлар.

Әниемне әни дип белмәдем,

Үзем дә игелекләр күрмәдем. (THI 33, s. 67)

бусага [busaga]

бусага [busaga] Kapı eşiği. (KTTS, s. 48)

busaga: Kapının veya pencerenin alt kısmı, bunların altına koyulan kalas. (TTAS, cilt 1, s. 194)

basag, bosağa, busega: Eşik. (DS)

busağa: Kapının eşiği. (4/1865). (TOKER, s. 157)

busaga «kapı eşiği» > Çuv. *nycaxa* «kapı eşiği; merdiven; ateşlik ızgarası» < genel Kıp., Çağ. *bocağa* «kapı eşiği; kapı sövesi», Kr.-Tat., Kaz. «evin kapı tarafı» ~ eski Çağ. *bosoqa* – Moğ. *bosoğa* (Poppe 1938: 141) «üst mafsal» > bugünkü Moğ. *босго*, Bur. *боһого* «kapı eşiği» ~ eski Türki *bosığa* > Şor. *нозага*, Alt. *нозого*, Yak. *моңого* «kapı eşiği, mafsal»; Türkm. *босага* «kapı zembereğinin mandalı». N. Poppe bu sözcüğün Yaz. Moğ. *basurğa* «kapı eşiği» ← *bas-* «bas-, çigne-» sözcüğünden geldiğini söyler. (ES, cilt 1, s. 217)

Окружнойның **бусагасы**

Шыгыр-шыгыр итәдер;

Окружной судить иткәндә

Йөрәгем леп-леп итәдер. (THI 36, s. 70)

бүрәнә [bürene]

бүрәнә [bürene] Tomruk. (TTS, s. 66)

bürene: 1. Kesilip, devrilerek budanan genellikle başı kesilmiş büyük ağaç gövdesi. 2. Tomruktan veya tomruklardan yapılan. (TTAS, cilt 1, s. 222)

krş. *Rus. бревно* [brevno] Kütük, tomruk. (RTES, s. 35)

bürene: < *Rus. бревно*, Tomruk, ağaçtan yapılmış duvar.(4/1886). (TOKER, s. 163)

bürene «tomruk; tomruklardan/kütüklerden yapılan» – eski *Rus. беревна, бервено* (aynı anlamda) sözcüğünden. Krş. *Mar. преня, пыреня* «tomruk». (ES, cilt 1, s. 222)

Әбделмән куписның илле бер ялчысы

Яңа ызбага **бүрәнә** ташыйлар;

Падишаның хөкеме бигрәк авыр,

Жыйган малны түрәләр ашыйлар.

Унике иде минем тирмәнем,

Акчам кая киткәнен белмәдем. (THI 33, s. 66)

читән [çiten]

читән [çiten] 1. Çit. 2. Sepet. (TTS, s. 397)

çiten: Boylamasına örülmüş çubuklardan yapılan çit. (TTAS, cilt 3, s. 270)

çiten: Saman taşımak için arabalara konulan ince dallardan örülmüş büyük sepet veya çit. (BTS, s. 801)

çit: Bir tarlanın kenarına sık sık dikilen çalıdan oluşan duvar. (OTS, s. 301)

çiten: Çit. (OSTN, cilt 3, s. 2141)

çiten, diyal. **цитән**, Sib. **чѣтән** «çit», diyal. (*текмә читән*) «çit», «büyük sepet; tavuklar için kafes vb.» > Mar. *чѣтан*, Mansi. *çitän*, Xan. *t'edan* «çit» < genel Kıp., bk. Kar. *чѣтән*, Kum., K.-Bal., Kır. *чѣтен* [*чѣтән*] «çubuktan örülen şeyler (sepet, arı kovanı, araba tentesi)» > Başk. *çitән*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *шѣтен* ile aynı anlamda, Uyg. (asıl Tatarca) *çitән*, Özb. *чѣтан* «kabuk veya kamış çit», Alt. *чѣден* (Radloff sözlüğünde *чәдән*) > Mar. *шѣден*, Hak. *сиден*, *седән* «çit» – çitlik bitkinin adından, bk. Kaz. *шѣтен*, *чѣтен*, Özb. *чѣтан*, Türkm. *читенек* «dağ yamaçlarında yetişen diken, çalı, kamış vb. türleri». Bu söz kendi adına eski Türki (DTS: 146) *çit* > Çağ., Osm., Uyg. (bk. Radlov III: 2140, 2122) *çum* «kamıştan, dikenden vb.nden örülen duvar, ot ve dallardan yapılma baraka» kökünden türemiş olmalı. Çuv. *саман* ~ Mar. diyal. *саман*, *сәман*, *чѣтен*, *чѣцен*, *чѣтан* «çit» Bulgar dilinden olmalı. Genel olarak bu söz eski Türkçeden gelir ve komşu dillere de girmiştir. (ES, cilt 2, s. 441)

çit: Kamıştan veya dikenden yapılan duvar. (DLT, cilt 1, s. 320)

Сандугачлар килеп сайрый

Безнең **читән**ебезгә;

Ничә көннәр калды икән

Кайтып китәребезгә? (ТНІ 64, s. 88)

дранча [draŋça]

дранча [draŋça] Ағач кiremit. (TTS, s. 88)

дранча: Sıva altına çakılan uzun plakalar veya onlardan biri. Çatı yapmaya yarayan ince, özel ahşap tahtacıklar veya onlardan biri. (TTAS, cilt 1, s. 312)

krş. *Rus.* **дранка** [dranka] Ағач кiremit. (RTS, s. 140)

drençe: < *Rus.* *дрань*, Çatının kaplanması ve sıvalamada kullanılan ince ve uzun tahtalar. (3/1824). (TOKER, s. 292)

дранча «çatı kaplama malzemesi» < *Rus.* *драница* ile aynı anlamda. Ayrıca bk. *Çuv.* *транча*, *Mar.* *дыранча*, *транза*, *Udm.* *дранча* < *Tat.* (ES, cilt 1, s. 248)

Өй түбәсе **дранча** ла,

Әйләнә дә жил ача;

Безнең болай утырулар

Боек күңелне ача. (ТНІ 478, s. 317)

идән [iden]

идән [iden] Döşeme. (TTS, s. 102)

iden: Herhangi bir yapının yürümek için tahtadan, taştan döşenerek yapılan zemin kısmı. (TTAS, cilt 1, s. 364)

iden: Zemin, döşeme. *Buyau iden* "boyalı döşeme", *iden tahtası* "döşeme tahtası", *iden astı* "döşeme altı". (OSTN, cilt 1, s. 1507)

iden, diyal., Sib. **идин**, **итан**, **итән**, Kırn. **идәм** «döşeme» > *Mar.* *идем*, *йидем* ile aynı anlamda ~ *Başk.* *узән* «döşeme», *Çuv.* *итем* «tahılın harmanlandığı kuru ve düz yer» ~ *Çağ.*, *Özb.* diyal. (Radlov I: 850) *әдән* «kapı dibi», *Nog.* *ыдан*

«mahzen, çukur, zindan» < *õpdañ, õpðõñ* «düzlenen yer, yer döşemesi, harman».
(ES, cilt 1, s. 293)

Әбжәлил мулланың азанчысы

Мәчет идәннәрен юдыра;

Мулла кызын шәкерт урлап киткәч,

Верховойлар яллап кудыра.

Шәкерт мәдрәсәгә йөридер,

Күрсәм, йөрәк маем эридер. (THI 48, s. 319)

ишек [iʃək]

ишек [iʃək] Kapı, ev kapısı, eşik. (TTS, s. 116)

işek: Bina, oda veya başka yapıların duvarına yürüyerek girip-çıkma için yapılan oyuk ve bu oyuga takılan açılır-kapanır kapak. (TTAS, cilt 1, s. 439)

eşik: 1. Kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak. 2. Kapı ağzında basamağın konulabileceği yer. (BTS, s. 1190)

eşik: 1. Kapı sökelerinin dayandığı ağaç ve taş basamak, südde, asitan. 2. Saray ve konak kapısının önü, dergâh, bargâh, derbar, asitane. (OTS, s. 420)

işik: Eşik. (DS)

işik: Kapı. *İşik aldı* “avlu” (Basit bir tarzda çekimlenir: *İşik aldımın, İşik aldığa, İşik adlını, İşik adlıdan*). *İşikten kirdi* “Kapıdan girdi”, *İşikke çıktı* “Kapıya çıktı”, *İşik yusaqlı* “kapı kilitli kapalıdır [Kapı kilitli], *İşikke kaç!* Açsınlar! “Kapıya vur! Açsınlar!”. (1/1552). (TOKER, s. 356)

işek «kapı» < genel Türki (Radlov I: 908) *эшук, эшук, ушук*, eski Türki (DTS: 185–186) *eşik* «kapı, mafsäl», *eşik* «at çulu, örtü» ← *eşü-* «ört-, kapla-». Nog., Kaz., K. -Kalp. *эсук, усук*, Tuv. diyal. (Radlov I: 726) *äjik* «kapı» – fonetik varyantlar; Oğuz dillerinde *эшук, эшук, эшук* «kapı mafsalı» vb. (ES, cilt 1, s. 318)

eşik: Eşik. (DLT, cilt 4, s. 198)

ermegüğe eşik art bolur "tembele eşik dağbeli olur". (DLT, cilt 1, s. 42)

eşiklik yıgaç "eşik yapmak için hazırlanan ağaç". (DLT, cilt 1, s. 152)

Зиләдер дә болыт, әй зиләдер,
Жилгә дә генә каршы киләдер;
Чык, анай кәбәм, ач ишеген,
Көтмәгән кунагың, киләдер.

Егълама, анай кәбәм, бетәрсең,

Качкын угълың кайдан көтәрсең. (THİ 20, s. 50)

кабак [kabak]

кабак [kabak] Kapı, eşik, cümle kapısı.²⁰

кабак [kabak] 1. Bozkırdaki, çöldeki istasyon. 2. Alttan üste açılmış kapı. 3. Meyhane. (TTS, s. 125)

kabak: 1. Göz kapağı. 2. Devrime kadar alkollü içkiler satmak ve içmek için kullanılan içinde sadece birkaç basit eşyanın olduğu yer. (TTAS, cilt 2, s. 7)

krş. Rus. **кабак** [kabak] Meyhane. (BRTS, s. 167)

қабак: Kapak, *küs қabağı* "göz kapağı", *yuğarığı қабак* "üst göz kapağı", *tübenğı қабак* "alt göz kapağı". (2/435). (TOKER, s. 453)

қабак: 1) Meyhane. 2) Bira meyhanesi, şarap meyhanesi. (2/436). (TOKER, s. 453)

kabak «meyhane, içki müessesesi», diyal. «dükkân, mağaza», **кабак** (orta *k*) «kapı; derebeyi evi ve çevresi; avlu», (Budagov II: 2) «sınır çiti». Altın Orda Tatar dilinde *кабак* «şehir kapısı» (**кабакчы** «şehir kapısı bekçisi») < genel Kıp.: Nog. *қабак* «köy, küçük çiftlik», Kar. *кабах*, Erm.-Kıp. *хавах* «kapı; kale, şehir», K.-Bal. *қабак* «daimi yerleşim yeri; köy; kapı; duvar» < Kuman. *kabak, kabach* «kale kapısı» < eski Türki (DTS: 420–421) *qapaγ, qapuy* «kapı, eşik; kabul odası, giriş»

²⁰ Nadirov'un notu.

vb., elbette hepsi de *қан* «kapak, kapaklı çanak; kap» kökündendir. Genel olarak bu sözcük, temelde **göz kapağı** ile özdeştir; önceki hisar, kale kapıları dikey hareketle açılırdı (yukarı doğru kaldırılan); dolayısıyla başlangıçtaki anlamı «hisar kapısı», buradan «genel olarak kapı» → «kapılı çit» vb. Çok eskiden şehir kapısı yanında satıcılar, dükkânlar bulunurdu, buradan «dükân, mağaza» ve nihayetinde Rus dilindeki «alkollü içeceklerin satıldığı yer» anlamı çıkmıştır.

Kazan Devleti'nde *қабак* sözcüğünün esas anlamının «mağaza, dükkân» olduğu bilinmektedir. (ES, cilt 1, s. 331)

Ай-һай, өстөмдөгө кыштыр туным

Карурманга керсәм ертыла;

Кабак өскөнәмдә бихиртә бар,

Кереп чыгалмыймын йортыма. (THİ 22, s. 55)

калай [kalay]

калай [kalay] Sac, teneke. (KTTS, s. 154)

kalay: 1. İnce tabakalı demir, sac. 2. Çeşitli yiyecekleri pişirmek ve ısıtmak için kenarları bükümlü, ince bir demirden yapılmış kap. (TTAS, cilt 2, s. 29)

kalay: 1. Atom numarası 50, atom ağırlığı 118,7 olan, gümüş beyazlığında 232°C'de eriyen, 7,29 yoğunluğunda, kolay işlenebilen, yumuşak bir element. 2. Kalaylanmış bir kabın üzerindeki alaşım tabakası. (BTS, s. 1888)

kalay: Bakırı parlatmak için kullanılan veya tenekeyi yapıştırmaya yarayan ve çok bilinen bir maden. (OTS, s. 824)

қалай: Teneke. (2/226). (TOKER, s. 464)

kalay «çatı sacı; teneke» > Çuv., Mar., Udm. *калай* ile aynı anlamda < genel Kıp., T. vb. *қалай* ile aynı anlamda, ayrıca T. *kalay* «kalay» ~ eski Моғ. *qalay* «demir ile kalay alaşımı» ~ Ar. *қал'у* «kalay». Abayev'e göre, Malezya'nın *Kuala* bölgesinin isminden gelir – orada çok eskiden kalay bulunurmuş. **Калай** sözcüğü Türki dillerden pek çok dile yayılmıştır. (ES, cilt 1, s. 349)

Шыпыр да гына шыпыр яңгыр ява

Острог түбәсе **калайга**;

Богауда торсам да хат язамын

Яшь хәләлем белән анайга. (ТНІ 31, s. 64)

калитка [kalitka]

калитка [kalitka] Küçük kapı, kapı. (MÜLLER II, s. 773)

kelitke: < Rus. калитка, Küçük kapı. (OSTN, cilt 2, s. 1118)

kelinke «küçük kapı» ~ Çuv. *калинкке, каленкке* ile aynı anlamda < Rus. *калитка* veya Rus. diyal. *каlinka* sözcüğünden, Rus. sözcüğü eski Türki («Oğuzname»de) *қалиқа* «kapı» < eski Moğ. **qaɣalinqaj* (aynı anlamda) sözcüğünden: krş. Hak. diyal. *қаалқа* «küçük kapı», Alt, (Baskakov 1965: 204) *калыткы* «kapı» vb. (ES, cilt 1, s. 393)

Алдылы-артлы безнең куш кабак,

Калиткаларын нидән япмадың?

Рәнжүем зур, әтекәй, сиңа:

Сабыйдан башка кияү тапмадың.

Кызлар бәйлиләр мамык шәл генә,

Сабый балага буй кыз жәл генә. (ТНІ 242, s. 194)

капка [kapka]

капка [kapka] Kapı, cümle kapısı. (TTS, s. 156)

kapka: Binaya, duvara, çite vb.ne giriş ve çıkış için özel olarak tasarlanmış açıklık ve bu girişi-çıkışı kapatmak için yapılmış mafsallı kurma. (TTAS, cilt 2, s. 45)

қарқа: Kapı, avlu kapısı. *Қарқа бағанасы* “kapı sökesi, kapı direği”, *Қарқа қағылды* “kapı vuruldu”, *basū қарқасы*, *қыр қарқасы* “tarlaya açılan kapı, çit kapısı”, *yil*

қарқасы “арасынан yelin геçеbildiđi çit”, *kıçı қарқа*, *kıçkıне қарқа* “küçük kapı”. (2/418). (TOKER, s. 473)

карқа, диал. **капқақ** «капі», «авлу» > Çuv. *капка*, *ханха*, Mar., Udm. *қатқа* < eski Tütki (DTS: 420) *qarqa* «капі»; ayrıca bk. Uyg., Kır., Özb. *қатқа* ile aynı anlamda. (> Tütkm. диал. *занға*), Kaz. *қақпа* ile aynı anlamda. Çağ., Kır. dillerinde *капка* «derbent; dağ geçidi» ~ K.-Bal. *қапхақ* «yamaç, dağ yamacı». (ES, cilt 1, s. 363)

карга: Büyük kapı, kale kapısı. (DLT, cilt 1, s. 425)

Французның **капкасы**,

Бар да тимер тактасы

Французны плен алгач,

Казакымыз сакласы.

Голубец, молодец,

Армейский любезной. (THI 17, s. 45)

кыек [kɯɣk]

кыек [kɯɣk] Çatı eğimi, saçak. (TRS, s. 495)

кыык: Binanın, evin eğilerek yapılan çatısı. (TTAS, cilt 2, s. 204)

қыық: Yamuk, eğik, doğru olmayan. *Tūrı yuldan қыыққа kitken* “Düz yoldan çıkmış ve eğri yola sapmış”. (2/715). (TOKER, s. 522)

кыык «eğri, eğimli olan; çatı eğimi; ev çatısı», диал., Başk. «kumaş parçası, dilim; şaşı; başörtüsü» > Çuv. *кайык* ile aynı anlamda, Udm. диал., Mar. диал. *кыык* «çatı» < genel Kır., Uyg. *қыык* «eğri kesilen (şey)» < eski Tütki (DTS: 441) *qijiq* «eğri» vb. ← *qij*-. (ES, cilt 1, s. 505)

Яуса иде янгыр, әй, яуса иде,

Кыеклардан тамчы тамса иде;

Өлегәй дә лә бергә без йөрибез,

Тагы да йөрешергә язса иде.

Чакырып алдым чакрым ярымдин.

Жибәрәсем килми янымдин. (THİ 467, s. 312)

кирпеч [kirpěç]

кирпеч [kirpěç] Tuğla, kerpiç. (TTS, s. 151)

kirpěç: Özlü balçıktan dikdörtgen şeklinde pişirilerek yapılan ve yapı malzemesi olarak kullanılan yapı taşı. (TTAS, cilt 2, s. 104)

kerpiç: Duvar örmekte kullanılmak için kalıplara dökülüp güneşte kurutulmuş saman ve balçık karışımı ilkel tuğla. (BTS, s. 2071)

kerpiç: 1. Pişirilmemiş tuğla, çiğ tuğla. 2. Pek kuru ve sert. (OTS, s. 885)

ķirpīç: Tuğla. *Ķirpīç pişirmek* “tuğla pişirmek”, *pişken ķirpīç* “pişmiş tuğla”, *çī ķirpīç* “pişmemiş, çiğ tuğla”. (2/1411). (TOKER, s. 401)

kirpěç, Miş. **кәрпец,** Sib. **кәрмец** ~ **кирмец, кирбиц** «tuğla, kerpiç» ~ Başk. *кирбес* (diyal. *кирбез, кирбеч*) ile aynı anlamda. Çuv. *кирпёч, кирмич,* Mar. *кервыч, кермыч, кёрныц,* Udm. *кърмич, кэрмич* (aynı anlamda) çeşitli Tatar ağızlarındandır. Rus. *кирмич* Tatar dilindendir (*э > u*). Birçok dilde ve varyantlarda olmasına rağmen sözün kaynağı-kökeni hala belirsizdir (sadece çeşitli hipotezler var).

Кирпеч Türki dillerden ve Rus dili aracılığıyla Avrasya'daki birçok dile yayılmıştır. Rus. *кирмич* (bazı durumlarda) «para işlevinde kullanılan tahta gibi preslenmiş çay». Ukr. *кирмич* «tezek» anlamında kullanılır. Kazakça *kipniū* sözcüğü muhtemelen Rus dilinden alınmıştır. (Orta Asya dillerinde «kerpiç» anlamında daha çok Far. *zūm* sözcüğü kullanılır). (ES, cilt 1, s. 422)

kerpiç: Kerpiç. Pişmişine "*pişig kerpiç*".denir. (DLT, cilt 1, s. 455)

kerpiç kipi "kerpiç kalıbı" (DLT, cilt 3, s. 119)

Казаматның эчләре,

Кызыл **кирпеч** мнчләре;

Жан бирүдән яман икән

Барып кәргән кичләре. (ТНІ 36, s. 70)

киртә [kirte]

киртә [kirte] Delikli duvar; engel, mânia. (TTS, s. 151)

kirte: 1. Devrilip dallarından temizlenen, kalın olmayan, uzun ağaç gövdesi; sırık. 2. Ev, bahçe, tarla vb. etrafına yapılan, sırıkların kazık direklerin arasında boylamasına yerleştirilmesiyle kurulan duvar. (TTAS, cilt 2, s. 104)

kirte: Çubuk, direk, sınır, çit. *Ürgen kirte* "çit", *kirte totmâk* "çitle çevirmek". (OSTN, cilt 2, s. 1363)

kirte «çit; engel», **кәртә** «çit, avlu; direk (çit için)» ~ Çuv. *карта* [карда] < Mar. *карта* < *кәртә* < Tat. **кәртә** < eski **кәртә* > *киртә*, bk. ayrıca Udm. diyal. *кәртә*, Komi., Mansi. vb. *карта*, Mansi. *карда* vb. «çit». Bk. ayrıca Kaz. *керте* çit; kağnı-kızak» < Tat. **киртә** < ***кәртә**. Bugünkü ve eski Türk dillerinde yoktur, bu nedenle sözcüğün etimolojisi tartışmalıdır. M. Räsänen bu sözü **кирт**, **кирт-ү** sözleri ile ilişkilendirir (Räsänen 1969: 257), Öte yandan, *kert* şeklindeki sözlerin uluslararası yaygınlığı dikkat çekicidir: bk. Oset. *кәрт*, Çeç. *керп* «çit, avlu», Mord. *гардас* «ev, ek bina», Mac. *kert* «çeperlenen yer, bahçe» vb. (ES, cilt 1, s. 422)

Ындыр артларында, ай, **киртәдер**,

Яңгыр яуган саен бүртәдер;

Китмә, бәбекәем, әле иртәдер,

Китсән, өйдә ямьнәр бетәдер. (ТНІ 39, s. 73)

косой [kosoy]

косой [kosoy] Penza Tatarları sokak tarafına açılan küçük pencereyi böyle adlandırırlar.²¹

²¹ Nadirov'un notu.

Урам ягында **косой** тәрәзә
Узган-барганны багарга гына;
Жан сөйгән ярдин, әй, аердылар,
Суларга башым агарга гына.

Яланаяк йөгәрдем кардин гына,
Юктыр ризык кынам ярдин гына. (ТНІ 245, s. 197)

койма [koyma]

койма [koyma] Bahçe vb. için yapılan çit, duvar. (KTTS, s. 175)

коума: Bir şeyi ayıran veya çevreleyen yapı, tahkimat. (TTAS, cilt 2, s. 127)

коума, diyal. **куйма** «duvar; çit» ~ Çuv. *хуме, хумме* ile aynı anlamda, Kaz. *куйма, куйым* «duvar; duvar dökmek için hazırlanan çamur harcı», genel Kıp., eski Türki *qııma* «dökülen şey». Udm., Mar. *кульма* «duvar, çit» Tat. diyal. **койылма** (*киртә*) sözünden.

Койманын Tatarca anlamı «tahtalardan yapılan duvar» sadece İdil-Ural bölgesinde vardır ve bu söz, buradaki Türklerin ormanlık olmayan bölgelerden geldiğinin kanıtıdır. Çünkü **койма** başlangıçta «iki kalıp arasına sulu balçık dökülerek yapılan duvar» anlamındaydı. (*duvar dökme* tabiri de buradan gelir). (ES, cilt 1, s. 430)

Иртә генә торып суга бардым

Койма буге тирән коега;

Аталардан бала яшьли калса,

Каз баласы кебек боега.

Су өскәйләрендә бөдрә тал,
Яхшы-яманнардан гыйбрәт ал. (ТНІ 147, s.146)

полоса [polosa]

полоса [polosa] Demir çubuk ve tellerle örülmüş ağ, kafes, perde, çit.²²

полоса [polosa] Şerit, ağaç şeridi. (TTS, s. 244)

polosa: 1. Orman, kır, yer vb.nin belirli bir uzunluğa uzanan parçası. 2. Gazete-dergi veya kitaptaki basılı metnin bir sayfası. (TTAS, cilt 2, s. 530)

krş. *Rus.* **полоса** [polosa] 1.Şerit. 2. Çubuk. (BRTS, s. 364)

Зур да мәдрәсәдә мин укыдым,

Укый алмадым бары хөләсә;

Пенза төрмәсендә без ятабыз,

Тәрәзәләре тимер **полоса**. (THİ 23, s. 57)

стена [stěna]

стена [stěna] Duvar; set. (TTS, s. 276)

stěna: Binanın, yapının vb.nin yan bölümleri. İç kısmı dışarıdan ayırmaya (atmosferin vb.nin etkisinden korumaya), çatıyı taşımaya, ayrıca odalar - bölmeler yapmaya hizmet eder. (TTAS, cilt 2, s. 671)

krş. *Rus.* **стена** [stena] Duvar. (BRTS, s. 508)

Стенада алтын көзге

Матур күрсәтә йөзне;

Сары яфрак,

агып китте ялтырап. (THİ 425, s. 293)

такта [takta]

такта [takta] Tahta. (TTS, s. 294)

²² Nadirov'un notu.

takta: 1. Tomruğun boylamasına kesilmesiyle yapılan düz, yassı ve uzunca ağaç parçası. (TTAS, cilt 3, s. 20)

tahta: Düz, enlice, uzun ve az kalın biçilmiş ağaç. 2. Bu parçalardan oluşmuş yüzey. (BTS, s. 3393)

tahta [F.] 1. Dilim dilim biçilmiş ağaç; döşeme veya kaplama yapmaya yarayan kereste. 2. Ağaç kereste, haşeb. (OTS, s. 1616)

takda: Tahta. (DS)

tahta: Tahta. *Ƙara tahta* “sınıf tahtası, kara tahta”, *taş tahta* “çatı tahtası”, *cip tahtası* “iplik için kasnak”, *tahta çay* “kutu çayı”. (3/791). (TOKER, s. 779)

takta «tahta; dikiş için tahsis edilen kumaş parçası» > Çuv. *makma* < genel Türki (Radlov III: 802) *makma* ile aynı anlamda, ayrıca «iskemle, sandalye, kaba divan», Hak., Tuv., Osm. *maxma* «köprü» < Far. *makma*, *maxma* «döşeme, köprü; tahta» eski Hint. *maxma* «kesilen, yontulan, düzleştirilen» sözcüğünden. **Такта** sözcüğü Müslüman dinindeki tüm halkların dilinde görülür. Rus. *makma* «kayıktaki oturak». (ES, cilt 2, s. 202)

Таһирны суга салганнар

Ящик ясап тактадан.

Ләкин ул суга акмаган,

Кайткан чит ил патшадан. (THİ 562, s. 362)

таш [taş]

таш [taş] Taş. (TTS, s. 302)

taş: 1. Metaller dışındaki her türlü katı mineral, taş. 2. Kıymetli veya gerekli mineral (bunun bir parçası). (TTAS, cilt 3, s. 56)

taş: 1. Kimyasal veya fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden, tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde. 2. Bazı yerlerde ve işlerde kullanılmak için bu maddeden özel olarak hazırlanmış malzeme. 3. Yapı işlerinde kullanılmak için bu maddeden hazırlanmış malzeme. (BTS, s. 3441)

taş: 1. Yeryüzünü oluşturan kitlenin sert ve katı olan cismi. 2. Kaya. 3. Taştan sütun veya heykel. 4. Yüzük ve küpe, benzeri süs eşyalarında kullanılan değerli maden. (OTS, s. 1640)

taş: Taş, taştan yapılmış. *Ut taşı*, *utlık taş* “çakmak taşı”, *suyır taş* “kaldırım taşı”, *çağma taş* “çakmak taşı”, *eçi taş* “şap”, *ağ taş*, *izbîs taşı* “alçı”, *taş baş balık* “bir balık turu”, *biş taş*, *taş uynawu* “bir oyun türü”, *taş kapçık* “tek kişilik hapisane koğuşı, hücre”. (3/931). (TOKER, s. 799)

taş «taş» < genel Kıp. *maui* (Nog., Kaz., K.-Kalp. *mac*), Türkm. *ðaaui*, Yak. *maau* < eski Türki **maal* >> Çuv. *чол* > *чул* ile aynı anlamda, eski Moğ. *čilaγun* > Moğ. *чулуун* «taş» ve genel Tung. *žolo* «taş», ayrıca Kor. *mol* «taş» sözü ile karşılaştırılır. (ES, cilt 2, s. 234)

taş: Taş. (DLT, cilt 3, s. 152)

taş kudhuğka tüşti buldur buldur etti "taş kuyuya düştü güldür güldür etti". (DLT, cilt 1, s. 456)

anınğ başınğa taş kırçaldı "onun başına taş değdi". (DLT, cilt 2, s. 234)

Французның калалары

Урамнары **таш** кына;

Французлар житте инде

Узлөренең башыка.

Любезники, любизар»

Молодец, молодец. (THİ 16, s. 44)

тәрәз(ә) [terez(e)]

тәрәзә [terezə] Pencere. (TTS, s. 341)

tereze: Ev, vagon vb. yapıların içine ışık ve hava girsin diye duvarlarına açılan delik ve bu deliğe konulan camlı çerçeve. (TTAS, cilt 3, s. 229)

deriçe [F. *derī* + -çe] 1. Pencere. 2. Küçük kapı, oyma kapı. (OTS, s. 334)

tereze, terze, terzen, tireze: Pencere. (DS)

tereze: Pencere. *İki kat tereze* “iki katlı pencere”, *tereze kapkaçı* “pencere kapağı”, *tereze yañağı* “pencere direği”, *tereze töbö* “pencere kenarı”. (3/1063). (TOKER, s. 813)

tereze, diyal. **тэрэз, тэрэз,** Miş. **тирэз, тирэзэ,** Sib. **тэрэчэ, тэрэс, тирэс,** eski Tat. **дэрица** «pencere» ~ Başk. *тэрзэ* > *тэзрэ* < genel Kıp. *тэрэзэ* (Kar. *тэрэдэжэ* > *тэрэдзэ* > *тэрэзэ*), Türkm. *дерече, дерезе* [дэрэжэ] < Far. *дәрічә* «küçük kapı, pencere, nefeslik» (*дәр* «kapı» sözünün küçültülmüş versiyonundan) > T. *deriçe* ile aynı anlamda.

Genel olarak bu söz, Kıpçak-Kumanların İrteş boylarında yaşayanlarının döneminde Orta Asya dillerinden alınmıştır, bk. Kır. *дарча, дарыча* «küçük pencere, baca», Alt. (Radlov III: 1063) *мәпәзә* «Hapishane (!)», Kuman. *тереѣ* «balkon», «Yusuf Kitabı»nda *дарэжэ, дарчэ* «pencere» < Uyg. *депузэ*, Özb. *депаза, дарча*, Özb. diyal. *дарича, дарича, тэрэчэ* «pencere». Bu söz Kıpçak dillerinden komşu (Fin-Ugor, Kafkas vb.) dillere de girmiştir. (ES, cilt 2, s. 246)

Алмагач өстендә сары былбыл,

Канатларын кага очканда;

Ачы газлапларны күрдем мин

Төрмә **тэрэзеннән** качканда.

Былбыл оча, канаты талмасын,

Главада үчем калмасын. (THİ 18, s. 46)

түбә [tübe]

түбә [tübe] 1. Теpe; 2. Ev çatısı. (TTS, s. 350)

tübe: 1. Yapıyı kar ve yağmurdan koruyan üst kaplama. 2. Başın en üst kısmı. 3. Herhangi bir şeyin üst kısmı, üstü. 4. *мec.* Herhangi bir yüksek şeyin en üst bölümü, ucu. (TTAS, cilt 3, s. 281)

tepe: 1. Bir şeyin en üstteki bölümü. 2. Yüksekliği genellikle birkaç yüz metreyi geçmeyen, çok kez tek başına, yamaçları yatık yer biçimi. 3. Bir yerin, bir nesnenin vb.nin üstü, tam hizası. 4. Başın üst, kafatasının iki kulak arasında kalan bölümü. (BTS, s. 3515)

tepe 1. Tümsek yer, küçük dağ. 2. Uç, zirve, bir şeyin en yukarısı. 3. İnsan veya hayvan başının ucu, en üstü. (OTS, s. 1691)

tübe: Tepe. *Baş tübesi* "başın tepesi", *öy tübesi* "evin çatısı, tepesi". (OSTN, cilt 3, s. 1597)

tübe «tepe, doruk; çatı, başın üstü» > Çuv. *myne*, Mar. *mybä*, Mord. *mëbä* ile aynı anlamda < genel Kıp. *möbö*, Kır., Alt., Yak. *möbö*, *öbö* < eski Türki (DTS: 579–580) *töbü*, *töpü* ~ Evenk. vb. *dybä*, *dyzä*, *dyä* «tepe; uç; akarsu kaynağı», Manç. *dybä*, *dybän* «tepe, uç; su çatığı» vb.

Bu sözün Sib. *тәбә* ~ Kr.-Tat., Az. *mənə*, Özb., Uyg. *menə*, *mennə*, genel Oğuz. *dənə*, *dənə* «tepe, yükseklik» varyantları da yaygındır, genel olarak varyantları çoktur.

Töbö ~ *məbö* sözcüğü Far.-Tac. dilleri dairesinde de yaygındır. Bu nedenle bu sözün kaynağını-etimolojisini belirlemek güçtür; *o* ~ *ə* ~ *ä* nöbetleşmesinden hareketle, ana şekil **mÿömmä* diye varsayımda bulunabilir. (ES, cilt 2, s. 323)

tüpü: Tepe. *Tağ tüpüsü* "dağ tepesi".

tüpü: İnsanın başının tepesi. (DLT, cilt 3, s. 216)

Özin ögnüp urladı

Yırak yeriğ karıladı

Atığ kemşip urladı

Ufut bolup *tüpü* agdı

"Kendini ögmekte ileri gitti, uzak yerleri boyladı, arşınladı, atını saldırarak bağırdı, utanarak tepeyi aştı". (DLT, cilt 1, s. 309)

Alın *tüpü* yaşardı

Urut ? otın yaşurdı

Kölning suwın küşerdi

Sıgır boka münğreşür

"Dağların tepeleri yeşerdi, kuru ot yerine yeni ot çıktı, gölün suyu doldu, sıgır, boğa böğrüşür". (DLT, cilt 2, s. 79)

Шыпыр да гына шыпыр яңгыр ява

Острог түбәсе калайга;

Богауда торсам да хат язамын

Яшь хәләлем белән анайга. (THI 31, s. 64)

түр [tür]

түр [tür] Evde baş köşe. (TTS, s. 352)

tür: 1. Evin, odanın kapıya karşı bakan tarafı. 2. Evin en düzenli şekilde tertip edilmiş içi büyük odası (mutfığa, yatak odasına karşı koyulur). 3. Başköşedeki, kapıya karşı taraftaki, öndeki, içerideki. (TTAS, cilt 3, s. 289)

tör: Altın çadırda en şerefli yer. (BTS, s. 3606)

tör: Evde ya da odada saygıdeğer kişilerin oturduğu baş köşe. (DS)

tür: Baş köşe, şeref yeri. *Türge utır!* "Baş köşeye otur!". (OSTN, cilt 3, s. 1555)

tür «kapının karşısındaki yer; odadaki başköşe (kırmızı köşe); iç, içeri (oda vb.nin)» > Mar., Udm. *möp* < genel Türki, eski Türki (Radlov III: 1249) *möp*, eski Türki (DTS: 580) *tör*, *törä* ~ eski Moğ. (Poppe 1938: 353) *töre* ile aynı anlamda. Budagov I: 387; Räsänen 1969: 494. (ES, cilt 2, s. 328)

tör: Odanın en iyi yeri. *Törge keç* "üst başa geç". (DLT, cilt 3, s. 121)

töre: Evin önemli yeri ve sediri. *Töre yokladı* "sedire çıktı, sedire oturdu". Bazen "*tör*" dâhi denir. (DLT, cilt 3, s. 221)

Яңа өемнең түрләренә

Элеп куйдым тастымал, шул;

Уф, йөрәгем, су сибегез,

Ут кабуы ихтимал. (ТНІ 583, s. 374)

забор [zabor]

забор [zabor] Bahçe vb. için yapılan çit, duvar.²³

krş. *Rus.* **забор** [zabor] Duvar; tahta perde. (BRTS, s. 126)

Урам да буенда зур гурнича,

Аның **забор**ларын сырлыйлар;

Айнук өйдә диеп карамыйлар,

Тәрәзәсен сугып жырлыйлар

Гөлкәй сер бирмәгән бу эшкә,

Әйләндергән йөзкәен көмешкә. (ТНІ 304, s. 231)

²³ Nadirov'un notu.

İKİNCİ BÖLÜM

İMALATLA İLGİLİ UNSURLAR

İmalatla ilgili unsurlar bölümünde; insanların doğada bulunan materyalleri, bitki ve hayvanlardan elde ettikleri ham maddeleri bizzat elle veya bir alet-makine yardımıyla işleyerek meydana getirdikleri ürünler ele alınmıştır. Ham maddeyi işleyip ürün üretmek imalatla ilgili bir durum olduğundan bu bölüme "İmalatla İlgili Unsurlar" başlığı verilmiştir. Bu söz konusu bölüm; Yenilen-İçilen Maddeler, Giyimle İlgili Unsurlar, Ev Eşyası ve Alet-Edevat Olarak Kullanılanlar, Kitap ve Yazıyla İlgili Unsurlar, Baskı ve Resimle İlgili Unsurlar, Diğer Süs ve Süslemeyle İlgili Unsurlar, Diğer Maddi Unsurlar olmak üzere 7 alt başlıkta değerlendirilmiştir. Bu alt başlıklardan ilk üçü, içinde bulundurdıkları maddi ögenin niteliğine göre kendi aralarında da sınıflandırılmıştır: Yenilen İçilen-Maddeler başlığı altında 2 alt başlık -ve ara başlıklar-; Giyimle İlgili Unsurlar başlığı altında 9 alt başlık; Ev Eşyası ve Alet-Edevat Olarak Kullanılanlar başlığı altında ise 2 alt başlık -ve ara başlıklar- vardır. Bu bölüm, maddi kültür unsurlarının niceliği bakımından çalışmamızın en kapsamlı ve en fazla yer tutan kısmıdır.

Tasnifi yapılarak verilen söz konusu maddi kültür unsurları incelendiğinde, halkın sosyal, kültürel, ekonomik, dinî vb. hayatları çerçevesinde ürettiği tüm kültür birimleri karşılaştırmalı şekilde görülecektir.

2.1. Yenilen-İçilen Maddeler

2.1.1. Yiyecekler

2.1.1.1. İnsanlara Yönelik Olan Yiyecekler

am [aş]

am [aş] Aş, yemek. (TTS, s. 37)

aş: Herhangi bir şekilde (pişirilerek, kızartılarak) hazırlanan, yemeye veya içmeye yarayan yiyecekler, azık. (TTAS, cilt 1, s. 94)

aş: Pişirilerek hazırlanan yemek. (BTS, s. 255)

aş: Yiyecek, azık, nimet. (OTS, s. 109)

aş: 1) Yemek, yem. *Aşa aşarğa* “yemek yemek”, *irteği aş* “kahvaltı”, *köndözgö aş* “öğle yemeği”, *kiçki aş* “akşam yemeği”, *Aşka çağır!* “Yemeğe çağır, yemeğe davet et!”, *aş öyö* “mutfak”, *aş caulık* “masa örtüsü, [sofra bezi]”, *bayram aş* “bir çeşit pasta”, *aş pişirüçi* “aşçı, aşçı kadın”, *aş pişirmek* “yemek pişirmek”, *bir kiñeşte bir aşta bulmak* “ağız tadıyla yaşamak”, *aş saylamak* “yemeklerde seçici olmak (hamile kadınlar için)”, *Aştan saklandı* “Yemekten uzak durdu”. 2) Ziyafet, ikram, ağırlama. *Bu kişî aş yasî* “Bu adam ziyafet veriyor”, *kağ töş aş* “düğüne gelenlere verilen yemek”. (1/583). (TOKER, s. 50)

aş «çorba; yemek; şölen (din ve aile törenlerinde)» < genel Türki *am* (Hak., Nog., Kaz., K.-Kalp *ac*) ile aynı anlamda, ayrıca Tat. diyal. (Brb.) *am* «arpa; taneli tahıl», Far. *ām* < Sansk. *aça* «aş, içli pilav; ikram; merasimsel ikram» sözcüğünden olduğu varsayılır. (ES, cilt 1, s. 117)

aş: Yemek. (DLT, cilt 1, s. 80)

özliğ aş "yağlı yemek". (DLT, cilt 1, s. 45)

Körklüğ tonuğ özünğge

Tatlığ aşığ adhinka

Tutgil konuk ağırliğ

Yadhsun çawıñğ budhunka

"İyi elbiseyi kendine, tatlı aş başkasına, konuğu ağırla, ününü herkese yaysın".
(DLT, cilt 1, s. 45)

Ничә еллар бу бинада

Ялгыз утыра башым,

Бер савыт су, бер телем икмәк

Бәнем ашаган ашым. (THİ 11, s. 40)

ашлык [aşlık]

ашлык [aşlık] Aşlık, tahıl, ekin. (TTS, s. 38)

aşlık: 1. Tohumundan un ve yarma yapılan başaklı bitkiler. 2. Tohum halindeki tahıl. (TTAS, cilt 1, s. 96)

aşlık: 1. Dövdükdən sonra savrularak temizlenen ve kurutulan buğday. 2. Aş yapmak için hazırlanan ve saklanan şeyler. 3. Sırası gelince kullanılmak için saklanan yemeklik şeyler, zahire. (BTS, s. 263)

aşlık: Yemeklik, yiyinti, erzak. (OTS, s. 113)

aşlık: Tahıl. *Aşlık bazarı* "tahıl pazarı", *aşlık kiletī* "tahıl kileri", *Aşlık suktılar* "Tahıl dövdüler", *aşlık suğūci* "harmancı". (1/603). (TOKER, s. 52)

aşlık «tahıllar ve baklagiller» ~ Uyg. *ашлык* < eski Türki (DTS: 63) *aşlik* «ayıklanmış buğday» ← *aş* «aş»; Nog. *аслык*, Kaz. *астық*, Kır. *аштық* «aşlık» Uygur veya Tatar dilinden. (ES, cilt 1, s. 118)

Oğuzlar buğdaya "*aşlık*" derler. (DLT, cilt 1, s. 114)

Агыйделкәйләрнең, әй, буенда

Акбүз атлар йөридер ашлыкта;

Туган-үскән илдән бер аерылгач,

Булмый икән тиз генә кайтып ла. (THİ 102, s. 122)

азык [azık]

азык [azık] 1. Azık, yiyip içmek için hazırlanmış maddeler. 2. Ruh doygunluğunu temin eden şeyler. (KTTS, s. 32)

азык: 1. Yemeye, içmeye, yemek hazırlamaya yarayan şey. 2. Bir faaliyet, iş için malzeme, herhangi bir şey için kaynak. (TTAS, cilt 1, s. 28)

азык: Yiyecek, besin, gıda. (BTS, s. 317)

азык [*< assig*] 1. Yiyecek, yiyinti, rızık. 2. Yolculuk için hazırlanan yiyecek, yolluk. (OTS, s. 133)

азық: Azık, erzak. *At azıǵı* “at yiyeceǵı”, *aşlık azıǵı* “buğday erzakı”, *azıq salmaq* “yemek vermek, ekmek yapmak”. (1/564). (TOKER, s. 76)

азык «yemek, yem, gıda ürünleri, stok yemek, levazım» – genel Kıp., Alt. *азык*, Uyg., Çağ. *азуқ*, T. diyal. *аззуқ*, *азық*, *азак* (ESTYA I: 98). Çift ünsüzlü varyantı, kökte asimile edilmiş ikinci bir ünsüz sesin olduğunu gösterir, bize göre en eski varyant Pamir dillerinde korunmuştur: *арзуқ* «yağlı bazlama» – yol azığı sözündendir. Önceleri Türki *азуқ* sözünü Far. *азуқа* < *ab-zuqqa* «azık», kelimesi kelimesine «su-ekmek» (Platts I: 37) sözünden olduğunu düşünür idiler, ancak Alt. *азык*- «azık hazırla-» sözü eski *азы-* < *арзы-* «yolluk azık hazırla-» sözüne işaret eder. Farsça sözün kendisi Türk dillerinden alınmıştır. (ES, cilt 1, s. 80)

азук: Azık. *Sartning azukı arıǵ bolsa yol üze yer* "satıcının azığı arı olsa yol üzerinde yer". (DLT, cilt 1, s. 66)

Быел кискән и утыным

Бар да ярый и казыкка,

И әнкәем, бар да ярый и казыкка;

Зифа буюм үскән икән

Каргаларга и азыкка,

И әнкәем, каргаларга и азыкка. (THİ 37, s. 71)

бавырсак [bavırsak]

бавырсак [bavırsak] Hamurdan yapılma yuvarlakça yemek. (TTS, s. 41)

bavırsak: Özel olarak hazırlanmış hamurun ufak ufak kesildikten sonra yağın içinde kaynatılmasıyla pişirilen ikram yemeği. (TTAS, cilt 1, s. 105)

bavırsak «un ve yumurtanın karıştırılıp yağda kızartılması şeklinde pişirilen bir çeşit çörek, yağda kızartılmış hamur parçaları» < Kaz., K.-Kalp. *бағырсақ*, Kır. *боорсақ*, Uyg. *бағырсақ*, Özb. *боғурсақ*, *буғурсақ* ile aynı anlamda, bu aynı zamanda Kum., Kar. *бавурсақ* < T., Az. *бағырсақ* < T. «bağırsak, akciğer-karaciğer», eski Türki *bağarsuq*, *bayırsuq* ile aynı anlamda < *бағыр-сақ* sözlerinden (*бағыр* «ciğer», *сақ* «bağırsaklar», krş. Çuv. *пырша* «bağırsaklar» < **бағырса* << **бағырсақ*. (ES, cilt 1, s. 146)

Жаек буйлары ла сары усак,

Сары усаклар ла түгел — сарымсак;

Матур ярлар белән, әй, дус булсак,

Ашатырлар баллы ла **бавырсак**. (THİ 301, s. 230)

бутка [butka (botka)]

бутка [butka (botka)] Buğday benzeri hububatın süt veya suda, üzüm, havuç ve etle pişirilmesiyle yapılan bir içli pilav. (KTTS, s. 49)

botka: Genellikle bulgurdan yapılan, su veya sütte pişirilen yoğun kıvamlı yemek. (TTAS, cilt 1, s. 183)

butқа: Lapa. *Қара bodāy butқası* “Arnavut dansı lapası”, *борай butқası* “kara buğday lapası”, *тары butқası* “darı lapası”, *çыбық butқası* “çubukla atılan dayak”, *yañğır butқası* “yağmur yağması için yapılan ayin”, *Kön sayın maylı butқа bulmış* “Her gün yağlı yemekler olmuş (atasözü)”. (4/1857). (TOKER, s. 158)

butka, botka «lapa» ~ Çuv. *nāma*, *nāmā*, Hak. *номхы*, genel Kır. *ботқа* (ancak çoğu dilde nadiren kullanılır), Alt. *ботко* «kımız ile yulaf unu karışımı», Tuv. *быдаа* «yarma; lapa», Moğ. *быдаан* «yarma; lapa» vb. (ES, cilt 1, s. 218)

Ай бутка, вай бутка,
Чия, кавын, чикләвек;
Каз, урдәге булмаса да
Ярый безгә бер тавык. (ТНІ 488, s. 322)

жимеш [ciměš]

жимеш [ciměš] Yemiş, meyve. (TTS, s. 485)

ciměš: 1. Tohumlu bitkilerin çiçeklerini döktükten sonra ortaya çıkan tohumu veya tohumluğun genel adı. 2. Bazı ağaç ve çalı tohumlarının yenilebilir sulu ve etli kabuğu. (TTAS, cilt 3, s. 775)

yemiş: Bitkilerde, döllenme sonunda çiçeği meyve yapraklarından oluşan ve tohumu taşıyan organ, meyve. (BTS, s. 3892)

yemiş: Ağaçlarda ve bazı bitkilerde tohumlu olarak yetişen lezzetli tane, meyve. (OTS, s. 1831)

cimış: Yemiş, meyve. *Qara cimış* “erik kurusu”. (4/159). (TOKER, s. 207)

ciměš, diyal., Başk. **йемеш** «meyve, yemiş» > Mar., Udm. *емыш, емыж* ile aynı anlamda, Çuv. *чимёш* ~ K.-Kalp., K.-Bal., Kır. *жемши*, Nog., Kum., Çağ., Osm., eski Türkî *jemiş* ~ Moğ. *жэмиш*, Tuv. *чемиш*, Alt. *дьемиш*, Hak. *немис, нумис* vb. (Räsänen 1969: 197) «yemiş, yemek», eski **жүймүлч* ile aynı anlamda (>Mac. *gyümölcs* ile aynı anlamda); **жий-ү** ile ilişkisinden hiç şüphe yoktur ancak yapılışı açık değildir, bunu *жу-меш* şeklinde açıklamak da tatmin edici değildir. (ES, cilt 1, s. 272)

yemiş: Yemiş, meyve. Çok kere ağaçların meyvelerine denir. (DLT, cilt 3, s. 12)

ol öziңge yemiş ewdindi "o, kendisi için meyve topladı". (DLT, cilt 1, s. 251)

yemiş pışdı "meyve oldu, erdi". (DLT, cilt 2, s. 12)

Өстәл өсләрендә чынаяк,
Чынаяк эчендә чын **жимеш**;

Ул чын жимешләр гел бетмәсен,

Башыгыздан дәүләт китмәсен.

Шау-шу итә Идел камышы,

Жанга үтә дуслар тавышы. (THI 449, s. 303)

чумар [çumar]

чумар [çumar] Çorbaya konulan bir tür hamur kesiği. (TTS, s. 400)

çumar: 1. Kaynayan et çorbasına, süte vb.lerine koyup pişirmek için hazırlanan küçük hamur parçası. 2. Hamur parçaları konularak pişirilen yemek. (TTAS, cilt 3, s. 446)

çomar: Büyük lokma. (DS)

çumar: Hamur çorbası, hamurlu çorba. (3/2188). (TOKER, s. 277)

çumar, çumur, çümür, çumër, çumir, çumara «haşlanmış hamur parçaları» («hamur dilimlerinin ince ve uzun kesilmesiyle hazırlanan bir yiyecek») ~ Başk. *сумар* «dörtgen şeklinde kesilerek pişirilen hamur kesiği» ~ Mar. *чомар*, Mord. M. *чѣмара* «çavdar unundan hazırlanarak pişirilen hamur kesiği»; KESK (: 394) yazarlarına göre, bu söz Udm. *чумер*, Komi. *чомөр* «yeni hasat edilmiş tahıldan pişirilen geleneksel yiyecek» sözündendir. Diğer Türk dillerinde **чумар** sözü kendi anlamında yok gibidir, bu yüzden onun Fin-Ugor dillerinden alınmış olması büyük ihtimaldir. (ES, cilt 2, s. 455)

Киек үрдәк очар ук, биек очар,

Кунар Агыйделләргә йөзәргә,

Эх, бәлкем, **чумарга**;

Безнең жан сөйгәннәрне ятлар сөйсә,

Ничек шул хәсрәтләргә түзәргә?

Эх, бәлкем, чыдарга. (THI 396, s. 279)

иген [igěn]

иген [igěn] Ekin. (TTS, s. 101)

igěn: 1. Tohumlarından un veya yarma yapılan taneli, kabuklu ziraat ürünleri.
2. Bu gibi ziraat ürünlerinin yetiştirildiği tarla. (TTAS, cilt 1, s. 358)

ekin: Tahılın tarlaya atıldığı andan harman oluncaya kadar aldığı duruma verilen ad. (BTS, s. 1103)

ekin: 1. Ekilmiş hububatın sürme durumu, tohuma gelmiş olma veya sararmış olma durumu, mezruat. 2. Buğday. (OTS, s. 391)

igîn: 1) Sürülmüş toprak. *İgîn cir* (aynı anlamda), *igîn ikmek*, *salmağ*, *sörmək* “çift sürmek”, *igîn sörgen kişi* “rençber, çiftçi”, *igîn vakti* “harman zamanı”. 2) Tarladaki ve ambardaki (depodaki) buğday. *İgîn piştî* “Buğday olgunlaştı”, *igîn cînî* “ekin toplama kutlaması, hasat kutlaması”, *igîn başaqları* “buğday başakları”, *İgîn ölgörmegen* “Buğday iyi yetişmemiş”, *Niçe bülme tulı igînî yata?* “Buğdayla dolu kaç ambarı var?”. (1/1426). (TOKER, s. 332)

igěn «tahıl» > Mar., Udm. diyâl. *игын* ile aynı anlamda ~ genel Kıp. *эгин*, Uyg. *экин*, *экин*, Özb. *экин*, T. *ekin*, *ekim*, eski Türki (DTS: 168) *ekin* «ekili yer; ekinlik» ← *ek-* «ekin ek-» >> Çuv. *ак-* «ekin ek-, ek-», *акәм* «ekin». Krş. Sümer. *ака* «ekin ek-, toprak işle-, yer bak-». (ES, cilt 1, s. 292)

ekin: Çiftlik. (DLT, cilt 1, s. 78)

Быел гына чәчкән **игенемне**

Жыр гынамны жырлап урырсыз;

Ай-хай, Фәйзулла гыиам, балакаем,

Кайсы губернада булырсың. (THİ 20, s. 49)

икмәк [ikmek]

икмәк [ikmek] Ekmek. (TTS, s. 104)

ikmek: 1. Mayalanmış hamurun sobada pişirilmesiyle yapılan yiyecek; ekmek. 2. Tahıl. 3. *мес*. Genel olarak yiyecek, azık. (TTAS, cilt 1, s. 375)

ekmek: Çeşitli tahıl unundan yapılmış hamurun fırında, saçta veya tandırda pişirilmesiyle yapılan yiyecek. (BTS, s. 1136)

ekmek: Ekmek, etmek. (OTS, s. 391)

ikmek: < ik+mek, 1) Ekmeklik buğday. *Ağam ikmek bile satū ite* “Ağabeyim buğday ticareti yapıyor”, *ikmek ambarı* “buğday ambarı, buğday kileri”, *Bıyıl ikmek uñdı* “Bu sene buğday iyi ürün verdi”. 2) Pişmiş ekmek. *Qara ikmek, arış ikmegi* “çavdar ekmeği”, *aq ikmek* “beyaz ekmek”, *ikmek katısı* “ekmeğin kabuğu”, *ikmek yomşağı* “ekmeğin içi”, *ikmekniñ bit yağı* “ekmeğin üst tarafı”, *ikmekniñ tüp yağı* “ekmeğin alt tarafı”, *tuba ikmek* “pide, bazlama”, *Qatın ikmek ize* “Kadın hamur hazırlıyor”, *İkmek basa* “Hamur yoğuruyor”, *Öydä ikmek pişireler* “Evde ekmek pişiriyorlar”, *İkmek pişken* “Ekmek pişmiş”, *bal ikmegi* “tatlı ekmek”, *Min anıñ ikmek tozon küp kürgen* “Onun misafirperverliğini çok gördüm (Ondan çok ekmek ve tuz yedim)”, *ikmek tozlo kiş, ikmek tozo kiñ, comart kiş* “cömert, misafirperver adam”, *İkmekke bir!* “İçki parası ver! Çay parası ver!”. 3) *İkmek-tır* “Yemin ederim, ekmeğe yemin ederim”. *İkmek orson!* “Vallahi!”. (1/1422). (TOKER, s. 334)

ikmek, diyal. итмэк, үкмэк, үпмэк, Sib. итмэк, үптэк, үптөк, үтмөк «ekmek; tahıl» ~ eski Türki (DTS: 175, 188, 393) *epmek, etmek, ötmäk*, Çağ. ~ Yaz. Моғ. (Poppe 1938: 67, 279) *etmek, ötmek* > T., Az. (Budagov I: 200) *этмек, үтмек, өнмек* vb. Tat. икмэк ~ Oğuz. экмэк (T. *ekmek*) varyantı ик- «ek-» fiilinin etkisi altında halk etimolojisiince ortaya çıkmıştır, temel varyantı eski (MK) *epmek* ve bu sözcüğün Tat., Başk. *әнәй, унәй* > *unu* sözcüğü ile kökteş olduğuna dair görüş vardır (E.V. Sevortyan). (ES, cilt 1, s. 296)

etmek: Ekmek. (DLT, cilt 1, s. 102)

epmek: Yağma, Toxsi boylarıyla Oğuz ve Kıpçaklardan bir takımlarının dillerince "ekmek" demektir. (DLT, cilt 1, s. 101)

ebek: Çocuk dilinde ekmeğin adı. (DLT, cilt 1, s. 68)

ol etmek yeysedi "o ekmek yemek istedi". (DLT, cilt 3, s. 304)

Кани безгә рәхим-шәфкать,

Сафи су, бер телем икмэк,

Ялаң тәнни сәтәр итмәк

Башымга бер китән өрпәк. (THİ 5, s. 36)

как [kak]

как [kak] Pestil, kak. (KTTS, s. 153)

kak: Kuru, kurumuş olan; fazlaca sert ve kuru olan. (TTAS, cilt 2, s. 28)

kak: Elma, armut gibi meyvelerin kurutulmuşu. (BTS, s. 1883)

kak: Et, sebze, meyve kurusu. (OTS, s. 822)

қақ: 1) Kuru, katı, bitkisiz kalmış. 2) Pestil, kak. *Alma қағы* “elma pestili”, *қарлығы қағы*, *өзік қағы* “өзік, dut, бөгүртлен, үзүм gibi meyvelerin tanelerinden yapılan pestil”, *өлі қағы* “erik pestili”, *қақ төш* “özel bir yiyecek, hamur ve baldan küçük küreler şeklinde hazırlanır ve yeni evlenenler tarafından meyve suyu ile birlikte akrabalara ikram edilir”. (2/56). (TOKER, s. 461)

kak «pestil» ~ diyal. (Trbs.) **қақы** ile aynı anlamda < genel Kıp. (genellikle nadir görülür) *қақ* ile aynı anlamda. Anlaşılan bitki adı olarak da kullanılmaktadır; yiyecek anlamında bu söz uzun zamandan beri bilinmektedir. Biruni, «şifalı karışım *как*ı Harezm'e Türkler diyarından getirirler» diye yazar. Kıpçak dillerinde (Özb. diyal., Kaz., Kır. vb.) *қақ* «kurutulmuş et». Birçok komşu dile girmiştir.

Ağızlardaki *какы* < *каккы* sözüne baktığımızda, temelinde bu söz **қақ*-«kuru-» fiilinden meydana gelmiştir. (ES, cilt 1, s. 347)

kak: Şeftali kakı, yarması; başkası da böyledir. (DLT, cilt 3, s. 155)

kak et "kurutulmuş et". Herhangi kurutulmuş olan bir şeye de böyle denir. (DLT, cilt 2, s. 282)

Казаннардан килгән күп көймә,

Безләр барыбыз да бер төймә;

Жыйдым жыләк, жыйдым **как**,

Бөрлегәннәре белән шул.

Без катнаштык кодаларның

Бер дигәннәре белән шул. (ТНІ 462, s. 309)

калач [kalaç]

калач [kalaç] Beyaz ekmek. (KTTS, s. 154)

калаç: Beyaz, küçük ekmek. (TTAS, cilt 2, s. 29)

krş. *Rus. калач* [kalaç] Kalaç (asma kilit biçiminde pişirilmiş küçük ekmek). (BRTS, s. 168)

калаç: Mayalı, mayasız hamurdan çeşitli biçimlerde yapılan küçük ekmek. (DS)

қалаç: < *Rus. калачь*, Beyaz ekmek, somun. (2/231). (TOKER, s. 464)

калаç, diyāl. **калац, қалац** «beyaz ekmek, çörek», **қалас** «simit, ortası delik çörek» ~ *Mar. калач, калац, кәләц* «beyaz ekmek; simit türü», *Çuv. қулас, қулаçă, қолаçă* «beyaz ekmek» ~ *Kar., K.-Bal., Kum. қалач, Nog., Kr.-Tat., Kaz., K.-Kalp. қалаш, Hak. халас* «beyaz ekmek, francala vb. ekmek türlerinden biri». *Rus* etimolojisinde *Rus. калач, қолач* eski genel Slav. *коло* «yuvarlak» sözünden olduğu kabul edilir ve genel Kıp. *қалач* Rusçadan gelir. Ancak bu görüşe şüpheyile bakmak için nedenler de var: *Sibir Türkleri'nde* (Alt., Tuv. vb.) *қалач, қалаач* «tek taraflı yuvarlak tambur, genel olarak yuvarlak», *Özb. қалач* ~ *Oset. qalas* «büyük kepeç; kap kacak, yayvan ağaç tekne». Her durumda, *Tat. калач* doğrudan doğruya *Rus* dilinden değildir. (ES, cilt 1, s. 350)

Карт куенында **калач** бар,

Калачы да кан белән;

Яшь куенында камчы бар,

Камчысы да бал белән. (ТНІ 265, s. 208)

кәрәз [kerez]

кәрәз [kerez] Petek. (TTS, s. 190)

kerez: Bal arıları veya eşek arılarının bal toplamak, yavrulamak için bal mumundan düz sıralar halinde yaptıkları gözenekler. (TTAS, cilt 2, s. 253)

kerez: Petek. *Ballı kerez* “ballı petek”, *ullı kerez* “larvalı [oğullu] petek”. (2/1093). (TOKER, s. 380)

kerez «petek» ~ Çuv. *карас*, Mar. *карас*, *кәрәз*, *кәрәш*, Mord. *кярят*, Udm. *карас* ile aynı anlamda eski Baltık dillerindendir, bk. Leton. *karis* «petek». (ES, cilt 1, s. 399)

Жүкә ләнгәс — **кәрәз** балга,

Жам-аяклар — ачы балга,

Энже-мәржән, гәүһәр-якут

Агыла шәһри Болгарга. (ТНІ 4, s. 36)

коймак [koymak]

коймак [koymak] Hamurdan yapılp tavada pişirilen ve genellikle çayla beraber yenen bir yiyecek, akıtma. (KTTS, s. 175)

koymak: Cıvık hamurun tavada pişirilmesiyle yapılan, yumuşak, çay yanı yiyeceği. (TTAS, cilt 2, s. 127)

kuymak: Mısır ununun erimiş tereyağıyla kavrulması, su ilâve edilmesi, bir miktar peynir katılması ve bir süre kaynatılmasıyla elde edilen yemek. (BTS, s. 2310)

kuymak: Yağ ve mısır unundan yapılan bir tür yemek. (OTS, s. 943)

koymak: 1. Yumurta, un ve peynirle yapılan bir çeşit omlet. 2. Sulu un yemeği, un çorbası. (DS)

қоѣмақ: < қоѣ+мақ, Akıtma. *Tüçi қоѣмақ* “Tuzsuz hamurdan yağda pişirilerek yapılan akıtma”. (2/674). (TOKER, s. 545)

koymak, Miş. **kıymak**, **kimak** «gözleme, krep» > Mar., Udm. *кульмак*, Udm. *кыймак*, Çuv. *қуймак*, *кыймак*, Rus. diyal. *қуймак* < genel Kıp., Uyg., Çağ. *қуймақ* ~ Moğ. *хуймаг* «gözleme», Kum., Özb. diyal. *қуймақ* «sahanda yumurta»,

Kar. *куймақ* «pagan dök- (ateşe kurban olarak yemek dökme)»; *коймақ* sözünün çok yayılmasına onun pagan geleneği ile olan ilişkisi neden olmuştur. (ES, cilt 1, s. 431)

куйма: Bir çeşit yağlı ekmektir. Hamur, kadayıf hamuru gibi ince ince kesilir; tencerede kaynamakta olan yağa atılır, karıştırılır, üzerine şeker dökülerek yenir. (DLT, cilt 3, s. 173)

Чибәр егет, кунак килсә,

Чәй булырмы, әнкәем?

Чәй астына **коймагым** да

Әзер булып, бәбкәем! (THİ 503, s. 333)

май [may]

май [may] Yağ. (TTS, s. 210)

may: 1. Hayvan sütünden (sütün üzerini, kaymağını yayararak) elde edilen gıdalı madde. 2. Hayvan vücudunda et ile deri arasında veya bağırsaklar dışında olan yağa benzer beyaz katman; bundan eritilen ve yemek hazırlamak için kullanılan madde. 3. Bitki tohumlarından sıkılarak alınan ve suda erimeyen yoğun sıvı (bazı çeşitleri yemeklik maddesi, bazı çeşitleri yağlama materyali vb. için kullanılır). (TTAS, cilt 2, s. 356)

may: Yağ, tereyağ. (DS)

may: Yağ, iç yağı. *Sarı may*, *sır mayı* “inek yağı”, *aķ may*, “koyun yağı”, *atalau*, *atalauç may*, “çalkanmış yağ”, *tuñ may*, “iç yağı, don yağı”, göl mayı “gül yağı”, *bötnök mayı* “nane yağı”, *islī may*, “güzel kokulu yağ”, *may beýremi* “yağ bayramı (Hristiyanların dinî bayramı)”, *may*, *çapmak* “yağ bayramı zamanı gezmek”, *may sawıtı* “tereyağı kabı, tereyağlık”. (4/1985). (TOKER, s. 578)

may «yağ» ~ genel Kıp., Uyg. *май*, Özb. *мой*, Türkm. *mañı*, Oğuz dillerinde nadiren görülür, Kore dilindeki *ma*, *mai* «yağ» ile karşılaştırılır. (Räsänen 1969: 322). Ama bize göre, Kor. sözcüğü tesadüfi bir benzerliğe sahiptir. (ES, cilt 2, s. 11)

Безне өйрәтергә чыгаралар,
Йөгерәбез шунда тай кебек;
Күрсән, әни кәбәм, танымассың,
Эреп беттем сары май кебек.

Башымдагы сары картузым

Алды гомеремнең яртысын. (THİ 51, s. 80)

он [on]

он [on] Un. (TTS, s. 233)

он: Başaklı tahıl tanelerinin değirmende öğütülmesiyle veya ezilmesiyle çıkartılan toza benzer gıda maddesi. (TTAS, cilt 2, s. 470)

un: Öğütülerek toz durumuna getirilmiş tahıl ve başka besin maddeleri. (BTS, s. 3668)

un: Öğütülmüş ve toz hâline getirilmiş besin maddesi. (OTS, s. 1752)

он: Un. *Қара он* “çavdar unu”, *ағ он* “buğday unu”, *он tartarğa* “un öğütmek, un çekmek”. (1/1319). (TOKER, s. 614)

он, диал. **õм** «un» < genel Kıp., Uyg., Alt., Çağ., genel Oğuz. *ун*, Türkm., eski Çağ. *уун*, *ууун* ile aynı anlamda. M. Räsänen'e göre, *y-*, *yw-* < *yə-* fiilindendir (*y-зын*, *узын* veya *yə-зын*). Bu düşünce Tat. диал. **õм** ~ Özb. диал. (Budagov I: 158) *ум* < *y-ым* veya *yə-ум* varyantının olması ile de güçlendirilir. Çuv. *çănăx* «un» < **йõнõк* < **уйн-ук* < **уэн-ук* (veya başka bir şekilde) fonetik değişikliklerin sonucu olmalı. (ES, cilt 2, s. 78)

un: Un. (DLT, cilt 1, s. 49)

unuğ kapka tıktırdı "unu kaba tıktırdı, bastırdı". (DLT, cilt 2, s. 174)

un yoğruldı "un yoğruldu". (DLT, cilt 3, s. 107)

Бездәге байлар — шундый байлар

Бодай бирсә — **онга** куя,

Урып кайткач терели суя.

Ах, милай, заманалар шулай. (ТНІ 163, s. 153)

ризык [rizık]

ризык [rizık] Rızık, erzak. (TTS, s. 257)

rızık: Yeme-içme için azık olarak kullanılan şey; yiyecek, azık. (TTAS, cilt 2, s. 595)

rızık: 1. Yiyecek, içecek şey, azık. 2. Tanrı'nın herkese verdiği inanan nimet. (BTS, s. 2986)

rızık [*< Ar. rızık*] 1. Azık, nafaka, maişet. 2. Allah'ın verdiği nimet. 3. Yiyecek, içecek, mal mülk. (OTS, s. 1410)

rızık «rızık» > Mar. *резык, рэзык, рызык* < Ar. *ریزق* ile aynı anlamda < Pehl. (eski İr.) *ročik* «günlük yiyecek». (ES, cilt 2, s. 122)

Алмачуар иде менгән атым,

Янып калды Орелның юлында;

Нинди **ризыксыз** бала булдым,

Мылтык, кылыч ятадыр куенымда. (ТНІ 19, s. 47)

сохари [sohari]

сохари [sohari] Peksimet. (TTS, s. 274)

sohari: Dilimlenerek kurutulan ekmek. (TTAS, cilt 2, s. 663)

krş. *Rus. сухарь* [suhar] Peksimet. (BRTS, s. 517)

Госман бер хафиз кызы идем,

Ханәкә солтан атлы идем,

Шикәр лә жапмас наз идем,

Сохари тапмай барамын. (ТНІ 9, s. 39)

шикәр [şikər]

шикәр [şikər] Şeker. (TTS, s. 413)

şikər: Tatlı beyaz kristalli maddelerden oluşan bir gıda ürünü (pancar veya kamışın özel türlerinden elde edilir). (TTAS, cilt 3, s. 506)

şeker: Şeker kamışı, şeker pancarı, patates, havuç, mısır, buğday gibi birçok bitkilerin sap ve köklerinin öz suyundan veya nişastasından çıkarılan, birleşiminde karbon, oksijen ve hidrojen bulunan, beyaz, suda eriyen, mayalanabilen ve çoğu tatlı olan maddelerin genel adı. (BTS, s. 3339)

şeker [F.] Şeker. (OTS, s. 1568)

şikər: Şeker. (OSTN, cilt 4, s. 1067)

şikər, diyal. **шәкәр** «şeker» > Mar. *шекәр* ile aynı anlamda < genel Kıp. *шэкәр*, Başk. *шәкәр*, Osm., Uyg. *шәкәр* < eski Türki (DTS: 522) *šäkär*, *šeker* < Far. *šākār* < Hint. *sarkara* «beyazlatılmış şeker». Hintçe sözcük, IX - XI. yüzyılda Türk dillerine ve bütün Avrasya'ya yayılmıştır. (ES, cilt 2, s. 489)

çagır: Şıra. (DLT, cilt 1, s. 363)

Госман бер хафиз кызы идем,

Ханәкә солтан атлы идем,

Шикәр лә жапмас наз идем,

Сохари тапмай барамын. (THİ 9, s. 39)

тоз [toz]

тоз [toz] Tuz. (TTS, s. 318)

toz: Yemek baharatı olarak kullanılan beyaz kristalli bir mineral. (TTAS, cilt 3, s. 111)

tuz: Kokusuz, suda eriyen, yiyecekleri korumada ve tatlandırmada kullanılan billûrsu madde. (BTS, s. 3633)

tuz: Yiyecekleri korumada ve onlara tat vermede kullanılan, suda eriyebilen billûrsu madde. (OTS, s. 1735)

toz: Tuz. *Toz sawıtı* “tuzluk”. (3/1282). (TOKER, s. 866)

toz «tuz; lezzet» < genel Kıp. (Radlov III: 1502) *myz* «tuz; lezzet» ~ Başk. *moz*, Türkm. *dyuz*, Yak. *myyc* < eski Türki (DTS: 594) *tuz*, *tuuz* < **mywyz* ~ Çuv. *măvar*, *măpara* «tuz». Bu sözü genellikle Moğ. *ᠳᠠᠪᠤ*, *ᠳᠠᠪᠤ-сүн* «tuz» sözü ile karşılaştırılır ancak E.V. Sevortyan'a göre bu karşılaştırma «perspektifsizdir» (bk. ESTYA III: 288–289). (ES, cilt 2, s. 277)

tuz: Tuz. (DLT, cilt 3, s. 123)

ol et tuzlattı "o, et tuzlattı". (DLT, cilt 2, s. 342)

er tuz tögdi "adam tuz döğdü, inceltti". (DLT, cilt 3, s. 184)

Мыскалларга салып та, ай, үлчиләр,

Базарлардан алган **төз**ны да;

Бер-ике дә өч ел сабыр итәләр

Асрауларга алган кызны да.

Ак ком суккан Ука берегын,

Жырласам ачыла ирегем. (THİ 243, s. 195)

ярма [yarma]

ярма [yarma] Yarma, bulgur. (KTTS, s. 333)

yarma: Çeşitli taneli kültür bitkilerinin tohumlarını ufalayarak veya bütün şeklinde koyarak hazırlanan gıda maddesi. (TTAS, cilt 2, s. 648)

yarma: İri, gelişigüzel kırılmış (tahıl). (BTS, s. 3848)

yarma: Değirmende her biri birkaç parçaya ayrılacak biçimde öğütülmüş arpa, buğday, burçak tanesi. (OTS, s. 1829)

yarma: 1. İri bulgur. 2. İri çekilmiş, dövülmüş buğday, arpa vb. tahıl. (DS)

yarma: Yarma, bulgur yarması, arpa yarması. *Yarma qar* “küçük kar taneleri”, *yarma tartmaq* “yarma çekmek”, *yarma yarma* “iri tanecikli”. (3/150). (TOKER, s. 991)

yarma, diyal. **жарма** «yarma» < genel Türki *üarma* (Kır., K.-Bal. *жарма*, Kaz., K.-Kalp. *жарма*, Alt. *дьарма*, Tuv. *чарба* vb.) < eski Türki *jarma* (DTS: 242) – **яр-у** fiilindendir. (ES, cilt 2, s. 556)

yarmaş: Yarma, bulgur. *Yarmaş un* "ince un". (DLT, cilt 3, s. 40)

Ярма булып коелырмын, жизнэкэй.

Өтөч булып чүплөрмен, балдызым-ялгызым. (THİ 498, s. 329)

закуска [zakuska]

закуска [zakuska] Meze, soğuk yenen salata türü yemek. (KTTS, s. 355)

zakuska: İştahı açmak veya içeceği arkasından açlığı bastırmak için hazırlanan soğuk yemek. (TTAS, cilt 1, s. 340)

krş. *Rus.* **закуска** [zakuska] Çerez, meze. (BRTS, s. 136)

Утырабыз да китэбез

Кап-кара повозкага ла;

Безнең газиз башлар үскән

Германга **закуска**га. (THİ 63, s. 87)

2.1.1.2. Hayvanlara Yönelik Olan Yiyecekler ve Bunların Oluşturduğu Durumlar

жим [cim]

жим [cim] Yem. (TTS, s. 485)

cim: Evcil hayvanlar, tavuklar ve kazlar için özel olarak hazırlanmış yiyecek: kepek ve yarma gibi şeylerin karıştırılmasıyla yapılan lapa benzeri yiyecek. (TTAS, cilt 3, s. 773)

yem: Hayvan yiyeceği (BTS, s. 3889)

yem : Hayvana verilen arpa ve ot, saman; hayvan yiyeceği. (OTS, s. 1830)

yim: Yim. (DS)

cim: Yiyecek, yem. *Cim izledī* "Yiyecek aradı". (4/158). (TOKER, s. 206)

cim «yem (hayvanlar için) ~ Başk. *üem* ile aynı anlamda > Mar. *em*, Udm. *әсем* ile aynı anlamda < genel Türki < eski Türki *jem*, *je-* «ye-» sözündendir. (ES, cilt 1, s. 272)

yem: Yemek, taam. *yem keldür* "yemek getir". (DLT, cilt 3, s. 144)

Ograk eri tıgrak *yemi* anıñ oglak

Süti üze sagrak yeri takı aglak

"Ograk boyunun adamları yılmaz yiğittir; yedikleri oğlaktır, süt kabının üzerinde sürahileri bulunur, yerleri de çoraktır". (DLT, cilt 1, s. 468)

Тәрәзә ачтым, **жимнәр** чәчтем,

Нинди кошлар алды икән?

Балам белән кавышырга

Ничә көннәр калды икән? (THİ 258, s. 204)

эскертен [ěskěrtěn]

эскертен [ěskěrtěn] Ot yığını, dokurcun, loda. (KTTS, s. 85)

ěskěrt: Özel bir yöntem ile kuru otlardan, samandan veya ekin destelerinden yapılan çok büyük ot yığını. (TTAS, cilt 3, s. 581)

krş. *Rus.* **скирда** [skirda] Dokurcun, loda. (BRTS, s. 480)

ěškěrt «ot yığını» < Rus. (birçok dile girmiştir); Rus diline bu sözcük Baltık dillerinden girmiştir; genel olarak, bu sözcük Belarus dili üzerinden yayılmış olmalı. (ES, cilt 2, s. 514)

Быел жэйне урак урдым

Ике беләгем сызганып,

И әнкәем, ике беләгем сызганып;

Бәне әткәй солдат итте,

Бер эскертен и кызганып,

И әнкәем, бер эскертен и кызганып. (THI 37, s. 72)

кибән [kiben]

кибән [kiben] Büyük ot yığını; tokurcun. (TTS, s. 147)

kiben: Ot, saman veya dövülmemiş tahılı açık havada depolamak için büyükçe bir şekilde yapılan dokurcun. (TTAS, cilt 2, s. 91)

kiben: Dokurcun, tınaz. *Aşlık kibenî* “buğday tınazı”, *pçen kibenî* “saman tınazı”, *Kiben kıldı, kıydı* “Onlar tınaz yaptılar”, *kiben ayağı* “tınazın aşağısı, tabanı”, *kiben başı*“ 1) Tınazın tepesi. 2) Somunun birinci tepesi.”. (2/1399). (TOKER, s. 383)

kiben, diyal. **кәбән** «dokurcun» < genel Kıp. *кәбән, кәбән* (> Başk. *кәбән*, K.-Bal., Kum. *гәбән*) > Çuv. *капан*, Mar., Udm. *кабан*, Mansi. *кәпән*, Mac. *кере*, Mord. *капаня*, krş. ayrıca Mord. *кана* ile aynı anlamda. Krş. Kır. *кене*, Uyg. *кәпә* «dallar, samanlar vb. ile kaplı basit barınak». **Кибән, кәбән** esasında «üstü örtülü yığın» anlamında olmalı (kibenin içi boş olur). Sib. Tat. **кәмәл, кимәл** «dokurcun». Tac. diyal. *капта* «dallar, samanlar vb. ile kaplı basit barınak», Hint. *kabandh* «büyük fıçı; yığın, hörgüç» sözcüklerinde de muhtemelen yalnızca tesadüfi bir benzerlik vardır. Ancak Yak. *кәбис-* «dokurcun yap-» tesadüfi değildir – o, *кибән* sözünün kökünü *кән//кун* olduğunu gösterir. (ES, cilt 1, s. 409)

Болында **кибәннәр** тора, әнекәй
Аларны жыл туздыра;
Ник бәхетсез шул кыз бала, әнекәй
Елап гомер уздыра? (ТНІ 236, s. 191)

пакус [pakus]

пакус [pakus] Биçilmiş ot veya ekin dizisi. (TTAS, cilt 2, s. 495)

krş. *Rus. покос* [pokos] Ot biçme. (BRTS, s. 360)

paқus: < *Rus. покось*, Ot biçme. (4/1129). (TOKER, s. 642)

pakus, pakuy «ot biçme, biçilmiş ot veya ekin rulosu (ot biçmek vb.)» ~
Başk. *бақуы* ile aynı anlamda < *Rus. покос* ile aynı anlamda, **pakuy** şekli
muhtemelen Rus ağızlarındaki bazı varyantlarından. (ES, cilt 2, s. 101)

Болынарға чыгып печән чаптым,

Пакусларын шунда тараттым.

Күнелем түрлөрендә гел син генә,

Синең күнелең кемдә, канатым?

Алып бирим, жаныем, ак сабын,

Иртә сагынмасаң, кич сагын. (ТНІ 293, s. 226)

печән [pěçen]

печән [pěçen] Hayvana verilmek üzere kesilen ot. (TTS, s. 241)

pěçen: Mala, davara yemesi için biçilen veya biçilip kurutulan ot. (TTAS,
cilt 2, s. 511)

piçen: Биçilmiş kuru ot. (DS)

pіçen: Saman, kuru ot. *Kipken pіçen* “kuru saman, ot”, *pіçen çarmaq* “ot biçmek”, *pіçen kabartmaq* “otu çevirmek”, *pіçen cīmaq* “ot toplamak”, *pіçen östö* “ot biçme zamanı”. (4/1358). (TOKER, s. 651)

pёçen, diyal. **пичин, песчән, песин** «kuru ot», (Prm.) **печин** «çimen» ~ Başk. *бесән*, Kum., Kar., K.-Bal. *бичән*, Erm.-Kıp. *бичен*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *тишен*, T., Özb., Uyg. *тичән, тичан*, Alt., Şor. *тичен*, Alt. diyal. *пыяжан*, Kır. diyal. *тычан* «kuru ot» vb., *печ-//пыч-* fiilinden meydana geldiği düşünülüyor (Budagov I: 245; ESTYA II: 161) ancak sözcüğün bazı varyantları bu iddiaya dair şüphe uyandırmaktadır, bk. Sib. (Brb.) **пичан** «otlak», **пэцаал, пэцауыл** «çayır», Uyg. *тичән* «yedek parça», *тичан* «kuru ot», Çuv. *тиçен* «yaban gülü, kuşburnu», Mar. *тилчен, тилсен, тисен, тисан* «kuru ot; dikenli yabani ot». (ES, cilt 2, s. 108)

Жәй дә башларында, кызу көндә,

Кортлар бал ташыйдыр муртага;

Печән кибәнәнә качып кердем,

Илле фискал алды уртага.

Егълама, анай, кәбәм, көн сәтә,

Дөнья төрле хәлне күрсәтә. (THİ 20, s. 51)

салам [salam]

салам [salam] Saman, ot. (KTTS, s. 227)

salam: Ekin sapı. (TTAS, cilt 2, s. 619)

krş. *Rus. солома* [soloma] Sap; saman. (BRTS, s. 495)

salam: Saman. (DS)

salam: < *Rus. солома*, Saman. (OSTN, cilt 4, s. 353)

salam (Başk. *halam*) «saman» < genel Kıp. *салам* eski zamanlarda Rusçadan Türki dillere girmiş bir sözcüktür. Räsänen 1969: 397. (ES, cilt 2, s. 135)

Өткәй йорты **салам**дыр,
Салам булса да сарайдыр;
Каениш йорты кабыктыр,
Кабык булса да тәмугътыр. (THİ 240, s. 192)

2.1.2. İçecekler ve İçecek Yapımında Kullanılan Unsurlar

чәй [çey]

чәй [çey] Çay. (TTS, s. 404)

çey: 1. Güneyde ekilip yetiştirilen yaprakları daimi olarak yeşil kalan ağaç veya çalı. 2. Bu bitkinin kurutulup özel olarak işlenen hoş kokulu, içecek olarak kullanılan yaprakları. 3. İşlenen bu yaprakların kaynar suda pişirilmesiyle hazırlanan hoş kokulu içecek. (TTAS, cilt 3, s. 465)

çay: 1. Çaygillerden bir ağaççık. 2. Bu ağaççığın özel işlemlerle kurutulan yaprağı. 3. Bu yaprakların haşlanması ile elde edilen güzel kokulu ve sarımtırak kırmızı renkli içecek. (BTS, s. 732)

çay [aşlı Çince *ça'dır*] İçtiğimiz çay. (OTS, s. 283)

çey: Çay. (DS)

çay: Çay. *Çay sawıtı* “çay takımı”, *yeşil çay* “yeşil çay”, *kara çay* “siyah çay, kara çay”, *Çay kuy!* “Semaver koy, çay koy!”. (3/1825). (TOKER, s. 248)

çey, diyal. **цәй**, «çay» > Mar. *çäy*, *çäü* < Tat. diyal. **цай**, **чай**, genel Kıp., Uyg., Osm. vb. *чай*, Başk. *сәй* ~ Yaz. Moğ. *čaj* < Çin. *ča'* ile aynı anlamda. Rus. *чай* Türki dillerdendir (tam tersi değil!). Rus dili aracılığıyla bu sözcük Doğu dilleri de dahil birçok dile yayılmıştır. Avrupa dillerine çay terimi Çince'den girmiştir. (ES, cilt 2, s. 419)

Себерчеләр — сәүдәгәрләр,

Крахмальный күлмәктән;

Себерчеләр онытканнар

Чэй эчкәнен чүлмәктән. (THI 194, s. 168)

элбә [elbe]

элбә [elbe] Loğusa şerbeti. (TTS, s. 459)

elbe: Yulaf ununa benzer tatlı çay aşı. (TTAS, cilt 3, s. 680)

helva: Şeker, yağ, un veya irmikle yapılan tatlı. (BTS, s. 1576)

helva [Ar.] Un veya nişasta, şeker ve yağdan yapılan tatlı. (OTS, s. 614)

elbe, diyal. **алба**, **алва** «cennet yiyeceği», «doğum yapan kadınlara verilen yiyecek – genellikle sütte pişirilen yulaf ezmesi ve lapası» > Mar. *әлба*, *алба*, Udm. *альба*, Çuv. diyal. *элле* ile aynı anlamda. *Хәлвә* sözcüğünden olmalı, bk. Kır. *алба* «helva». (ES, cilt 1, s. 132)

Ашыйсым гына килә, әй, әллә ни,

Табаларда пешкән **элбә**ни;

Синәң генә күңеләң, әй, әллә ни,

Минем күңел генәм — син, жаный. (THI 292, s. 226)

әйрән [eyren]

әйрән [eyren] Ayran. (TTS, s. 458)

eyren: 1. Yoğurdu suya karıştırarak yapılan içecek. 2. Yağ yayıldığında ayrılan beyaz su. (TTAS, cilt 3, s. 677)

ayran: 1. Süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm. 2. Yoğurdu sulandırarak yapılan içecek. (BTS, s. 308)

ayran: Döğülüp yağı alınmış ve su karıştırılmış yoğurt. (OTS, s. 130)

eýren: Ekşi süttен yapılan içecek, ayran. (1/660). (TOKER, s. 313)

eyren, Sib. **айран** «ауран, екşi süttен yapılan içecek» > Çuv. *уйран, урян, орян, орен* > Mar. *орен, öран*, Rus. diyal. *урень, урénь*, Mar. *айряк, айрян, айран*, Udm., Rus. diyal. *арьян* ile aynı anlamda < genel Türki, eski Türki *айран* > Rus. *айран* «ауран; yayılmış yağ kalıntısı – sıvı». Mar. *айряк* şekli Rus. *айрак, айрик* < eski Moğ. *ajray, ajriy* «yoğurt türü» sıralamasıyla olmalı. Bu söz genellikle «süt (kaymak) ayır-» ifadesiyle ilişkilendirilir ancak bk. Tat. diyal. *ərgin* «ауран» < **əgrən?* (ES, cilt 1, s. 128)

ayran: Ayran. (DLT, cilt 1, s. 120)

Иртә белән пешкән ашларымның

Тәме булмас инде **әйрән**сез;

Жыелышкан чакта жырлашыек

Күрешеп булмас кабат бәйрәмсез.

Чакырып алдым чакырым ярымнан,

Жибәрәсем килми янымнан. (THİ 473, s. 315)

исерткеч [isërtkëç]

исерткеч [isërtkëç] Alkollü içki. (TTS, s. 113)

isërtkëç: Terkibinde alkol olmasından dolayı sarhoş eden. (TTAS, cilt 1, s. 419)

isïrtkiç: Sert içki, vodka. (1/1528). (TOKER, s. 353)

Алардыр була типкеч,

Тәтәйләргә һәм киткеч,

Эчкәннәре **исерткеч**,

Бармыйм бай баласына. (THİ 502, s. 332)

колмак [kolmak]

колмак [kolmak] Bira yapımında kullanılan şerbetçiotu. (KTTS, s. 172)

kolmak: Dut ağacları ailesinden sarılğan bir bitki, bazı kültürlü türleri bira yapmak için kullanılır. (TTAS, cilt 2, s. 135)

қолмақ: Şerbetçiotu. (2/681). (TOKER, s. 533)

kolmak, diyal. **қоламақ, қоламық, қомалақ, кумалақ, кумнак** (Radlov II: 1050), **комнак** «şerbetçi otu» ~ Başk. *қомалақ* ile aynı anlamda ~ Çuv. *хумла, хәмла* < Bulg. *хумла, һәмла* > Mar., Udm. *умъла, умла, ымыла*, Mac. *humala, komlo* ile aynı anlamda – birçok dile yayılmış kültürel bir sözdür: Rus. *хмель* < eski Slav. *хмель* < Grek. *хоомел*, Lat. *humulus*, eski Germ. *humeli* (bugünkü Alm. *kummel*) ile aynı anlamda << Sümer-Akad. *humel, hml* «bira». (ES, cilt 1, s. 434)

Кадерле кунаклар сез безгә,

Ни хөрмәтләр күрсәтик сезгә?

Урман алдында куаклар,

Куаклыкта күк атлар;

Сырага салдык **колмаклар**,

Жырлашыгыз, кунаклар. (THI 462, s. 310)

пива [piva]

пива [piva] Bira.²⁴

krş. Rus. **пиво** [pivo] Bira. (BRTS, s. 333)

Бәхет кошы түбәнә кунсын.

Вакыт житкән, бәхет кошы түбәнә кунсын.

Эчеп жибәр подвал **пивасын**,

Дус кинәнсен, дошман сизмәсен. (THI 206, s. 174)

сыра [sira]

сыра [sira] Bira. (TTS, s. 283)

²⁴ <https://demek.ru/soz/>.

sıra: 1. Ev yapımı az alkollü içecek. 2. Malttan yapılan hafif alkollü içecek. (TTAS, cilt 2, s. 703)

şıra: 1. Henüz mayalanmamış üzüm suyu. 2. Bazı meyve ve sebzelerin özlerine verilen ad. 3. Süzölmüş afyon. (BTS, s. 3355)

şire: [F.] 1. Süt. 2. Şıra. 3. Boza ile haşhaş suyunun karıştırılması ile yapılan içki. (OTS, s. 1583)

sıra: Bira. (OSTN, cilt 4, s. 637)

sıra «bira» ~ Başk. *һыра* ile aynı anlamda > Çuv. *сăра*, Mar., Udm. *сыра* < genel Kıp. *сүра*, Kaz. diyal. *сыраб*, Kaz. *серap* < Far. *сăраб* «koyu şarap, koyu çay, rafine edilmemiş karışım» olmalı. Bu sözcüğü Türkm., Özb. vb. *шүрə* < Far. *шүрə* «öz, öz su» sözünden de, Sansk. *sura* «içecek türü» sözünden de çıkarırlar. (ES, cilt 2, s. 191)

Кадерле кунаклар сез безгə,

Ни хөрмəтлəр күрсəтик сезгə?

Урман алдында куаклар,

Куаклыкта күк атлар;

Сырага салдык колмаклар,

Жырлашыгыз, кунаклар. (ТНІ 462, s. 310)

ширбəт [şirbet]

ширбəт [şirbet] Şerbet. (TTS, s. 413)

şirbet: 1. Meyveden özel olarak yapılan tatlı su. 2. Meyveye, kahveye ve şekerli çikolataya ceviz içi karıştırılarak yapılan yoğun hâldeki tatlı yiyecek. 3. Çiçek balı. 4. Meyveden yapılan alkollü içecek; kırmızı şarap. (TTAS, cilt 3, s. 507)

şerbet: 1. Meyve suyu ile şekerli su karıştırılarak yapılan içecek. 2. Belli olaylar sebebiyle konuklara sunulan şekerli içecek. (BTS, s. 3345)

şerbet [*< Ar. şürb*] 1. Tatlandırılmış içecek. 2. Belli günlerde ve özellikle dinî törenlerde ikram edilen şekerli içecek, şurup. (OTS, s. 1572)

şirbet: Baldan yapılan içecek, [şerbet]. (4/1076). (**TOKER, s. 763**)

şirbet «tatlı içecek; su, genç bir kadın tarafından ilk kez kocasının evinde verilir» > Mar., Çuv. *шєрнєт* ~ Başk. *шəpбəт* «tatlı içecek» < Ar. *šāp̄bām* ile aynı anlamda, Türki dillerde yaygındır. (**ES, cilt 2, s. 490**)

Утырдым көймә ишәргә,

Агышлы суны кичәргә;

Базарга барып **ширбәт** алдым

Дусларым белән эчәргә. (**THİ 119, s. 131**)

2.2. Giyimle İlgili Unsurlar

2.2.1. Giyim İmalinde Kullanılan Malzemeler

атлас [atlas]

атлас [atlas] Atlas, kumaş. (**TTS, s. 35**)

атлас: 1. Ön tarafı pürüzsüz, parlak olan ipek kumaş türü. 2. Bir tür ipek iplik. (**TTAS, cilt 1, s. 83**)

атлас: Yüzü parlak, sık dokunmuş bir tür ipekli kumaş. (**BTS, s. 276**)

атлас [Ar.] Üstü ipek, altı pamuk kumaş. (**OTS, s. 119**)

атлас «atlas (kumaş türü); atlas (sıfat anlamında)» – bu sözcük, Türk dillerinde evvelden beri biliniyor (Rusçadan değildir) ve Ar. *āṭlās* «pürüzsüz kumaş»tan gelir. Sözcüğün kökünün *ṭalācā* «yıkamak» Grek. *θάλασσα* «deniz dalgası, deniz» sözcüğünden olduğu düşünülür.

Buradan (Arapçadan) **атлас** «haritalar, resim albümü». Rus diline Avrupa dilleri aracılığıyla girmiştir. (**ES, cilt 1, s. 112**)

Исраф итмә, кызым, күз яшенне,

Карт булса да, акча күп анда.

Атлас-ефәкләргә бизәлерсең,

Рәхәт яшәрсең бу җиһанда. (ТНІ 261, s. 206)

барчин [barçin]

барчин [barçin] İpek.²⁵

berçēn «kıymetli ipek kumaş» ~ Başk. *бәрсен* «ipek püskül», Çuv. *нурçан, норçан*, Mar. *порсын, парсын*, Udm. *бурчин* ~ Özb., eski Türki *barçyn* «ipek; kilim vb.» (birçok dilde vardır) Fars dilinden olmalı. Krş. Far. *абрешиум* «ipek türü»? (ES, cilt 1, s. 176)

Türlüğ çeçek yarıldı

Barçın yadhım kerildi

Uçmak yeri körüldi

Tumluğ yana kelgüsüz

"Türlü çiçekler açıldı, ipek kumaştan yaygı serildi, cennetin yeri görüldü, kış gene gelecek değildir". (DLT, cilt 1, s. 119)

barçın budığı onğdı "ipek kumaşın rengi soldu". (DLT, cilt 1, s. 175)

töşeklik barçın "döşekle döşeğe benzer şeyler yapmak için ayrılmış ipek kumaş." (DLT, cilt 1, s. 509)

yolak barçın "yol yol çizgili ipek kumaş". (DLT, cilt 3, s. 17)

Bardı sanğa yek otu tutup bal

Barçın kedhiben talu yuwga bolup kal

"Şeytan bal tutarak sana vardı, ipek elbise giyerek yufka akıllı, deli olarak kal". (DLT, cilt 3, s. 156)

Барды сәңә йәк

Утру тотыб бал.

Барчин, кедибән

Телү йуга булып кал. (ТНІ 1, s. 35)

²⁵ Nadirov'un notu.

басма [basma]

басма [basma] Basma, kumaş. (TTS, s. 45)

басма: Kendire, beze basılan desen; böyle desenli kumaş. (TTAS, cilt 1, s. 129)

басма: Üzerinde bası ile yapılmış renkli biçimler bulunan pamuklu kumaş. (BTS, s. 381)

басма: Beyaz dokunup sonra renk ve çiçekleri basılmış pamuk ince dokuma. (OTS, s. 160)

басма: Basınç; basım, basma. *Basma hane* “basım evi, matbaa”, *басма kitap* “basılmış kitap”, *тамга басması* “mühür, damga basımı”. (4/1540). (TOKER, s. 91)

басма, Türk dili sözlükleri **basmanın** bir dizi eş sesliliklerini verir ve onların hepsi de *бас-* (bas-) fiilinden meydana gelmiştir ancak anlamları farklıdır; Tat. «tahta köprü, basamak», «baskı (kitap vb.)», «baskı mürekkebi», «iplik ve tuval ölçü birimi» – bu sözlerin bazıları Orta Asya Türk dillerinden gelmektedir. Tatar dilinden bu sözler komşu Fin-Ugor ve Rus dillerine de girmiştir. (ES, cilt 1, s. 162)

Аста гына **басма**, өстә тасма,

Әй, ясат, әтекәем, күкерәк;

Шатлыклы көннәрем, әй, бик сирәк,

Әй, монда үткән көннәрем күберәк. (THİ 183, s. 163)

батист [batist]

батист [batist] Patiska. (TTS, s. 45)

batist: Keten veya pamuk ipinin eğirilmesiyle yapılan yarı saydam, ince ve sık dokulu kumaş. (TTAS, cilt 1, s. 133)

krş. *Rus.* **батист** [batist] Patiska. (BRTS, s. 21)

patis: Patiskanın kısaltılmış şekli. (BTS, s. 2858)

patiska [*< İt. batista*] Avrupa tarzı ince ve düzgün beyaz bez. (OTS, s. 1343)

Су буена барган идем,
Су дулкыннары кага;
Дулкынына чыдар идем,
Үгәй бигрәк нык кага.

Батист яулыгым башны тирләтә,
Ятимлек хәле безне нишләтә. (ТНІ 267, s. 209)

бәрхет [berhët]

бәрхет [berhët] Kadife. (TTS, s. 62)

berhët: Üst tarafı kısa kesilen koyu yumuşak tüylü, kısmen veya tamamen ipekten yapılan sık dokulu kumaş. (TTAS, cilt 1, s. 209)

krş. *Rus. бархат* [barhat] Kadife. (BRTS, s. 20)

berhët «kadife» > Mar., Udm. *бархат, бәрхәт, баркът* < Rus. *бархат* < Alm. *barchât, barchent* < Т., Ar. *барракан* «yumuşak yün kumaş». (ES, cilt 1, s. 176)

Жилбер дә генә жилбер йөргән чакта,

Аппагым ла, киче **бәрхет** калфагың,

Жилләр ачты ла минем лә.

Әй аппагым, куенымны! (ТНІ 144, s. 144)

биләү [bileü]

биләү [bileü] Belek, kundak bezi. (TTS, s. 51)

bileü: Küçük çocukları sarmak için çaput, çarşaf. (TTAS, cilt 1, s. 165)

belek: Kundak, çocuk bezi. (BTS, s. 435)

bele: Kundak, çocuk bezi. (DS)

bilewıç: Kundak bezi. (OSTN, cilt 4, s. 1764)

bile- «kundakla-» (**bileü** «kundak») diyal. **биелә-ү, бөйелә-ү** ile aynı anlamda, bk. ayrıca Sib. (Budagov I: 304) *бу́йе* «kutu, paket», Çuv. *түйе, түйев* «kundak (isim)», *түйел* «belek bağı», *түйеле-* «çocuk kundakla-», *пелче* «belek bağı» < *тиелче* vb.; Çuv. dili materyali önceden Tat. *түйел* < *биял ~ бөял* «belek bağı, kısa bağ» sözcüğü olduğunu gösterir veya *илә-ү* < *биял-лә-ү* de olabilir. (ES, cilt 1, s. 187)

Өнкәй мине тапкан-баккан,

Ак биләүгә биләгән лә;

Гомере булсын дип теләгән

Бәхете булсын димәгән. (THİ 63, s. 87)

бүз [büz]

бүз [büz] Bez kumaş, bez. (TTS, s. 65)

büz: Sık dokulu ip-pamuk dokuma, bez. (TTAS, cilt 1, s. 219)

bez: 1. Pamuk veya keten ipliğinden yapılan dokuma. 2. Pamuktan, düz dokuma. 3. Herhangi bir cins kumaş. 4. Herhangi bir iş için kullanılan dokuma. 5. Gelişigüzel kumaş parçası, çaput. (BTS, s. 471)

bez [*< Ar. bezz*] 1. Pamuk ve keten ipliğinden yapılan dokuma. 2. Bir tür kumaş. 3. Sıradan kumaş parçası. (OTS, s. 191)

büz: Kâğıt kumaş. *Акъ бүз* “beyaz kalenkor, hasa”. (4/1901). (TOKER, s. 164)

büz «kaba, beyaz pamuklu kumaş (kalınca iplerle yapılan), patiska» > Çuv. *нүс* < genel Türki *böз* > Tuv. *nöc*, Mar. *nöc*, Udm. *böз, боз* ile aynı anlamda. Sıkça *böз* sözü ile karıştırılır. **Бәз, бүз** ve Tat. diyal. **бип** ~ Çuv. *нүр* bunların üçü, üç farklı kumaştır ve bunların birliğine dair esaslı deliller de yoktur.

Büz sözcüğü Grek. *βύσσος* veya Çin. *ny* gibi dokuma terimleri ile de karşılaştırılır. (ES, cilt 1, s. 219)

böz: Bez. (DLT, cilt 3, s. 122)

bu böz eni neçe "bu bezin eni ne kadar?" (DLT, cilt 1, s. 49)

ol böz çıglattı "o, bez ölçtürdü". (DLT, cilt 2, s. 345)

yamağlık böz "yama olmak üzere hazırlanmış bez". (DLT, cilt 3, s. 51)

Әбделмән өстендә ак элән күлмәк,

Ак эләнкәй түгел, **бүз** генә;

Төрмәдән-төрмәгә йөргәнче, дуслар,

Ходай әжәл бирсиде тиз генә.

Әниемне әни дип белмәдем,

Үзем дә игелекләр күрмәдем. (THİ 33, s. 66)

эчерге [ěčěrgě]

эчерге [ěčěrgě] Eyer altındaki keçe.²⁶

ěčěrgě, diyal. **эцерге**, **черге**, **чер’и** «eyer altındaki keçe, kaba eyer örtüsü; minder» < genel Türki (bazı dillerde kaydedilmemiştir), bk. Uyg. diyal., Türkm. *ичирги*, Çağ. *ичәргү*, K.-Bal., Özb. *чирги*, Kar. *чыргы* vb. ile aynı anlamda, Başk. *эсерге*, *серге* ile aynı anlamda. (ES, cilt 2, s. 515)

Тау менгәндә атым кире иде,

Эчергесе лә асты тирме иде?

Исеме лә яхшы Юркә Юныс

Жалайт итми китәр ирме иде? (THİ 27, s. 60)

²⁶ Nadirov'un notu.

әдрәс [edres]

әдрәс [edres] İpek dokuma.²⁷

әдрәс [edres] Bir cins rengârenk yarım ipek kumaş. (TTS, s. 457)

edres: Yarı ipek alacalı dokuma. (TTAS, cilt 3, s. 671)

edres: Buhara'da yapılan kâğıt esaslı yarı ipekli alacalı kumaş. (1/861). (TOKER, s. 299)

edres, kon. **әдерәс** «ipek esaslı alaca renkli kumaş» ~ Başk. *әзәрәс* ile aynı anlamda < Far. *adp̄as*, *ädp̄as* < Hint. *adharsa* «yarı ipek» (*adh* «yarı, yarım», *arsa* «ipek»); *әdp̄as* sözü yaygındır: Çuv. *эмрес*, Mar., Udm. *ädp̄äc*, *adp̄as* «Buhara'dan gelen yarı ipek kumaş» Tatarcadan olmalı. (ES, cilt 1, s. 124)

adh: Kumaş ve kumaşa benzer sanat eseri olan her şey. Kısaltılarak "edh" dahi denir. (DLT, cilt 1, s. 79)

Әдрәс камзул мин тектердем,

Уң чабуын,

Уң чабуын тар итеп;

Мине сөйсән, чык урамга

Юк йомышың бар итеп. (THİ 390, s. 276)

элән [ĕlen]

элән [ĕlen] Keten.²⁸

krş. Rus. **лѐн** [lön] Keten. (BRTS, s. 200)

ĕlen (aslında Tat. ağızlarındandır) «keten; keten kumaşı» < Rus. *лѐн* (bu sözcüğün Hint.-Avr. kökleri vardır). (ES, cilt 2, s. 510)

Әбделмән өстендә ак **элән** күлмәк,

Ак эләнкәй түгел, бүз генә;

²⁷ Nadirov'un notu.

²⁸ Nadirov'un notu.

Төрмәдән-төрмәгә йөргәнче, дуслар,

Ходай әжәл бирсиде тиз генә. (ТНІ 33, s. 66)

әlen sözcüğü söz konusu eserde *aglen* şeklinde de kullanılmıştır ve Nadirov bu sözcüğe "aglen (akēlen) — ak keten" şeklinde dipnot vermiştir.

Өстәл өсләрендә **агълән** күлмәк,

Әй, нинди тегүчеләр өлгесе?

Инде генә киттем ерак сәфәр,

Әй, юктыр кайтуларымның билгесе. (ТНІ 183, s. 163)

канва [kanva]

канва [kanva] Kanaviçe. (TTS, s. 134)

kanva: Nakış için kullanılan, kolalanarak işlenen, dantele benzer seyrek kumaş. (TTAS, cilt 2, s. 40)

krş. *Rus.* **канва** [kanva] Kanaviçe. (BRTS, s. 169)

kanava: Kanaviçe. (BTS, s. 1923)

kanaviçe [*< İt. canovaccio*] 1. Yastık ve minder yüzü yapmaya yarayan kalın ve seyrek kenevir bezi. 2. Yün ipliğiyle nakış işlemeğe yarayan seyrek ve satranç dokumalı sert ve kolalı bez. (OTS, s. 835)

Чигү чиктем, **канва** тектем

Әтиемнең өй түрендә;

Житмеш яшылеккә бирәдер,

Жәзасын күрсен гүрендә! (ТНІ 228, s. 185)

каракүл [karakül]

каракүл [karakül] Astragan kürkü. (KTTS, s. 158)

karakül: Orta Asya'daki Karakül ırkından olan kuzuların özel olarak işlenmiş derisi. (TTAS, cilt 2, s. 52)

karakul: Asıl yurdu Buhara'da Karakul bölgesi olan ve yurdumuzda da yetiştirilen, tüyleri uzun ve kıvrıkcık bir cins koyun. (BTS, s. 1960)

karakül «Karakul kuzusunun kıvrıkcık ve parlak kürkü» – Orta Asya'daki *Kara kül* adından (bu bölgeye has cins kuzuların derisi). (ES, cilt 1, s. 368)

Әти, башында **каракүл** бүркең

Көдрәле ягын ник әйләндердең?

Каен әти, сиңа рәнжүем зур:

Сабий улыңны ник ейләндердең?! (THİ 242, s. 194)

кати́фə [katife]

кати́фə [katife] Kadife.²⁹

hetfe: Kadife. (TTAS, cilt 3, s. 388)

kadife: Yüzeyi belirli uzunlukta bırakılmış ham madde lifleriyle kaplı, parlak, yumuşak kumaş. (BTS, s. 1865)

kadife (< *Ar. katīfe*) Bir tarafı düz diğer tarafı dik ve sıkı tüylü ve yumuşak kumaş, pelüş. (OTS, s. 815)

hetfe: Kadife. *Hetfe göl* “bir gül türü”, *hetfe palas* “kadife halı”. (2/1700). (TOKER, s. 323)

hetfe, diyal. **кәтфə** «kadife; bir tür kumaş» ~ Gag., T. vb. *kadife* ~ Kabarda. *қәдабә* ile aynı anlamda. Krş. Tuv. *канихве* < **канифə* «kadife, süslü ipek kumaş» ~ Hak., Tuv. *канфа*, *хаңма*, *каңма* «kadife, süslü ipek kumaş» ~ Moğ. *ханфу* < Çin. *han-fou* ile aynı anlamda. Öte yandan Far. *кумһа*, *камһа* «süslü ipek kumaş» < Çin. *gimhua* ile aynı anlamda. (ES, cilt 2, s. 388)

²⁹ Nadirov'un notu.

Катифәдәй яшел улуб

Тора микән жир йөзе,

Яндырып бетердеме әллә

Аларны да дошманым. (ТНІ 11, s. 40)

кешемир [kěšěmir]

кәшемир [kešěmir] Kaşmir, keşmir kumaşı. (TTS, s. 190)

каşěmir: Yumuşak, ince yün kumaş. (TTAS, cilt 2, s. 78)

kaşmir: 1. İnce, sık bir tür yün. 2. Bu yünden yapılmış. (BTS, s. 2002)

kaşmir: Keşmir şalı taklidi olan bir cins yün dokuma. (OTS, s. 858)

Ефәкәй яулыкай, ай, **кешемир**,

Кешемирләй яулыкай бәләкәй;

Сүләгәндәй әдәмнәр, ай, сүләсен,

Кеше сүзе безләргә нәмәкәй. (ТНІ 471, s. 314)

киндер [kinděr]

киндер [kinděr] Kendir ipi, kumaşı. (TTS, s. 150)

kinděr: 1. Sapından lif, ip, tohumundan yağ yapılan bir yıllık bitki. 2. Bu bitkiden veya keten lifinden yapılan dokuma. (TTAS, cilt 2, s. 99)

kendir: 1. Kenevir. 2. Kenevirden yapılmış. (BTS, s. 2064)

kendir: Kenevir sapından çıkarılan lif, kabaca keten. (OTS, s. 881)

kindір: 1) Kendir, kenevir. *Kindір çolğâmaq* “kendir çekmek”. 2) Keten bezi. *Kindір suqmaq* “keten dokumak”. (2/1348). (TOKER, s. 394)

kinděr «kenevir ipliğinden yapılan kumaş; kenevir» ~ Hak. *kinděr* < genel Tүrki *kəndir*, *kəndүр* ile aynı anlamda (Räsänen 1969: 252) ~ Mac. *kender* «kendir bitkisi» < Bulg. **kändär* > Çuv. *кантәр*, *кантър*, Tac. *кандир* «kendir, kendir

bitkisi» < eski Türki (DTS: 298) *kendir* «kendir bitkisi» **ken teri* «dokuma deri» (?); sözün *ken* kısmı uluslararası kökten, bk. T. *kenevir*, Mar. *кынья, кыне, кине*, Udm. *кенем [кэнэм]*, Mord. *кант*, Komi. *кентус*, Far. *кана, канан*, eski Slav. *конопь, конопель*, Alm. *Hanf*, Eston. *kanip*, Fin. *hamppu* << Sümer. *kunibu* «kendir, kendir bitkisi». (ES, cilt 1, s. 417)

Әтием мине картка бирде,

Сокландымы киemenә?

Киндер кисәм дә риза идем,

Барса идем үз тинемә. (THI 228, s. 185)

китән [kiten]

китән [kiten] Keten. (TTS, s. 154)

kiten: *esk.* Kaliteli keten lifinden dokunan beyaz kendir dokuma. (TTAS, cilt 2, s. 113)

keten: 1. Ketengillerden, çiçekleri mavi renkte ve beştaç yapraklı, lifleri dokumacılıkta kullanılan bir bitki. 2. Bu bitkinin liflerinden yapılmış (dokuma vb.). (BTS, s. 2085)

keten [*< Ar. kettān*] 1. Küçük tohumları ve lifleri ile iplik yapılarak dayanıklı dokuma işerinde kullanılan bitki. 2. Bu bitkinin sapından çıkarılan lif. (OTS, s. 890)

kiten: Keten, bez, tuval. (OSTN, cilt 2, s. 1375)

kiten, diyal. **кетән, кэтән** «fabrika yapımı bir çeşit tuval, el yapımı ipten örülen atkı» ~ Çuv. *катам* ile aynı anlamda, *катан* «patiska» << Mar. *kāmān*, *кэтән*, *кытан* «keten (dokuma)» < genel batı Kıp. *кэтән*, Kar. *кетьань, кетән, кэтән*, Kum. *гэтән*, Kuman., Kr.-Tat., Osm. *kāmān*, Alt., Tuv. *кеден (кәдән)*, eski Türki *kūdān* «pamuklu dokuma» (Räsänen 1969: 259), eski Tat. (Budagov I: 114) *кәтүн* «pamuklu dokumadan dikilen kaftan» < Ar. *kāmmān*, Far. *kāmmān*, *kātan* «keten (dokuma); keten (bitki)» ~ Sansk. *kettānā*, Asurca *kitinmu* vb. «keten (bitki); pamuk» (tüm dünyaya yayılmış olan bir sözcüktür, sonuçta Sümer. *gad* «dokuma, kendir» sözü başlangıç olmalı (Sami dilleri aracılığıyla yayılmıştır). Bu kökten Rus.

коттон (dokuma türü, İngilizceden) ve *хитон* «sert kaftan» (Grekçeden) sözcükleri gelir. (ES, cilt 1, s. 425)

Кани безгә рәхим-шәфкать,

Сафи су, бер телем икмәк,

Ялаң тәнни сәтәр итмәк

Башымга бер **китән** өрпәк. (THİ 5, s. 36)

киез [kiyěz]

киез [kiyěz] Keçe. (TTS, s. 148)

kiyěz: Yünden ezilerek yapılan sık dokulu kumaş. (TTAS, cilt 2, s. 92)

kiyiz: Keçe. (DS)

kiyіз: Keçe. *Қазақ кийізі* “Kazak keçesi”, *Кийіз басты* “Onlar keçe dövdüler”. (2/1408). (TOKER, s. 412)

kiyěz «keçe; halı» ~ Başk. diyal. *көйөз* ~ Nog., Kır., eski Kır. *күйүз*, *киіз*, Kaz., Özb., Uyg. *күзүз*, Alt. *күйүс* ile aynı anlamda, Alt., Moğ. *кебис* «kilim», eski Moğ. *kibez* «pamuk», eski Türki (MK) *kidiz*, *kiwiz* «keçe; fabrikada imal edilen ince pamuk iplik», *küvüz* «keçe; pamuk», Tuv. *кидис* «keçe» ~ Manç. *кэбисы* «keçe, kilim», Bur. *хубэс* «kilim» vb.; krş. Çin. *үзү* < **кей* «kilim», *үзүбүйн* < **кейбур* «Kaşmir; kilim». Rus. *ковёр* < eski Türki **kowур* < *кавур* < *кәйбур* olmalı. (ES, cilt 1, s. 410)

kidhiz: Keçe. (DLT, cilt 1, s. 366)

kidhizlik yünğ "keçe yapmak için hazırlanan yün". (DLT, cilt 1, s. 507)

kedüklük kidhiz "yağmurluk yapmak için hazırlanmış keçe". (DLT, cilt 1, s. 508)

kız anasınğa kidhiz sırışdı "kız anasına keçe dikmekte yardım etti". (DLT, cilt 2, s. 96)

Ак, күк атлар менсәм, ай, тир була,
Ак **киез**ләр салсам, кер була;
Юркә Юныс кебек ил батыры
Гомерләрдә бары бер була. (ТНІ 27, s. 61)

күн [kүн]

күн [kүн] Deri, gön. (KTTS, s. 146)

kүн: Özel olarak işlenmiş hayvan derisi veya bu tür derinin bir parçası. (TTAS, cilt 2, s. 299)

gөн: 1. Tabaklanmış deri. 2. Kösele. 3. Hayvan derisi. (BTS, s. 1402)

gөн: Tabaklanmış deri, her çeşit meşin ve sahtiyan. (OTS, s. 518)

kүн: Tabaklanmış deri, [gөн]. *Қızıl, yeşil күн* "kırmızı, yeşil gön". (2/1438). (TOKER, s. 439)

kүн «tabakalanmış deri» < genel Kıp. *kөн* < eski Türki *köön*, Oğuz. *göön* ~ Tuv. *xöm*, Moğ. *köm*, Alt. diyal. *kөң* ile aynı anlamda. (ES, cilt 1, s. 493)

kөн: At derisi, gönü. *Taway köni* "deve gönü". *Kөн* kelimesi, deri sepilenmeden -tabaklanmadan- evvel söylenir. Sepilendikten sonra *koguş* denir. (DLT, cilt 3, s. 140)

ol könüğ kadhışladı "o, gönü kayış yaptı, gönden kayış dildi". (DLT, cilt 3, s. 335)

ol könüğ sagrıladi "o, sağrı derisini gön yaptı". (DLT, cilt 3, s. 353)

Аягымдагы **күн** итек

Баскан саен шыгырдыйдыр;

Ике күздән кан-яшь ага,

Яңгыр кебек шыбырдыйдыр. (ТНІ 56, s. 84)

комаш [komaş]

комаш [komaş] (комач [komaç]) Kızıl mal, kumaş.³⁰

комач [komaç] Al renkli bir çeşit kumaş. (TTS, s. 159)

komaç: 1. Açık kırmızı. 2. Bu renkteki iplik-pamuk dokuma. (TTAS, cilt 2, s. 139)

kumaş: Pamuk, yün, ipek gibi şeylerden makinede dokunmuş her türlü dokuma. (BTS, s. 2277)

kumāş [Ar.] 1. İpekten veya yün ve ketenden dokuma. 2. Elbisenin yapıldığı özel dokuma. (OTS, s. 933)

қумаç: Pamuklu kumaş. *Қумаç тавар* “manifatura”. (2/1048). (TOKER, s. 552)

komaç tar. «kırmızı renkli kumaş» ~ Çuv. *хăмаç*, Mar. Dağ. *хымац*, Rus. *кумач* ile aynı anlamda ~ eski Tat., T., Kr.-Tat., Bulg., Ar., Far. vb. *қумаи* «dokuma mal; kumaşlar», Kar., Hak. vb. *қумас*, eski Rus. *кумак* vb. yaygın kültürel söz, sonuç olarak eski Mısır dilindeki *кмѣт* «kumaş türü» sözcüğünden. (ES, cilt 1, s. 435)

Кани караван вә аркушлар,

Төягән нәүгы **комаш**лар,

Пәнаерларда тукташлар,

Шәһри Болгар базарына. (THİ 6, s. 36)

мамык [mamık]

мамык [mamık] Pamuk. (TTS, s. 267)

mamık: 1. Güneyde yetişen ebegümeciler ailesinden bir yıllık bitki. 2. Bu bitkiden ip, selüloz yapmak için kullanılan tohum lifi. 3. Bazı hayvanlarda, kaba yünün altındaki kısa, çok yumuşak, güzel yün (katmanı). (TTAS, cilt 2, s. 363)

³⁰ Nadirov'un notu.

pamuk: 1. Ebegümecigillerden, koza biçimindeki meyvesi üç, dört, beşdilimli olan, sıcak bölgelerde yetişen tarım bitkisi. 2. Bu bitkinin tohumlarının çevresinde oluşmuş ince, yumuşak tellerin adı. 3. İşlenmiş pamuk. 4. (dokumacılıkta) İşlenmiş pamuktan yapılmış. (BTS, s. 2825)

pamuk [*< F. panbūk*] bot. 1. Ebegümecigillerden sıcak bölgelerde yetişen koza biçimindeki tarım bitkisi. 2. Bu bitkinin ince ve yumuşak tellerinin adı. 3. Bez, basma ve benzeri dokuma türleri ile iplik ve fitil gibi malzemelerin yapımında kullanılan, ayrıca şilte, yastık gibi şeyleri doldurmaya yarayan yumuşak hafif bir madde. 4. s. Bu maddeden yapılmış: *pamuk ipliği*. (OTS, s. 1336)

pamık: Pamuk. (DS)

mamık: 1) Pamuk, pamuklu. 2) Tüy, kuş tüyü. *Koş mamığı* “(aynı anlamda)”. (4/2065). (TOKER, s. 574)

mamık «pamuk; yumuşak tüy», «pamuklu; tüylü», diyal. «gerdek yatağı; yeni evlilerin ilk gecesinden sonraki hediyeleri» > Çuv. *мамәк*, Mar. *мамык*, *момык*, *мәмәк*, Udm. *мамык*, *мамък* «pamuk, tüy» < genel Kıp., Çağ., orta Türki *мамук*, Çağ. *мамуз* ile aynı anlamda («zifaf yastığı» anlamı Kaz., K.-Kalp. dillerinde de var) ~ eski Türkm. *банбукъ*, *баатук*, Türkm. *намык*, eski Türki (DTS: 396), T. *pamuk*, Kr.-Tat. *pambuk*, Az. *памбыз* Rus. vb. *бамбук* sözü ile bağdaşıktır. (bambu tüyleri zifaf yastığına serilirmiş). Krş. ayrıca Far. *памба*, *памбах*, *пәмбэ* «pamuk» > T. *pembe* «yumuşak»; eski Far. *пумба-һ* «pamuk; pamuklu dokuma» >> Rus. *бумага* «pamuklu dokuma». (ES, cilt 2, s. 15)

pamuk: Pamuk. (DLT, cilt 1, s. 380)

pamuk urugladı "pamuğu çekirdeğinden ayırdı" (DLT, cilt 3, s. 346)

Ак куянның балалары

Ап-пак, йомшак **мамык** кына;

Анай кәбәм, солдат булдым,

Төштем дөнья тәмугына. (THİ 46, s. 77)

плюш [plyuʃ]

плюш [plyuʃ] Pelüş. (TTS, s. 244)

plyuʃ: Ön yüzeyi kadifeden daha uzun ve daha seyrek olan yumuşak tüylü kumaş. (TTAS, cilt 2, s. 524)

krş. *Rus.* **плюш** [plyuʃ] Pelüş. (BRTS, s. 338)

pelüş: Bir yüzü uzun tüylü, yumuşak ve parlak, kadifeye benzer bir kumaş türü. (BTS, s. 2873)

pelüş [*< Fr. peluche*] Bir tarafında uzun tüyleri olan ve kadifeye benzeyen kumaş. (OTS, s. 1344)

Өстемдәге күлмәгемнең

Итәге кара **плюш**;

Шуны ғына сизә күңел:

Ранен түгел, плен түгел,

Исән булырга тиеш. (THĠ 535, s. 348)

постау [postav]

постау [postav] Çuha. (KTTS, s. 219)

postav: Ön tarafı keçe gibi tabakalı yünlü veya yarı yünlü dokuma; çuha. (TTAS, cilt 2, s. 534)

pastav: Çuha kumaşının sarıldığı top. (BTS, s. 2853)

pastav [*< Bulg.*] Ucu yaldızlı çuha topu. (OTS, s. 1342)

pustau: 1) İnce çuha. 2) Kaftan. (4/1387). (TOKER, s. 660)

postav, diyal. **постав** «ince çuha», «kadife», «Alman çuhası» ~ Başk. *бостав*, *бустав* ile aynı anlamda > Çuv. *ныçтав*, *ностав*, Udm. *нысмот* (*l > v*), Mar., Udm. *носто* ile aynı anlamda < Rus. *носта́в* «sargılı (kendir vb.) kumaş» ~ Mac. *poszto* «çuha», *pastal* «çuha parçası», V.G. Egorov'a göre, Tuv. *нөс-даавы* (> Sib. *носта́вы*) «dokuma mal» sözünden (Егоров 1964: 168): *нөс* «bez», *даавы* <

eski Türki *tabı* «kumaş» > eski Moğ. *ᠳᠠᠭᠠᠪᠤ* < Çin. *ᠳᠠ ᠪᠤ* «mavi kumaş» (*ностау* bu renkte olur). (ES, cilt 2, s. 113)

Пугачау патша бар дилер,

Постау бишмәтләре тар диләр,

Жаек та буе яу жирләрен

Айкап та йөргән шул диләр. (ТНІ 12, s. 42)

postav sözcüğü söz konusu eserde *pustav* şeklinde de kullanılmıştır ve Nadirov bu sözcüğe "Ağliyckiy pustav — İngiliz çuhası" şeklinde dipnot vermiştir.

Өстемә казаки мин тектердем,

Алдым **аглийский пустауын**;

Мал гынам кала дип әйтәсез,

Белмисез жанымның кыставын. (ТНІ 20, s. 48)

сафьян [safyan]

safyan: Keçi veya koyun derisinden işlenen ince ve yumuşak gön. (TTAS, cilt 2, s. 637)

krş. *Rus.* **сафьян** [safyan] Maroken. (BRTS, s. 466)

Аягымдагы **сафьян** итек

Тузар микән сәфәрләрдә?

Чәчәк кебек яшь гомерем,

Тулган аем, йөрәк маем,

Узар микән ят жирләрдә? (ТНІ 186, s. 164)

сатин [satin]

сатин [satin] Saten. (TTS, s. 267)

satin: Sık dokulu, üstü ipek gibi yaldızlı pamuklu kumaş. (TTAS, cilt 2, s. 633)

saten: 1. Atlas. 2. Atlas gibi parlak, pamuklu kumaş. (BTS, s. 3075)

saten [*< Fr. satin*] Atlas benzeri keten kumaş. (OTS, s. 1463)

satin «saten (kumaş türü)» < Rus. < Fr. *satin* < Ar. *zāyitūnī* ile aynı anlamda, sonuç olarak Çin. *Цзяодун* şehri adındandır. (ES, cilt 2, s. 146)

Сатин юрган, буй сырған,

Ябынып ятсам, төш күрәм:

Төшләрәмдә аккош күрәм,

Хафизэләм иркәм дип беләм.

Хафизэләм иркәм, ай аппагым,

Бер күрерменме тагын? (THİ 337, s. 249)

сәхтиян [seḥtiyan]

сәхтиян [seḥtiyan] Sahtiyan. (TTS, s. 286)

seḥtiyan: Maroken. (TTAS, cilt 2, s. 712)

sahtiyan: Tabaklanarak boyanmış ve cilâlanmış deri. (BTS, s. 3031)

sahtiyān [*F.*] 1. Sepilenmiş cilâlı deri ve özellikle keçi derisi. 2. s. Bu deriden yapılmış.(aslı “sahtyān”dır). (OTS, s. 1445)

seḥtiyan, saḥtiyan, saktayan «sahtiyan, yüksek kalitede tabakalanmış ince deri» << Far. *cāxmiyān* > Rus. *сафьян* ~ Alm. *Saffian* (Türk dilinden). Farsça sözcüğün *cāxm* «sağlam» sözcüğünden olduğu düşünülür, ancak bu görüş tartışmalıdır. (ES, cilt 2, s. 157)

Госман бер хафиз кызы идем,

Ханәкә солтан атлы идем,

Сәхтиян кимәс наз идем,

Чабата тапмай барамын. (ТНІ 9, s. 39)

ситса [sitsa]

ситсы [sitsı] Basma kumaş. (KTTS, s. 239)

sitsı: Baştan sona kadar tek renkli veya süslü ip dokuma. (TTAS, cilt 2, s. 656)

krş. *Rus.* **ситец** [sitets] Basma. (BRTS, s. 479)

sitsı: < *Rus.* ситецъ, Basma, patiska. (OSTN, cilt 4, s. 719)

Миннән кала, Нинә, **ситса** күлмәк,

Үссә, Биктимергә юләрсең;

Бугенгесе авыр көннәремне,

Үссә, Биктимергә сүләрсен. (ТНІ 22, s. 56)

сукно [sukno]

сукно [sukno] Çuha. (TTS, s. 278)

sukno: Yumuşak, pürüzsüz yüzeyle, sık dokulu kumaş. (TTAS, cilt 2, s. 681)

krş. *Rus.* **сукно** [sukno] Çuha. (BRTS, s. 516)

sukno, sukna «çuha» < *Rus. Rus.* *сукно* sözcüğü ise genel Slav. sözü, *сук-* kökündendir. (ES, cilt 2, s. 179)

Гали дә Канжафәр ничә яшәр,

Матур **сукно** бүрке башында;

Гали дә Канжафәр допрос бирә

Батрас бурмисы каршында.

Икәү буш урында, караңгыда

Нишләрбез генә икән, Канжафәр? (ТНІ 34, s. 69)

штоф [ʃtof]

штуф [ʃtuf (ʃtof)] İpek dokuma. (KTTS, s. 256)

ştof: Ev cihazlarını örtmek, perdeler yapmak vb. için kullanılan, iri bezekli, kalın, ağır, yün veya ipek dokuma. (TTAS, cilt 3, s. 518)

krş. *Rus.* **штоф** [ʃtof] Damasko. (BRTS, s. 589)

ştop: < *Rus.* штофъ, Damasko [bir çeşit yün veya ipekli dokuma]. (4/1116). (TOKER, s. 767)

Ат бәйләгән кубагызга,

Чәң бәйләгән тугагызга;

Карап кынай торып, исем китти

Алтын **штоф** укалы якагызга. (THİ 275, s. 217)

ефәк [yěfek]

ефәк [yěfek] İpek. (TTS, s. 95)

yěfek: 1. İpek kozasından işlenen ip. 2. Bu gibi iplerden, ayrıca yapay, sentetik liften yapılan kumaş. (TTAS, cilt 1, s. 335)

ipek: İpek böceği kozaları çözülerek çıkarılan ve dokumacılıkta kullanılan çok ince, esnek ve parlak tel. (BTS, s. 1770)

ipek: İpek böceği kozaları çözülerek çıkarılan ve dokumacılıkta kullanılan çok ince, esnek ve parlak tel. (OTS, s. 754)

cipek: İpek, ipekli. (OSTN, cilt 4, s. 161)

yěfek, diyal. **жифәк**, **жебәк** «ipek» ~ Kaz. *жибек*, K.-Kalp., K.-Bal. *жибәк* «ipek», Alt. *дыбәк*, Hak. *чибәк* «ipek kendir» ~ Uyg., Özb., Çağ., Kr.-Tat., Osm., Az. *ипак*, *ипәк* «ipek» genel Türki *ıçın* ~ *ıün*, *ın* «ip, sicim» sözünden; Tat. *йефәк* eski Uygur dilinden (*b > p > f*) olmalı. Genel olarak *ıünәк* vb. Türk dillerinde nadiren kullanılır. (ES, cilt 1, s. 255)

Госман бер хафиз кызы идем,

Ханәкә солтан атлы идем,

Ефәк тә тотмас наз идем,

Тезген тотып барамын. (THİ 9, s. 39)

yəfek sözcüğü söz konusu eserde *cəfek* şeklinde de kullanılmıştır.

Өфеләрдин бер ат килә, жаныкаем,

Башларында **жефәк** нукта, бавы башка;

Бездин сәлам, изге дога каләм кашка,

Ни булса да булыр икән газиз башка. (THİ 410, s. 286)

йон [yon]

йон [yon] Yün. (TTS, s. 121)

yon: 1. Memeli hayvanların vücudunu örten saça benzer sık tüyler. 2. İplik eğirmek, keçe çizme basmak vb. için hayvanlardan (genellikle koyundan, deveden, keçiden) kırkarak veya tarayarak alınan saça benzer yumuşak lifler. 3. Bu gibi liflerden yapılan ip. 4. Bu gibi ipten yapılan dokuma. (TTAS, cilt 1, s. 460)

yün: 1. Güzün kırkılan koyun tüyü. 2. Genel olarak koyun tüyü. 3. Genel olarak hayvan tüyünden yapılmış. (BTS, s. 3973)

yün: 1. Koyun tüyü. 2. s. Yünden yapılmış: *yün kazak*. (OTS, s. 1847)

yun: Yün. (DS)

yon: Yün, yarağı, koyun postu, kuş tüyü. *Yon kīm* “yün elbise”, *koş yono* “tüy, kuş tüyü”, *ayu aķıra yono çeçile (tirmen)* “Ayı bağılıyor, yünü dağılıyor / değirmen (bilmece)”. (3/457). (TOKER, s. 1018)

yon, diyal. **жӧн**, **йӧн**, **жӧн** < genel Kıp. *йун*, *йун*, Alt. *дьун*, *дум*, Hak. diyal. *дьуз*, *чуз*, Yak. *сун*, *сунк* ~ Çuv. *çām* «yün». Çoğu Türk dilinde palatal varyant: Kuman., Çağ. *йүн*, K.-Bal., Kır. *жүн*, Kaz., K.-Kalp. *жүн*, Alt. diyal. *нбун*, Tuv. *йүм*, eski Türki *jün*, *jük* «yün; pamuk; kuş tüyü» (DTS: 285–289); varyantların

çokluğu burada iki heceli bir sözün olduğunu söylüyor ve Alt. *дыууң* «kuş tüyü» de bunu göstermektedir. Araştırmacılar bu sözcüğün *мок < мүк* sözü ile kökteş olabileceğini söylüyor. (ES, cilt 1, s. 325)

yünğ: Yün, deve veya koyun yünü. (DLT, cilt 3, s. 361)

ol yünğ iskeği "o, yün ditti". (DLT, cilt 1, s. 284)

ol mening birle yünğ tolgaşdı "o, benimle yün dolamakta, bükmekte yarış etti". (DLT, cilt 2, s. 220)

Казандин алган кара **йон** шәлем

Ябынсам каплый кыйгач кашымны;

Әтием, сиңа мәңге рәнжермен,

Югалтың син минем буй кыз башымны.

Бай да тормышлар кешене картайта

Кырыс кайнешләр йөзне саргайта. (THİ 264, s. 207)

2.2.2. Baş Giyimiyle İlgili Unsurlar

бүрек [bürək]

бүрек [bürək] Börk, başlık. (TTS, s. 65)

bürək: 1. Sıcak tutan baş giyimi. 2. Bazı kuşların baş tepelerinde bulunan kabarık tüyler. (TTAS, cilt 1, s. 222)

börk: Genellikle hayvan postundan yapılan başlık. (BTS, s. 572)

börk: 1. Yuvarlak ve küresiz başlık, kalpak. 2. Yeniçeri başlığı. (OTS, s. 213)

börük: Takke, külah. (DS)

bürük: Börk, şapka; tepelik (kuşlarda) *Bürük al!* "Börkünü çıkar!", *Bürük kīdī* "Börkünü giydi", *Başı sau bulsa, başқа бүрүк табıla* "Yeter ki baş iyi [sağlıklı] olsun, börk nasıl olsa bulunur". (4/1887). (TOKER, s. 163)

bürək, diyal. **бүрке** < genel Türki *börük*, *börük*, eski Türki, eski Moğ. *börk* «başlık» ~ Moğ. *бурх* «şapka», *бурхэ*- «kapla-», eski Moğ. *börkür* > «kalpak; koni, fıçı», Alt. *börük* «başlık, şapka», eski Çağ. *pörük* ~ Alt. *nürük* «başlık; örtü, kapak» vb.

Bürək sözünü **bürë** (kurt) sözünden olduğunu da düşünüyorlar: güya, eskiden Türk askerleri kurt başı şeklinde başlıklar giyerlermiş. (ES, cilt 1, s. 222)

börk: Kavuk, başlık. *Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas*. "Acemsiz Türk, başsız börk olmaz". (DLT, cilt 1, s. 349)

ol manğa börk kızıdıtı "o, bana börk dikmekte yardım etti". (DLT, cilt 2, s. 93)

ol börk kızığladı "o, külaha kıyı dikti". (DLT, cilt 3, s. 336)

Салават ничә яшендә,

Кара камчат **бүрке** башында;

Болгадир булган шул Салават

Утыз гына ике яшендә. (THİ 14, s. 42)

чалма [çalma]

чалма [çalma] Sarık. (TTS, s. 390)

çalma: Müslümanlarda (genellikle din adamlarında) erkeklerin başa birkaç kat sararak giydikleri hafif dokumadan ibaret baş giyimi. (TTAS, cilt 3, s. 404)

krş. Rus. **чалма** [çalma] Sarık, çalma. (BRTS, s. 577)

çalma: Başa sarılan sarık. (BTS, s. 706)

çelme: Başa sarılan sarık, çalık, şemle, yemeni, çalma. (OTS, s. 286)

çalma: < çal+ma, Sarık. (3/1892). (TOKER, s. 244)

çalma «sarık», diyal. «kement», «urgan, gemiyi rıhtımdaki direklere bağlayan halat» < genel Kıp., Alt., Osm. vb., Oğuz. *чалма* (> Kar. *чалма*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *шалма*) ile aynı anlamda. Bk. ayrıca Kır., Alt. *чалма*, Tuv. *шалба* «urgan; kement» > Kalm. *чалм* ile aynı anlamda vb. (ES, cilt 2, s. 406)

Биек тау башында ни күренә?

Чалмалы шәкертләрнең чардагы;

Ят кулына биргән көннән, әнкәй,

Бетте сөйгән кызың ардагы.

Богдай жирләрәндә боз туңган,

Ахры, сәфәр аенда без туган. (THİ 233, s. 188)

эшләпә [ěšlepe]

эшләпә [ěšlepe] Şapka, fötr şapka. (TTS, s. 433)

ěšlepe: Genellikle çıkıntılı olan kenarlı bir baş giyimi. (TTAS, cilt 3, s. 595)

krş. *Rus.* **шляпа** [šlyapa] Şapka. (BRTS, s. 588)

işlepe: < *Rus.* шляпа, Şapka. (1/1590). (TOKER, s. 369)

ěšlepe «genellikle yuvarlak olan siperli bir başlık» < *Rus.* < *Alm.* (ES, cilt 2, s. 516)

Ике дә генә егет печән чаба,

Алимәкәй-Бибкәй, нечкә бил,

Мамык **эшләпә**ләрән талга элөп,

Ике дә генә егет хатлар яза,

Алимәкәй-Бибкәй, нечкә бил,

Уң кул бармакларын талдырып. (THİ 358, s. 260)

калфак [kalfak]

калфак [kalfak] Kız başlığı. (TTS, s. 132)

kalfak: Seylan veya inciyle işlenerek kadifeden dikilen, alın hizasına gelen kadın-kız baş giyimi. (TTAS, cilt 2, s. 34)

kalpak: Kesik koni biçiminde deri, kürk veya kumaştan yapılmış başlık. (BTS, s. 1907)

kalpak: 1. Deriden veya çuhadan yapılan sarıksız ve düz başlık. 2. Haydariyye dervişlerinin giydikleri bir tür dikişli takke. (OTS, s. 829)

kalfaq: Kadın şapkası. (2/272). (TOKER, s. 465)

kelpek «kadın başlığı» < Far. *käppenak* «baş giyimi». (ES, cilt 1, s. 394)

Жилбер дә генә жилбер йөргән чакта,

Аппагым ла, киче бәрхет **калфагың**,

Жилләр ачты ла минем лә.

Әй аппагым, куенымны! (THİ 144, s. 144)

картуз [kartuz]

картуз [kartuz] Gölgeği sert şapka. (TTS, s. 140)

kartuz: Siperli baş giyimi, kasketin bir türü. (TTAS, cilt 2, s. 64)

krş. *Rus.* **картуз** [kartuz] Kasket. (BRTS, s. 171)

Алты да барабан, биш музыкан

Базар көн чыгалар парадка;

Үзем генә солдат, әтием карт,

Бигрәк авыр кала братка.

Башымдагы яшел **картузым**

Алды гомеремнең яртысын. (THİ 51, s. 80)

кәләпүш [kelepüş]

кәләпүш [kelepüş] Genellikle büyük şapka (*bürek*) içine giyilen kadife başlık. (KTTS, s. 129)

kelepüş: Kadifeden dikilen baş giyimi; takkenin bir türü (genellikle börk içinden giyerler). (TTAS, cilt 2, s. 251)

kelle-pūş [*< F. kelle + pūş*] Bir tür başörtüsü. (OTS, s. 878)

kelepüş: *< Far.* Takke [Tatar Türklerinin tübetey dedikleri başa giyilen millî baş giyimi]. (2/1115). (TOKER, s. 378)

kelepüş «takke, yumuşak malzemeden yapılan, sipersiz, kafaya sıkıca oturan küçük yuvarlak başlık» > Çuv. *келентуш, келентуш* ile aynı anlamda < Far.-Tac. *кәлләнуш* «baş kaplayıcı» sözcüğünden (*кәллә* «baş», *-нуш* «kaplayıcı»). (ES, cilt 1, s. 393)

Әй лә, башымдагы **кәләпүшем**

Алмагачка кунган кош кебек,

Алмагачка кунган кош кебек;

Яшь хәләлем белән яшь гомерем. (THİ 195, s. 169)

кыекча [kɯyɨkça]

кыекча [kɯyɨkça] Üçgen şeklindeki örtü. (TTS, s. 178)

кыекча [kɯyɨkça] Üç köşeli küçük başörtüsü. (TTAS, cilt 2, s. 205)

kɯyɨkça «başörtüsü (üç köşeli başörtüsü); üçgen şeklinde erişte vb.» ~ Başk. *қыйықса* ile aynı anlamda, Kır. *кыйыкча* «eğri kesilen (nesne)». Başörtüsü türü anlamında Rusçadan ödünçleme olmalı. (ES, cilt 1, s. 505)

Әдрәс була **кыекчан**,

Егет була **мыекчан**;

Без урамнан жырлап узсак,

Кызлар чыга оекчан. (THİ 43, s. 76)

колакчын [kolakçɯn]

колакчын [kolakçɯn] Başlıkta kulağı örten kısım. (TTS, s. 157)

kolakçın: 1. Börkün kulakları kapatarak sarkan parçası. 2. *kon.* Kulaklı börk. (TTAS, cilt 2, s. 132)

қоләқсін: Kulaklı börk. (2/680). (TOKER, s. 532)

kolakçın «şapka-kulaklı başlık» ~ Başk. *қолақсын*, Kaz. *қулақшын* ile aynı anlamda ← **қолақ** < **қулақ**, elbette. Oluşumu açık değildir. (ES, cilt 1, s. 432)

Биек кенә сарай алдына

Элеп куйдым, жаный, **қолакчын**;

Мине да ташлап, ятны сөйсән,

Жаның жәһәннәмгә олаксын. (THİ 489, s. 323)

косынка [kosinka]

косынка [kosinka] Başörtüsü, mendil. (TRS, s. 466)

kosinka: Üç köşeli başörtüsü; köşeli başörtü, üçgen şeklindeki örtü. (TTAS, cilt 2, s. 168)

krş. *Rus.* **косынка** [kosinka] (üçköşe) Başörtüsü, atkı, fişü. (BRTS, s. 188)

Йөгереп кердем магазинга,

Кызыл **косынка** багырга.

Әтием-әнием риза кылгаи

Миңа аючыга барырга. (THİ 392, s. 277)

өрпәк [örpek]

өрпәк [örpek] Başörtüsü.³¹

өрпәк [örpek] Başörtüsü, şal. (TRS, s. 1235)

örpek: 1. *esk.* Üç köşeli başörtüsü. 2. *diyal.* Örtü, mendil (genellikle). (TTAS, cilt 3, s. 705)

³¹ Nadirov'un notu.

örpək: Kırk yaşından büyük kadınların başlarına bağladıkları üçgen örtü. *Pu qatın örpək sarğan* “Bu kadın yaşlıdır”. (1/1341). (TOKER, s. 632)

örpek «(büyük gözenekli) tüylü şal, örgü» Tat. diyal. **өрелпәк**, Sib. *хүрәи бәк* «alnı ve yüzü örten geniş bir şerit şeklindeki gelin başlığı, gelin yazması» (Budagov II: 313) ~ Özb. diyal. *öpinək* «başörtüsü», Az. *örпәк* «şal». Bu sözcükte birkaç sözün tesiri olmalı: 1) *өрпәк* «kabaran, pamuklu», 2) *өретмәк* «örtü, kapak», 3) Far. diyal. *хурпак* «şemsiye, güneşten koruyan» (*хури* «güneş ışığı», *пак* «koruyucu») veya *хорпак* < *хорпак* «huri kızını örten». (ES, cilt 2, s. 95)

Кани безгә рәхим-шәфкать,

Сафи су, бер телем икмәк,

Ялаң тәнни сәтер итмәк

Башымга бер китән **өрпәк**. (THİ 5, s. 36)

шәл [şel]

шәл [şel] 1. Büyükçe başörtüsü. 2. Şal. (KTTS, s. 252)

şel: Normalden daha büyük, çoğunlukla püskülleri tutularak veya bağlanarak kullanılan başörtüsü. (TTAS, cilt 3, s. 534)

şal: 1. Genellikle Hindistan'da dokunan, özel motifleri olan değerli bir yün kumaş. 2. Kadınların omuzlarını örtmek için kullandıkları geniş atkı. (BTS, s. 3319)

şal: [F.] 1. Omuza atılmaya veya boyuna sarılmaya yarayan yünden kumaş. 2. Keşmir keçisi kılından veya ipekten geniş kuşak. 3. Keşmir keçisi kılından dokunan kumaş. (OTS, s. 1555)

şal: İşe yaramaz kumaşlardan yapılmış kemer. (4/960). (TOKER, s. 750)

şel «şal» ~ Kr.-Tat. *шәлә*, Başk. *шәл*, Başk. diyal. *шал* << Far. *шāl* ile aynı anlamda. Tatar diline bu sözcük Rus dilinden girmiştir, ancak esas kaynağı – Fars dili, buradan Avrupa dillerine yayılmıştır. (ES, cilt 2, s. 483)

şalaşu: Çin kumaşlarından bir çeşit. (DLT, cilt 1, s. 446)

Әни, кәбәм, сиңа бүләк алдым

Ыранбур ягының шәлләрен;

Сорамагыз, дуслар, сорамагыз

Качкын егетләренң хәлләрен. (ТНІ 22, s. 54)

такыя [takıya]

такыя [takıya] Take, takke. (TTS, s. 294)

takıya: 1. Madenî paralar, ısıldayan taşlar vb. ile süslenen takkeye benzer baş giyimi (kadın-kızlar ve çocuklar giyer). 2. Çiçeklerden örülerek başa takılan çember. (TTAS, cilt 3, s. 22)

takke: İnce kumaştan ve çoğunlukla yarım küre biçiminde başlık. (BTS, s. 3401)

tākıyye [Ar.] Başlık, takke, şapka. (OTS, s. 1621)

takıya: Kadınların çeşitli biçim vererek başa bağladıkları işlemeli örtü. (DS)

taḳya: < Far. Takke. (3/789). (TOKER, s. 780)

takıya, diyal. **тайка, тайика, тайха** «çelenk; taç, kız şapkası (çeşitli şekillerde)», diyal. «takke» > Mar., Udm. *такйа, такия, такъя*, Çuv. *тохйа > тухйа* < genel Kıp., Osm. vb. *тақыһа* «parlak taşlar ve pullarla süslü alçak fes biçiminde kadın başlığı, takke, kask» < Far. < Ar. *ṭāḳiyyä* «takke» ← *mwḳ* «sarmak». Bu kökün kendisi Far. *māḳ* «kubbe» sözündendir. **Такыя** sözü genel olarak çok yaygındır ve onun refleksleri birçok dilde görülür. (ES, cilt 2, s. 203)

Гаффә матур **такыя** чигә,

Түр тәрәзәкәйнең түрендә;

Үз сөйгәнемне ятка бирдем,

Сызланмачы, әткәй, гүреңдә. (ТНІ 422, s. 291)

тасмал [tasmal]³²

тасмал [tasmal] Başörtüsü.³³

tasmal: Başa sarılan işlemeli uzunca başörtüsü. (TTAS, cilt 3, s. 51)

tasmal, tastmal «genç kızlar ve kadınlar için uzun işlemeli şal». (ES, cilt 2, s. 222)

Сикерткәләп кашларыңны,

Төзәткәләп **тасмалыңны**,

Әйләндердең башларымны,

Каян алым башмагыңны? (THĠ 495, s. 327)

түбәтәй [tübetey]

түбәтәй [tübetey] Tepe giyimi, takke. (TTS, s. 351)

tübetey: Nakşedilen veya dokunan süslü, ucu biraz sivri, derin olmayan, yuvarlak baş giyimi; takke. (TTAS, cilt 3, s. 283)

tübetey: < tübe+?, Takke. (3/1598). (TOKER, s. 905)

tübetey, tebetey, tübekey «kordonsuz, yumuşak kumaştan yapılan küçük yuvarlak başlık» ~ Başk. *мүбәмәй* ile aynı anlamda, Başk. diyal. «kumaştan dikilen kadın başlığı; semaver başlığı» > Çuv. *мүнеммеӱ*, Udm. diyal. *мүбәмәӱ*, Mar. *мөбәмәӱ*, *мөбәмәӱ* «takke» – *мүбә* < *мөбә* sözünden Moğol dillerinde türemiştir: *мөбә-мәй* «tepeli, tepelik» (ayrıca *мөбәл-мәй* de olabilir). (ES, cilt 2, s. 323)

Укалы **түбәтәем** кияр идем,

Түбәндәге, түбәндәге болыт яумаса;

Гыйшык хәсрәтеннән үләр идем,

Сабырлыгым, сабырлыгым әгәр калмаса. (THĠ 307, s. 233)

³² Bu sözcük, **тастымал** sözcüğünün kısaltılmışıdır, bk. "тастымал" maddesi.

³³ Nadirov'un notu.

яулык [yavlık]

яулык [yavlık] Başörtüsü. (TTS, s. 452)

yavlık: (Genellikle kadın-kızların) başa bağlamak veya omza atmak için kullandıkları dört köşeli dokuma parçası. (TTAS, cilt 3, s. 658)

yağlık: Büyük mendil, çevre. (BTS, s. 3790)

yağlık: Yağ silmeye yarayan bez, mendil veya peçete. (OTS, s. 1807)

yaylıh, yaylık: 1. Mendil. 2. Başörtüsü. 3. Çocuk yemek önlüğü. (DS)

yaulık: < yau-lık, Mendil, örtü. *Құл yaulıǵı* “havlu”, *boron yaulıǵı* “burun mendili”, *aş yaulıǵı* “sofra bezi”, *muyn yaulıǵı* “boyun atkısı”, *Aş yaulıǵın yeǵı!* “Sofrayı ser!”, *cipek yaulık* “ipek mendil”, *baş yaulıǵı* “baş örtüsü”. (3/19). (TOKER, s. 997)

yavlık, diyal. **жаулық** «başörtüsü» > Udm. *жалық*, Mar. *йолық*, Mar., Çuv. *йалық* ile aynı anlamda; Çuv. *çulǵak* < Bulg. **жѡулық* > Mar. *солық*, Udm. *сюлық* ile aynı anlamda < genel Kıp. *йаулық* (K.-Bal. *жаулуқ*, Kır. *жоолуқ* > Kaz., K.-Kalp. *жаулық*) < (Türkm.) *йағлық* «başörtüsü», Kr.-Tat., Osm. *йағлық* «mendil», Uyg. *йағлиқ* «el bezi» vb. *йағ* «yağ» sözünden; Tat. anlamına **ябулык** sözü tesir etmiştir. (ES, cilt 2, s. 563)

Сөембикә ак **яулыгын**

Тоткан учлап кулына;

«Хуш, Казаным, каласың»,—дип

Үкереп елый буена. (THİ 10, s. 40)

2.2.3. Üst Giyimle İlgili Unsurlar

альяпкыч [alyapkıç]

альяпкыч [alyapkıç] Gömlek üstüne giyilen koruyucu kıyafet, önlük. (KTTS, s. 25)

alyapkıç: Gömleğin önünü kirlenmeden, lekelenmeden, yıpranmadan korumak için giyilen giysi. (TTAS, cilt 1, s. 54)

yarpqıç: < yar+pqıç, Kapak, örtü. *Alda yarpqıç, al yarpqıç* “önlük”. (3/267). (TOKER, s. 985)

Альяпкыч бавың утыз биш,

Жанкаем,

Утыз биш булса да үзең тиш;

Сөйгән ярың матур булса,

Жанкаем,

Ятка жибәрмичә, үзең коч. (THİ 411, s. 287)

бишмәт [bişmet]

бишмәт [bişmet] Kaftan. (TTS, s. 52)

bişmet: *esk.* Tatar ve bazı başka Türk halklarında pamuk ile sırmalayıp dikilen kışlık üst giyimi. (TTAS, cilt 1, s. 171)

bişmet: Pamuklu elbise. (4/1789). (TOKER, s. 124)

bişmet «kapitone palto, kaftan», diyal. «yelek; ceket» > Udm., Rus. *беишмет*, Çuv. diyal. *тишмет* «kaftan», Mar. *нәишмәт* «kadın-kızın düğün kıyafeti» < Far. *нәиш бәнд* «önden bağlamalı, önden kopçalı (giysi)» sözünden (*нәиш* «sarkan nesne», *бәнд* «kısa bağ, kopça vb.»), bk. Kaz. diyal. *неш пент*, K.-Kalp. *бешпент*, Kır. *бешмант*, Uyg. *нәишмәт* «kaftan; kadın-kız entarisi, uzun yelek». (ES, cilt 1, s. 191)

Пугачау патша бар дилер,

Постау **бишмәт**ләре тар диләр,

Жәек та бую яу жирләрен

Айкап та йөргән шул диләр. (THİ 12, s. 42)

чабу [çabu]

чабу [çabu] Palto (pardösü) eteği. (TTS, s. 388)

чабу: Önden açılan, önü açık bırakılabilen giysinin etek kısmı. (TTAS, cilt 3, s. 396)

çaput: 1. Eski bez parçası, paçavra. 2. Bez. (BTS, s. 717)

çapıt: 1. Elbise parçası. 2. Paçavra, yama. (OTS, s. 276)

çabut: Çaput. (DS)

çabū: Elbisenin eteği. (OSTN, cilt 3, s. 1933)

çabu «(yırtmaçlı elbisede) arka etek», «elbise kaması» > Mar. *чабу* ile aynı anlamda, Başk. *сабыу* «elbise kaması» < genel Kıp. *чабу* (> Nog., Kaz., K.-Kalp. *шабу*) «palto (pardösü) eteği, İspanyol etek», Kır., Alt. *чабуу* «yan, kaburga; kadın elbisesinin yan tarafındaki subra», Kum. *чабу* «yama, parça; (üçgen veya çapraz katlanmış) kumaş boyu» < eski Türki **чаныз, чаныз*, bk. Türkm. *чаны* «palto (pardösü) eteği», Çağ. (Radlov III: 1921) *чабуқ* ile aynı anlamda, Tuv. *шаныз* > *саныз* «palto (pardösü) eteği; balta (!)». Budagov (I: 451) bu sözü **чан-у** ile ilişkilendirir: bu fiilin Altayca «nakış işlemek» anlamı varmış, demek ki, *чабу* < *чаныз, чабзу* «işlemeli etek, yama» şeklinde ortaya çıkmıştır. T. *çaput* «yama, parça» Moğol dillerinden (**чануум*). (ES, cilt 2, s. 398)

Әдрәс камзул мин тектердем,

Уң чабуын,

Уң чабуын тар итеп,

Мине сөйсәң чык урамга

Юк йомышың бар итеп. (THİ 390, s. 276)

чапан [çapan]

чапан [çapan] Kaftan. (TTS, s. 391)

çapan: Düğmeleri iliklenmeden önü açık bırakılarak giyilen, uzun etekli, cübbeye benzer giysi. (TTAS, cilt 3, s. 408)

çapan: 1. Ceket. 2. Kaput bezi. (DS)

çapan «din adamları tarafından giyilen uzun giysi» > Çuv. *чaппaн* < Çağ., Uyg., Kır. *чaпaн* > Nog., Kaz., K.-Kalp. *шапан*, Başk. *сапан* «cübbe, kaftan», Özb., Tac. *чaппoн* «derviş giysisi, yamalı cübbe vb.» < Far. *чaпaн*, aslında Ar. diyalektlerinden gelir ve **Жөббө** (cübbe) sözü ile bağdaşıktır. **Çapan** sözcüğü Türk dili dairesinde nadiren görülür (Rus. *чaпaн*, *чeпaн* Kıpçak dillerindendir, ihtimal, Tatar dilinden) ve Fars dilinde de aktif kullanımda değildir. (ES, cilt 2, s. 410)

Шәкерт мулла булып ул,

Чапан-чалма кияр ул.

Фидия-гошер жыяр ул,

Бармыймын мин шәкерткә. (THİ 502, s. 332)

чикмән [çikmen]

чикмән [çikmen] Cepken. (TTS, s. 395)

çikmen: 1. Eski zamanlarda genellikle köylülerin giydiği kalın ve kaba çuhadan dikilen üst giyimi. 2. esk. Kaput. (TTAS, cilt 3, s. 427)

cepken: Kolları yırtmaçlı ve uzun, harçla işlenmiş bir tür kısa, yakasız üst giysisi. (BTS, s. 651)

çekmen: Kıl ve yün örgüsü, su geçirmez çuldan yapılmış, çobanların giydiği yağmurluk. (DS)

çikmen: Bez kaftan. *Billi çikmen* “belden aşağı olan kaftan”, *bilsiz çikmen* “bele kadar olan kaftan”, *sarı çikmen* “deve yününden dokunmuş kaftan”. (3/2113). (TOKER, s. 263)

çikmen, diyal. (Miş., Sib.) **цикмән**, **цәкмән** «deve kılından yapılan kaba çuha» < genel Kıp., bk. Kır., Alt. *чекмен*, Özb., Uyg., Türkm. diyal., Çağ. vb. *чәкмән*, *чәкман*, *чәкмән* > Başk. *сикмән*, *сәкмән*, Nog., Kaz., K.-Kalp., Tuv. *шекпен*, T. *çikmen* (aynı anlamda) genel olarak genel Türki (T. vb.) *чәк*- «giy-, üstüne çek-» filinden meydana gelmiştir diye düşünülür, bk. Räsänen 1969: 103. Bu

düşünceyi Tat. **чикмэк** «entari, uzun kaftan şeklinde bir dış giyim» sözü de doğruluyor gibi.

Чикмән ~ *чәкмән* ~ *чэкмән* birçok komşu dile girmiştir: Mar. diyal., Udm. diyal. *чикмен*, Far. *чекман* vb. (ES, cilt 2, s. 435)

Борылып ла борылып баскычлардан,
Борылып ла менә солдатлар;
Бөрмәле лә **чикмән** кимәс өчен,
Буылып ла егълый солдатлар. (THİ 59, s. 85)

камзул [kamzul]

камзул [kamzul] Gömlek üstüne giyilen kolsuz kısa kıyafet, yelek. (KTTS, s. 127)

kamzul: Gömlek üstünden giyilen yensiz ve yakasız kısa üst giyimi. (TTAS, cilt 2, s. 36)

krş. *Rus.* **камзол** [kamzol] Kamzul (yensiz kısa üst giyimi). (RTS, s. 206)

kamîs [*Ar.*] 1. Pamuk ipliğinden yapılan gömlek. 2. İnce zar veya deri. (OTS, s. 832)

қамзул: Yelek, kolsuz ceket. (OSTN, cilt 2, s. 496)

kamzul «yelek» > Çuv. *камсул*, Mar. *камчол*, Udm. *камзол*, *камзул* (ile aynı anlamda) Rus dilindendir; Rus. < Alm. *Kamisol* < İt. *cammicinolo* «gömlekçik», *camisia* «iç çamaşırı» sözcüğündendir ve bu sözcük **kamis** (bk.) sözcüğü ile özdeştir. (ES, cilt 1, s. 356)

Жирәнчәккәй менгән, **камзул** кигән
Ике егет килә базардин;
Мин курыкмыймын дошман, ай, сүзеннән,
Мин куркамын башым азардин. (THİ 26, s. 60)

казаки [kazaki]

казаки [kazaki] 1.Eski Tatar askerî üniforması. 2.Yensiz kaftan. (TTS,s. 128)

kazaki: Dikilişi ile uzun yeleğe benzeyen, yenli ve dik duran küçükçe bir yakaya sahip üst giyimi. (TTAS, cilt 2, s. 20)

krş. *Rus. казакин* [kazakin] Kezeki (giyim). (RTS, s. 204)

kazak: Genellikle kollu, baştan geçirilerek giyilen örme üst giysisi. (BTS, s. 2036)

kazaki: İşlemeli çuhadan yapılmış kısa ceket. (DS)

қазакі: Uzun kollu ve sabit yakalı kısa yelek. (2/366). (TOKER, s. 500)

kezeki, kezekin «bir tür yarım kaftan» ~ Kaz. *қазакей, қажекей* «yelek» < Rus. *казак, казаки, казакин* < eski Tat. < Far. *казакый, казакыйн* «asker giyimi», bk. eski Tat. *қазак, Т. казак* «yelek; kısa yenli yelek». **Казакин** sözcüğü (yerel fonetik varyantlarda) Alm., Fr., İt. dillerinde de görülür (Türk dilinden yayılmış olmalı). (ES, cilt 1, s. 390)

Казак бауларым каптырмалы,

Ак пәкеләр алдым ачарга;

Приемга кергәч, ниятләдем

Патша хезмәтеннән качарга.

Алма ярдым, эче кызылдыр,

Барачак юлларым озындыр. (THİ 18, s. 45)

кыштыр тун [kıştır tun]

кыштыр тун [kıştır tun] Kısa elbise.³⁴

тун [tun] 1. Kürk manto, palto. 2. Elbise, kıyafet. 3. Hayvanın kürkü. (KTTS, s. 295)

³⁴ Nadirov'un notu.

tun: 1. Kürkten dikilen, sıcak tutan dış giyim. 2. Giyim, dış giyim. (TTAS, cilt 3, s. 165)

don: 1. Giysi. 2. Vücudun belden aşağısına giyilen uzun veya kısa iç giysisi, külot. (BTS, s. 1014)

don: Elbise, kılık, kıyafet. (OTS, s. 359)

ton: Kürk. (DS)

tun: 1) Gocuk, kürk. *Taşlı tun* “kapalı kürk”, *postâu tışlı tun* “çuhayla kaplı kürk”, *Tun saldı* “Kürkünü çıkardı”, *ka tun* “votka”. (3/1438). (TOKER, s. 895)

tun «kürk», esk. «düğün elbisesi» < genel Türki *mon*, Uyg. diyal. *moon*, bazı kaynaklarda *mon*, Oğuz. *дон*, Türkm. *доон* «kıymetli giysi», Çuv. *мым* «genel giyim; süslü giysi», «bezekli dokuma». Genel olarak Sansk. *thauna* «kıymetli giysi» sözcüğünden olduğu düşünülür ama bu etimolojiden şüphe duyanlar da vardır (bk. ESTYA III: 262–264). M. Fedotov'un (II: 238) Çuv. *mom//мым* «giysi, kostüm» < eski Türki **don* < eski Çin. *twan* «uzunca giysi» sözündendir dediği düşüncesi kuvvetlidir. (ES, cilt 2, s. 313)

ton: Elbise. (DLT, cilt 3, s. 137)

Körklüğ *tonuğ* özünğge

Tatlığ aşığ adhınka

Tutgıl konuk ağırlığ

Yadhsun çawıng budhunka

"İyi elbiseyi kendine, tatlı aş başkasına; konuğu ağırla, ününü herkese yaysın". (DLT, cilt 1, s. 45)

er ton kapdı "adam elbise kaptı". (DLT, cilt 2, s. 4)

Ай-хай, өстөмдөгө **кыштыр туным**

Карурманга керсэм ертыла;

Кабак өскөнөмдө бихиртә бар,

Кереп чыгалмыймын йортыма (THİ 22, s. 55)

күлмәк [külmek]

күлмәк [külmek] Gömlek. (TTS, s. 200)

külmek: Özel bir modelde dikilerek iç ve dış giyimi olarak giyilen kıyafet; esasen iki türlü olur: 1. Bluzdan ibaret üst bölümle etekten ibaret alt bölümün birleşerek bir bütünü oluşturduğu giyim (bu türünü kadın-kızlar giyer). 2. Vücudun üst bölümü için dikilen giyim (bu türünü erkekler giyer). (TTAS, cilt 2, s. 295)

gömlek: Vücudun üst kısmına giyilen ince kollu veya yarım kollu, yakalı giysi. (BTS, s. 1400)

gömlek: Elbisenin altında giyilen ve vücudun yukarı kısmını örten ve yumuşak bezden çamaşır, kamîs, pîrâhen. (OTS, s. 517)

kölmek: Gömlek. (DS)

külmek: Gömlek. (OSTN, cilt 2, s. 1479)

külmek «gömlek; elbise», diyal. **көйләк, көңләк, көнәк, күли, 'үли'** < **күлик, күлмик, күннәк, күләк, күләкәй** ~ Başk. *көлмәк, күйләк, күлдәк* vb., Kaz., Nog. *көйлек*, Kuman. *köüläk*, Kar. *kölmek*, T. *gömlek*, Az. *көйнәк*, Çağ. *könlek*, Tuv. *хөйлек*, Hak. diyal. *күгнәк* vb. ile aynı anlamda (bk. Räsänen 1969: 290–291), Kr.-Tat. *kölekse, kölmekse* «gömlek, onun çeşitli türleri» vb. Krş. ayrıca Sib. **күксемәк** «deriden yazlık ceket; күгесмәк < eski Türki (DTS: 313) *köküzmek*, eski Uyg. *kögüspek* «deri mont; deri yelek vb.». Sözün temeli *köñül ~ köñür ~ köñüz* «göğüs», yani gömlek başlangıçta göğüs giyimini ifade etmiştir. *Күлмәк* sözünü eski Türki **köñläki* «deri giyim» sözünden de türetirler. (ES, cilt 1, s. 492)

köñlek: Gömlek. (DLT, cilt 3, s. 383)

köñlek bogmaklaldı "gömlek düğümlendi". (DLT, cilt 3, s. 350)

er köñleklendi "adam gömleklendi, gömlek giydi". (DLT, cilt 3, s. 411)

Ак журталы **күлмәгем**

Гомәр лә екет бүләге.

Мин киткән соң калып ла

Ярылсын екет йөрәге. (THİ 9, s. 39)

серый зыбын [serɨ zɨbɨn]

серый зыбын [serɨ zɨbɨn] Boz cepken.³⁵

krş. *Rus.* **zipун** [zipun] Cepken, kalın yün iplerden yapılmış dokuma ve pardösü. **(RTS, s. 182)**

zıbın: Bebeklere iç çamaşırı olarak giydirilen, ince pamukludan kısa ve kollu giysi. 2. Kolsuz giysi. **(BTS, s. 4017)**

zıbın: 1. Küçük çocuklara giydirilen kısa pamuklu hırka. 2. Üç etekli entari. 3. Kolu olmayan giysi. **(OTS, s. 1875)**

zıbın, diyal. **зыпын, запун, сапун, сыбын, зәпүн** «cepken, çuha kaftan» ~ Başk., Udm. *зыбын, зывын* ile aynı anlamda, Çuv. *сапун* «önlük», *сәпән* «kadın-kız yeleği», Mar. *сывын, сёвён* «yeşil çuhadan dikilen kadın-kız yeleği, şık giysi» < Rus. < İt., İtalyan diline – Ar. *جُذْبُون* «cübbe» sözünden geçtiği söylenir. Bk. ancak Dobr. *zıbın* «bebek gömleği»: bu sözcüğün Rusçadan olması şüphelidir. **(ES, cilt 1, s. 290)**

Серый да гына **зыбын**, арты бөргән,

Кигезделәр бәнем өстемә;

Агай, бер угълыңны солдатка бир,

Шунда бән төшәрмен исеңә. **(ТНІ 20, s. 48)**

zıbın sözcüğü söz konusu eserde *zapun* şeklinde de kullanılmıştır.

Кара бәрхет алсаң син камзулга,

Ак бәрхетләр кистер **запунга**;

Буй кыз сорашадыр яшь мулладин:

«Яшем тула микән законга?»

Алчы, егет, бирче малыңны,

Аямыйм сиңа газиз жанымны. **(ТНІ 419, s. 290)**

³⁵ Nadirov'un notu.

шинель [šiněl]

шинель [šiněl] Belden kuşaklı uzun palto. (KTTS, s. 255)

šiněl: Kalın çuhadan yapılan uzun etekli palto, üniforma. (TTAS, cilt 2, s. 507)

krş. *Rus.* **шинель** [šinel] Kaput. (BRTS, s. 587)

šinel: Palto. (DS)

šinīl: < *Rus.* шинель, Palto, gocuk. (OSTN, cilt 4, s. 1070)

Ай-хай, өскенәмдә **шинелемнен**

Төймәләре аның кургашын;

Унөч мең чакрымнан кайтып киләм,

Казык йолдыз минем юлдашым. (THİ 22, s. 57)

толып [tolıp]

толып [tolıp] Elbise üstüne giyilen büyük yakalı, geniş elbise, gocuk. (KTTS, s. 285)

tolıp: Dış giyim üstünden giyilen büyük yakalı, uzun, geniş palto. (TTAS, cilt 3, s. 114)

krş. *Rus.* **тулуп** [tulup] Gocuk. (BRTS, s. 539)

tolop: < *Rus.* тулупъ, Gocuk. *Tolup tun* “(aynı anlamda)”. (3/1278). (TOKER, s. 854)

tolıp «gocuk», diyal. **тылуп** (Arapça yazılıştan yanlış çeviri, doğrusu – **толоп**) «torba» < genel Kıp., bk. Başk. *molon* «buzağı derisine saman doldurularak yapılan inek aldatıcısı; kesilmeden yüzülen deri ve bu deriden yapılan eşya», Kr.-Tat., Kar., *мулын* «deri tulum; kürk», Alt., Şor. *мулын* «bir bütün olarak yüzülen deri, böyle deriden (ayrıca ayak derisinden) yapılan torba, küçük çanta vb.» ~ genel Kıp., Uyg., Özb., T. vb. (bk. Radlov III: 1469– 1470) *мулум* ile aynı anlamda (bk. yukarıda) *мулын* > *мулум* olmalı, bk. T. *tulumba* «deri kap; deri fiçi, özellikle itfaiyeci fiçisi». Herhalde sözün kökü *мыл* «bir bütün olarak yüzülen vahşi hayvan,

hayvan derisi». Kısacası **толып**, «iri gövdeli bir hayvanın (örneğin: ayının, mus geyiğinin) bir bütün şeklinde yüzülen derisinden yapılan kürk manto»dur. (ES, cilt 2, s. 280)

Ал, Бикчәнтәй, минем **толыб**ымны,

Атна бәйрәмендә киярсен;

Карак тоттым диеп кинәнмә син,

Үзең дә шул үлемнән үләрсең. (ТНІ 22, s. 55)

2.2.4. Alt Giyimle İlgili Unsurlar

ыштан [ıştan]

ыштан [ıştan] 1. Pantolon. 2. Uzun paçalı iç donu. (KTTS, s. 113)

ıştan: Baldırları ve vücudu belden aşağıya doğru kaplayan iki uzun veya iki kısa paçalı giysi. (TTAS, cilt 3, s. 554)

krş. *Rus. штаны* [ştanı] Pantolon, pantol. (BRTS, s. 589)

іç donu: Tene giyilen don. (BTS, s. 1674)

іç donu: İç çamaşırı, içe giyilen pantolon. (OTS, s. 689)

іш donu: Şalvar. (DS)

ştan: < *Rus. штаны*, Pantolon. (4/1116). (TOKER, s. 767)

ıştan «pantolon» > Çuv. *йштан*, Mar. *ыштан*, Udm. *иштон*, Rus. *штан*, *штаны* < Çağ. *иштан* ile aynı anlamda < eski Türki (DTS: 201) *іç ton* «iç giyimi; don». Kır. *ыштан*, Nog., Kaz. *ыштан* «pantolon» Rus veya Tatar dilinden girmiş olmalı, çünkü *ыштан* sözcüğü çoğu Türk dilinde daha önce kaydedilmemiştir. (ES, cilt 2, s. 508)

іштонлан-: İç donu giymek. (DLT, cilt 4, s. 240)

er іштонланды "adam iş elbisesi giydi". (DLT, cilt 1, s. 314)

Жиңгәчәем биргән кижеле **ыштан**

Кайсы казармада туздырам?

Баш кынаем солдат, әтием карт,

Елап яшь гомеремне уздырам. (ТНІ 42, s. 75)

итәк [itek]

итәк [itek] Etek. (TTS, s. 115)

itek: 1. Gömlek, önlük, palto vb. nesnelerin belden aşağı kısmı. 2. *diyal*. Etek. (TTAS, cilt 1, s. 432)

etek: 1. Giysinin belden aşağıda kalan bölümü. 2. Vücudun belden aşağısına giyilen, değişik biçimlerde, genellikle kadın giysisi. 3. Giysinin alt kenarı. (BTS, s. 1196)

etek: Belden aşağı inen esvabın aşağı sarkan kısmı ve alehusus köşeleri, zeyl, damen. (OTS, s. 422)

itek: Un elerken dökülmemesi için yere serilen bez ya da şaplanmış deriden yapılan örtü. (DS)

itek: Etek. *İtegñe al!* "Eteğine al!". (1/1501). (TOKER, s. 358)

itek «etek», diyal. «daire, çevre», «arazi» > Mar., Udm. *эмак* «kaytan işlenen kenar; etek» < genel Türki *эмек, etek* ~ *эмәк, эмүк* «etek, şerit, kenar, önlük; su çatağı; taban; asma; meşime» (ESTYA I: 313) ~ Çuv. *арăк, аркă* «etek; palto (pardösü) eteği» < **ăpěк* < **ădүк*, krş. Alt., Şor. *ădăк* (Radlov I: 849) «etek». Sözcüğün kökü *эм-, әм-* olmalı, onun yaklaşık anlamı «ilâve et-, devam et-», krş. eski Türki *jet-* «yönet-, izlet- vb.».

G. Ramstedt (1957: 128) Uyg. *эмәк* «etek» sözünü Moğ. *эмэ-* «taşı-, sürü-» sözü ile karşılaştırır. (ES, cilt 1, s. 316)

etek: Etek. (DLT, cilt 1, s. 68)

eteklik böz "etek yapılacak olan bez". (DLT, cilt 1, s. 152)

Себерләрдин алган ак күлмәгем,
Итәгендин озын жиңләрем;
Үземә үзем генә жыр чыгардым,
Сагынып бер жырларсыз, тиңнәрем. (ТНІ 20, s. 51)

2.2.5. Ayak Giyimiyle İlgili Unsurlar

башмак [başmak]

башмак [başmak] Potin, iskarpin. (KTTS, s. 36)

başmak: Konçsuz ayak giyimi. (TTAS, cilt 1, s. 142)

başmak: Ayakkabı, paşmak. (BTS, s. 403)

başmak: Ayakkabı, huff, geniş pabuç. (OTS, s. 163)

başmaq: Pabuç, ayakkabı, fırırsız ayakkabı (Hristiyan kadınların giydiği). (4/1561). (TOKER, s. 95)

başmak «topuklu ve tokalı hafif deri ayakkabı; iskarpin; ayakkabının ucu» < genel Kır. *башмақ* (*баспақ*, *пашмақ*) ile aynı anlamda ~ Yak. *басымыкы*//*баһымыкы* «sığır ayağının derisinden dikilen çizme, çorap yerine ayağa dolanan kumaş parçası»; birçok komşu dile girmiş bir sözcüktür: ikna edici bir etimolojisi yoktur; krş. Kor. *палмак* «çorap yerine ayağa sarılan deriden kumaş parçası»; Kır. *башмақ* «ayağa sarılan deriden kumaş parçasının ucu» < genel Türki *баш* ve Far. *пак* «giyim, kaplayıcı kapak» (krş. *Калмак*, *Күлмәк*, *Паймак*) olarak açıklanabilir. (ES, cilt 1, s. 168)

başmak: Pabuç. (Oğuzca). (DLT, cilt 1, s. 466)

başak: Pabuç. (Çiğilce). Oğuzlarla Kıpçaklar bir "m" getirerek "başmak" derler. (DLT, cilt 1, s. 378)

Сахтиян читек, саурый ла **башмак**,

Тау битендә йөреп туздырдым шул,

Тау битендә йөрөп туздырдым;

Алты ай жәйне, алты ай кышны

Син жаныйны уйлап уздырдым шул,

Син жаныйны уйлап уздырдым, (THİ 335, s. 248)

ботинка [botinka]

ботинка [botinka] Bot, ayakkabı. (TTS, s. 56)

botinka: Kısa konçlu, iple bağlanan ayak giyimi. (TTAS, cilt 1, s. 183)

krş. *Rus.* **ботинки** [botinki] Potin(ler), pabuç(lar). (BRTS, s. 34)

potin: Koncu ayak bileğini örtecek kadar uzun olan, bağcıklı veya yan tarafı lâstikli ayakkabı, fotin. (BTS, s. 2927)

botin: Potin. (OTS, s. 210)

batinka «potin» < *Rus. ботинки* (kökü *бом-* Batı Avrupa dillerindendir). (ES, cilt 1, s. 163)

Югары очкайлардан Зөләйха килә,

Аягында эрзин **ботинка**;

Безнең дә ярларны сорасагыз,

Лавкаларга суккан картинка. (THİ 442, s. 300)

чабата [çabata]

чабата [çabata] İhlamur ağacından elde edilen iplerden örülmüş pabuçlar. (TTS, s. 388)

çabata: Sarmak veya kısa konçlu çorap ile giymek için ıhlamur ağacı kabuğundan veya bazen kayıştan örülerek yapılan ve ayak tabanını kaplayan ayak giyimi. (TTAS, cilt 3, s. 395)

çapana: Eski ayakkabı. (DS)

çabata: < Far. Çarık, huş kabuğundan örülmüş pabuç. *Çabata başmak* “örme ayakkabılar”, *Çabata yasadı* “Çarık yaptı”, *Çabatası tişik* “Çarığı deliktir, şüpheli adamdır”, *Minim çabatam bik tişik* “Tanıdığım çok şüpheli bir adamdır”, *çabata kındiresi* “çarığın sicimi”, *çabata kaytarmak* “çarığın iskeletini örmek”, *çabata tizmek* “çarık örmek”, *Çabatani kaytarıwın-gine kaytar, tigüwın kirek kimde tiger* “[Çarığın iskeletini ör yeter, dikmesini herkes yapar] İşin başı her zaman zordur (atasözü)”. (3/1930). (TOKER, s. 239)

çabata, diyal. **цабит, цубата** vb. «ağaç kabuğundan elde edilen iplerden örülmüş pabuç», bir çeşit deri ayakkabı, Miş. **чабади** «bir tür köylü pabucu», «neşeli bir müzikal melodinin ve oyunun adı» > Udm. diyal., Mar. diyal. *чабата* ~ Çuv. *çanata, çawata* ile aynı anlamda, K.-Bal. *чыбыт* «başmak» ~ Kaz., K.-Kalp. diyal. *шабата*, Kaz. *шаната, шанаты* «çarık» < Far. (Radlov III: 1930) *чабатан, чабатаи* (bugünkü sözlüklerde yok) «sivri burunlu çizme», «mest üzerine giyilen başmak». Sözcüğün anlamsal değişiminde mizah sezilir: burnu yukarıya doğru sivriltilen çizmeleri önceden soylular giyermiş. Genel olarak, bu sözcük eski Harezmece *çapbāda* «çizme» sözcüğünden gelir. **Çabata** sözcüğü Avrasya'da yaygındır: Rus., Ukr. *чѣботъ, чеботы, чеботья* «başmak, (süslü) çizme», İt. *ciabatta*, İsp. *zapata*, Fr. *sabate* «çarık», Lit. *čebatas* «çizme, başmak» vb. (ES, cilt 2, s. 398)

Госман бер хафиз кызы идем,

Ханәкә солтан атлы идем,

Сәхтиян кимәс наз идем,

Чабата тапмай барамын. (THİ 9, s. 39)

читек [çitëk]

читек [çitëk] Çetik, çizme. (TTS, s. 397)

çitëk: Yumuşak gönden dikilen, ince tabanlı, uzun konçlu ayak giyimi (önceden bunu sahtiyandan dikerlermiş). (TTAS, cilt 1, s. 435)

çetik: 1. Mes, yünden örülmüş terlik. 2. Çarık. 3. Çocuk ayakkabısı. (DS)

çitük: Sahtiyan, maroken çizme. (3/2141). (TOKER, s. 270)

çitëk «yumuşak çizme, yumuşak deriden yapılan tozluk» ~ Başk. *cumek* ile aynı anlamda > Çuv. *çumtëk*, Mar. *c'etyk* «tabansız çizme, yumuşak çizme» < Tat. (diyal.) *эч умек* sözünden; bu söz yeni değildir, bk. Rus. *ичетыги, ичетоги, ичетки*, ayrıca *чедызь* «çizme» (XV. yüzyılda kayıtlı) ~ Osm. (Radlov III: 1985) *çädik* «çizme», Uyg. *четәк* ile aynı anlamdadır.

Rus. *ичиги* «çizme türü» **читек** sözünden değildir, (Sib. vb) **эчек** < *ичик* «yünlü tarafı içeri bakacak şekilde dikilen giyim» sözünden olabilir. (ES, cilt 2, s. 441)

Шулай итеп китәрбез,

Максутка һәм житәрбез,

Дошманнарның тиресен

Читеккә күн итәрбез. (THİ 88, s. 108)

чулка [çulka]

чулка [çulka] Çorap (tek).³⁶

krş. Rus. **чулки** [çulki] İpek çorap(lar). (BRTS, s. 583)

çölkë: < Rus. чулки, Çorap. (3/2053). (TOKER, s. 273)

çolka, diyal. **цёлка, цылка, чолка, чулка, чылка, чөлкә, чилкә** «çorap» ~ Çuv. *чълха* ile aynı anlamda, eski Kıp. (CC) *çulxa* ile aynı anlamda. **Чолкы** ve onun varyantları başlıca Miş. ağızlarında görülür. Mar. *чулка, цёлка, цылка*, Mord. *цолка, цылка, цюлка* «çorap», Udm. *чулка* ile aynı anlamda. **Чолка** < **чулка** önceki **чул-қақ* olmalı, eski Türki **чул-* «geyiğin derisini yüz-», bk. Tuv. *чулгу-* «deriyi bir bütün şeklinde yüz-».

Rus. *чулок* sözüne gelince: o, **чолка** sözünden değil, Sib., Alt. **чулук** ~ Hak. *чулух* < eski **чул-гуқ* ~ *чулгу-к* «çorap» (hayvan derisini bir bütün şeklinde yüzdükten sonra onu çorap yaparak giymekten) sözündendir. (ES, cilt 2, s. 444)

³⁶ <https://demek.ru/soz/>.

Зур агайның бар бүләге
Ак перчатка, чуар **чулка**.
Жыйган акчаларым кала
Зур сандыкта котычыкта. (THI 392, s. 277)

итек [itěk]

итек [itěk] Çizme, bot. (KTTS, s. 123)

itěk: 1. Uzun koncu gönden, yapay deriden veya branda bezinden dikilen, sert tabanlı, deriden ayak giyimi. 2. Uzun konçlu, yumuşak tabanlı, kürklü tarafı içe bakan deriden yapılmış ayak giyimi. (TTAS, cilt 1, s. 431)

edik: 1. Yumuşak ve renkli sahtiyandan yapılmış yarım konçlu lâpçın. 2. Kısa çizme. (BTS, s. 1086)

edük: 1. Ayakkabı. 2. Konçlu, bağlamalı kısa çizme veya mest. (OTS, s. 382)

etik: Köylü çizmesi. (DS)

itük: (Topuklu) çizme. (1/1503). (TOKER, s. 358)

itěk, diyal. **этик**, **өйтәк**, **үтүк** ile aynı anlamda vb., **өдүк**, **өйтөк**, **үтек** «çizme» – genel Kıp. *этик*, *итик*, Osm., Tuv. *идик* «çizme», Türkm. *эдик*, *эдик*. Tat. diyal. *аму* «ökçesiz çizme» ~ Kaz. *аму*, Çuv. *амă* Bulgar dilinden olmalı, bk. Özb. diyal. *амүв* «çizme». İdil Bulgarı, Avrasya'daki deri ürünleri üretiminin merkezi olmuştur.

G. Ramstedt ve E.V. Sevortyan *итек* sözünü eski *äm-* «giyin-» sözüne bağlarlar ancak bu hipotez yuvarlaklaşmış varyantları açıklamaz. Doğru, *äm-* < *үәм-* < *ööm-* durumu da var, ancak bk. Çuv. *ам-* < **әм-* «biz ile dik-; ör-». Bize göre, *итек* < *өйтүк*, *өйтәк* «çorap yerine ayağa dolanan kumaş parçası» **öütm-ug* «dikilmiş, işlemeli» (ayağa dolanan kumaş parçası) sözündendir. (ES, cilt 1, s. 316)

Аягымдагы күн **итек**

Баскан саен шыгырдыйдыр;

Ике күздән кан-яшь ага,

Яңгыр кебек шыбырдыдыр. (THİ 56, s. 84)

ката [kata]

ката [kata] Kısa konçlu keçe çizme. (TTS, s. 141)

kata: Hızlıca giyilebilen sıg ve hafif ayak giyimi. (TTAS, cilt 2, s. 69)

kata «terlik; deriden yapılan ilkel ayakkabı» > Çuv., Mar., Udm. *kama* ile aynı anlamda < Başk. *qama* «terlik, Kafkasya'nın bazı halkları arasında kullanılan topuksuz, yumuşak deri ayakkabı». Bazı dil bilimciler Tat. sözünü Rus. *комы* sözünden diye yazarlar, ancak bk. Uyg. *qama* «ayakkabı tabanı», Başk. diyal. *qama* «terlik; toynak» ~ Evenk. vb. Tung. *hama*, *xama* «toynak derisi». Çin., Japon. *yetá* «ağaç sandalet» – tesadüfi bir benzerliktir. (ES, cilt 1, s. 378)

Сөям-сөям диеп син әйтәсең,

Сөюләрең хәйлә булмасын.

Өч-түч Бибкәй дус,

Бибкәй матур суга бара,

Аягында **катасы**;

Су буенда суырып үпсәң,

Күрмәс микән атасы? (THİ 296, s. 228)

кәвеш [kevəş]

кәвеш [kevəş] Kolay giyilen hafif ayakkabı. (TTS, s. 188)

kevəş: Yumuşak gönden dikilen konçsuz ayak giyimi. (TTAS, cilt 2, s. 247)

kefş [F.] Ayakkabı, papuç. (OTS, s. 874)

keviş: Ayakkabı. (DS)

kewiş: Kadın ayakkabısı, Tatar çarığı. *Kewiş tiktī* “Çarık dikti”, *Kewiş sal!* “Çarıklarını çıkar!”. (2/1202). (TOKER, s. 381)

kevēš «deri iskarpin» > Mar. *käyūš* ile aynı anlamda, Çağ., Özb. *kävūš*, *кавуш*, Özb. diyal. *кабиш*, Uyg. *кәтүш* ~ Far. *кафиш*, *кәфиш* ile aynı anlamda. Bu sözcüğün *-ч* varyantı – Sib. **кәбец**, **кәүц** ~ Kır. *кебич*, *кетич*, *кенүч* Soğd. *krč* «yumuşak deriden dikilen konçsuz ayakkabı» sözcüğünden olmalı. Eski İran dillerinde **kābiš*, *kābič* «altın başmak» anlamındadır ve onu han kızları – nedimeler giymiştir. Genel olarak, bu sözcük birçok dile yayılmıştır. **(ES, cilt 1, s. 389)**

Аягымдагы **кәвешем**

Үкчәләре жизләгән;

Ак чук, малым юк,

Сөяр идем, ярым юк.

Синен күңлең бизгән булса,

Минем күңелем бизмәгән. **(THİ 295, s. 227)**

куныч [kunıç]

куныч [kunıç] Konç. **(TTS, s. 174)**

kunıç: Ayak giyiminin baldırı kaplayan kısmı. **(TTAS, cilt 2, s. 191)**

konç: Ayağa giyilen şeylerde ayak bileğinden baldıra doğru olan bölüm. **(BTS, s. 2194)**

konç: Çorap, çizme ve potin gibi giyeceklerin yukarısı, baldıra gelen kısmı. **(OTS, s. 919)**

kunıç: Konç, çizme koncu. (2/911). **(TOKER, s. 553)**

kunıç, diyal. **куныц**, **кунчы** «konç», **куныц** «uzun balıkçı çizmesi», **кунчы** «çorap» > Udm. diyal. *кунись*, Udm. *кунчи*, Çuv. *кунча*, *кунчă* < genel Kır., Alt. *қоныч*, *қонч* (> Başk. *қуныс*, *қуңыс*, *қуңғыс*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *қоныш*, Kum. *хонч*), Uyg. *қонч*, *қонжы*, *қонжа*, Gag. *қонч*, T. *конс*, Türkm. *гонч*, Az. *гунчу*, Tuv. *хончу*, Alt. diyal. *қоньди* vb. «konç; pantolon paçasının altındaki kalın şerit». Mar. Dağ. *конзы*, *комзы* «konç» Çuvaş veya Bulgar dili ağızlarından.

Bize göre, sözün etimolojisini Başk. *қуңғыс* < *қуңғыч* varyantı açıklar, bk. Sib. **ғуц, қуц** < *қуныц* «kolçak veya yen bileziği» – eski avcıların av kuşu (şahin, kartal vb.) *қуңғыч* < *қонғуч* «konulan malzeme, yer, araç (av kuşunun keskin pençelerinden korunmak için özellikle kalın yapılan bileklik)» olarak ortaya çıkmıştır. (ES, cilt 1, s. 470)

Егет, аяғыңда күн итеген,

Кунычына тузан кунмасын!

Ай-хай, Биби-Мәргубә,

Ки калфагың, бар суга!

Яшь йөрәккәйнең ярсуы,

Суырып үпсәң, басыла. (THİ 329, s. 245)

олтан [oltan]

олтан [oltan] Taban, ayakkabı altı. (TTS, s. 233)

oltan: Ayakkabının taban şeklindeki alt parçası. (TTAS, cilt 2, s. 467)

oltan: 1. Eskiye yemeni, ayakkabı altına vurulan pençe. 2. Çarığın içine konulan bez ya da deri parçası. (DS)

oltân: Taban, alt (ayakkabıda). (1/1324). (TOKER, s. 613)

oltan «ayakkabı tabanı, ayakkabı tabanındaki kösele» > Mar. *ултан, утан*, Udm. *ултон* ~ Kaz. *олтан* < genel Kıp. *ултан, ултаң*, Alt. *ултан, ултам, ылдаң*, Alt., Uyg. diyal. *ултаң* (bk. Radlov I: 1699–1700) ile aynı anlamda, Çağ. (XV. yüzyıl) *ултаң гөн* «kalın gön», eski Türki (DTS: 609; Clauson: 131) *uldañ, ulduñ* > Tuv., Hak. *улдуң*; Yak. *уллуң* «ayakkabı tabanı».

Oltan sözü bize göre, eski **ултангы* «yürüteç» sözünden ve *ултан-* «üstüne bas-, dayan-» ← *улта-* «ayak altına koy-, ayak altı et-» fiilindendir. (ES, cilt 2, s. 76)

oldanğ: Mestin altı. *Itka uwut atsa oldanğ yemes.* "Köpeğe utanma atılsa - verilse- mestin altını yemez". (DLT, cilt 1, s. 116)

Сахтиян читек лә, ай, бизәүле,
 Болгарныкы икән **олтаны** шул,
 Болгарныкы икән олтаны;
 Сине сөйми, жаныем, кемне сөйим,
 Син бит егетләрнең солтаны шул,
 Син бит егетләрнең солтаны. (ТНІ 335, s. 248)

оек [oyık]

оек [oyık] Çorap. (TTS, s. 231)

oyık: İpten, yünden (el veya makine ile) örülen veya çuhadan dikilen uzun konçlu ayak iç giyimi. (TTAS, cilt 2, s. 459)

uyuk: Tezgâhta dokunmuş yün çorap. (DS)

oyoq: < oyo+k, Çorap. *Oyoq başı* “çorap”, *kız oyoq* “keçe çizme”. (1/1318). (TOKER, s. 621)

oyık «çorap» > Çuv. *ăiăx* < eski Kıp., Türkm., T., Uyg. *yŷyq* ile aynı anlamda, bk. Sib. *yŷyq*, Nog., Kaz. *yŷyq*, Çağ., Kum. *yŷyq* «keçe çizme», eski Türki (DTS: 608) *ujuq* «keçe çorap» ~ Çağ. *yŷ*, Alt., Hak. *yq*, Kamas. *ooq* ile aynı anlamda. Çoğu Türk dilinde mevcut değildir. Anlam ve ses özellikleri bu sözü karmaşık kılar, morfemik birleşimine göre *yŷ-yq* veya *yŷy-q*, bk. Sib. **йуй-**, Tuv. *yŷ-* «dik-, sırma yap-, oya yap-», Yak. *yŷ-* «iki parçayı birbirine dikmek». Bazı araştırmacılar bu sözü Moğ. *ойимосун* «çorap» ile karşılaştırırlar (bk. Räsänen 1969:511). (ES, cilt 2, s. 73)

uyuk: Keçe çorap. (DLT, cilt 4, s. 45)

oguk: Çizme. (DLT, cilt 1, s. 67)

Әдрәс була кыекчан,
 Егет була мыекчан;
 Без урамнан жырлап узсак,
 Кызлар чыга **оекчан**. (ТНІ 43, s. 76)

санда́л [sandal]

санда́л [sandal] Sandalet. (KTTS, s. 229)

sandal: Yazlık, hafif, deriden yapılan ayak giyiminin bir türü. (TTAS, cilt 2, s. 628)

krş. *Rus.* **санда́лии** [sandalii] Sandal (ayak giyimi). (RTS, s. 541)

sandal: Yalnız tabanı bulunan, ayağa kordon ve kayışla bağlanan açık ayakkabı. (BTS, s. 3054)

sandal: Sandal ağacı. *Sandalğa buyadı* “Sandalla boyadı”. (4/305). (TOKER, s. 677)

sandali «sandalet, ayağa kordon veya kayışla bağlanan topuksuz açık ayakkabı» < Rus. < Grek. Sonuç olarak bu sözcük «*sandal* ağacından yapılan» anlamına gelir. (ES, cilt 2, s. 140)

Их дускаем, **санда́л** киеп,

Чишмә буйларын буйла;

Жилсез көнне жилләр иссә,

Мин сагынган дип уйла.

Ачма тәрәзәңне, мин килмичә

Ятларны сөярсең белмичә. (THI 569, s. 366)

шибле́т [şiblēt]

шибли́т [şiblit] Potin. (TTS, s. 413)

şiblēt: Erkek ayakkabısı. (TTAS, cilt 3, s. 504)

krş. *Rus.* **штибле́ты** [ştibletı] Erkek ayakkabısı. (RTS, s. 694)

şiplek: Ökçesiz, hafif ayakkabı. (DS)

şiblit «штиблет (bir çeşit ayakkabı)» < Rus. < Alm. (ES, cilt 2, s. 489)

Аягымдагы **шиблетым**

Кыңгыр басмый,

Сандугачым, сайрар кошым,

подпурын. (THİ 331, s. 246)

үкчә [ükçe]

үкчә [ükçe] 1. Ökçe. 2. Topuk. (TTS, s. 473)

ükçe: 1. Ayak tabanının arka bölümü. 2. Ayakkabı topuğunun altındaki sert deri, lastik veya kauçuk parçası. (TTAS, cilt 3, s. 727)

ökçe: 1. Ayakkabı altının topuğa rastlayan yüksek bölümü. 2. Topuğun arka bölümü (BTS, s. 2771)

ökçe: 1. Topuğun arkası. 2. Kunduranın topuğun altına gelen yüksekçe yeri. (OTS, s. 1324)

ükçe: Ökçe. *Keüş, itik ükçesi* “Galoş veya çizmenin ökçesi”, *Ükçeñ kütür!* “Ökçelerini kaldır, çabuk çek arabanı!”, *Ükçeñ yatrat!* “Ökçelerini parıldat, çabuk çek arabanı!”. (1/1806). (TOKER, s. 947)

ükçe «topuk, ökçe; topuğun arka kısmı» < genel Kıp., Osm., Uyg., Özb. diyal. *өкчә*, Başk. *үксә*, Kır. *өкчө*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *өкше*, Türkm. *өкәңе* «topuk; taban» ← orta Türki *ök, öz* ~ Kalm. *öög* < *ögeg* ile aynı anlamda, ayrıca «temel, altlık», Özb. diyal., Çağ. *ök* «sütun, direk». (ES, cilt 2, s. 368)

Аягымдагы кәвешем

Үкчәләре жизлэгән;

Ак чук, малым юк,

Сөяр идем, ярым юк.

Синең күңлең бизгән булса,

Минем күңелем бизмэгән. (THİ 295, s. 227)

2.2.6. Giyimın Tamamlayıcı Unsurları

билбау [bilbau]

билбау [bilbau] Kemer, kuşak, bel bağı. (TTS, s. 51)

bilbau: Giysiyi bel çevresinden sıkarak bağlayan dar ve uzun nesne (kemer, kumaş, örgülü). (TTAS, cilt 1, s. 162)

bel bağı: Bel kemeri. (BTS, s. 432)

belbağı: Kuşak, kemer, uçkur. (DS)

bilbau «kemer» – Kar., Nog., Kum. vb. Kıp. *бельбав, белибав, бэльбагъы* ile aynı anlamda; bu sözde *бай* < *баз* temel «bağlayıcı» anlamında kullanılır; Çuv. *тисчиххи* < *тил җыххи* Tatarcadan taklittir (*çähxä* «bağ; bağlayıcı»). (ES, cilt 1, s. 187)

Комач кына **билбау** мин буамын,

Елама, иркәм, китмәм, иркәм,

Кил, аппагым, саргайтмам,

Чуккайларын аерып куямын,

Алмагачкай гынам. (THİ 344, s. 253)

каптырма [kaptırma]

каптырма [kaptırma] Корча. (TTS, s. 136)

kaptırma: Giyim vb. şeylerde iliklemek, korçalamak için kullanılan gereç. (TTAS, cilt 2, s. 47)

kaptırma: Корча, җитҗит. (DS)

қaptırma: қaptır+ma, Çengel, ilmik, düğme. (OSTN, cilt 2, s. 428)

kaptırma, diyal. **каптыргыч, каптырмак, каптырмац** «çengel; elbise veya kemer korçası; elbise süsü – geniş broş vb.» > Çuv. *кантәрма*, Mar., Udm.

каптырма ~ genel Kıp., Alt. vb. *қаптырма* ile aynı anlamda ← *каптыр-*. (ES, cilt 1, s. 364)

Казаккы бауларым **каптырмалы**,

Ак пәкеләр алдым ачарга;

Приемга кергәч, ниятләдем

Патша хезмәтеннән качарга.

Алма ярдым, эче кызылдыр,

Барачак юлларым озындыр. (THİ 18, s. 45)

каеш [kayış]

каеш [kayış] 1. Kayış. 2. Kemer. (KTTS, s. 163)

кауыш: 1. Uzunca deri kordon. 2. Deriden vb. şeylerden yapılan bel bağı. (TTAS, cilt 2, s. 20)

кауыш: Bağlamak, tutmak veya sıkmak amacıyla kullanılan, dar ve uzun kösele dilimi. (BTS, s. 2027)

кауыш: Kösele dilimi. (OTS, s. 867)

қауыш: Kemer, kayış. (2/44). (TOKER, s. 497)

кауыш «kayış» > Çuv. *кайыш*, Mar., Udm. *кайыш* < genel Kıp., genel Türki (Radlov II: 44) *қайыш* (> Nog., Kaz., K.-Kalp., Kar. *қайыс*), Türkm. *зайыш* < eski Türki (DTS: 404) *qadış*, *qadiş* > Yak. *хатыс* ile aynı anlamda, ayrıca Hak. *хайыс*, *хаас*, Tuv. *қаас* ile aynı anlamda, *кай-* < *qad-* «bir şeyin kenarına dokumadan veya deriden aksesuar dikerek süsle-» fiilinden (**каеш** «süslenmiş bel kemeri, süslü kuşak»). Birçok komşu dile girmiştir, bk. Lezg. *қайыш* «dokuma kemer». (ES, cilt 1, s. 338)

кадыш: Kayış; hayvan derisini dilerek yapılmış olan kayışa denir. (DLT, cilt 1, s. 369)

bakanlıғ кадыш "halkalı kayış". (DLT, cilt 1, s. 499)

er kadhiş tokuladı "adam kayışa toka yaptı". (DLT, cilt 3, s. 325)

Казак булып китеп барам,

Кара **каеш** биллөрдө;

Я кайтырбыз, я кайтмабыз

Туып-үскөн иллөргә. (THİ 41, s. 75)

кыстыр [kɯstɯr]³⁷

кыстыргыч [kɯstɯrgɯç] Kısırtıcı, toka, mandal. (TTS, s. 185)

kıstırıcı: Yıkanmış çamaşırları ipe asmak için küçük bir alet; çamaşır kelepçesi. Genel olarak, bir şeyi kısırtmak, kelepçelemek için ahşaptan veya metalden yapılan alet. (TTAS, cilt 2, s. 236)

kıstır: 1. Kısaç. 2. Maşa. (DS)

Егет кенә булсаң, ай, егет бул,

Көмеш **кыстыр** каеш йөгәнгә;

Күп дошманнар безне күрә алмый,

Үзләрендин артык йөгәнгә. (THİ 423, s. 292)

кушак [kuʃak]

кушак [kuʃak] Kuşak, bel kuşağı. (KTTS, s. 177)

kuşak: Geniş enli uzun kumaştan yapılan kemer, kuşak. (TTAS, cilt 2, s. 197)

kuşak: Bele sarılan uzun ve enli kumaş. (BTS, s. 2302)

kuşak: Beli sıkı tutmak için sarılan uzun ve dar kumaş. (OTS, s. 940)

³⁷Bu sözcüğe sözlüklerde rastlanılmadı, bu sözcük muhtemelen **кыстыргыч** [kɯstɯrgɯç] sözcüğünün kısaltılmış şeklidir.

кушак «kuşak, geniş kemer» ~ eski Tat., diyal. **қоршак** «çember; kemer, kuşak», eski Tat., diyal. **куша-у** (daha yaygın olarak kullanılan **кушан-у** «kuşak bağla-»; *kılıç kuşan-* «savaşa hazırlan-») < eski yazma Tat., genel Kıp. *қырша-у* «dola-, etrafını çevir-» sözünden, *қур* «kemer; değirmi; halka; yuvarlak sofa» kökünden, Rus. *кушак* < Tat. (ES, cilt 1, s. 478)

kurşağ: Tura; yünden dokunur, bel kuşağına benzer bir nesne olup çadıra sarılır. (DLT, cilt 1, s. 464)

kurşağ: Kuşak kuşanma. (DLT, cilt 1, s. 464)

Тальянский **кушак** син буасың,

Әллә нинди күркәм буласың.

Әлла дә яр буласың, әллә дә юк,

Яр булганчы жаным яндырасың. (THİ 372, s. 267)

куза [kuza]

куза [kuza] Dügme.³⁸

kuza «elbise ve ayakkabılardaki metalik süsleme», «bakır testi», diyal. **кузай** «boncuk; cübbeye benzer bir çeşit giysi; geniş kenarlı hasır şapka» ~ Başk. *куза* «giysideki kurşun süsleme» (*қузалар* «kurşundan bezek kapla-»), *қуза* «eşkenar dörtgen şeklindeki küpe», Kaz. *қозалы сырға* «kıymetli küpe», Alt. *қоза, қозо, кооза* «teneke çingirak», eski Türki (DTS: 462) *qoza çeçak* «beyaz nilüfer (kültürel süs) = Sansk. *māndāraka*. Genel olarak, **куза, кузай**, T. *koza, kozar* «burçak türü; tane, benek» ile ilişkilidir ve eski şaman kıyafetinin bir tür süsünü ifade eder. (ES, cilt 1, s. 461)

Укалы калфагыңны чыкчы киеп, былбылым,

Кузасына керләр кунмасын гына;

Аерылышыр булсак, бәхилләшик, былбылым,

Соңгы көндә рәнжүләр булмасын гына. (THİ 406, s. 283)

³⁸ Nadirov'un notu.

перәшкә [pěreške]

перәшкә [pěreške] Toka. (TRS, s. 727)

preške: Kemer veya bel kayışını birbirine tutturmak için yapılan toka. (TTAS, cilt 2, s. 556)

krş. Rus. **пряжка** [pryajka] Toka. (BRTS, s. 422)

preške: < Rus. пряжка, Toka. (OSTN, cilt 4, s. 1416)

pěreške «toka (kemerde)»; «iki atlık koşum takımı» < Rus. *пряжка*. Bu sözcüğün daha birçok anlamı vardır: at besleme zamanı; kolhozda iş günü; atın hiç durmadan katettiği mesafe (25–30 km). Bu anlamlar Rus dili ağızlarında da vardır. Budagov I: 313. (ES, cilt 1, s. 108)

Каты каеш, киң **перәшкә**

Кысадыр минем билемне;

Әнкәй кәбәм, теләктә тор,

Күрием туган илемне. (THİ 58, s. 85)

пута [puta]

пута [puta] Kemer, kuşak. (TTS, s. 249)

puta: *diyal*. Genellikle uzunca dokuma parçasından ibaret bel bağı; kuşak. (TTAS, cilt 2, s. 561)

krş. Rus. **фата** [fata] Duvak. (BRTS, s. 564)

fūta [F.] Bir iş işlerken öne takılan veya hamamda bağlanan peştamal. (OTS, s. 477)

futa: Kadınların bellerine bağladıkları peştamal. (DS)

potå: Geniş kemer, kuşak. (4/1306). (TOKER, s. 657)

puta «geniş kemer, evin dışındaki saçak» > Mar. *noma* «kuşak», Udm. *nymo* < genel Kıp. *noma*, Başk. *бума*, Kır. *nomo*, *бomo* «kemer; geniş eşarp» ~ Osm. *фoma* «boy-boy bezekli dokuma», T. *futa* «önlük, işlemeli kuşak», Far., eski T. *fota*

> Ukr., eski Rus. *фomá* «düğünde gelin tarafından giyilen geniş duvak» > bugünkü Rus. *фата́*. Temelinde Hintçe sözcük olmalı. (ES, cilt 2, s. 115)

Хвалыннан алган яшел **пута**

Өч кат әйләнәдер билемә;

Чәчелгән навка жыелып беткәч,

Шәт кайтырмын туган илемә.

Кара урман ашалый үтәрбез,

Патшадан манифест кәтәбез. (THI 25, s. 59)

тасма [tasma]

тасма [tasma] 1. Tasma. 2. Kurdele, kordon. (TTS, s. 301)

тасма: 1. Süslemek, süslenmek ve giyimi-kuşamı güzelleştirmek için kullanılan dar, uzunca dokuma. 2. Her türlü ince, dar ve uzun dokumalar, örülerek yapılan nesneler, ıhlamur ağacı kabuğunun dilimleri vb. (TTAS, cilt 3, s. 51)

тасма: 1. Bazı hayvanların boynuna takılan, bu hayvanları bir yere bağlamaya, çekip götürmeye yarayan kemer biçiminde bağ. 2. Nalın ve terliğin ayağı tutan üstteki meşin bölümü. (BTS, s. 3440)

тасма: Kayış, halka. (OTS, s. 1639)

тасма: Tasma, kulp, kemer, kuşak. (DS)

тасма: 1) Dar kemer. 2) Bağ, kurdela. (3/924). (TOKER, s. 798)

тасма «şerit, ince kayış» < genel Türki *масма*, Yak., Kaz. *macna* ~ genel Moğ., Tung.-Manç., Far. vb. *масма* ile aynı anlamda, çok yaygın kültürel bir sözcüktür, bk. Rus. *тясма*, *тесъма*, *масма*, ayrıca Udm., Mar. *масма*, Mar. *mäsmä*, *mäümä* (aynı anlamda) vb. Avrasya'da birçok dilde bulunur. SSTMYA (II: 164) yazarları Manç. *масма* ~ Yaz. Moğ. *tasama* (> Bur. *mahama*) sözünü Oroç. *manmupacy* «kendisine kın, kese vb. takılan kemer» sözü ile karşılaştırırlar. **Tasma** sözcüğünün Fars dilinden olduğunu söyleyen düşünceler de vardır; üçüncü bir fikre

göre de **tasma** Grek. *δεσμα* «kayış, şerit» sözündendir (Baktriya Grekçesinden yayılmış olması mümkündür). Budagov I: 333. (ES, cilt 2, s. 222)

Аста гына басма, өстә **тасма**,

Әй, ясат, әтекәем, күкерәк;

Шатлыклы көннәрем, әй, бик сирәк,

Әй, монда үткән көннәрем күберәк. (THI 183, s. 163)

төймә [töyme]

төймә [töyme] Dügme. (TTS, s. 344)

töyme: Giysinin ayrılan yerini kopçalamak veya giysiyi süslemek için sedef, kemik, kalay, deri veya başka bir nesneden yapılan genellikle iki veya dört delikli küçük daire. (TTAS, cilt 3, s. 247)

düğme: Giyecek, yorgan vb.nin bazı yerlerine ilikleyici veya süs olarak dikilen kemik, metal, sedef gibi sert maddelerden yapılmış küçük tutturmalık. (BTS, s. 1056)

düğme: Elbiseyi kavuşturmak için karşısındaki, iliğe geçmeye yarayan madenden, kemikten veya kumaştan yapılan yuvarlak ve yassı madde. (OTS, s. 367)

tüyme: Dügme. (DS)

töymä: Dügme. *Piala töymä* “cam düğme”, *töymä sabağı* “düğme deliği”, *Töymä sabaqladı* “Düğmelerini ilikledi”, *Töymä çiçti* “Düğmesini çözdü, açtı”. (3/1285). (TOKER, s. 882)

töyme, Miş. tēme, tüme «düğme» < genel Kıp. *mŷmā* (Kır. *mŷmō*) < Uyg., Çağ. *mŷmā* ← *mŷz-*, eski Türki (DTS: 595) *tüg-* «döv-, düğümle-» fiilinden. Bu sözcüğün isim bağıntısı Çuv. *mŷ, mēwē* «düğüm» şeklinde korunmuştur. **Töyme** sözü Tatar dilinin kendisinde de türemiş olabilir. Eski zamanlarda düğmeler düğüm şeklinde olurdu ve kendirden, ince kayıştan vb.nden yapılırdı. Miş.-Oğuz. çizgisinde *mŷ-, mēw-* «döv-, düğümle-», *mŷmā* > Çuv. *mŷmme* «düğme» ~ Kuman. *mŷmā*, Türkm., T. *dŷme*, T. *döyme* vb. (ES, cilt 2, s. 290)

tügme: Düğme. Gömlek, hırka, kaftan gibi şeylerin düğmesi. (DLT, cilt 1, s. 433)

Ай-хай, өскенәмдә шинелемнең

Төймәләре аның кургашын;

Унөч мең, чакрымнан кайтып киләм,

Казык йолдыз минем юлдашым. (THİ 22, s. 57)

2.2.7. Genel Olarak Giyim ve Giyimin Parçalarını Oluşturan Unsurlar

жиң [ciñ]

жиң [ciñ] Yen, kol. (TTS, s. 488)

ciñ: Giysinin omuzdan bileğe veya dirseğe kadar kolu kaplayan kısmı. (TTAS, cilt 3, s. 790)

yen: Giysi kolu. (BTS, s. 3893)

yen: Elbise kolu, astin. (OTS, s. 1832)

yiñ: Giysi kolu, kol ağzı. (DS)

ciñ: Yen, kol. (OSTN, cilt 4, s. 138)

ciñ, diyal., Başk. **йең** «yen» < genel Türki, eski Türki *jeñ, jāñ* ile aynı anlamda. (bk. Räsänen 1969: 197) ~ Tuv. diyal. *нең, нәң*, Hak. *ниң* ve Çuv. *çană, çavnă* < **жәүне* ile aynı anlamda; bk. ayrıca Alt. diyal. *üäă*, Yak. *сиэх* < *üэңэк* «yen; etek», Az. *жүйин, чийин* «en, ense». Tat. diyal. (Radlov III: 512) *jiñä-* ~ Alt. (Baskakov 1965: 86; 1972: 211) *дьеңде-* «yen-» «eski geleneklere göre, tutsakların kollarını arkaya bağla-» sözcüğü, **жиң** ve **жиң-ү** sözleri acaba homojen değil mi, şeklindeki fikre yol açıyor. (ES, cilt 1, s. 273)

yenğ: Yen, elbise yeni. (DLT, cilt 3, s. 362)

ol manğa yenğ salturdı "o, bana elbisesinin yenini sallattı" (DLT, cilt 2, s. 187)

yenğ sıtgaldı "elbise yeni sığandı". (DLT, cilt 2, s. 233)

Себерләрдин алган ак күлмәгем,
Итәгендин озын **жиңләр**ем;
Үземә үзем генә жыр чыгардым,
Сагынып бер жырларсыз, тиңнәрәм! (ТНІ 20, s. 51)

изү [izü]

изү [izü] Gömlek ağzı, yaka düğmelenen kısım, kenar. (TTS, s. 103)

izü: 1. Giyimde boyun hizasından göğüs tarafına doğru açılan yırtmaç ve bu yırtmacın her iki tarafı. 2. Devrime kadar Tatar kadın-kızlarının çeşitli renklerdeki şeritleri katlayıp, etrafını dikerek, onları sırmalarla nakşederek, para vb. ziynetler ile süsleyerek yaptıkları, gömlek yakasından başlayıp bele kadar bütün göğsü kaplayan ve süs için gömleğin üstünden giyilen önlük. (TTAS, cilt 1, s. 368)

izü: Önlük, Tatar kadınlar tarafından üst giyimden altından giyilen ve nakışlarla süslü önlük, kadın elbisesinin göğüs kısmı, bu önlük ayrıca madenî paralarla da süslenir. *Külmek izüwı* “(aynı anlamda)”, *uqalı izü* “kadınlarda gömleğin nakışla bezenmiş kısmı”, *teñkelı izü* “aynı kısmın madenî paralarla süslenmiş”. (1/1542). (TOKER, s. 362)

izü «yırtmaç, elbise ve gömlekteki süslü yaka» > Çuv. *ucy*, Mar. *uzy* < genel Kıp.: Nog. *эзүв*, K.-Bal. *эзүү*, Kaz. *езу*, K.-Kalp. *üezü* > Özb. *езув* ile aynı anlamda < **эзиз* ile aynı anlamda ← *из-*, *эз-*/*ыз-* «zikzak yaparak dik-, dikiş dik-» sözünden isim fiil şekli, bk. Kaz. *из-* «dikiş dik-», Tat. diyal. *ыз-у* «zikzak yap-, zikzak yaparak sür-» < eski genel Türki **ıyır-* ile aynı anlamda, bk. Çuv. *çăp-* < **жыр-* < **ıyır-* «karık yap-», buradan *çăpăx* «yırtmaç, elbise ve gömlekteki süslü yaka» << **жырыг* ile aynı anlamda (Bulgarca söz). (ES, cilt 1, s. 295)

Аршын гына аршын ак ука,
Итәк-жиңлек түгел, **изүлек**;
Ярны гына сөйсәң, син карап сөй,
Еллык кына түгел, гомерлек. (ТНІ 281, s. 220)

кєр [kěr]

кєр [kěr] 1. Kir, pislik. 2. Leke. 3. Çamaşır. (KTTS, s. 131)

kěr: 1. Yıkanılan veya yıkanılması gereken üst baş giyimleri ve dokumadan dikilen çeşitli gündelik eşyalar. 2. Kir, pislik (tendeki, elbisedeki). (TTAS, cilt 2, s. 84)

kir: Herhangi bir şeyin veya vücudun üzerinde oluşan, biriken pislik. (BTS, s. 2154)

kir: Yıkanmamaktan dolayı yağ bağlayarak çamaşır ve elbiseye geçen pislik. (OTS, s. 910)

kır: Kir, pislik, [çamaşır] *Ak kır* “temiz çamaşır”, *ğara kır* “kirli çamaşır”, *kır yûmak* “çamaşır yıkamak”, *kır yûçı* “çamaşırcı kadın”, *tırnak kırı* “tırnak altındaki kir”. (2/1408). (TOKER, s. 397)

kěr «kir; çamaşır» < genel Kıp., Özb., Uyg., Çağ., Osm., Yak. *kup*, Tuv. *xup*, Özb. diyal. *кунр*, Hak. *кєр* ~ Özb. diyal. *купэ* ~ Bur. *xupэ*, Evenk. *kup* < eski Moğ. *gkir* «kir; kirli»; **кир-** < *кунр-* kirlen-, bk. Kaz. *kirik-* < eski Türki (DTS: 309) *kirik-* ~ Tuv. *хурук-* «kirlen-».

Derin kökleri net değildir; krş. Far. *zur*, Ygn. (< Soğd.) *γirek*, *γireg* «kir, balçık, toz». Tat. **кєр (элү)** «yıkanılan giyim-kuşam (ser-)» saçma bir anlama sahiptir (yıkanılanı da yıkanılmayanı da kir!). Bunda bir etimolojik hikmet olmalı. İhtimal, **кєр элү** denildiğinde aslında diyal. **кєргн** << Moğ. *купγγн* «kirsiz (şey)» sermek kastediliyordu. (ES, cilt 1, s. 406)

Кєрлєр генє элдем киртєгє,

Жилбер генє жилбер итєргє;

Йєри туганыбыз, ай, китєргє,

Бєз белмибєз нихєл итєргє. (THİ 40, s. 74)

кєсє [kěse]

кєсє [kěse] 1. Сєр. 2. Çanta veya valizin cebi. 3. Para kesesi. (KTTS, s. 131)

kěse: 1. Palto, pantolon, gömlek vb.lerine çeşitli şeyler koyup taşımak için bunların iç veya dış tarafına dikilen küçük torba. 2. Valiz, çanta vb. gibi şeylerin küçük, özel bölmeleri. (TTAS, cilt 2, s. 87)

kese: 1. Cepte taşınan, içine para, tütün gibi şeyler konulan, kumaştan veya örgüden küçük torba. 2. Bazı şeylerin üzerine geçirilen, kumaştan çanta biçiminde kap. (BTS, s. 2074)

kese [*< F. kīse*] 1. Küçük torba veya çuval. 2. Cepte taşınan ve para koymaya yarayan küçük torba. 3. Kumaş kılıfı. (OTS, s. 886)

kīse: Elbisenin cebi. *Kīsesīne suktı* “Cebine koydu”, *Kīsesīnden akça çıġardı* “Cebinden para çıkardı”, *saŷ kīse* “derin cep”, *tuŷ kīse* “dolu cep”. (2/1413). (TOKER, s. 403)

kěse «cep» > Çuv. *kěsse* < genel Kıp., Türkm. *kıse*, *kısə*, Kar. *кэсэ*, Osm. *kācā*, Özb. *күйсə*, *кьсə*, Özb. *kısca*, eski Türki (DTS: 310) *kisā* «kese, küçük çanta, kemere takılan küçük torba» < Ar. *kıs*, *kısā*, *kısām* «küçük çanta» < Grek. *κιστής* «paket, bohça, küçük çanta». Birçok dile yayılmış bir sözcüktür. Udm. *kıs*, *kısy* «kese», Mar. *kısā* «ekmek çantası», *kěšan*, *kүсə*, Çuv. *kāsiŷe* «kese» – Tatarcadan değil, başka bir kaynaktan (bk. Fedotov I: 285). (ES, cilt 1, s. 407)

Әйй! Ул чакларым, бу чакларым,

Кесәләр тулы мунчакларым,

Кесәләр тулы мунчакларым,

Кая ла китте шул чакларым. (THİ 277, s. 218)

кештәк [kěştek]

кештәк [kěştek] (*kerpiç*, *tuġla*, *kumaş vb. da*) yama, parça, kırıntı. (TTS, s. 147)

kěştek: Dış ve iç giyimlerin gerekli yerlerini genişletmek amacıyla dikilen üçgen veya dörtgen şeklindeki kumaş parçası. (TTAS, cilt 2, s. 91)

hışteк [*< F.hıst + -ek*] Küçük kerpiç, tuğlacık. (OTS, s. 630)

һиштек: Entari ve gömleklerde kol altına konulan kumaş parçası. (DS)

кәштек, diyal. **кәштәк** «peş; geniş pantolon paçası» > Çuv. *кәштәк*, Mar., Udm. *кәштәк*, *кыштәк* < Far. *хуштәк* «yama; yarım kerpiç» ← *хушт* «kerpiç»; şurası diqqat çekici ki, *хуштәк* < *хуштәк* türevi eski zamanlardan beri birlikte gelir: Pehl. *khastak* < Avest. *istya* ~ Sansk. *ishtakā* «parça, kerpiç kesigi». (ES, cilt 1, s. 409)

Аклы да гынай күлмәк, бурлат **кештәк**,

Ефәкләрдән үргән бәйләвеч;

Өллүки, бәллүки,

Сагынып хатлар язган жанеки. (ТНІ 253, s. 253)

кыяфәт [kɪyafet]

кыяфәт [kɪyafet] Görünüş; kılık kıyafet. (TTS, s. 188)

кыяфәт: Kişinin dış görünüşü, kıyafet. (TTAS, cilt 2, s. 246)

кыяфәт: 1. Kılık. 2. Resmî giysi. (BTS, s. 2131)

кыяфәт [Ar.] Bir kimsenin giydiği elbise. (OTS, s. 904)

кыяфәт «kɪyafet» < Ar. *қийәфәт* ile aynı anlamda. (ES, cilt 1, s. 528)

Кыланьшы кырга сыймый,

Кыяфәте сөйкемсез;

Шул тилегә биргәннән соң,

Утта янам,

Утта янам,

Утта янам төтенсез. (ТНІ 244, s. 196)

кием [kiyēm]

кием [kiyēm] Giyim, elbise. (TTS, s. 148)

kiyëm: Kumaştan, deriden, kürkten vb. şeylerden dikilen ve vücudu örtmek için kullanılan nesnelerin toplamı. (TTAS, cilt 2, s. 92)

giyim: Giyilen şeylerin tümü, giysi, giyecek. (BTS, s. 1383)

giyim: Giyecek elbise, kisve, came. (OTS, s. 514)

keyim: Giyim. (DS)

kıyım: < = kīm, Elbise. (2/1408). (TOKER, s. 411)

kiyëm «elbise» < genel Kıp. *kuium* < eski Türki (DTS: 294) *kejim* < *keğim*, *kedim* < ← *kej-*, *keç-* vb. «giy-». (ES, cilt 1, s. 410)

Миннән дә генә калган **киемнәрне**

Ят кешеләр генә кимәсен;

Югалса югалсын газиз башым,

Халыкка усаллыгым тимәсен. (THİ 23, s. 57)

күкрәк [kükrek]

күкрәк [kükrek] Kadın giyiminin bir parçası.³⁹

kükrek: Giyimde insan gövdesinin ön tarafına denk gelen yer, giyimin ön tarafının üst parçası. (TTAS, cilt 2, s. 293)

kökrek: Göğse giyilen bir çeşit gümüş zırh. (DS)

kükrek: Göğüslük. *Tatar bilen Kreşin qatınları külmek içinnen kükrek qaplarğa sıtsıdan tıkken neste kıyeler, anı kükrek tip eýteler* “Hristiyan ve Müslüman Tatar kadınları gömleğin altından, bezden yapılmış bir giysi giyiyor ve bununla göğüslerini kapatıyorlar, buna *kükrek* diyorlar. (TOKER, s. 436)

kükrek, diyal. **күкерәк**, **күгерәк** «göğüs; kadın göğsü», «göğüslük» > Udm., Mar. *көкрәк* ile aynı anlamda < *көкирәк* (Nog. *көкирек*, Türkm. *күкүрек* vb. çeşitli yazılışlarda) «göğüs» < *көкүр-әк*, yani eski *көкүр* sözünün küçültülmüş şekli.

³⁹ Nadirov'un notu.

Bk. eski Türki *kökür, kökür* (> Mar. *kökür*, Çuv. *kăkăr* < **kögör* ~ Kalm. *kökür*) «göğüs». (ES, cilt 1, s. 489)

Күкрәгемдә күк нәгыш, әнекәй,

Күчерә алмыймын ялгыз.

Эчем тулы кайгы-сагыш, әнекәй,

Тарката алмыймын ялгыз. (ТНІ 236, s. 190)

пирчәткә [pırçetke]

перчатка [pěrçatka] Eldiven. (TTS, s. 241)

pěrçatka: 1. Her parmağa ayrı ayrı geçirilen el giyimi. 2. Boksörlerin giydiği çok kalın, büyük, parmaksız eldiven. (TTAS, cilt 2, s. 510)

krş. *Rus.* **перчатка** [perçatka] Eldiven. (BRTS, s. 331)

pırçetke: < *Rus.* перчатка, Eldiven. (OSTN, cilt 4, s. 1335)

Мамык **пирчәткә** эчендә

Күренә балдак шәүләсе;

Күзем йомсам, күз алдымда

Хафизәләм иркәм гәүдәсе.

Хафизәләм иркәм, ай аппагым,

Ни теләгең бар тагын? (ТНІ 337, s. 249)

яка [yaka]

яка [yaka] Yaka, elbise yakası. (KTTS, s. 325)

yaka: Dokumadan, kıymetli kürkten ve benzerlerinden yapılarak giyimin boyun kısmına dikilen veya düğmelenen parça. (TTAS, cilt 3, s. 625)

yaka: 1. Giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümü. 2. Giyeceklerin boyna gelen bölümüne eklenen ve türlü biçimlerde olan parçası. (BTS, s. 3793)

yaka: Elbise boynu, elbisenin boyun geçecek ve boynu örtecek yeri. (OTS, s. 1808)

yaka: Yaka. *Muğın yaka* “altın paralardan yapılmış gerdanlık (kadın ziyneti)”, *Yakadan totto* “Yakasından tuttu”, *Yakamı ciber!* “Yakamı bırak!”, *yaka kıptırma* “boyna takılan sırmadan yapılmış kadın ziyneti, *yaka kıptırmaya* tutturulmuş gümüş paralardan yapılan süs”, *yaka çilberî* “boyna takılan sırmadan yapılmış kadın ziyneti, *yaka kıptırmaya* tutturulmuş gümüş paralardan yapılan süs”. (3/25). (TOKER, s. 969)

yaka, diyal. **жақа** «yaka; boynu süsleyen şey – madenî para ile bezenmiş önlük» > Mar. *ıaqa*, Udm. *žaga*, Çuv. *çuxa*, *çoxa* ile aynı anlamda < genel Kıp. *ıaqa* (K.-Bal., Kır. *ıaqa*, Kaz., K.-Kalp. *жақа*), Uyg., Çağ., Osm. *ıaqa* «yaka», Kr.-Tat., Alt., *ıaga*, Alt. *дыақа* «yaka; taraf, kenar» ~ Hak., Tuv. *çaga* ile aynı anlamda, Yak. *ıaga*, *çaga* «yaka, taraf, kenar» ~ eski Moğ. (Poppe 1938: 201) *žaqa*, *žaxa* (bugünkü Moğ. *зaxa*) > Evenk. *žaqa* «yaka»

Kürt. *yax* [*ıax*], *yaxe*, *yexe* «yaka, kolye, hamut» eski İr. *jax* > Far. *ııyæ* «hamut» ile de karşılaştırılır. (ES, cilt 2, s. 535)

yaka: Yaka, elbise yakası. (DLT, cilt 3, s. 24)

Ulşıp eren börleyü

Yırtın *yaka* urlayu

Sıkırıp üni yurlayu

Sıgtap közi örtülür

"Herkes kurt gibi uluşuyor, yakasını yırtarak bağırıyor, ünü çıkasıya haykırıyor, gözü örtülesiye kadar ağlıyor". (DLT, cilt 1, s. 189)

yakadaki yalga galı eliğdeki ıçgımur "yakadakini yalarken eldeki gider". (DLT, cilt 3, s. 307)

Муендадыр **якасы**,

Артындадыр тәңкәсе;

Безнең болай булганымыз

Бар да патша жәфасы.

Ничек итим, Латыйфа, Латыйфа,

Йөримез язмыш буенча, буенча. (THİ 49, s. 79)

ямау [yamau]

ямау [yamau] Yama. (TTS, s. 445)

yamav: 1. Delinmiş şeylerin üstüne dikilerek koyulan parça, çaput, yamalık.
2. Delinen, eskiyen, yırtılan şeyleri dikerek, yapıştırarak vb. yollar ile onarmak, düzeltmek, delik-yırtıkları kapatmak. (TTAS, cilt 3, s. 638)

yama: 1. Delik, yırtık veya eski bir yeri uygun bir parça ile onarma, kapatma.
2. Bu iş için kullanılan parça. (BTS, s. 3811)

yama: Yırtık veya delik bir yeri kapamaya veya tamir etmeye yarayan parça. (OTS, s. 1813)

yamau: 1) Elbisenin yaması. 2) Yama. *Yamaı bar cöyö yuq* "Yaması var, dikişi yok (inekteki lekeler-bilmece)". (3/299). (TOKER, s. 980)

yama-, diyal. **жама-у** «yama koy-, yamala-, söküğü onar-» > genel Kıp., eski Türki *jama-* (DTS: 281), K.-Bal., Kır. *жама-*, Kaz., K.-Kalp. *жама-*, Alt. *дьама-*, Hak. *нама-*, Tuv. *чама-*, Yak. *сама-* vb. (ESTYA IV: 108) Tung.-Manç. *наму*, *нама* «yama» ile karşılaştırılır. Eski Moğ. *жамa-* «yama-, işle-» muhtemelen Türk dillerindendir.

Tat. **йамау**, **жамау** (isim) < genel Kıp. *йамау* (Kır. *йамоо*) < Uyg. vb. *йамаз* sözündendir. (ES, cilt 2, s. 545)

yamağ: Yama.

barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka "ipekli yaması ipekliye, yünlü yaması yünlüye". (DLT, cilt 3, s. 28)

ol yamağ sökti "o, yama söktü". (DLT, cilt 2, s. 21)

Узел йөрткән егетләрнен

Аркалары **ямау**лы,

Ал бәгърем, гөл бәгърем,

Аркалары ямаулы. (ТНІ 193, s. 168)

2.2.8. Kumaştan Yapılan Diğer Eşyalar

байрак [bayrak]

байрак [bayrak] Bayrak. (TTS, s. 41)

bayrak: Şekli, rengi ve dekorasyonu özel olarak belirlenen ve genellikle ucundan bir sapa bağlanarak bir devletin veya örgütün sembolü olarak taşınan kumaş parçası; alem, sancak. (TTAS, cilt 1, s. 111)

bayrak: Bir milletin, belli bir topluluğun veya bir kuruluşun simgesi olarak kullanılan, renk ve biçimle özelleştirilmiş, genellikle dikdörtgen biçiminde kumaş. (BTS, s. 417)

bayrak: Uzun bir sapın ucuna bağlanan, devletin bağımsızlığını ifade eden ve özel renkleri bulunan bez, alem, bandıra. (OTS, s. 167)

bayrak «bayrak» < genel Kıp., Uyg., Çağ., Oğuz. *baïpaq* ile aynı anlamda, ayrıca «askerî bölük, müsabaka bölümü» (bk. ESTYA II: 33–34) < eski Türki (DTS: 77, 79) *bajraq, batraq, badruq*, Türkm., Özb. diyal. *baïdaq*, Alt. diyal. *baïmpaq* ile aynı anlamda. Bu sözcük *baïpaq* şeklinde birçok komşu dile (Doğu, Kafkas, Balkan ülkelerine) girmiştir.

Bu sözcük hakkında hipotezler çoktur. Bize göre temel anlamı «durak yerini gösteren işaret bayrağı» ve bu sözcük *baï mypaq//baï mypyq* «durakta durmak» söz diziminden gelir. (ES, cilt 1, s. 152)

bayrak: Bayrak. (DLT, cilt 4, s. 76)

batrak: Ucuna bir ipek parçası takılan mızraktır. Savaş günü yiğit kendini bununla tanıtır. (DLT, cilt 1, s. 465)

Agdı kızıl *bayrak*

Toğdı kara toprak

Yetşü kelip Oğrak

Tokşıp anın keçtimiz

"Kızıl bayrak yükseldi, kara toprak havalandı, Oğraklar yetişip geldi, savaş yapıp onun için geciktik". (DLT, cilt 3, s. 183)

bayrak kamuğ talpışdı "bayrak dalgalandı, mızrakların ucundaki ipekler dalgalandı". (DLT, cilt 2, s. 205)

Без күтәрәбез гайрәт вә шанлә,

Эшчеләр өчен сугыш **байрагы**»

Бөтен халыкларның сугыш әләмен

Изге ирек һәм якты көн өчен. (THİ 70, s. 94)

букча [bukça]

букча [bukça] Kumaş çanta. (TTS, s. 57)

bukça: Defter, kitap vb. şeyleri taşımak için kullanılan, ketenden veya deriden yapılmış çanta. (TTAS, cilt 1, s. 188)

bohça: İçine çamaşır, elbise gibi şeyler koyup sarmaya yarayan dört köşe kumaş. (BTS, s. 536)

boğça: Dört köşesi bir yere gelip bağlanmak üzere eşya sarmaya yarayan dört köşeli kumaş, bohça. (OTS, s. 208)

bokça: Bohça. (DS)

bukça: Deri çanta. (OSTN, cilt 4, s. 1804)

bukça, diyal. **бухча, бүкчә, мукча** «çanta, sırt çantası» ~ Çuv. *пыхча* «bir çeşit başlık, lamba şebekesi» ~ Kum. *боқча*, Nog., Kaz. *боқша*, Kır. *боқчо*, Özb. *бухча*, Az. *боғча* «çanta; bavul», T. *bohca* «düğüm», Türkm. *бууқажа* < *бузукча* «ağız bürmeli (lastikli) torba, çuval» sözünden. (ES, cilt 1, s. 213)

boğ: Eşya konunan heybe, boğ, bohça. (DLT, cilt 3, s. 127)

anğar boğ baglattım "ona boğ, bohça bağlattım". (DLT, cilt 2, s. 341)

Иртә илән торалар,
Бит-кулларын юалар,
Букчаларын алалар,
Кызлар хәле кызганыч. **(ТНІ 89, s. 109)**

чаршау [çaʁʂav]

чаршау [çaʁʂav] 1. Çarşaf. 2. Perde, bir şeyi kaplayan örtü. **(KTTS, s. 62)**

çaʁʂav: 1. Yatağı (mesela, karyolayı) örtmek için onun etrafına asılan, geniş dokumadan dikilen büyük perde. 2. *ağız*. Perde (sahnedeki). **(TTAS, cilt 3, s. 411)**

çaʁʂaf: Yatağın üstüne serilen veya yorgan kaplanan bez örtü. **(BTS, s. 723)**

çaʁʂaf [*< F.çāder-i şeb*] Yatağa serilen ve yorgana kaplanan bezden örtü, battaniye. **(OTS, s. 280)**

çaʁsau: Perde. **(OSTN, cilt 3, s. 1870)**

çaʁʂav «sık dokulu perde» ~ Başk., Nog., Kaz. **шаршау** > Çuv. *чаршав*, Mar. *чарша*, *чаршау*, *чаршо*, Mord. E. *чаршав* ile aynı anlamda < Far. *çādyr-šāb*, *çādr-i-šāb* «küçük çadır, gece çadırı» sözcüğünden. **(ES, cilt 2, s. 414)**

Кижелекәй **чаршау** тузмый диләр,
Жөй буйкайларыннан туза икән;
Бу гомеркәйләрне узмый дидәр,
Буын-буын булып уза икән. **(ТНІ 223, s. 182)**

чыбылдык [çıbıldık]

чыбылдык [çıbıldık] Çibinlik. **(TTS, s. 401)**

çıbıldık: 1. Odanın bir yerini, mesela yatağı her tarafından kapatmak için kullanılan perde, örtü. 2. *kon*. Odayı bölmek için veya herhangi bir şeyi örtmek için perde. **(TTAS, cilt 3, s. 449)**

cibinlik: Sivrisinekten ve başka böceklerden korunmak için yatağın üstüne ve yanlarına gerilen çadır biçiminde tül. (BTS, s. 667)

cibinlik: Sivrisinek ve benzeri hayvanlardan korunmak için yatağın üstüne açılan tülден örtü, nâmûsiyye. (OTS, s. 253)

çibıldık: 1) Perde, yatağın perdesi, cibindirik. *Çibıldık kordo* “Yatağa örtü kurdu”. 2) Bir çeşit örtü. *Çibıldık yeǵdı* “Örtü serdi”. (3/2102). (TOKER, s. 253)

çibıldık, diyal. **чымылдық, чебелдек**, Sib. **цыбындық** «perde; cibinlik», «dügün sırasında gelin ve damadın içinde oturduǵu dügün perdesi» < genel Kıp., bk. Başk. *сымылдық, сымылдырық*, Kum. *чувулдуруқ, жубулдуруқ, чывылдырық, жибилдирик*, Kr.-Tat., Kır., Özb. *чымылдық, чымылдырық*, Alt. *чыбылдық* vb. (> Nog., Kaz., K.-Kalp. *шымылдық*), Kuman, Sib. (Radlov IV: 57) *цыбынның* ile aynı anlamda; palatal varyantlar: Çuv. *чәнәлтәк*, Çağ. *чимлдүрүк*, Osm. *жібінлік*, Özb. *чимиллик, чимиллиқ* ile aynı anlamda. Çuv. *шәналәк*, Mar. *шыңғалық, шәңәләк, шыңғалық* vb. (farklı varyant) «sineklerden korunmak için örtü, çarşaf, cibinlik»; (← *шәна* < **снғәк* > Mar. *шына, шыңа, шәңә* «sinek», genel olarak, neredeyse her yerde bu söz «чебен (sinek)» anlamındaki sözler ile ilişkilendirilir ancak bk. Özb. *жамолик* «cibinlik» *жамо* «uzun elbise». (ES, cilt 2, s. 465)

Балтасы билендә, үзе лә юлда,

Бара юлчы бура бурарга;

Аччы **чыбылдыгың** жәй түшәгең,

Килдем, жаным, яныңа кунарга.

Жирдин калка сары ла күбәләк,

Сөйләшер сүз генәм күберәк. (ТНІ 321, s. 240)

әләм [elem]

әләм [elem] 1. Alem, nişan. 2. Bayrak. (KTTS, s. 78)

elem: Bayrak. (TTAS, cilt 3, s. 682)

alem: Bayrak. (BTS, s. 134)

a'lām [Ar.] Sancaklar, alemler. (OTS, s. 71)

elem: < Ar. Askerî sancak, bayrak. (OSTN, cilt 1, s. 814)

elem «sancak, bayrak» – Tat.-Başk. **әләм** doğrudan doğruya Far. *äläm* «alem, bayrak» sözcüğünden alınmıştır ve Ar. 'alām «alem, sembol» sözüne kadar uzanır (eski Tat. metinlerinde ve sözlüklerinde, mesela A. Troyanskiy sözlüğünde bu, *galām* olarak da yazılmıştır). Krş. T. *alem* «alem».

Mar. *äläm* ve Çuv. *эле́м* «alem» sözlerine bakıldığında bu sözcük Kazan Devleti döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. T. *аләм* ve Kar. *алам* «bayrak, alem» sözleri doğrudan doğruya Arapçadan girmiş olabilir.

Türki dillerde *әләм* sözcüğü çok yaygın kullanılmamaktadır çünkü bu anlamda *байрак, ялау, санҗак, қуаз, туг, өлеңге* vb. sözcükler vardır. Genel olarak, her türlü bayrak ve alem Türk halklarında çok eskiden beri bilinmektedir. (ES, cilt 1, s. 131)

Идеябез дошманнарны кырырга,

Барча көчләр каршы торырга.

Канлы **әләм**, кызыл әләм,

Изге әләм белән коммунизм нигезен корырга. (THİ 68, s. 92)

эскәтер [ěsketěr]

эскәтер [ěsketěr] Sofra örtüsü. (TTS, s. 430)

ěsketěr: Sofra bezi. (TTAS, cilt 3, s. 582)

krş. Rus. **скатерть** [skatert] Masa örtüsü; sofra örtüsü. (BRTS, s. 479)

Киң иңле **эскәтер**ләр тукуп идем,

Мәкәржәдән жепләр, әй, алалсам;

Жаным теләгәнгә, әй, барып идем,

Быел ярәшелми, әй, калалсам. (THİ 289, s. 224)

флаг [flag]

флаг [flag] Sancak. (TTS, s. 371)

flag: Kabul edilen boyut ve renkteki, genellikle armalı, amblemlı, bir tarafı çubuğa ya da ipe bağlanan kumaş parçası. (TTAS, cilt 3, s. 346)

krş. *Rus.* **флаг** [flag] Bayrak, sancak, bandıra, flama. (BRTS, s. 566)

Иске зэхмәтле тормышның

Очырыйк тузанын жилгә.

Якты, рәхәтле тормышның

Кадыйк **флагыны** жиргә. (THİ 71, s. 96)

кәфен [kefēn]

кәфен [kefēn] Kefen. (TTS, s. 190)

kefēn: Ölen kişileri sarıp gömmek için sargı bezi veya beyaz dokuma. (TTAS, cilt 2, s. 255)

kefen: Gömülmeden önce ölünün sarıldığı beyaz bez, kefin. (BTS, s. 2047)

kefen [*Ar.*] Ölünün sarıldığı bez. (OTS, s. 874)

kefin: Kefen. (DS)

kipen: Kefen, örtü. (2/1398). (TOKER, s. 396)

kefēn «kefen» < *Ar.* *käfān* ile aynı anlamda. *Rus.* *саван* ile kökteş olmalı – eski Sami dillerindendir. (ES, cilt 1, s. 402)

Мулла чәче үлән кебек,

Тәне суык жылан кебек;

Мулла яныма киләдер

Кәфенләнгән мәет кебек. (THİ 228, s. 185)

кульяулык [kulyaulık]

кульяулык [kulyaulık] Boynu veya yüzü silmek için kullanılan mendil. (KTTS, s. 176)

Bu sözcük, *kul* (el) + *yaulık*⁴⁰ (mendil) sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiş olmalı.

Өтекәй салдырган гүринчәгә

Күгәрченнәр оясын ташыйдыр;

Гобәй байның улы Хәлиулла

Урам аша **кульяулык** ташлыйдыр.

Байның бакчалары алмалы,

Алам диеп йөрде — алдады. (THİ 246, s. 198)

мендәр [mänder]

мендәр [mänder] Yastık, minder. (TTS, s. 214)

mänder: Baş altına koymak veya alta koyup üzerine oturmak için dört köşeli kılıfa pamuk, yün, kıl vb.nin doldurulmasıyla yapılan yumuşak eşya. (TTAS, cilt 2, s. 380)

minder: İçi yumuşak bir madde ile doldurularak dikilen, oturmaya, yaslanmaya yarar şilte. (BTS, s. 2529)

minder [Ar.] Üzerine oturmak için yere serilen kaba sergi. (OTS, s. 1095)

minder: Minder, yastık *minder tışı* “yastık yüzü”. (4/2168). (TOKER, s. 587)

mänder, diyal. **миндәр** «yastık; at arabasının ön aksamı» > Çuv. *минтер*, Mar. *мындәр*, Udm. *миндәр* ile aynı anlamda ~ Nog. *миндер* «eyer minderi», Kum. *минне* «küçük yastık», Kar. *миндәр*, *мындәр* «kanepе», Gag. *мендер*, *миндер* «divan», T. *minder* «altlık; eyer yastığı» vb., genellikle *мен-* < *мин-* «bin-» ve Моғ.

⁴⁰ Bu sözcük için bk. **яулык** [yavlık] maddesi.

дәрә «yastık» sözlərindən oluştuğu şeklinde açıklanır, ancak bk. *Kaz. мөндәр* «mezar taşı; nehir, göl üzerindeki tahtadan yapılma yürüyüş yolu, gemi durma yeri; iskele» < *Far. бәндәр* «liman; gemilerin iskeleye yanaştığı yere koyulan yastık». (ES, cilt 2, s. 38)

Утыр дисән дә утырмам,

Мамык **мендәр** салмасаң,

Бибкәй, гөлкәй,

Мамык **мендәр** салмасаң, аппагым. (THİ 309, s. 235)

мунчала [munçala]

мунчала [munçala] Hamam kesesi; silme, yıkama işinde kullanılan ıhlamur vb. ağaç lifi. (TTS, s. 219)

munçala: 1. Ihlamur ağacı kabuğunun suda uzun süre ıslatılmasıyla elde edilen geniş ipsiller. 2. Yıkanmak veya kap-kacak yıkamak için bir tutam lif veya life benzer herhangi bir başka şey. (TTAS, cilt 2, s. 411)

krş. *Rus. мочалка* [moçalka] Lif, kese. (BRTS, s. 225)

munçala: < *Rus. мочала*, Lif, sünger. *Қазақ мунчаласы* “bulaşık süngeri”, *bir baş mунчала* “bir tutam lif”. (4/2190). (TOKER, s. 593)

munçala, diyal. **мунцала** «lif» ~ *Çuv. мунчала*, *Mar. мочыло, маңала*, *Udm. мучоло, минчала*, *Башк. diyal. муһсала, муһчала* < *Rus. мочало* > *Tat. мутчала* > *мунчала* (*Rus. patlayıcı ч Tatarca -мч-* veya *-нч-* olarak kabul edilmiştir, krş. ayrıca *калача* > *каланча*); bu sözü **мунча** sözüyle ilişkilendirmek doğru değildir. (ES, cilt 2, s. 52)

Чыктым сәхрәләргә, куйдым кибән,

Мунчалакай булып чересен;

Ярны да сөйсән, сөй матурын,

Диванакай булып йөрерсән. (THİ 325, s. 243)

палас [palas]

палас [palas] 1. Halı, kilim. 2. Paspas. (KTTS, s. 215)

palas: Çok sık bir şekilde dokunan kalın kilim. (TTAS, cilt 2, s. 495)

palas: Keçi kılından dokunmuş kaba kilim, yaygı. (BTS, s. 2823)

palas [F.] Çula benzer kaba kumaş. (OTS, s. 1334)

palas: Halı. (OSTN, cilt 4, s. 1165)

palas «halı, kilim», «çul» ~ Başk. *балаç, палаç* ile aynı anlamda > Mar., Udm., Rus., Çuv. *палас*, Mar. *палаш* «kilim; çarşaf» < Far. *палас, пāлас, пелас* «eski kilim; kaba kumaş». (ES, cilt 2, s. 101)

Хэтфэ **палас** син алыпсың,

Өстенә тузан кунмасың;

Үз илең түгел, ят ил шул,

Нигә күңел тулмасын. (THİ 64, s. 88)

пух [puh]

пух [puh] Tüy, kuş tüyü. (BRTS, s. 425)

Себерчеләр илгә кайта,

Пух ястыкларга ятып;

Игенчеләр сука астында

Йөри тузанга батып. (THİ 194, s. 169)

сөлге [sölgě]

сөлге [sölgě] Havlu, peşkir. (TTS, s. 287)

sölgě: Silip temizlenmek için özel olarak yapılan veya kesilerek dikilen uzunca dokuma parçasından ibaret eşya. (TTAS, cilt 2, s. 716)

silgi: Hamam takımı, havlu. (BTS, s. 3138)

silgi: Silecek şey, bez. (OTS, s. 1512)

sülgü: Hamam takımı, havlu. (DS)

sölgö: Havlu. *Bit sölgösö* “yüz havlusu”. (4/600). (TOKER, s. 722)

sölgö, diyal. **селе** «havlu» > Çuv. *сёлкё* ~ Başk. *һөлгө, һөлөңгө*, Kaz. *сүлгі*, genel Kıp., Özb., Türkm. *сүлги*, Kır. *сүлгө, сүлгүр* ile aynı anlamda ← Tat. diyal. *сөл-* ~ Kaz., Kar., Çağ., T. vb. *сил-*, Çuv. *шыл-* «sil-; süpür-» ~ Yaz. Moğ. *sili-, sile-*, Tung.-Manç. *силки-, силку-* ile aynı anlamda. (ES, cilt 2, s. 171)

Сәфәрләргә чыккач, шул гадәт бар:

Сөлге будырталар билләргә;

Сәфәрләрдә йөрөп, мал тапмагач,

Тиз үк кайтып булмый илләргә.

Шаулама, камыш, чыгарма тавыш!

Ансыз да күнелемдә гел сагыш. (THI 177, s. 160)

тастымал [tastımal]

тастымал [tastımal] Destmal, peşkir. (TTS, s. 301)

tastımal: 1. Nakşedilen veya bezeklenerek dokunan uzun havlu (bele bağlamak, bazı nesneleri sarıp sarmalamak için ve ev gereci olarak da kullanılır). 2. Peçete, küçük havlu. (TTAS, cilt 3, s. 51)

dest-māl [*< F. dest + māl*] El silecek bez. (OTS, s. 338)

tastamal: Havlu. *Ай кабақ tastamalı!* “Ah seni meyhane paçavrası (sarhoşa denilir)”. (3/923). (TOKER, s. 798)

tastımal, diyal. **тастимал, тастыман, тастамал** «havlu (işlemeli); pencere ve kapı süslemesi için oyularak desenlenen ahşap» < genel Kıp. *тастымал*, eski Tat. *дастымал* < Far. *дәстмāl* «el bezi». **Тастымал** sözcüğünden kısaltarak **тасмал** sözcüğü de meydana gelmiştir. Sib., eski Tat. (Räsänen 1969: 466) **тастырмал** varyantı Far. *дәстпрӯмāl* «mendil» sözündendir. (ES, cilt 2, s. 222)

Безгә килгән башкодага

Тастымал бир, куансын,

Ахирәттә муенына

Елан булып уралсын. (ТНІ 265, s. 208)

торба [torba]

торба [torba] Torba. (TTS, s. 320)

torba: Atları yolda beslemek için dikilmiş özel çuval — koşulan atın başına takılır. (TTAS, cilt 3, s. 119)

krş. *Rus.* **торба** [torba] Torba, yem torbası (atlar için). (BRTS, s. 531)

torba: 1. Genellikle, pamuk, kıl ve plâstik gibi iplikten dokunmuş, türlü boy ve biçimde, ağzı büzülüp bağlanabilen araç. 2. Naylon torba, poşet. (BTS, s. 3598)

torba: Küçük çuval veya büyük kese. (OTS, s. 1729)

tobra, diyal. **тобыра**, **дорба**, **төбрә** «torba, koşum takımına bağlı atın ayakta yem yiyebilmesi için başına asılan yem torbası» ~ Başk. *төбрә*, Başk. diyal., Kaz., K.-Bal. *дорба*, Kır. *дорбо* (yazılışları aynı olsa da Tat., Başk. *дорба* ile Kaz. vb. *дорба* sözcüklerinin söylenişi aynı değildir), Osm. *tobra*, Kuman. *topra*, Nog., Kr.-Tat. vb. *dorba*, Türkm. *моорба* «genellikle kendirden yapılan torba». **Торба** varyantı Tatar dili ağızlarında da görülür. Babur dilinde **түбрәк** varyantının olması mümkündür. Far. *tobra* (aynı anlamda) sözünden geldiği düşünülüyor. (ES, cilt 2, s. 277)

Гаффә жаныем кайтып килсә,

Житен **торба** жәям елгага;

Хак язганнары шулдыр инде,

Гаффә сылуым, зинһар, елама. (ТНІ 422, s. 291)

түшәк [tüšek]

түшәк [tüšek] Döşek. (TTS, s. 353)

tüšek: İçine tavuk tüyü veya kaz tüyü doldurularak yapılan, alta konularak üzerinde yatılan, uzunca büyük minder. (TTAS, cilt 3, s. 291)

döşek: Yatak. (BTS, s. 1033)

döşek: 1. Yatak. 2. Pamuklu yumuşak şiltenin altına serilen yünle dolu kaba şilte. (OTS, s. 362)

tüšek: < түше+k, Kuş tüyünden döşek, kuş tüyünden şilte, şilte. *Tüšek yeyesi* “nevresim (döşek örtüsü)”, *tüšek kubarmaq* “döşek kabartmak”. (3/1589). (TOKER, s. 909)

tüšek «döşek, şilte» > Çuv. *түшек*, Mar. *түшәк*, *möшak*, Udm. *тушак*, *түшәк* < genel Türki *möшak* (Nog., Kaz., K.-Kalp. *möcek*, Hak. *mözek*, Alt. *möжök*, Tuv. *дөжөл* vb.) ile aynı anlamda < eski Türki (DTS: 582) *töšäk* «yatak» vb. *түшә-* < *möшә-* fiilindendir (birçok komşu dile girmiştir, bk. ESTYA III: 335). Rus. *тюфяк* «döşek» sözünün hangi dilden girdiği belli değildir. (ES, cilt 2, s. 330)

töšek: Döşek. (DLT, cilt 1, s. 387)

ol özingе töšek төшendi "o, kendisine döşek döşedi". (DLT, cilt 2, s. 147)

yadığığ töšek "yayılı döşek". (DLT, cilt 3, s. 49)

Балтасы билендә, үзе лә юлда,

Бара юлчы бура буарга;

Аччы чыбылдыгың жәй түшәгең,

Килдем, жаным, яныңа кунарга.

Жирдин калка сары ла күбәләк,

Сөйләшер сүз генәм күберәк. (THİ 321, s. 240)

ястык [yastık]

ястык [yastık] Yastık. (TTS, s. 451)

yastık: İçine kaz tüyü, yün doldurulan büyük minder. (TTAS, cilt 3, s. 655)

yastık: Başın altına koymak veya sırtı dayamak için kullanılan, içi yün, pamuk, kuş tüyü gibi şeylerle doldurulmuş küçük minder. (BTS, s. 3853)

yasdık: Üzerine dayanılan pamuk, yün veya ot doldurulmuş eşya. (OTS, s. 1820)

yastık: Yastık. (OSTN, cilt 3, s. 223)

yastık, diyal. **жастык** «geniş yastık; minder» < genel Türki *üstük*, Kum., Uyg., eski Türki (DTS: 245) *jastuk*, Türkm. *üstük*, K.-Bal., Kır. *üstük* > Kaz., K.-Kalp. *üstük* ile aynı anlamda, Az. diyal. *üstük*, *üstük* «yastık; hamut yastığı» (*üstük* sözünün birçok başka mecazi anlamları da vardır, bk. ESTYA IV: 154–155) < eski Türki **üstük-ük* «(üstüne) yayılan nesne» sözünden. (ES, cilt 2, s. 562)

yastuk: Yastık. (DLT, cilt 3, s. 43)

ol anğar yastuk yastadı "o, ona yastık dayadı, yastadı". (DLT, cilt 3, s. 302)

yastuk yastaldı "yastık yastandı". (DLT, cilt 3, s. 107)

Себерчеләр илгә кайта,

Пух **ястык**ларга ятып;

Игенчеләр сука астында

Йөри тузанга батып. (THİ 194, s. 169)

йөслек [yöslök]

йөслек [yöslök] Havlu, peşkir.⁴¹

yözlek: Yüzü dış etkenlerden korumak için özel olarak yapılmış eşya, yüz örtüsü. (TTAS, cilt 1, s. 467)

«Киндер урны»мда утырма **йөслек**,

Бидәрлесеннән чын тиндәшләрем;

⁴¹ Nadirov'un notu.

Сабый киявем бер ел эчендә

Агартты минем кара чәчләрем.

Кызлар бәйлиләр аклы шәл генә,

Сабый кияүгә буй кыз жәл генә. (THİ 242, s. 194)

юрган [yurgan]

юрган [yurgan] Yorgan. (TTS, s. 437)

yurgan: Örtünüp yatmak için iki dokuma arasına pamuk veya yünün döşendiği, üstünün sıra-sıra sırlandığı veya süslendiği yatak eşyası. (TTAS, cilt 3, s. 614)

yorgan: Yatakta örtünmeye yarayan, içi pamuk, yün vb. şeylerle doldurularak dikilmiş geniş örtü. (BTS, s. 396)

yorgan: Yatakta örtünmeye yarayan içi pamuklu örtü. (OTS, s. 1842)

yurğan: Yorgan. *Yurğan bile yabın!* “Yorganla örtün!”. (3/548). (TOKER, s. 1029)

yurgan, diyal. **журган**, fonetik varyantların çokluğu ile ayırt edilir: **йуырган, йуртқан, жӧбырган, жеборган, жыбырган, йурқан** «yorgan» > Çuv. *юрқан*, Mar. *йорған*, Udm. diyal. *журған* ile aynı anlamda < genel Kıp., Oğuz. *йорған, йоорған*, bk. Kaz., K.-Kalp. *жорған*, Özb. *журған* < Kar. *йуеурған*, Nog. *йуеырган*, Kır. *жсуурқан*, Alt. *дъуурқан*, Kaz. diyal. *жуырқан* < eski Çağ. (Poppe 1938: 200) *yawurqan*, eski Türki *joγurqan*, Tuv. *чоорған*, Yak. *сюрған* vb., K.-Bal. *жув урған* (bu varyantlar doğruysa) karakteristiktir; krş. ayrıca Evenk. *жибин* «tekrarlanan, katlanan» → *жибгэхун* «yorgan». Bize göre, bu sözün anahtarı Tat. diyal. **жеборган** < *жәб орған* < eski Far. (Soğd.) **жүφ(m) опрақан* «iki kat (kat-kat) eski giysi» sözünden, bk. Far. *жүφm* «katlı», eski Türki (DTS: 368) *opra-* «eski- (giyim hakkında)», buradan **opraqan*; *opraq* «giyim kuşam, eski giysi, yatak eşyaları» – yorgan olarak genellikle eski üst giyim kullanılmıştır, bunlar genellikle delik-yırtık olduğundan onu iki kat edip, diğer parçalarını birleştirerek

kullanmışlardır. Zenginlerin yorganı kuzu postundan yapılır ve *көрпә* (krş. *көрпә юрган*) «kuzu» olarak adlandırılırdı. (ES, cilt 2, s. 522)

yogurkan: Yorgan. (DLT, cilt 3, s. 54)

anınğ üze yogurkan aşıldı "onun üzerine yorgan örtüldü". (DLT, cilt 1, s. 197)

uragut yogurkan büründi "kadın yorgan büründü". (DLT, cilt 2, s. 141)

Яттым да гына **юрган**, әй, ябынып,

Эчкенәем уттай кабынып;

Эчкенәем уттай, әй, кабынып,

Туган илкәемне сагынып. (THİ 165, s. 154)

2.2.9. Genel Olarak İp ve İple İlgili Meydana Gelmiş Unsurlar

аркан [arkan]

аркан [arkan] Kement, urgan. (TTS, s. 31)

arkan: Örülerek yapılan, bir ucu ilmikli uzun kalın ip. (TTAS, cilt 1, s. 68)

arkan: İp. (OTS, s. 99)

örken: 1. Urgan, kalın ip. 2. Kıldan ya da yünden örülmüş uzun ip. (DS)

arқан: Uzun ip, halat. (1/288). (TOKER, s. 42)

arkan «kement, kalın ip, halat» > Mar., Udm., Rus. *аркан* < genel Türki *арқан*, Kar. *әрқан*, Osm. *урған* (Radlov I: 288, 779, 1665) «yün ip» ~ Hak., Tuv., Alt., Моғ. *арғамчы*, *арғамжы* ile aynı anlamda, bk. Alt. (Baskakov 1972: 202–203) *арбаңчы*, *арғымча*, *армаңды*, *армакчы* «bağ; dizgin». «Kement» «ucuna ilmik takılıp düşman askerini, at, vb. hayvanları tutup düşürmeye yarayan sırık» anlamı sadece Kafkas dillerindedir.

E.V. Sevortyan (ESTYA I: 170) bu sözü **аркау** sözü ile ilişkilendirir, bk. Abaz. *арған* «hasır kilim, eyer örtüsü». Ancak *аркан* ~ *арғамчы* sözlerinin yapısı

tam olarak anlaşılmamıştır. İhtimal, buraya çeşitli sözcükler eklenmiştir: Başk. diyal. *әркән* ~ Tat. diyal. *үркән, үргән* «kavun, karpuz, salatalıkların uzun sapı» < eski *өркән* (*ү < ö > үә > ә*); eski *оғурқан, арқан* «sırık» ve Moğ. *аргамчы*. (ES, cilt 1, s. 104)

örgen: Urgan. (DLT, cilt 1, s. 108)

örgen uruldı "urgan örüldü". (DLT, cilt 1, s. 195)

Байның конюшняда кара айгыры, әх Жамалым,

Бау **аркан**сыз тотсаң дулуйдыр;

Буй кыз сөйгәнәнә баралмаса, әх Жамалым,

Чәч бауларын кабып елуйдыр.

Әдрәс бишмәтәннәң баулары, әх Жамалым,

Нидән сызыла йөрәк майлары? (THİ 250, s. 200)

бай [bav]

бай [bav] 1. Bağ, ip, urgan. 2. Tasma, kayış. (KTTS, s. 37)

bav: Bağlamak, boğmak için kullanılan, kat kat sarılarak veya örülerek yapılan uzun nesne. (TTAS, cilt 1, s. 134)

bağ: Bir şeyi başka bir şeye veya birçok şeyi topluca birbirine tutturmak için kullanılan ip, sicim, şerit, tel gibi düğümlenebilir nesne. (BTS, s. 328)

bağ: 1. Bağlayacak nesne. 2. Saran şey, sargı. (OTS, s. 143)

bav: Düğüm, bağ. (DS)

bau: İp, urgan. *Bau başı* "ipin başı", *költē bawı* "başağın bağlandığı ip", *qamıt bawı* "hamut". (4/1431). (TOKER, s. 97)

bav «bağ» < genel Kıp. *ḡaw* (*ḡay, ḡaw, Kır. ḡoo*) < genel Türki *ḡāz* «bağ; dürüm, bağlam» (ESTYA II: 13–17) eski *bā-* «bağla-» sözünden türemiştir (*ba-γ*), bk. eski *bal-* «bağlanıl-» ve *ban-* «bele sarın-»; genel Türki *ḡaiḡ* «bağ» sözü doğrudan doğruya *ḡāz*dan değil, farklı bir *bā-γ*- fiilinden olmalıdır.

Ba- fiili Moğ. ve Tung.-Manç. dillerinde de vardır ve Kor. *pa, paŋ* «bağ, sicim» ile karşılaştırılır. (ES, cilt 1, s. 165)

bağ: Odun ve oduna benzer şeylerin bağlamaları. *Otuŋğ bağı* "odun bağlamı, odun demeti". (DLT, cilt 3, s. 152)

ol terkek bağı çekdi "o, bohçanın bağını sıkıladı". (DLT, cilt 2, s. 21)

Казакы **бау**ларым каптырмалы,

Ак пәкеләр алдым ачарга;

Приемга кергәч, ниятләдем

Патша хезмәтеннән качарга.

Алма ярдым, эче кызылдыр,

Барачак юлларым озындыр. (THİ 18, s. 45)

бәй [bey]

бәй [bey] Bağ, ip, urgan. (TTS, s. 61)

bey: Bir yere bir şeyi bağlamak veya bir hayvanı yakalamak için kullanılan ip. (TTAS, cilt 1, s. 203)

bey «bağ», «örgü için iplik demeti» < genel Türki *bañ* (aynı anlamda) sözünden eski Tatar dilinde (a > ә) ortaya çıkmıştır, eski Türki *ba-* kökündendir. Palatal varyant – Tatar dili işareti olduğundan, Başk. *баӱ* de Tatarcadan alınmış olmalı, diye düşünülmelidir. (ES, cilt 1, s. 171)

Кайда гына барсаң, дузың булсын,

Каршы чыгып атың **бәй**ләргә.

Ник ак була икән таш пулат?

Маллар кыйбат түгел, баш кыйбат. (THİ 216, s. 180)

бәйләвеч [beylevěç]

бәйләвеч [beylevěç] Kısa bağ, bağlam. (TTS, s. 61)

beylevěç: Yakayı, börk kulaklarını, pantolon paçasının uçlarını vb.ni katlayıp bağlamak için karşı karşıya getirilerek takılmış bağlamlardan biri. (TTAS, cilt 1, s. 204)

beylewıç: Sargı, bağlama. (4/1571). (TOKER, s. 106)

Аклы да гынай күлмәк, бурлат кештәк,

Ефәкләрдән үргән **бәйләвеч**,

Өллүки, бәллүки,

Сагынып хатлар язган жанеки. (THİ 345, s. 253)

жеп [сѣр]

жеп [сѣр] İp. (TTS, s. 482)

сѣр: Yün, pamuk, ipek, keten vb. ipsillerin birbirine eklenip bükülmesiyle yapılan ve dokuma, bağlama gibi işlerde kullanılan materyal. (TTAS, cilt 3, s. 758)

ip: Dokuma maddelerinin bükülmüş liflerinden yapılan bağ. (BTS, s. 1770)

ip: Dokuma maddelerinin bükülmüş liflerinden yapılan bağ. (OTS, s. 753)

cip: İp. (DS)

cip: İp, iplik. *Cip ırledı* “İp eğirdi”, *Cip bilen taq!* “Bunu iple bağla!”. (4/161). (TOKER, s. 210)

сѣр, diyal., Başk. **йеп**, **ип** «ip» < genel Türki *ün* (K.-Bal., Kır., K.-Kalp. *əçun*, Hak., Tuv. *çun* vb.); Çuv. *çun*, T., Az. *un*, Türkm. *ün*, *ön* ile aynı anlamda. CC'de *yp* «ip», *ypak* «ipek» yazımı dikkate değerdir. Krş. Tung. *чүва* «atın boyun sinirlerinden yapılan ip» (bk. SSTMYA II: 389), Tatar dilinde ona *чәчүргеч* derler; o, ipek gibi olur. (ES, cilt 1, s. 265)

yıp: İp. (DLT, cilt 3, s. 3)

bu işler ol telim yıp egirgen "bu kadın çok ip eğirir". (DLT, cilt 1, s. 158)

çikin yıptı "ibrişim teli". (DLT, cilt 1, s. 414)

yıp çöjüldi "ip gerildi". (DLT, cilt 2, s. 132)

Карамыйк без шәхси файдага,

Башларымыз кайда-кайдага,

Тотыныйк өзелмәс бер **жепкә**,

Барымыз жыйналык берлектә. (THİ 85, s. 106)

cəp sözcüğü söz konusu eserde *əp* şeklinde de kullanılmıştır.

Аччы, туташ, ишегеңне, мин керием,

Тешләреңнең ниндилеген бер күрием.

Тешләремнең ниндилеген белмисеңме,

Епкә тезгән ап-ак энже күрмисеңме? (THİ 272, s. 214)

жөй [cöy]

жөй [cöy] 1. Dikiş. 2. Katlanma veya dikiş yeri. (KTTS, s. 58)

cöy: 1. Dokuma, deri vb. gibi nesnelerin parçalarının birbirine eklenerek dikildiği yer. 2. Herhangi bir nesnenin farklı parçalarının birleştiği yer. (TTAS, cilt 3, s. 814)

yiv: Bir yüzeyin üzerindeki ince çizgi. (BTS, s. 3931)

yiv: 1. Bir şeyin girip yerleşmesine yarayan oyuk, çizgi. 2. Bir zıvananın içinde yılankavi biçimde uzanan oyuk. (OTS, s. 1839)

yiv: Kumaşta bükülen yerlerde oluşan çizgi. (DS)

cöy: Elbisenin dikişi, dikiş yeri. *Cöy tiktı* "Dikiş dikti". (4/109). (TOKER, s. 229)

cöy, diyal. **йү, йөй** «dikiş» ~ Çuv. *çěwě* < **жčw* ~ T. *üw*, eski Türki *ji* ~ genel *üw* sözcüğü ile özdeş olmalı. *Йүй* ~ *жчүй* «dikiş» şekli Türki dillerde seyrek, yalnız Moğ. *жүй* < *жчүй* ile aynı anlamdadır. (ES, cilt 1, s. 278)

yi: Elbisenin yivi, dikişi. (DLT, cilt 3, s. 216)

cigi yi "sağlam dikiş, ikileme dikiş". (DLT, cilt 3, s. 229)

Утырдым тәрәзәмнең төбенә

Ефәк күлмәк **жөйләргә**,

Жаныем көен көйләргә;

Жаныкаем килә ары очтан,

Йөгереп чыктым үбәргә

Риза булдым үләргә, (THİ 297, s. 229)

эләнпәзә [əlenpeze]

эләнпәзә [əlenpeze] Keten ipliği, keten lifi.⁴²

Bu sözcük, *элән* [əlen] (keten) + *пәзә* [pəcə] (kenevir saplarından yapılan kaba eğirme lifi) sözcüklerinin birleşimi olmalı.

Быел **эләнпәзә** бик күп булды,

Чыгартып куй, әнекәй, ашкыга;

Инәлеп әйтәмен, жиңги, сиңа

Жибәрмәсме Хәлиулла башкода?

Маяклары сынган зур юлның,

Ефәк сүзен тыңлап хур булдым. (THİ 246, s. 198)

элмәк [əlmek]

элмәк [əlmek] İlmik. (TTS, s. 428)

əlmek: 1. İpin, bağın uçlarından tutulup çekilerek sıkı bir şekilde bağlanan, düğümlenen ip, bağ parçası. 2. Bir şeye, bir sapa tutturulan ve ele takılmak üzere yapılan bağ. (TTAS, cilt 3, s. 571)

⁴² Nadirov'un notu.

ilmek: İlmik. (BTS, s. 1735)

ilmik: Çözülmesi kolay düğüm, eğreti düğüm. (OTS, s. 727)

ilmek: < il+mek, Düğme ilmeği. (1/1583). (TOKER, s. 366)

Батисттан күлмәк кигәннәр,

Элмәген шәп элгәннәр;

Син гармунчы, ярың жырчы

Икегез пар килгәннәр. (ТНІ 570, s. 367)

киже [kicě]

киже [kicě] Fabrikada imal edilen ince pamuk iplik. (TTS, s. 154)

kicě: Makine usulüyle fabrikada örülen ince pamuk ip. (TTAS, cilt 2, s. 118)

keci: 1. Makara ipliği. 2. Sicim. 3. İpek dikiş ipliği. (DS)

kicě, diyal. **кизе** «bir tür kaba ipek», «ithal ipek iplik» ~ Başk. *кизе* ile aynı anlamda > Mar. *кэээ*, Udm. *кизьы* «ev yapımı damalı veya çizgili kırmızı kumaş» > Çuv. *киç*, *киçe* «pamuk ipliği; desenli kumaş», eski Rus. *кеджа*, *кежъ*, Rus. diyal. *кеж*, *кежъ*, *кешь*, *кежа* < Far. *кәјç*, *кәјж* «ham (işlenmemiş) ipek», *кәјчи*, *кәјжи* «ham ipekten eğrilen veya dokunan»; sonuç olarak bu söz, Rus. *газ* < Alm. *Gaze* «çok ince bir kumaş türü».

İdil-Ural dillerinde Tat. **кижеле**, Başk. *кезеле*, Mar. *кэзыла* «kırmızı damalı kumaş» sözü yaygındır. (ES, cilt 1, s. 411)

Жиңгәчәем биргән **кижеле** ыштан

Кайсы казармада туздырам?

Баш кынаем солдат, әтием карт,

Елап яшь гомеремне уздырам. (ТНІ 42, s. 75)

cyc [süs]

cyc [süs] Lif, tel, iplik. (TTS, s. 290)

süs: Kendiri, keteni bükerek, bitki sapını döverek veya başka bir şekilde çıkararak ipliğe, urgana dönüştürülen malzeme. (TTAS, cilt 2, s. 725)

süs: Kenevir, didilmiş kendir ve kenevir elyafı. (4/841). (TOKER, s. 746)

süs «lif, kırık, iplik», diyal. «lifli bitkilerin (keten, kenevir vb.) çeşitli yollarla liflerinden ayrıldığı sert kısmı» ~ Çuv. *cyc* ile aynı anlamda. (ES, cilt 2, s. 185)

Таң йокылары ла бигрәк татлы,

Уятадыр әнием көтүгә;

Кулымда **cyc** чыбыркым,

Сүсе шушы кырныкы,

Үзем шушы авылныкы,

Көткән малым байныкы. (THİ 167, s. 155)

tөен [töyən]

tөен [töyən] 1. Düğüm. 2. Bohça, çıkın. (KTTS, s. 292)

töyən: 1. İplik, bağ, başörtüsü vb.lerinde, bağlanmış, düğümlenmiş yer; ayrıca iplik, bağ vb. gibi yumuşak, uzunca nesnelerin ilmik şeklinde yapıp eğrilmesiyle düğümlenen parçası. 2. İçine çeşitli şeyler konularak uçları birbirine bağlanan bez, dokuma parçası vb. (TTAS, cilt 3, s. 814)

düğüm: İplik, ip, halat gibi bükülebilir şeyleri kıvrıp kendi üzerine veya birbirine dolayarak yapılan boğum. (BTS, s. 1056)

düğüm: İki ip vesairenin birlikte bağlanmasından hasıl olan bağ, ukde. (OTS, s. 368)

tüyüm, tüğün: Düğüm. (DS)

töyen: Düğüm. *Yörëğim töyön salğan-kük buldı* “Yüreğim düğümlenmiş gibi oldu”, *İçine töyön töşkən* “O kederlenmiş”, *Künlümde bir töyön kaldı* “(aynı anlamda [Ben kederlendim])” (3/1287). (TOKER, s. 883)

töyən «düğüm; dürü» < genel Kıp. *түйүн, түйүн*, Miş.-Oğuz çizgisi boyunca *түwән* ~ Kar. *төвюн, түвүн*, T. *düküm, düvün, düğüm*, Çuv. *měwě* ile aynı anlamda ← Tat. *möü-*, Tat. diyal. *мү-* < *мүг-* «düg-, düğümlе-» kökünden. (ES, cilt 2, s. 289)

tügün: Düğüm. (DLT, cilt 1, s. 400)

Tegme çeçek öküldi

Bukuklanıp бүküldi

Tügsin *tügün* түgüldi

Yargalımat yörkeşür

"Her bir çiçek yığıldı, tomurcuklanıp бүküldü, dört köşeli düğüm düğüldü, yarılarak birbirine girer". (DLT, cilt 1, s. 437)

tügün yazıldı "düğüm çözüldü". (DLT, cilt 3, s. 78)

Өчәрле ефәк өч мыскал,

Өсләрендә булып **төене**;

Кем өсләрендәген кем белсен,

Күкрәгендә булып кыены. (THİ 50, s. 80)

2.3. Ev Eşyası ve Alet-Edevat Olarak Kullanılanlar

2.3.1. Ev Eşyaları

2.3.1.1. Mobilya Olarak Kullanılanlar

бәллү [bellü]

бәллү [bellü] Beşik. (TRS, s. 136)

bellü: Beşik. (TTAS, cilt 1, s. 207)

bellü, diyal. **бәлли** «beşik» > Mar. diyal. *балу*, Udm. *бали, балли* ile aynı anlamda. ~ K.-Bal. *белляу* «beşik; nini», Özb. *балла-, бәллә-,* Yak. *билкә-* «çocuk sallama» vb. (ES, cilt 1, s. 174)

Каен **бәллү**ләрдә тирбәткәндә

Әнекәй миңа бәхет теләгәндер,

Бәллүләрдә бәхет теләгәндә

Аерым яшисен белмәгәндер. (THİ 256, s. 203)

бишек [bişək]

бишек [bişək] Beşik. (TTS, s. 52)

bişək: Küçük bir çocuğu sallayarak uyutmak için özel olarak tasarlanmış asma yatak veya uyku yeri. (TTAS, cilt 1, s. 171)

beşik: Süt çocuklarını yatırmaya ve sallayarak uyutmaya yarayan, tahta veya demirden yapılmış sallanır bir çeşit küçük karyola. (BTS, s. 461)

beşik: Küçük çocukları uykuya yatırırken sallamak için yapılmış alet, gehvâre, mehd. (OTS, s. 186)

bişik: Beşik, salıncak. (4/1788). (TOKER, s. 124)

bişək «beşik» < genel Kıp., Osm., Oğuz. *бәшиук* (Nog., Kaz., K.-Kalp. *бәсук*, Kaz. *бесёк*), Türkm. *бишек (бишэк), бишиук*, Uyg. *бишиук* vb. Türki dillerle aynı anlamda, Uyg. diyal. *бөшүк* < eski genel Türki **бөлчүг*. (ES, cilt 1, s. 191)

beşik: Çocuk beşiği. (DLT, cilt 1, s. 408)

ol anğar beşik ügrişti "o, ona beşik sallamakta yardım etti". (DLT, cilt 1, s. 236)

beşiklig uragut "beşikli, emzikli kadın". (DLT, cilt 1, s. 509)

ogul beşıktin yoruldı "çocuk beşikten çözüldü". (DLT, cilt 3, s. 78)

Агыйделдән таш ташыйлар,

Сайрар кошым, сандугачым,

Ак мәчеткә ишеккә,

Рәхәт көннәрем бар иде,

Сайрар кошым, сандугачым,

Тибрәнгәндә **бишәктә**. (ТНІ 146, s. 145)

карават [karavat]

карават [karavat] Uzunca yatak, divan, karyola. (KTTS, s. 159)

karavat: Uyumak için kullanılan dört ayaklı uzunca çerçeve şeklindeki ev eşyası. (TTAS, cilt 2, s. 50)

krş. *Rus. кровать* [krovat] Karyola, yatak. (BRTS, s. 192)

kerevet [*Yun.*] Üzerine şilte serilerek yatmaya veya oturmaya yarayan, tahtadan seki, sedir. (TS, s. 1000)

kerevet: Oturmaya veya yatmaya yarayan yüksekçe yer. (OTS, s. 884)

karavat, diyal. **кәрәвәт** «yatak». Bu sözcük genellikle Rus dilinden olarak gösterilir ancak eski Kıpçak sözlüklerinde *кәрәбәт*, Ar., T. *käpäväm* < Grek. *καράβατ* ile aynı anlamdadır (Rus diline, Grek dilinden birçok fonetik deformasyona uğrayarak girmişken, Türk dillerine deformasyon olmadan girmiştir). Bu sözcüğün bugünkü Tatar dilindeki şekli, elbette, Rusçadandır. Krş. T. *kerevet*, *kerevit*, *karavide* «ahşap yatak; seki» Grek ağızlarındandır. (ES, cilt 1, s. 366)

Двояшкин үз кызына

Карават-сандык алган;

Приставка мал житмәгәч,

Кутсый үгез,

Кутсый үгез,

Кутсый үгезен салган. (ТНІ 244, s. 197)

КОМОД [komod]

КОМОД [komod] Komodin, konsol. (TTS, s. 161)

komod: Çekmeceleri sürgülü alçak dolap (iç çamaşını ve diğer çeşitli küçük eşyaları koymak için). (TTAS, cilt 2, s. 143)

komot [*Fr.*] Komodin. (TS, s. 1063)

komud: Birkaç gözlü ahşap dolap, konsol. (OTS, s. 918)

Аяклы **КОМОД**лар алдыгыз,

Аякларын кайларга салдыгыз?

Үзегез рәхәтләрдә калдыгыз,

Безнең башны утларга салдыгыз.

Күк күгәрчен тоттым ашлыктан,

Күп хәсрәтләр күрдем яшылектән. (ТНІ 142, s. 143)

КОТЫЧЫК [kotıçık]

КОТЫЧЫК [kotıçık] Ağaçtan yapılan küçük çekmece.⁴³

Зур агайның бар бүләге

Ак перчатка, чуар чулка.

Жыйган акчаларым кала

Зур сандыкта **КОТЫЧЫК**та. (ТНІ 392, s. 277)

ӨСТӘЛ [östel]

ӨСТӘЛ [östel] Masa. (TTS, s. 468)

östel: 1. Üstüne bir şey koymak veya orada çalışmak, yemek-içmek için bir veya daha fazla ayağa bir çeşit yassı üstlüğü tutturulduğu mobilyanın bir türü. 2.

⁴³ Nadirov'un notu.

mec. Bu tür mobilya üstüne konulan yiyecekler; dört kişilik sofra. (TTAS, cilt 3, s. 710)

krş. *Rus.* стол [stol] Masa. (BRTS, s. 509)

üstel: Masa. (DS)

östel: < *Rus.* столъ, Masa. *Öç ayaklı östël* “üç ayaklı masa”, *Östëlge utır!* “Masaya otur!”. (1/1347). (TOKER, s. 633)

östel «masa» > Mar., Udm. *үстел*, Çuv. *сѣмел* < *Rus.* стол ile aynı anlamda, başlangıç anlamında «çarşaf, sofra örtüsü» ← *стелитъ* «ser-» sözünden. Sib. Tat. *үстел*, *үстөл*, Kaz., Kır., Alt. vb. *үстөл*, *остол*, Şor. *устāl* Rus dilinden müstakil olarak alınmıştır çünkü Rusça *стол* (*masa*) gibi eşyalar Türklerde bulunmazdı, Türkler kilime, divana, döşemeye oturup yerlerdi. Orta Asya dillerine *стол* (*masa*) sözcüğü XX. yüzyılda girmiştir. (ES, cilt 2, s. 96)

Китапларым китап өстендә,

Китапларым **өстәл** өстендә;

Минем хәлләремне кеше белми,

Мин саргайдым өч көн эчендә. (THİ 150, s. 147)

сандык [sandık]

сандык [sandık] Sandık. (TTS, s. 266)

sandık: Eşya saklanan büyük (genellikle uzunca) kutu (üstten açılmalı, kilitli). (TTAS, cilt 2, s. 629)

sandık: İçine çeşitli şeyler konulan, tahtadan, dört köşe, kapaklı ev eşyası. (BTS, s. 3055)

sandık [*Ar.* *sāndīk*] Elbise veya çamaşır koymaya yarayan tahtadan kapaklı bir tür yer dolabı. (OTS, s. 1457)

sandık: Sandık. *Zaḡun sandıḡı* “gemi”. (4/306). (TOKER, s. 678)

sandık, diyal. **сондык** ~ Başk. *һандық* > Mar. *сандык*, *сондык* «sandık», *шондык*, *шандык* «sigara kutusu», Udm. *сандык*, Çuv. *сантăк*, *сунтăх* «sandık,

küfe, raf» < genel Kıp., Osm. *сандық*, Çağ., Uyg. *сандук*, Osm. *сандықа* «sandık; taş sandık» < Far., Ar. *сандуқ* ile aynı anlamda, Hint dillerinden yayılmıştır. Rus. *сундук* < Türki (CC) *sunduk* ile aynı anlamda. (ES, cilt 2, s. 141)

Энә белән генә жеп кенәм

Калды сары **сандык** төбөндә;

Уйнаганым гына, көлгәнем,

анакай,

Калды газиз әтием өөндә. (THİ 239, s. 192)

шкаф [ʃkaf]

шкаф [ʃkaf] Dolap. (TTS, s. 414)

ʃkaf: Eşyaları saklamak için yapılmış, kapağı tek taraftan açılan ev eşyası. (TTAS, cilt 3, s. 509)

krş. Rus. **шкаф** [ʃkaf] Dolap. (BRTS, s. 588)

ʃkap: < Rus. шкаф, Dolap. (OSTN, cilt 4, s. 1115)

Кисеп алчы, әнкәй, чәчләремне,

Пыяла **шкаф**ыңа куярсың.

Адашкан казлар моңайгандай,

Чәчләремне алып карарсың. (THİ 263, s. 207)

тартма [tartma]

тартма [tartma] Çekmece, kutu. (TTS, s. 300)

tartma: 1. Masa, dolap gibi nesnelerin içine kaydırılarak hareket edebileceği bir şekilde yerleştirilen ve sapından çekip çıkarılabilen dörtgen şeklindeki çerçeve. 2. Dörtgen şeklindeki her türlü kapaklı veya kapaksız kaplar, tahta sandık, kutu. (TTAS, cilt 3, s. 46)

tartma: < tart+ma, 1) Küçük, uzunca, dar kutu. *Östël tartması* “masanın çekmecesini”, *ķırķ tartma* “dağıtıcının kutuları”. 2) Karşıdan karşıya halatla çekilen sal; kızak. (3/868). (TOKER, s. 797)

tartma «kutu», «çekmece» > Çuv., Mar., Udm. *tartma* ile aynı anlamda, Tatar dilinde türetilen bir söz olmalı., Kır., Özb. *mapmma*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *mapmna* «kutu» < Tat. Diğer Türk dillerinde *mapmma* «çekildiğinde çözülen büzme bağı; bu gibi detayı olan ayakkabı (yumuşak çizme vb.)». (ES, cilt 2, s. 218)

tutma: Sandık. (DLT, cilt 1, s. 431)

Талдан **тартма** гына ясар идем,

Тал кабыгы гына суелса шул;

Туган илем кайтып күрер идем,

Жир астыннан гына юл булса. (THİ 35, s. 69)

тәхет [teħēt]

тәхет [teħēt] Taht. (TTS, s. 342)

teħēt: Resmî kabul törenlerinde ve başka merasimlerde hükümdarın oturması için yüksekçe bir yere yerleştirilen ve değerli taşlar, altın vb. ile süslenen oturak, koltuk. (TTAS, cilt 3, s. 233)

taht: Hükümdarların oturduğu büyük, süslü koltuk. (BTS, s. 3393)

taht [F.] Padişahın oturması için özel olarak yaptırılan süslü ve görkemli koltuk, şerir. (OTS, s. 1616)

teħēt «taht» < Far. *maxm*, *māxm*, *maxma* «taht, divan, kaide» eski İr. *takh* «biç-, kes-, yont-, düzleştir-» fiilinden türemiştir. (Platts:313, 318). (ES, cilt 2, s. 249)

Алтыннар илә бизәлгән

Иде бәнем **тәхетем**,

Инде тәхетем улды хәзер

Шушы ултырган ташым. (THİ 11, s. 41)

ящик [yaşçik]

ящик [yaşçik] 1. Kutu, sandık. 2. Çekmece, çekme. (KTTS, s. 334)

yaşçik: Kutu, sandık, kasa. (TTAS, cilt 3, s. 665)

krş. *Rus.* **ящик** [yaşçik] Kutu; sandık; kasa; çekmece, çekme. (BRTS, s. 599)

yeşik: Meyve sandığı. (DS)

yeşçik: < *Rus.* ящик, Kutu, sandık. (3/382). (TOKER, s. 1005)

Чәйнекләр генә алдым мин шкафтан,

Әсмабиккәй,

Шкафтан гына түгел, Маһисәрвәр, ай, **ящиктән**;

Шәт, хәтер генәң күп калдырдым,

Әсмабиккәй,

Аңсызлыктан түгел. Маһисәрвәр, ай, яшьлектән. (THİ 320, s. 240)

2.3.1.2. Sofra ve Mutfak Eşyaları

бидерә [bidere]

bidre: Kova. (TTAS, cilt 1, s. 159)

krş. *Rus.* **ведро** [vedro] Kova. (BRTS, s. 42)

bedire, bédire: 1. Su kovası, bakraç. 2. Kova. (DS)

vedire: 1. Süt sağımında kullanılan, tahta kova, külek. 2. Su kovası. (DS)

bidre: < *Rus.* ведро, Kova. (OSTN, cilt 4, s. 1780)

Бидерәсе бизәкле лә,

Көянтәсе үзәкле;

Баскан саен борылып карый,

Шунысы өзә үзәкне. (THİ 478, s. 317)

жамаяк [camayak]

жам-аяк [cam-ayak] Hayvanın toynak boğumu derisinden yapılan kap, çanak.⁴⁴

жамаяк [camayak] Kâse. (KTTS, s. 51)

самаяк «camdan kap kacak» ~ Başk. *йамаяк* ile aynı anlamda, *жам* «cam; cam kap» < Far. *жām* < Avest. *yāta* «kap, kâse» (Platts I: 373) ve *аяк* «kap» sözlerinden oluşmuştur. **Жам** «cam kap» sözü birçok dile yayılmıştır. (ES, cilt 1, s. 259)

Жүкә ләнгәс — кәрәз балга,

Жам-аяклар — ачы балга,

Энже-мәржән, гәүһәр-якут

Агыла шәһри Болгарга. (ТНІ 4, s. 36)

чан [çan]

чан [çan] Büyük çömlek, fiçı. (TRS, s.1050)

чан: Çok büyük fiçı, içine birçok şey sığan kap. (TTAS, cilt 3, s. 408)

krş. Rus. **чан** [çan] Kap, büyük fiçı. (RTS, s. 680)

чан: < Rus. чанъ, Büyük kova, tekne, fiçı. (3/1855). (TOKER, s. 245)

чан «ahşaptan veya metalden yapılma büyük kap, büyük fiçı» > Çuv., Rus., Mord. *чан*, Mar., Udm. *чан*, *чаң*, Mar. diyal. *чаң* < Çin., Kor. (Ramstedt 1949: 21; Gabain 1950: 307) *чан* «kova, çömlek», bk. ayrıca Yaz. Moğ. (Poppe 1938: 435) *чан* «büyük fiçı».

Rus etimolojisinde *чан* eski Rus. *чанъ* «tahtadan tekne, fiçı» sözcüğünden diye kabul edilir ve Tat., Çuv. vb. *чан*, Yak. *чаан* «büyük fiçı» sözlerinin Rus dilinden alıntı olduğu söylenir. Ancak eski Türki (DTS: 138) *чан* «büyük fiçı» < Çin. **чан*, bugünkü Çin. *чанъ* «kâse». (ES, cilt 2, s. 408)

⁴⁴ Nadirov'un notu.

Безнең әти староста,
Чанларга ит тозлыйдыр;
Кара урман уртасында
Кул-аягым сызлыйдыр. (ТНІ 29, s. 62)

чәйнек [çeynĕk]

чәйнек [çeynĕk] Çaydanlık. (TTS, s. 404)

çeynĕk: Çay pişirmek ve su kaynatmak için kullanılan sapı ve burnu olan kap. (TTAS, cilt 3, s. 466)

krş. *Rus. чайник* [çaynik] Çaydanlık; demlik. (BRTS, s. 577)

çaynik: Çaydanlık. (DS)

Чәйнекләр генә алдым мин шкафтан,

Әсмабибкәй,

Шкафтан гына түгел, Маһисәрвәр, ай, ящиктән;

Шәт, хәтер генәең күп калдырдым,

Әсмабибкәй,

Аңсызлыктан түгел, Маһисәрвәр, ай, яшьлектән. (ТНІ 320, s. 240)

чынаяк [çınayak]⁴⁵

чынаяк [çınayak] 1. Porselen; çini. 2. Çini kadeh (bardak). (TTS, s. 402)

аяк [ayak] Kadeh, bardak. (KTTS, s. 31)

ayak: *esk.* Çay fincanı veya buna benzer sapsız kap, kâse. (TTAS, cilt 1, s. 99)

ayak: Çanak, su bardağı. (OTS, s. 124)

⁴⁵ Bu sözcük, *Çin+ayak* sözcüklerinin birleşimidir, bu sebeple maddi unsur ögesi olan *ayak* sözcüğü müstakil olarak da ele alınmıştır.

ayak: 1. Tas, maşraba. 2. Kadeh. 3. Bardak, çay bardağı. (DS)

çınak: Cam ve porselen eşya. (DS)

ayak: Fincan, çömlek. *Taş ayak* “kilden yapılmış fincan”, *taş ayak* “Kazan’daki Bulak semtinde yapılan panayır”, *çim ayak* “çay fincanı”, *Bir ayakkıma içem’in* “Ben sadece bir fincan içerim”.(1/201). (TOKER, s. 64)

çınayak, Miş. **цынайак** «porselen ve çini fincan (genellikle – kap kakak)» ~ Başk. *сынайак* ile aynı anlamda < **чыный аяк** «Çin çanağı > porselen çanak» (çünkü porseleni ilk defa Çinliler üretmeye başlamıştır). Bk. ayrıca Kır. *чыны* > Kaz. *шыны* «porselen; çini; ayna», Başk. *сына* «fincan».

Çınayak sözü komşu Mar., Udm., Rus dillerine de girmiştir, bk. Räsänen 1969: 111. (ES, cilt 2, s. 469)

çeling ayak "Çin kâsesi". (DLT, cilt 3, s. 371)

ayak: Kap kakak. (DLT, cilt 1, s. 84)

ayak: Çanak, kâse, kadeh. (DLT, cilt 4, s. 53)

ol ayak tolturdu "o, kap doldurdu". (DLT, cilt 2, s. 175)

ayakçı ayak sırladı "kâseci, çanakçı kâse sırladı". (DLT, cilt 3, s. 296)

Чынаяк алдым и йөгердем,

Тау буена и жиләккә,

И әнкәем, тау буена и жиләккә;

Зифа буюм үскән икән

Падишага и кирәккә,

И әнкәем, падишага и кирәккә. (THİ 37, s. 71)

чиләк [çilek]

чиләк [çilek] Kova. (TTS, s. 396)

çilek: Suyu ve çeşitli diğer sıvıları veya dökülen-saçılan nesneleri taşımak ve saklamak için nal şeklinde sapı olan kap. (TTAS, cilt 3, s. 428)

çelek: 1. Demir su kovası. 2. Tahta süt kovası. (DS)

çilek: Kova. *İtmek çileği* “hamur teknesi”, *bit çileği* “kapaklı kova”, *tus çileği* “kayın kabuğundan yapılma bardak, küçük kova”, *Çileğine küre kapkaçı* “Kapak kovasına uyar (atasözü)”. (3/2135). (TOKER, s. 264)

çilek, diyal. (Miş., Sib.) **чилэк** «masif ağaçtan yapılan silindirik kap; kova» > Çuv. *чилек*, Mansi. *čiläx* ile aynı anlamda ~ Sib. **цэлэк**, **цэлэк** «kova» < genel Kıp., Alt., Çağ., Türkm. *челек* (> Başk. *силэк*, Kar. *челек*, *целяк*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *шелек*), Özb. *челак* «kova; arı kovanı; tekerlek kütüğü», Uyg., Çağ., Osm. (bk. Radlov III: 1971) *чәләк*, K.-Bal. diyal. *чәләк* «kova», Gag. *челек* «süt kovası; padişah şarfası, silindirik şarka». (ES, cilt 2, s. 437)

Себер дә каласы бай кала,

Алтынны салалар **чилэккә**;

Утыз биш мең шәлне сата-сата

милий,

Кан урнашты яшь тә йөрәккә. (THİ 192, s. 167)

чуен [çuyın]

чуен [çuyın] 1. Dökme demir. 2. Demir tencere. (TTS, s. 399)

çuyın: 1. Karbon ve demir karışımından ibaret alaşım (çelik dökmek ve dökme eşyalar yapmak için kullanılır). 2. Bu tür metalden yapılan, ortası çıkıntılı, dibi dar çöml ek, kap. (TTAS, cilt 3, s. 443)

krş. *Rus.* **чугун** [çugun] Pik/dökme demir, font. (RTES, s. 369)

çoygan: Döğülmemiş veya işlenmemiş dökme demir. (OTS, s. 303)

çöğen: Özellikle Çerkezlerin pasta yapmakta kullandıkları dökme, dibi yuvarlak tencere. (DS)

çuyın: Dökme demir, döküm. *Morçâ çuyın* “baca kapağı”. (3/2171). (TOKER, s. 279)

çuyın, diyal. **чөгән, чөген, чөгин**, Sib. **цōғын, цōйын** «dökme demir; pik kazan, font» < genel Kıp., Uyg. *çойун, çойын* (> Başk. *суйын*, Nog., Kaz., K.-Kalp., Şor. *шойун, шойын*), Uyg., K.-Bal. *чогун*, Türkm. *çойн*, Özb. *çuyan* vb. eski Çin. **çöi гун* «dökme kap» sözünden. Genel olarak, bu söz hem Türki hem Moğol dilinde çok varyantlıdır, krş. T. *çoyan, çögen, cöven, çöyken* «dökme demir». (ES, cilt 2, s. 451)

çodhın: Tunç ve süzölmüş bakır. *çodhın aşıç* "bakır tencere". (DLT, cilt 1, s. 409)

Жиңгиләрем мунча яга,

Су кайната **чуенда**;

Ундүрт яшәр кыз бирәсез,

Чыгармыйча уенга. (THİ 235, s. 190)

чүлмәк [çülmek]

чүлмәк [çülmek] Çömlek. (TTS, s. 406)

çülmek: 1. Süt, yoğurt vb. koymak için balçığın pişirilmesiyle yapılan, tabanı dar ve yuvarlak kap. 2. *esk.* Kap. (TTAS, cilt 3, s. 478)

çömlek: Toprak tencere. (BTS, s. 821)

çömlek: Süzölmüş çamurdan yapılan toprak tencere. (OTS, s. 304)

çölmek: 1. Çömlek. 2. Bir çeşit bakır kap. (DS)

çülmek: Çanak, çömlek, kap. *Sıra çülmegī* "bira yapımında kullanılan çömlek", *beylegen çülmek, sılağan çülmek* "ağzı kapalı çömlek". (3/2198). (TOKER, s. 279)

çülmek, diyal. **цүлмәк** «çömlek», diyal. «seramik» > Çuv. *чүлмек, чүмлек* ile aynı anlamda < genel Kıp. *чөлмәк* (> Başk. *сүлмәк*, Kıp. *чөлмөк*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *шөлмек*) «çömlek, kovuk». Bu sözün *чөлмәк* varyantı da (Osm., Az. vb.) sık görülür, bk. ayrıca CC *čömlak* ile aynı anlamda, bu nedenle *чүлмәк* < *чөлмәк* < **чөмлэк* şeklinde bir görüş vardır (Zeynep Korkmaz). Gerçekten de **чүлмәк**

sözünün başkaca bir başarılı açıklaması yoktur. *Čömlek* sözünün ise (T.) *čömle-* < *čomla-* suyu «çekerek» almak fiilinden olduğu varsayılır. (ES, cilt 2, s. 460)

Себерчеләр — сәүдәгәрләр,

Крахмальный күлмәктән;

Себерчеләр онытканнар

Чэй эчкөнөн **чүлмәктән**. (THİ 194, s. 168)

капкач [kapkaç]

капкач [kapkaç] Kapak (tencere, kavanoz, kutu veya pencere için). (KTTS, s. 157)

капкаç: 1. Kap-kacak, kova gibi eşyaların üstünü kapatan, örten şey. 2. Çeşitli nesnelerdeki kapak, küçük kapı. (TTAS, cilt 2, s. 45)

капкаç: < kap+kaç, Kapak, örtü. *Tereze kapkaçı* “pencerenin dış kanatları”, *miç kapkaçı* “soba kapağı”, *sandık kapkaçı* “sandık kapağı”, *Çileğine küre kapkaçı* “Kovası nasılsa kapağı da öyledir”. (2/420). (TOKER, s. 473)

капкаç «kapak» > Udm. *капкач, капкась*, Mar. *капкась* < Başk. *қапқас* < genel Kır. *қапқач* ile aynı anlamda ← *қапықач* < *қапу-қач* veya *қапқақ-қач*. Bk. ayrıca Tat. diyāl. **капкыч** «kapak» ← diyāl. **кап-** «ört-». (ES, cilt 1, s. 364)

Бые нәзек колга кебек,

Башы — комган **капкачы**;

Бер өстәлдә утырганда

Бал ашасам,

Бал ашасам,

Бал ашасам — бал ачы. (THİ 244, s. 196)

кашык [kaşık]

кашык [kaşık] Kaşık. (TTS, s. 144)

kaşık: Bir lokmalık yemek sığan, uzun saplı, sığ, yemek yeme aracı. (TTAS, cilt 2, s. 78)

kaşık: Sulu veya bazı ufak taneli yiyecekleri ağza götürmeye yarayan, saplı sofra aracı. (BTS, s. 1999)

kaşık: Sıvı veya taneler biçiminde olan yiyeceği kaptan alıp ağza götürmeye yarayan içi oyulmuş ve kapamış alet. (OTS, s. 857)

kaşık: Kaşık. *Ağaç kaşık* “tahta kaşık”, *aş kaşığı* “yemek kaşığı”, *bal kaşığı* “çay kaşığı”, *eürne kaşığı* “iplik sarmak için kullanılan çengel”. (2/392). (TOKER, s. 484)

kaşık «kaşık» > Çuv. *кашак* ile aynı anlamda < genel Kıp., Uyg., Oğuz. *кашук, қашық* (Nog., Kaz., K.-Kalp. *қасық*) ile aynı anlamda, Çuv. *хошак* > *хушак* «metal kaşık» – ikincil anlamı hiç şüphesiz *калақ* sözü ile kökteştir; krş. Tat. diyal. *кашық* ~ Alt. diyal. *кажық* «ayak tabanı kemiği; karina»; krş. eski Moğ. *qalbaça, ɣalbaça, ɣalbuça* > bugünkü Moğ. *халбага* «kaşık; metal kaşık» vb. Rus. diyal. *кашик, кавшик* «kerçe, kevgir». (ES, cilt 1, s. 387)

kaşuk: Kaşık. *Kuruk kaşuk* *agızka yaramas, kuruğ söz kulakka yakışmas*. "kuru kaşık ağza yaraşmaz, kuru söz kulağa yakışmaz". (DLT, cilt 1, s. 383)

kaşıklık müngüz "kaşık yapmak için hazırlanan boynuz". (DLT, cilt 1, s. 504)

er kaşuklandı "adam kaşık sahibi oldu". (DLT, cilt 2, s. 268)

Олы юлкайлардан узганда да,

Хәлимә, асыл да кыз бала,

Пар каеннан кистем лә пар **кашық**;

Пар каеннар кебек, әй, шаулашып,

Хәлимә, асыл да кыз бала.

Яшь гомерләр үтсен дә парлашып. (THİ 402, s. 282)

катка [katka]

катка [katka] Fıçı.⁴⁶

krş. *Rus. кадка* [kadka] (üstü açık) Fıçı. (**BRTS, s. 167**)

katsa: Fıçı. (**DS**)

Бал **катка**ларының төбөндө

Бал кортларының тишеге;

Таштин ла каты, уттан кайнар,

анакай,

Кырыс каенишләрнең ишеге. (**THİ 239, s. 192**)

казан [kazan]

казан [kazan] Kazan, tencere. (**KTTS, s. 164**)

казан: 1. Çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarar büyük, derin ve kulplu kap. 2. Buhar makinelerinde, kalorifer tesisatında, suyun kaynatıldığı kapalı kap. (**BTS, s. 2036**)

казан: [*< kazırgan*] 1. Eski Türklerde çok kullanılan ve içinde katran kaynatılan büyük kap. 2. Ziyafetlerde yemek pişirmeye yarayan büyük ve derin kap. 3. Su saklamaya veya kaynatmaya yarayan madenden büyük kap. (**OTS, s. 868**)

қазан: Kazan. (**OSTN, cilt 2, s. 367**)

казан, Sib. **касан** «kazan» > Mar., Udm., Rus. *казан* < genel Türki (Radlov II: 367) *қазан*, Az., Türkm. *газан* vb. < eski Türki (bk. Räsänen 1969: 243; Poppe 1938: 444) *qazğan* ~ Bulg. **қарған* > Çuv. *хоран* > *хуран* «kazan»; *казган* varyantı Tat. *казган бүрек* «kulaksız başlık» sözünde, ardından Lezg. *кажган* sözünde korunmuştur; *хархан* varyantı Gag. dilinde vb. korunur. Genel olarak bu söz Türki dillerden birçok komşu dile girmiştir. (**ES, cilt 1, s. 339**)

⁴⁶ Nadirov'un notu.

Тавышларым минем ташлар яра,

Сандугачлар түгел сайрарга,

И, сандугачлар түгел сайрарга;

Эчкенәем минем ут күк яна,

Казан түгел ургып кайнарга,

И, казан түгел ургып кайнарга. (ТНІ 251, s. 201)

кәрзин [kerzin]

кәрзин [kerzin] Sepet, sele, zembil. (TTS, s. 190)

kerzin: Bir şey taşımak veya saklamak için söğüt çubuğundan, kamıştan, ince çitalardan örülerek yapılan kap. (TTAS, cilt 2, s. 253)

krş. *Rus.* **корзина** [korzina] Sepet. (BRTS, s. 186)

kerzin «sepet» < Rus., Rus. *корзатъ* «küçük ince çubuk hazırlamak ve sepet örmek» fiilinden. (ES, cilt 1, s. 399)

Йөгәрә йөгәрә жиләк жыям,

Зәңгәр **кәрзин**кәләргә;

Их Бибинур, Бибекәй,

Жәйләр ямьле, кошлар сайрый,

Сагына микән мескенкәй. (ТНІ 427, s. 294)

крынка [krinka]⁴⁷

крынка [krinka] Dar ağzılı süt çömleği. (TTAS, cilt 2, s. 178)

krş. *Rus.* **кринка** [krinka] Süt kabı. (BRTS, s. 191)

⁴⁷ Söz konusu şiirde *krinka* sözcüğü benzetme ögesi olarak kullanılmıştır, *крынка бүрек* "süt çömleği şeklindeki şapka".

Абушай башында **крынка** бүрек

Әйләнәдер асыл кош кебек;

Оз да илләрендә йөргәннәрем

Йокы арамда күргән дөш кебек. (ТНІ 24, s. 58)

krınka sözcüğü söz konusu eserde *krımka* şeklinde de kullanılmıştır.

Баш кынамай кигән **крымка** бүрек

Алмагачкай кунган кош кебек;

Туган-үскән жирем, йөргән юлым

Йокылардай күргән лә төш кебек. (ТНІ 48, s. 78)

крышка [kɾɨʃka]

крышка [kɾɨʃka] *Rus.* Kapak, kaplayıcı kapak. (RTS, s. 234)

kırıška: Binaların çatılarına örtülen oluklar, çinko saç. (DS)

Крышкалы камыт, жизле йөгән

Үзем сөйгән, үзем сөйгән атымның муенында;

Бер генә кич ятып йоклар идем

Үзем сөйгән, үзем сөйгән матур кыз куенында.

Чакырып алдым чакрым ярымнан,

Жибәрәсем килми янымнан. (ТНІ 307, s. 233)

ләнгәс [lenges]

ләнгәс [lenges] Bal fıçısı.⁴⁸

leñgiz: Küçük kova. (OSTN, cilt 3, s. 745)

⁴⁸ Nadirov'un notu.

leñgez, diyal. **лэнгэч, лэнгэц, лянгыз** «çanak; küçük kova (akağaç kabuğundan yapılan)» > Çuv. *ленкес* ~ Udm. *лянэс*, Mar. *лэнгыш, лёнгыш* ile aynı anlamda, Komi. *ланес* «kova», Rus. *лянга* «akağaç kabuğundan yapılmış kapaklı kutu», *лянган, лянгус* «akağaç kabuğundan yapılmış kova», *лянгыс* «kova türü» vb. Ağaçtan, akağaç kabuğundan yapılan kapları, sığımlılıkları bildiren sözler genel görüşe göre Perm dillerindendir, bu dillerde ise *ляб, л'ан* «ortası çürük (veya içi boş) kütük» sözündendir (böyle ağaçtan her türlü eşya yapılmıştır). **(ES, cilt 1, s. 535)**

Жүкә лэнгәс — кәрәз балга,

Жам-аяклар — ачы балга,

Энже-мәржән, гәүһәр-якут

Агыла шәһри Болгарга. **(ТНІ 4, s. 36)**

пычак [pɨçak]

пычак [pɨçak] Bıçak. **(TTS, s. 250)**

pıçak: Bir şey kesmek, doğramak için bir başına sap takılan keskin, yassı metal parçası. **(TTAS, cilt 2, s. 565)**

bıçak: 1. Bir sap ve çelik bölümden oluşan kesici araç. 2. Çeşitli kesme işlerinde kullanılan keskin ağızlı araç. **(BTS, s. 474)**

bıçak: Kesici ve delici alet. **(OTS, s. 192)**

pıçak: Bıçak. **(DS)**

pıçaq: < pıç+aq, Bıçak, çakı. *P(i)çak sabı* “bıçağın sapı”, *p(i)çaq kını* “bıçağın kabı, kını”, *pēkī p(i)çaq* “katlanır bıçak”. (4/1317). **(TOKER, s. 647)**

pıçak, diyal. **пыцак** «bıçak»; *p-* varyantı: Kaz., K.-Kalp. *пыцақ*, Alt. *пычак*, Uyg. *пичақ*, Özb. *пичоқ*, Hak. *пыцах*, T. diyal. *pıçak, pıçak*, *b-* varyantı: Kuman., Kum. *бичақ*, Başk. *бысақ*, Kır., Çağ., Osm., Alt. diyal. *бычақ*, Tuv. *бижек*, Yak. *быһак*, eski Türki (DTS: 104) *bīçaq* ile aynı anlamda ← *пыч-, быч-* «kes-», eski varyant **бычзақ* olmalı. **Pıçak** sözü tüm komşu dillere girmiştir. **(ES, cilt 2, s. 117)**

biçek: Pıçak. *Neçe yitik biçek erse öz sapın yonumas* "bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yontmaz". (DLT, cilt 1, s. 384)

ol biçek biletti "o bıçak biletti". (DLT, cilt 2, s. 310)

biçek boynı "bıçağın tutamağı". (DLT, cilt 3, s. 169)

Беглыйлар урладылар,

Сары төште йөземә.

«Озын **пычак** үткен» диеп,

Күрсәтәләр күземә. (THİ 29, s. 62)

поднос [podnos]

поднос [podnos] Tepsi. (TTS, s. 244)

podnos: Kap-kacak veya yemek taşımak için kullanılan, metalden veya plastikten yapılmış, derin olmayan, yuvarlak veya uzunca kap. (TTAS, cilt 2, s. 525)

krş. *Rus.* **поднос** [podnos] Tepsi. (BRTS, s. 351)

putnus: < *Rus.* поднось, Tepsi. (OSTN, cilt 4, s. 1381)

Алтын **поднос**ларда ал чынаяк,

Кытайлардан алган түгелме?

Бергә-бергә шушылай утырулар

Бабайлардан калган түгелме? (THİ 453, s. 305)

самовар [samovar]

самовар [samovar] Semaver. (KTTS, s. 228)

samovar: Çay kaynatıcısı: Ortasındaki ateşliğinde kömürün yakılmasıyla suyun kaynatıldığı, kovaya benzer kapalı metal kap. (TTAS, cilt 2, s. 627)

krş. *Rus.* **самовар** [samovar] Semaver. (BRTS, s. 464)

semaver: Özellikle çay demlemekte kullanılan kömür ve yakacak ocağı kendi içinde bulunan, elektrikle de çalışabilen bakır, pirinç gibi metallerden yapılmış musluklu kap. (BTS, s. 3108)

semaver [*Rus. samovar*] Çay demlemekte kullanılan ve ocağı kendi içinde bulunan bakır veya pirinçten yapılan alet. (OTS, s. 1482)

samuwar: < *Rus. самоваръ* Semaver. *Samuwar kuy (sal)*! “Semaver koy!”, *Samuwar kuydırdı* “Semaver koydurdu”, *Samuwar kaynap çıkkān* “Semaver kaynamış”, *Samuwar citti* “Semaver kaydadı”, *samuwar murcası* “semaver borusu”, *samuwar kalpağı* “semaver kapağı”, *Samuwar açtı* “Semaveri temizledi”. (4/434). (TOKER, s. 676)

samavır, diyal. **самар, самарай, самрай** «semaver» ~ Kaz. *самауыр, самаурын* ile aynı anlamda, Kır. *самоор* «semaver, çayhane» vb. Rusça *самовар* sözünden olduğu kabul edilir ancak Rus sözünün kendisinin de Uzak Doğu dillerindeki *самаыр* «semavere benzer kap» sözünden olduğu düşünülmektedir. Semavere benzer bir su ısıtıcısı Çin'de de uzun zamandır kullanılmaktadır. Krş. ayrıca Fin. *сампу* «hiç durmadan lapa pişirip taşıyan sihirli kazan», buradan Rus. *сампувар* > *самовар* sözü gelir, diyorlar. (ES, cilt 2, s. 138)

Самовар куйдым күмерсез,

Кайнап чыгар күрерсез;

Яшь гомерләр ике килми,

Ике килсә, күңелсез. (THİ 209, s. 176)

савыт [savıt]

савыт [savıt] Çanak, çömlek, küp vb. kap kakak. (TTS, s. 262)

savıt: Dökülen-saçılan vb. şeylerin içine koyulduğu-taşındığı eşya. (TTAS, cilt 2, s. 612)

savut: 1. Yemek kabı. 2. Su taşı. 3. Bulaşık, kirli kaplar. 4. Turşu küpü. (DS)

saut: Кар. *Җом sauti* “kum kabı”, *toz sauti* “tuzluk”, *şikır sauti* “şekerlik”, *қара sauti* “mürekkeplik, hokka”, *saut saba* “mutfak eşyası”. (4/237). (TOKER, s. 686)

Ничә еллар бу бинада

Ялгыз утыра башым,

Бер **савыт** су, бер телем икмәк

Бәнем ашаган ашым. (THİ 11, s. 40)

таба [taba]

таба [taba] Tava, kızartma kabı. (KTTS, s. 259)

taba: Yemek pişirmeye yarayan gereç — genellikle kenarları yukarıya doğru bükülen yuvarlak metal plaka. (TTAS, cilt 3, s. 7)

tava: 1. Yağ kızdırmak, yiyecek kızartmak gibi işlere yarayan, uzun saplı yayvan kap. 2. Bu kapta pişmiş yemek. 3. Maden eritilen saplı pota. (BTS, s. 3453)

tābe [F.] 1. Tava, yayvan kap. 2. Geniş, düz yüzlü tuğla. (OTS, s. 1598)

taba: Tava. *Morja tabası* “baca kapağı”, *kul taba* “kulplu, kollu tava”, *taba ağacı* “tavanın tahta kolu”, *türkıl taba* “sac”, *yomârtka tabası* “sahanda yumurta”, *Taba işin çıkarı* “Tava kokusu çıkarmak, yani küçük pominki [pominki: ölünün arkasından verilen yemek]”, *Maysız taba kıpımas* “Tavada yağ yoksa yemek pişmez (içki istendiğini ima)”, *ındır tabası* “harmandaki iş”. (3/960). (TOKER, s. 772)

taba «tava» > Mar., Udm. *таба*, Çuv. *myna, mona* ile aynı anlamda < genel Kıp. *таба, тава* ile aynı anlamda, Çağ., Osm. < Far. *mābā, māwa* «tava; pota» ← *māb* «sıcaklık; kızdır-; ateş» (~ Avest. *tāpa*, Sansk. *tap*), bk. Far. *mābāu* «tepsi (tava türü)»; Kaz. *табадан* < Far. *mābādan* «tava altlığı». (ES, cilt 2, s. 194)

Ашыйсым гына килә, әй, әллә ни,

Табаларда пешкән әлбәни,

Синең генә күнелең, әй, әллә ни,

Минем . күңел генәм — син, жаный. (THİ 292, s. 226)

табак [tabak]

табак [tabak] Tabak. (TTS, s. 291)

tabak: Metal, ağaç ve benzerinden yapılan, ev işlerinde çeşitli amaçlar için kullanılan, çeşitli büyüklüklerdeki derin kap. (TTAS, cilt 3, s. 7)

tabak: Yiyecek koymaya yarar, az derin ve yayvan kap. (BTS, s. 3377)

tabak [Ar.] Düz, kaba, yassı çanak veya az derin ve yayvan kap. (OTS, s. 1597)

tabaḳ: 1) Tabak, çanak, kâse. *Tabaḳ sawıt* “tabak çanak, çanak çömlek”, *tabaḳ utırtū* “fincan konulması, yani küçük pominki [pominki: ölünün arkasından verilen yemek]”, *tabaḳ ıraşıḡı* “büyük tabaklara yemek koyan kaşık”. 2) Yaprak (kâğıt). *ıraḡaz tabaḡı* “kâğıt yaprağı, kitap sayfası”, *ındır tabaḡı* (= ındır tabası) “harmandaki iş”. (3/961). (TOKER, s. 772)

tabak «kâse; levha (sac, kâğıt)» < genel Kıp. *maḃaḳ*, Osm. *maḃaḳ*, Türkm. *maḃaḳ*, Hak. *maḃax*, Uyg. *maḃaḳ*, Osm. *maḃaḳa* ~ Moğ. *maḃaḡa* «tabak» < Ar. *maḃāḳ* «tabak», *maḃāḳ* «tuğla» ← *maḃ* «yassı, düz ol-».

Sözlüklerin (Räsänen 1969: 451; Redhouse: 1073) bu *maḃaḳ* sözcüğünü her daim Arapçadan alıntı sözcük şeklinde göstermesi bizi ikna etmiyor. *Tabak* sözcüğü sadece Arapçada değil, Fars-Tacik, Hindistan, Endonezya dillerinde de vardır.

Buryat dilcisi N.A. Hazuyev, Bur. *maḃaḡ* «tabak» sözcüğünün Tibet. *maḡa-naḡ* sözünden olduğunu söyler. (ES, cilt 2, s. 194)

Бездәге байлар — шундый байлар

Ярлы керә дип кабактин,

Ашын алырлар **табактин**.

Ах милай, заманалар шулай. (THİ 163, s. 154)

табун [tabun]

табын [tabın] 1. Dört kişilik sofrа. 2. Çok kişilik sofrа, ziyafet. (TTS, s. 291)

tabın: 1. Birlikte yemek yemek için bir daire oluşturan veya bir masa etrafında oturan insanlar topluluğu. 2. Lazım olan tabak-çanak, kap-kacakların ve yemeklerin konulduğu sofrası. (TTAS, cilt 3, s. 11)

tabun: 1) Dört kişilik yemek takımı. 2) On kişilik masa. (3/978). (TOKER, s. 775)

tabın «misafir masası; misafir grubu; genel aile masası», diyal. «takım» < genel Kır. *табын* < Çağ. *табун* ile aynı anlamda. Räsänen'e göre (Räsänen 1969: 543), Moğ. *табун* «beş» sözünden (at sürüsü dört kısarak ve bir aygırdan oluşur) gelir.

Tat. ağızlarında *табун* şekli de (Radlov III: 978) vardır ancak bu varyant Rus dilindendir (Rus diline ise Kr.-Tat. veya Kafkas Türki dillerinden girmiştir).

Eski sözlüklerde (Kazanca) *табун* «dört kişilik yemek takımı», Türk dilinde «ateş yakma çukuru» anlamları gösterilir. (Budagov I: 328) vb. (ES, cilt 2, s. 196)

Кирәк безгә яңа канун,

Яхшы тәртип, тугры канун,

Бетсен иске шаламалар,

Корыйк гүзәл яңа **табун**. (THİ 79, s. 102)

тустаган [tustagan]

тустаган [tustagan] 1. Kepçe, maşraba. 2. Kâse, iri fincan. 3. Bardak. 4. Kâsedен büyük ağaç bardak. (KTTS, s. 296)

tustagan: 1. Türlü sıvıları (su vb.) doldurup boşaltmaya yarayan büyük kepe. 2. Bardak veya daha küçük bir bardak. 3. Kâsedен daha büyük yuvarlak ahşap kap. 4. Büyük ahşap tabak. (TTAS, cilt 3, s. 176)

tustagan, diyal. **дустаған, дустиған, тустукан, тустакан** «derin (genellikle ahşaptan) küçük kâse, bardak», «şarap içme kabı» < genel Kır. *мостақан*, bk. Kaz. *мостага*, Çağ. (Radlov III: 1211; Borovkov 1961: 168–169), Nog. *мостақан*, Kır. *мостуқан* ile aynı anlamda; Rus. *достакань, дѣстакан* «bardak» Tatar dilinden olmalı.

Bu sözün ikinci varyantı Tat., Başk. **тустақ**, *туçтақ* «küçük derin tabak, ahşap kepçe» < Alt. *мостақ*, Tuv. *досмақ* «yuvarlak-dışbükey», Kır. *мостоқ*, *мостоғой*, Nog. *мостақай* «pörtlek (göz)» (söylemek gerek, *муस्ताк күз* tabiri Tatar ağızlarında da görülür).

Bize göre, *мостакан* ve *мостак* sözleri eski **моста-* «şişerek çıkıntı yap-» fiilindendir (*моста-қан* ve *моста-қ*), bu fiil ise *мос* < *морс* «ağaç (özellikle de huş ağacı) uru» sözündendir, bk. Hak. *морс*, *морш* «ağaç uru». (ES, cilt 2, s. 320)

Чумырып алды **тустаганны**,

Кайдан белде сусаганны,

Бирде миңа, бирде миңа. (ТНІ 389, s. 275)

2.3.1.3. Aydınlatma Araçları

фонарь [fonar]

фонарь [fonar] Fener. (KTTS, s. 91)

fonar: 1. Işık kaynağı (tamamen veya kısmen) cam, mika vb. ile çevrili bir aydınlatma cihazı. 2. Işığın girmesi için evin çatısına yapılan pencere. (TTAS, cilt 3, s. 348)

krş. *Rus.* **фонарь** [fonar] Fener. (BRTS, s. 566)

fener: 1. Saydam bir maddeden yapılmış veya böyle bir madde ile donatılmış, içinde ışık kaynağı bulunan aydınlatma aracı. 2. Gemilere yol gösteren ışık kulesi, deniz feneri. (BTS, s. 1244)

fener [*< F.(< Yun.) fenār*] 1. Her tarafı camla kaplı mum veya lâmba mahfazası. 2. Gemilere yol gösteren ışıklı kule, deniz feneri. (OTS, s. 449)

panar: < *Rus.* **фонарь**, Fener. (OSTN, cilt 4, s. 1141)

fonar «fener» < *Rus.*, bk. ayrıca T. *fenar* ile aynı anlamda < *Grek.* (ES, cilt 2, s. 381)

Мәскәү урамнары **фонарь**-фонарь,
Ул фонарьга утларны кем ягар?
Без китәрбез дә генә бу илләрдән,
Без киткәчтен, сезләрне кем багар? (ТНІ 181, s. 162)

лампа [lampa]

лампа [lampa] Lâmba. (TTS, s. 205)

lampa: 1. Aydınlatmaya hizmet eden çeşitli şekillerdeki ve yapıdaki cihaz. 2. Ampul. (TTAS, cilt 2, s. 330)

lâmba: Petrol gibi yanıcı bir madde yakarak veya elektrik akımıyla içindeki teller akkor durumuna geçerek ışık veren alet. (BTS, s. 2349)

lamba [*< Fr. lampe*] Gaz yağı ve petrol yakılarak aydınlatma amacıyla kullanılan büyük kandil. (OTS, s. 959)

lampa: Lâmba. (DS)

lanpa: *< Rus. лампа, Lâmba. (OSTN, cilt 3, s. 733)*

lampı «lâmba» ~ Başk. diyal. *ламбы*, T. *lampı*, Rus. *лампа* *< Alm., Fr. lampe* ← Lat. *lampe-da* «aydınlatma» (*> Rus. лампада* «kilise mumu») ← Grek. *lampas* «meşale». Tatar diline *lampı* Türkçeden de girmiş olabilir: Rus dilinde bu sözcük XVIII. yüzyılda yayılmıştır, Türk dilinde ise çoktandır bilinir. (ES, cilt 1, s. 531)

Жиделе **лампа**, бишле куык,
Ватылды, жиргә төште, шул;
Уф, йөрәгем, су бирегез,
Иркәм исемә төште. (ТНІ 583, s. 374)

шәм [šem]

шәм [šem] Mum, kandil. (TTS, s. 419)

şem: İçine konulan fitilin yakılmasıyla aydınlık veren, yağlı maddeden, balmumundan yapılan çubuk şeklindeki nesne. (TTAS, cilt 2, s. 534)

şem: Mum, balmumu. (BTS, s. 3342)

şem [*< Ar. şem'*] 1. Balmumu. 2. Mum, çerağ. (OTS, s. 1569)

şam: *Ar.* Mum. *Balsız şam* “stearin mumu”, *şam kalıbı* “mum dökme kalıbı”. (4/991). (TOKER, s. 750)

şem, esk. **шәмгы**, diyal. **шәмёк** «mum; lamba, aydınlatıcı» < *Ar. uām'* «balmumu mum», *uām'am* «mum, aydınlatıcı» ← *um'* «mumla-» kökünden. *Шәм* ~ *шам* Türki dillerde yaygındır. (ES, cilt 2, s. 484)

Безнен мәсҗед эчендә

Шәмнәр яна балконда;

Солдат хәлен сорасаңыз,

Шинель кияр салкында.

Ничек итим, Латыйфа, Латыйфа,

Йөримез язмыш буенча, буенча. (THİ 49, s. 79)

шәмдәл [şemdel]

шәмдәл [şemdel] Şamdan. (TTS, s. 419)

şemdel: Mum koymak için özel olarak tasarlanmış eşya. (TTAS, cilt 3, s. 534)

şamdan: Üzerine mum yerleştirilen destek. (BTS, s. 3321)

şamdan [*Ar. şem' + F. dān*] Üzerine mum konulan altlık. (OTS, s. 1556)

işemdel: < *Far.* Şamdan. (OSTN, cilt 1, s. 1588)

şemdel, eski Tat. **шәмғыдан**, diyal. **шәмгәдән**, **шәмдәр**, Krşn. **šandel** «şamdan; aydınlatıcı» > Çuv. *шантал*, Mar., Rus. *шандал* «mumluk; aydınlatmada kullanılan modası geçmiş bir meşale standı» < *Far. uām'dān* «mum çanağı, mum altlığı» ve *uām'dāp* «mumluk» sözlerinden. (ES, cilt 2, s. 484)

Аксыл да гына күксел ни күренә?

Көзен узган киек каз юллары;

Шәмдәлләргә куйган шәмнәр кебек

Без сөясе ярның буйлары.

Яшел кыяр яхшы — тоз белән,

Дөнья зэвыгы — матур кыз белән. (ТНІ 282, s. 221)

2.3.2. Alet ve Edevatlar

2.3.2.1. İş Alet ve Edevatları

ашкы [aşkɯ]

ашкы [aşkɯ] İplik eğirme aleti.⁴⁹

aşkɯ: Kilim, halı gibi yaygı, sergi. (DS)

Быел эләнпәзә бик күп булды,

Чыгартып куй, әнекәй, **ашкыга**;

Инәлеп әйтәмен, жиңги, сиңа

Жибәрмәсме Хәлиулла башкода?

Маяклары сынган зур юлның,

Ефәк сүзен тыңлап хур булдым. (ТНІ 246, s. 198)

чөй [çöy]

чөй [çöy] Ağaç çivi. (TTS, s. 406)

çöy: 1. Herhangi bir şeyi sağlamlaştırmak, tıkmak veya yarmak için bir başı sivri, ince ağaç veya demir kesiği. 2. Giyim-kuşam asmak için herhangi bir yere çakılan çivi veya ağaç parçası. (TTAS, cilt 3, s. 475)

⁴⁹ Nadirov'un notu.

çüy: Çivi. (DS)

çöy: Çivi, kazık. *Çöy kak!* “Çivi çak!”, *Kīmnī çöygē ilīp kuŷ!* “Elbiseyi askıya as!”, *kīndīk çöyī* “araba oku çivisi”. (3/2052). (TOKER, s. 273)

çöy, diyal. **чѣw** «ağaç çivi, kama» < genel Kıp. *чүü* (> Nog., Kaz., K.-Kalp. *шүй*, Başk. *сөй*), Kar. *чүй*, *чюв*, Az. *чув*, T. *çivi* «ağaç çivi; elbise askısı», Çağ. *чузак* «çivi» < eski Türki **чуз-эз*. Udm. *чöz* «çivi» eski Türki dillerden olmalı. (ES, cilt 2, s. 446)

çij: Demir çivi. Reze çivilerinin ucuna da *çij* denir. (DLT, cilt 3, s. 123)

Йөгереп лэй кердем өйлэргә,

Киємемне элдем **чөй**лэргә;

Сез туганайларым килеп кергәч,

Ямьнәр керде безнең өйлэргә.

Чакырып алдым чакрым ярымдин,

Жибәрәсем килми янымдин. (THİ 467, s. 312)

кармак [karmak]

кармак [karmak] Olta. (TTS, s. 139)

karmak: 1. İnce demir çubuk parçasının bir ucunun çengel gibi bükülmesiyle yapılan balık tutma gereci. 2. Demir çengel, ilmek işi yapan alet. (TTAS, cilt 2, 61)

karmık: Mersin balıklarının denizden nehirlerle üremek için geçişleri sırasında avlanmalarında kullanılan ve nehir ağızlarına kurulan çok iğneli bir olta takımı. (BTS, s. 1983)

karmak: Olta iğnesi. (OTS, s. 850)

karmak: Olta (DS)

қармақ: < қарма+қ, Olta, zoka. *Қармақ қыбығы (сабы)* “olta çubuğu”, *қармақ қılı* “olta ipi, misina”, *Қармақ салып отырдым* “Oturdum ve oltayla balık avladım”. (2/216). (TOKER, s. 480)

karmak «olta, çengel» > Mar., Udm., Çuv. *кармак* < genel Kıp., Alt., Tuv. *қармақ*, Türkm. *зарвақ, зармақ, зарнақ* «olta, kirtıl», Az. *зармач* «olta, kanca» < eski Türki (DTS: 428) *qarmaq* «kanca» ← *қарма-*; Rus., Ukr. *кармак* «büyük kanca; balık tutma yeri». **(ES, cilt 1, s. 373)**

Агыйделдә ак балык бар,

Кармак салмый алалмам;

Әй Биби, Хупжамал,

Күргәнем юк күп заман. **(ТНІ 393, s. 277)**

киндер урыны [kindër urını]

киндер урыны [kindër urını] Dokuma tezgahı.⁵⁰

«**Киндер урны**»мда утырма йөслек,

Бидәрлесеннән чын тиндәшләрем;

Сабий киявем бер ел эчендә

Агартты минем кара чәчләрем.

Кызлар бәйлиләр аклы шәл генә,

Сабий кияүге буй кыз жәл генә. **(ТНІ 242, s. 194)**

көрәк [körek]

көрәк [körek] Kürek. **(TTS, s. 194)**

körek: Yer kazmak, kar küremek vb. işleri yapmak için kullanılan, geniş yassı uçlu, uzun saplı alet. **(TTAS, cilt 2, s. 271)**

kürek: 1. Toprak, kömür gibi şeyleri bir yerden bir yere alıp atmaya, taşımaya yarayan ve yayvan bir bölümü, buna bağlı uzun bir sapı bulunan araç. 2. Küçük deniz teknelerini yürütmeye yarayan, bir ucu yassı, uzun ağaç. **(BTS, s. 2331)**

⁵⁰ Nadirov'un notu.

kürek: 1. Yerde bulunan toprak, kum, gübre ve kül gibi maddeleri küremeye, kazıyarak toplamaya yarayan demirden veya tahtadan yassı ve uzun saplı alet. 2. Ateşten veya sobadan kor veya kül çıkarmaya yarayan küçük demir alet. 3. Kayık, sandal ve küçük gemileri yürütmeye yarayan ucu yassı ve sapı yuvarlakça kalın tahta alet. (OTS, s. 950)

körək: Kürek. *Timır körək* "demir kürek". (2/1329). (TOKER, s. 423)

körek «kürek» > Udm. *курак* < genel Türki *күрэк* (Kır. *күрөк*, Özb. *курак*, Tuv. *хүүрэк*) < eski *kürgek* (DTS: 328) «kürek, sandal küreği»; birçok dilde -чэк paronimi var: Hak. *күрчэк*, Yak. *күрдьэх*, eski Moğ. *küržek*, *kürže* (Poppe 1938: 230) >> Çuv. *кёрече* «kürek; balık avlama mızrağı, zıpkın». (ES, cilt 1, s. 452)

kürgek: Gemi küreği ve her çeşit kürek. (DLT, cilt 2, s. 289)

Алтмыш ла **көрэк** кара туфрак

Авыр микән.әнием кәбәмә?

Минем лә генә ачы яшь түгүем

Мәгълүм микән әнием кәбәмә? (THĬ 254, s. 202)

көянтә [köyente]

көянтә [köyente] Su taşımakta kullanılan çığındirik terazi. (TTS, s. 196)

köyente: Kova, sepet gibi şeyleri asıp götürmek için uçlarında oyuğu veya demir çengelleri bulunan, omza yerleştirilen, uzun kollu, kendine has bir şekilde bükülerek yapılan ağaçtan alet. (TTAS, cilt 2, 279)

köyēnte: Su taşıma sırtığı. (OSTN, cilt 2, s. 1326)

köyente, Miş. **кевәндә, кәнтә, күвән** «saka sırtığı; yıkananı karıştırma çubuğu» ~ Çuv. *кёвенке* < genel Kır., bk. Kr.-Tat., Nog. *күйән*, Kaz. *күйеңте, көйәнте* ile aynı anlamda. (ES, cilt 1, s. 457)

Ах, жанашым, Мәрфуга,

Ал **көянтәң**, бар суга,

Каршыма кил каушырга. (THĬ 128, s. 135)

сипарат [siparat]

сипарат [siparat] Айырыс. (BRS, s. 541)

sěparat: Süt ayırma makinesi. (TTAS, cilt 2, s. 644)

krş. *Rus. сепаратор* [separator] Айырыс (herhangi bir madde bileşiminden başka bir maddeyi, ör. süttен kaymağı, ayıran makine). (RTS, s. 553)

Аклы күлмәкләрен киеп,

Сипарат әйләндерә;

Клубка килеп керсә, ул

Клубны ямьләндерә. (THI 528, s. 345)

сиртмә [sirtme]

сиртмә [sirtme] Kuyu çıkırğı. (KTTS, s. 239)

sirtme: Kuyu direğine boyluca çatılarak ön tarafına kova, arka ucuna ağırlık takılan su çıkarma düzeneği. (TTAS, cilt 2, s. 654)

sertme: Eşya yüklenmiş arabaya sarılan zinciri burarak sıkıştırmaya yarayan ağaç. (DS)

sirtme: Çocuğun beşiğinin bağlandığı sırık, saka sırığı. *Tarantas sirtmesī* “yük arabası”. (4/708). (TOKER, s. 717)

sirtme «kuyu çıkırğı»; «aks», «kuyudan su çıkartmak için kaldıraç görevi gören uzun direk» ~ Başk. *һиртмә* «yay, aks» < diyal. **сийертмә** < **сигертмә** < **сикертмә** ile aynı anlamda ← *сикерт-* ← *сикер-* (zıpla-, sıçra-), bk. Çuv. *сике, сикмерчёк, сикелте, сиктерме* – hepsi de «kuyu çıkırğı», Başk. *сиртке, сирткес, сирткеш* «kuyu çıkırğı» vb. Bk. ayrıca Mar. diyal. *сиртмә* «kuyu çıkırğı». Kısacası, bu söz İdil-Ural bölgesine özgü sözcüklerden biridir. (ES, cilt 2, s. 165)

Кистем каен, гөл-гөл,

Кистем каен, былбыл,

Кисмәдем каен башын;

Үстем каен, гөл-гөл,

Сиртмәләрдә, былбыл,

Шуңа кайгылы башым. (THĪ 382, s. 272)

станок [stanok]

станок [stanok] 1. Tezgâh. 2. Torna tezgâhı. (KTTS, s. 243)

stanok: Metal veya ağaç işleyerek bir şey imal eden makine, araç. (TTAS, cilt 2, s. 669)

krş. *Rus.* **станок** [stanok] Tezgâh. (BRTS, s. 506)

Приказнойлар мине ала килгәч,

Подвал ишекләрен ачмадым;

Акча суккан алтын **станокны**

Идел тобасына ташладым.

Өниемне эни дип белмәдем,

Үзем дә игелекләр күрмәдем. (THĪ 33, s. 65)

талкы [talkı]

талкы [talkı] Kendir lifleme âleti. (TTS, s. 295)

talkı: 1. Kenevir, keten vb.ni liflerinden ayırmak için özel olarak tasarlanmış alet. 2. Lif ayırma işi. 3. Lifi çıkarılmaya hazırlanan veya lifleri ayrılan keten, kendir vb. (TTAS, cilt 3, s. 24)

talqı: 1) Deri işlenmesi için kullanılan kasnak. 2) Derinin tabaklanması. (3/890). (TOKER, s. 782)

talkı «kendir lifleme aleti; kendir çekme aracı; kendir çekme zamanı» < **талкы-гы**. Bu söz birçok dile girmiştir. Bk. *Rus. тальки, толки.* (ES, cilt 2, s. 205)

Ап-ак келәтләрнең алларында

Матур кызлар **талкы** талкыйдыр;

Үзләре лә талкы, әй, талкыйдыр,

Күзләрендә кояш балкыйдыр. (THİ 283, s. 221)

2.3.2.2. Savaş Alet ve Edevatları

балта [balta]

балта [balta] Balta. (TTS, s. 43)

balta: Genellikle ağaç saplı ve yassı, geniş ağaç çivisi biçiminde keskin ağzı olan, vurma suretiyle kesme işi yapan alet. (TTAS, cilt 1, s. 119)

balta: Kesmek, yarmak, yontmak gibi işlerde kullanılan ağaç saplı, demir araç. (BTS, s. 360)

balta: 1. Ağaç kesmek, odun yarmak gibi işlerde kullanılan saplı ve keskin demir alet. 2. Baltaya benzer savaş aleti, teber. (OTS, s. 84)

balta: Balta. *Balta cözö* “baltanın keskin tarafı”, *balta sabı* “baltanın sapı”, *balta ustası* “doğramacı, dülger”. (4/1501). (TOKER, s. 405)

balta «balta» < genel Kıp. (>Mac.) vb. *balma* «balta», Moğ., Bur. *balma* «çekiç», Tuv. *balmy*, eski Türki *baldu* «balta». Paralel şekilde Çuv. *nypma* < *norma* «balta», Evenk. *napma*, *nypma* «bıçak» < eski İr. *paraðu* «balta» > Komi., Udm. *nypm* «bıçak» vb. (birçok dile yayılmış söz) < Hint.-Avr. *bhrendhā* «balta; sakal» (> Rus. *брада* ~ *борода*) sözünden, buradan ayrıca eski Far. *tabar* > Rus. *monop* vb. (ES, cilt 1, s. 157)

baldu: Balta. (DLT, cilt 1, s. 418)

otunğ kesesi baldu "odun kesecek balta". (DLT, cilt 1, s. 13)

karı öküz balduka korkmas "yaşlı öküz baltadan korkmaz". (DLT, cilt 3, s. 421)

Ярлы егет юлга чыкса,
Балта, пычагы билендә;
Сәфәрләре уңмас булса,
Кайталмый туган иленә. (THI 136, s. 140)

жәя [ceye]

жәя [ceye] Yay, ok yayı. (TTS, s. 492)

ceye: Nal gibi bükülebilen esnek ağacın baş kısımlarını çektirerek bağlayan ipin gerginliği yardımıyla oku uzağa atmaya yarayan eski savaş aracı. (TTAS, cilt 3, s. 812)

yay: Ok atmaya yarayan, iki ucu arasına giriş gerilmiş, eğri ağaç veya metal çubuk. (BTS, s. 3866)

yay: Ok atmakta kullanılan alet. (OTS, s. 1823)

ceye: Yay, altılık yay. (4/70). (TOKER, s. 188)

ceye «yay; yün eğirme yayı» – genel Türki bu sözün dört varyantı vardır: 1) *әңәйә, үәйә* ~ Kum., K.-Bal. *әңәйә*, Sib. *үәйә*; 2) Başk., Nog., Çağ. *үәй*, T., Türkm. *үәәй*, Kaz., K.-Kalp., Kır. *әңәй*, *жәй*; 3) Alt., Kuman., eski Türki *ja*, Hak., Tuv. *ча*, Yak. *caa*; 4) Başk., Tat. diyal. *үәи* «yay»; çok orijinal beşinci varyant – *үәәә*.

Bu sözü birileri Even. *нәј*, *нәјы* «zıpkın, mızrak» ile birileri Avest. *jya* ~ Sansk. *jya* «giriş, yay» sözü ile karşılaştırır. (ES, cilt 1, s. 264)

ya: Yay. *kurmuş giriş tügülmes, ukrakun tağ egilmes* "kurulmuş giriş düğümlenmez, kementle dağ eğilmes". (DLT, cilt 3, s. 215)

ol ya atsadı "o, ok atmak istedi". (DLT, cilt 1, s. 280)

kurugluğ ya "kurulu yay". (DLT, cilt 1, s. 496)

ol mening birle ya kuruştı "o, benimle yay kurmakta yarıştı". (DLT, cilt 2, s. 98)

Ташкай кебек батыр юк иде,

Жәялөрдән чыккан ук иде;

Бирелмәс тә идем Бикзәнтәйгә

Каста идем, хәлем юк иде. (THI 21, s. 51)

чукмар [çukmar]

чукмар [çukmar] Gürz, topuz. (TTS, s. 399)

çukmar: Geçmişte eski halklarda silah olarak kullanılan, bir ucu topuz, kısa, ağır sopa. (TTAS, cilt 3, s. 444)

çokmar: Topuz, kalın çomak. (OTS, s. 302)

çuқmar: Sona doğru genişleyen değnek; gürz, topuz. (3/2169). (TOKER, s. 276)

чукмар «sopa (kalınlaştırılmış) başı», Sib. «gülle» > Çuv. *чукмар, чотмар*, Mar. *чокмар*, Udm. *чокмор*, Mord. M. *цетмар*, Rus. *чекмарь, чукмар, чехмарь* vb. < genel Kır., Çağ. *чоқмар*, Başk. *суқмар*, Kır., Türkm. *чоқмор*, T. *çokmar, çomar* vb. ile aynı anlamda > Kaz., K.-Kalp. *шоқнар* «gürz, topuz; kalın sopa; boyunsuz (inek)» ~ Rus. diyal. *токмарь* «gürz; kalın sopa», Tuv. *токнар* «boyunsuz (inek başı)», bk. ayrıca Osm. (Radlov III: 2011) *чоқмақ, чоқман* «gürz». (ES, cilt 2, s. 452)

Һавадин очып йөргән кош дәгелме?

Егетнең жаны сөйгәне кыз дәгелме?

Бер кич бардым кыз катына — күзәттеләр:

Унике **чукмар** белән озаттылар. (THI 271, s. 212)

хәнжәр [hencer]

хәнжәр [hencer] Hançer. (TTS, s. 383)

hançer: Ucu eğri ve sivri, kamaya benzer, silâh olarak kullanılan bir tür bıçak. (BTS, s. 1516)

hançer [Ar.] Hançer. (OTS, s. 575)

hençer: Hançer. (DS)

qancar: Hançer. (OSTN, cilt 2, s. 129)

hencer «hançer» < Ar. *xanəçär* < İr. *xänger*. (ES, cilt 2, s. 387)

Кызыл да гына төлке — урман күрке,

Урманнарда кереп лә югала;

Батыр да гына егет, һай, күкрәге

Хәнжәр эзе белән лә дан ала.

Кызыл да гына төлке — урман күрке,

Батыр егет, дусларым, ил күрке. (THİ 220, s. 181)

кылыч [kılıç]

кылыч [kılıç] Kılıç. (TTS, s. 183)

кılıç: Bir kişiyi vurarak veya saplayarak öldürmeye yarayan uzunca silahın adı. (TTAS, cilt 2, s. 221)

кılıç: Uzun, düz veya eğri, ucu sivri, bir veya her iki yüzü keskin, kın içinde bele takılan, çelikten silâh. (BTS, s. 2094)

кılıç: Delici ve kesici savaş aleti olan silâhlardan en bilineni ve yaygın olanı. (OTS, s. 894)

кılıç: Kılıç. *Kılıç çıkar* “kılıç çek, kılıç sıyr”, *Kılıç ur* “kılıç vur”. (2/776). (TOKER, s. 505)

кılıç «кılıç; kumaş dokumaya yarayan кılıç şeklindeki çubuk; dokuma tarağı», Sib. Tat. «mekik» (bk. Budagov II: 62). Böylelikle *кылыч* çeşitli dokuma araçlarını da ifade eder (krş. ayrıca Kalm. *улду* «dokuma kılıcı; savaş kılıcı»); bu durum, sözün temel anlamında bir savaş silâhı olmadığı fikrine yol açmaktadır, bk.

ayrıca Az. *зылынч, кылынч* «kılıç» – *зыл-, кыл-* «уар-, işle-, hazırla-, doku-(?)» fiilinden. Tat. vb. (genel Türki) **қылыч**, Başk. *қылыс*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *қылыш*, eski Türki *qılıç* (DTS: 442) ~ Alt. diyal. *қаләш, қалэс*, Kamas. *қалыш* «kılıç». (**ES, cilt 1, s. 513**)

кılıç: Kılıç. *koş kılıç kınka sığmas* "çifte kılıç kına sığmaz".

Eren alpı okıştılar

Kıngır közin bakıştılar

Kamuğ tolmun tokıştılar

Kılıç kınka küçün sıgdı

"Yiğitler çağrıştılar, kızgın gözle bakıştılar, bütün silâhlarla çarpıştılar, kılıç kına güç sığdı". (**DLT, cilt 1, s. 359**)

Алмачуар иде менгән атым,

Янып калды Орелның юлында;

Нинди ризыксыз бала булдым,

Мылтык, **қылыч** ятадыр куенымда. (**THİ 19, s. 47**)

кинжал [kinjal]

кинжал [kinjal] Haңcer. (**TTS, s. 150**)

kinjal: Haңcer. (**TTAS, cilt 2, s. 100**)

krş. *Rus.* **кинжал** [kinjal] Haңcer, kama (*büyük*). (**BRTS, s. 174**)

Мылтыгын сузып олы абыем

Кече абыйга каршы атлады,

Ул житешкәнче бөләкәй абый

Кинжалы белән аңа кадады. (**THİ 95, s. 116**)

кистән [kisten]

кистән [kisten] Parmaklara geçirilerek dövüşte kullanılan demir yumruk âleti. (TTS, s. 153)

kisten: Kısa sopanın bir ucuna zincir veya kayış yardımıyla demir top vb. ağır bir nesnenin takıldığı, diğer ucunda ise ele geçirmek için bir bağın bulunduğu eski bir savaş aleti. (TTAS, cilt 2, s. 109)

kisten: Yağ sopası; topuz. (OSTN, cilt 2, s. 1388)

kisten, diyal. **кистан** «eski bir savaş aleti, demir topuzlu değnek veya kordon» > Çuv. *кистен*, Mar., Udm. *кестен* «ucunda demir topuz olan eski bir savaş aleti; terazi dayacağının topuzu»; Rus. *кистень* < Tat. ~ Çağ. (Budagov II: 177) *кистан*, Far. *kāstān* ile aynı anlamda. (ES, cilt 1, s. 424)

Парша белән Бозлау арасында

Кәлтә кебек солдат тезелгән;

Сугышыр да идем солдат белән,

Баксам, **кистән** бавым өзелгән. (THİ 21, s. 52)

корал [koral]

корал [koral] Silâh. (TTS, s. 166)

koral: Saldırmaya veya korunmaya hizmet eden her türlü doğal veya özel olarak tasarlanmış alet, eşya. (TTAS, cilt 2, s. 155)

kural: 1. Araç. 2. Silah. (DS)

қорал: Araç, gereç, alet. *Уым қоралы* “müzik aleti”, *саат қоралы* “saat gereçleri”, *қоралым жоқ қылалмын* “Aletim yok, yapamıyorum”. (2/675). (TOKER, s. 535)

koral «silah» > Udm., Mar. *корал*, *курал*, *күрал* ~ Çuv. *хәрал*, *кәрал* < genel Kıp., Özb., Uyg. *қурал*, Türkm. *зурал* ile aynı anlamda. Kum., Nog. dillerinde «müzik aleti», eski Tat. (Budagov II: 47) *қурал* «tehçizat, takım vb.», Kar., Kr.-Tat., T. diyal. *kuran* «silah», T. *kural* «kaide; tertip». Çoğu Türk dilinde bu söz yoktur.

Қурал sözünün iki anlamı iki kaynak köktendir: 1) eski *қорға-у* < *қурға-у* «koru-, savun-», 2) *қор-у* < *қур-* «kur-, inşa et-, diz-». (ES, cilt 1, s. 438)

Кем батыр, кем намуслы вә чыдамлы,

Ал **корал** һәм тар-мар ит дошманны.

Алда ямьле хәят я намуслы үлем,

Алга, алга, алга, алга! (ТНІ 68, s. 93)

МЫЛТЫК [mɪltɨk]

МЫЛТЫК [mɪltɨk] Tüfek. (TTS, s. 219)

mɪltɨk: Uzun namlulu ateşli silah. (TTAS, cilt 2, s. 413)

mɪltɨk: Tüfek. (DS)

mɪltɨk: Tüfek. *Mɪltɨk casadı* “(aynı anlamda [Tüfek yaptı])”, *mɪltɨk kulağı* “tüfeğin horozu”, *mɪltɨk çibığı* “tüfek çubuğu, harbi”. (4/2144). (TOKER, s. 584)

mɪltɨk «tüfek; uzun namlulu silah», esk. «fitilli tüfek» ~ genel Kıp., Türkm. *мылтық*, Uyg., Özb. *милтиқ*, Alt., Tuv. *мултық*, *мултуқ*, Alt. diyal. *нултуқ* vb. ile aynı anlamda, eski Tat. (XVIII. yy.) *милтек*, *милтук* eski Çağ. *милтă оқ*, *милтăли оқ* «fitilli ok» sözündendir. Tat. **МЫЛТЫК аты** tabirinden anlaşılacağı üzere, **mɪltɨk**ın esas anlamı «atılan şey»dir (yani «ateşli silah» değil!). Atılan şey ise – **oktur**. (ES, cilt 2, s. 55)

Кулымдагы гына **мылтыгымны**

Тутыкканы саен ачармын;

Кинәнмәгез юкка, тоттык диеп,

Тотканыгыз саен качармын.

Балыкның канаты ялтырый,

Өнн бәгърем кулы калтырый. (ТНІ 18, s. 47)

пәке [pekě]

пәке [pekě] Çakı bıçağı. (TTS, s. 251)

pekě: Katlanarak kapanan küçük bıçak. (TTAS, cilt 2, s. 569)

pēkī: Katlanır bıçak. *Qalam pēkīsī* “kalem açacağı, kalemtıraş”, *çeç pēkīsī* “ustura”. (4/1217). (TOKER, s. 646)

pekě, пәкке, Sib. **пәги** «katlanır bıçak, çakı», esk., «ok sivriltme bıçağı» ~ Başk. *бәке* ile aynı anlamda > Çuv. *пекě, пеккě*, Mar. *пакэ, пәкэ*, Udm. diyal. *баки, бәкě* ~ Kar., Kaz., K.-Kalp. *пәки*, Çağ., Uyg. *пәки*, Özb. *пәкки*, Türkm. *пәәки*, orta Türki *беки* < *паки, паку* ile aynı anlamda >> Miş. *нике* «sünnet bıçağı». *Пәке* ~ *нике* varyantlığı bu sözün eski Kırçak dönemlerinde alındığını gösterir. (ES, cilt 2, s. 104)

Казакы бауларым каптырмалы,

Ак пәкеләр алдым ачарга;

Приемга кергәч, ниятләдем

Патша хезмәтеннән качарга.

Алма ярдым, эче кызылдыр,

Барачак юлларым озындыр. (THİ 18, s. 45)

пулемет [pulěmět]

пулемет [pulěmět] Makineli tüfek. (KTTS, s. 220)

krş. *Rus. пулемёт* [pulemyot] Makineli tüfek. (BRTS, s. 424)

Белый армия суга баткан,

Чабатасын киптерә,

Красныйлар арттан килеп

Пулеметтан сиптерә. (THİ 97, s. 116)

пуля [pulya]

пуля [pulya] Kurşun, mermi. (TTS, s. 249)

pulya: Tabanca veya tüfekten ateşlemek için kovanın içine yerleştirilen sivri kurşun parçası. (TTAS, cilt 2, s. 559)

krş. *Rus.* **пуля** [pulya] Kurşun, mermi. (BRTS, s. 420)

pul: < *Rus.* пуля, Kurşun. *Pul bile atalar* “Onlar kurşun atıyorlar”. (4/1372). (TOKER, s. 659)

Карурманда окоп эчлөрендө

Тамчы булып тама күз яшем.

Шартлый утлар, ява **пуля**,

Ялварамын аллага,

Әй, телим исән калмага. (THİ 126, s. 134)

сөңге [söŋgě]

сөңге [söŋgě] Süngü, mızrak. (TTS, s. 289)

söŋgě: 1. Uzun ince saplı saplama silahı (avda ve savaşta kullanılan). 2. Süngüye benzer nesne. (TTAS, cilt 2, s. 720)

süngü: Tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silâh. (BTS, s. 3290)

süngü: Kargı, tüfeğe veya mızrağa takılan kesici ve delici alet. (OTS, s. 1542)

sönge: Külhanlara atılan kütükleri ileri itmeye yarayan ucu ay biçiminde demir çapa. (DS)

söŋgö: Süngü, kargı. (OSTN, cilt 4, s. 594)

söŋgě, diyal. **сүңкү** «süngü, kargı» > Mar. *сүңгө*, Başk. *hönгө* < genel Kıp., Çağ. *sünge*, *сүңгү* < eski Türki *süngü*, *sünü*, *sünük* (bk. DLT III: 368, DTS: 516–517) > Uyg. *сүңүк* ile aynı anlamda, bk. ayrıca Çuv. *cěñě*, *căñă* «süngü, çatal» eski Türki

süñüş-, süñiş- «savaş-» ← **süñ-* «savaşı sürdür-» ← *sü-* «savaş ol-», *sü* «asker».
(ES, cilt 2, s. 173)

süngü: Süngü, mızrak. (DLT, cilt 3, s. 368)

Kıkırp atıǵ kemşelim

Kalkan *sünğün* çumşalım

Kaynap yana yumşalım

Katgı yaǵı yuwılsun.

"Bağırarak atı sürelim, kalkanla, süngü ile vuruşalım, kaynayarak yumuşalım, katı düşman yumşasın". (DLT, cilt 1, s. 441)

başaklıǵ süngü "temrenli süngü, başlı mızrak". (DLT, cilt 1, s. 497)

Патшаның тәхетене уйласак,

Эшчеләр үзләре ич саклый.

Тубын, мылтыгын һәм **сөңгесен**

Эшчеләр үзләре ич саплай. (THİ 71, s. 95)

шумпыл [şumpıl]

шумпыл [şumpıl] Tüfek harbisi. (KTTS, s. 257)

krş. *Rus.* **шомпол** [şompol] Harbi. (BRTS, s. 588)

Әфицәрләр юкка суктырдылар,

Басурман дип көлөләр үзләре;

Мәңгелеккә сагынмалык калды

Аркамдагы **шумпыл** эзләре. (THİ 52, s. 81)

туп [tup]

туп [tup] 1. Top silahı. 2. Top mermisi. (KTTS, s. 296)

tup: Uzun namlulu top silahı; top. (TTAS, cilt 3, s. 166)

top: Gülle veya şarapnel atan büyük, ateşli silâh. (BTS, s. 3586)

top: Barut ve gülle ile doldurulup atılan büyük silâh. (OTS, s. 1728)

tup: Top (ateşli silah); top (oyun için); balon. (OSTN, cilt 3, s. 1512)

tup «top; gülle; top silahı; sürü» ~ Çuv. *mynă* ile aynı anlamda < genel Türki *mon* ile aynı anlamda – Türk dillerindeki en üretken köklerden birisidir, aslında *mymn* (bk. **Тымна** «yuvarlak-bombeli») kökündendir. (ES, cilt 2, s. 314)

Top sözcüğü DLT'de bir savaş aracı -ateşli silah- veya buna benzer bir anlamda kullanılmamıştır. DLT'nin yazılış tarihini (XI. yy.) göz önüne alırsak bu durum gayet doğaldır. Top, ilk defa XIII. yy.ın sonu ile XIV. yy.ın başında (Agoston, 212: 240-242) bir savaş aracı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla *top* sözcüğü ileriki süreçte bir ateşli silahın ve bu silahın bir parçasının adı olarak yan anlam kazanmıştır.

top: *topık* kelimesinin kısaltılmışıdır. (DLT, cilt 3, s. 119)

topık: Çevgenle vurulan top, topaç. (DLT, cilt 1, s. 380)

ol mening birle topık kapışdı "o, benimle çevgen oyununda top kapıştı". (DLT, cilt 2, s. 88)

ol topık yuvsadı. "o, top yuvarlamak istedi". (DLT, cilt 3, s. 306)

Порт-Артур дигән калага

Японнар **туп** аталар;

Аямый дошман, аямый,

Таш каланы ваталар.

Ай-ли, Порт Артур,

Була идең син матур. (THİ 62, s. 86)

ук [uk]

ук [uk] Ok. (TTS, s. 357)

uk: Yaydan atmak için ince, düz, sert ağacın başına keskin uçlu metal tutturularak yapılan silah. (TTAS, cilt 3, s. 302)

ok: Yayla atılan, ucunda sivri bir demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk. (BTS, s. 2699)

ok: Yayla atılan, ucunda sivri demir ve arkasında tüy bulunan ince ve kısa değnek, tır. (OTS, s. 1315)

uq: 1) Ok. *Uq attı* "Ok attı", *uq timiri* " okun uç kısmı, okun temreni". 2) İğne, yılan dili. *Cılan uğı* "dil, yılan dili", *qort uğı* "böceklerin iğnesi", *küz uğı* "göz bebeği". (1/1606). (TOKER, s. 913)

uk «ok; pulluk çeki çubuğu, saban» < genel Türki *oq* ~ Çuv. *yx, yxă, oxă* ile aynı anlamda. Eski Türk halklarında *yq* < *oq* «kabile, merkeze tabi olan halk» anlamında kullanılmıştır çünkü kağan, beylerine birer ok vermiş, onlara uygun yay ise kendisinde kalmıştır. (ES, cilt 2, s. 343)

ok: Ok. (DLT, cilt 1, s. 37)

ol mening birle ok atışgan "onun benimle -yarışmak için- ok atışmak âdetidir". (DLT, cilt 1, s. 157)

ol ok üşdi "o, oku delgiç (matkap) ile deldi". (DLT, cilt 1, s. 166)

er ok çewürdi "adam tırnağının üzerinde oku çevirdi". (DLT, cilt 2, s. 82)

Ташкай кебек батыр юк иде,

Жәяләрдән чыккан ук иде;

Бирелмәс тә идем Бикзәнтәйгә

Каста идем, хәлем юк иде. (THİ 21, s. 51)

ядрә [yedre]

ядрә [yedre] 1. Gülle. 2. Atom çekirdeği. 3. Bilye, domuz kurşunu. (TTS, s. 440)

yedre: 1. Av tüfeğinden atmak için kara kurşundan yapılan küçük bilyecikler.
2. Toptan atmak için eritilerek yapılan (dökülen) bilye şeklindeki mermi. (TTAS, cilt 3, s. 622)

krş. *Rus. ядро* [yadro] Gülle. (BRTS, s. 598)

cedre: < *Rus. ядро*, Saçma. *Ürdekñ cedre-bile atalar* “Ördekleri saçmayla vuruyorlar”. (4/84). (TOKER, s. 184)

yedre, diyal. **жәдрә**, Başk. *йәдрә* «tüfek saçması; mermi; füze». XVI. yüzyılda *йәдрә* şeklinde kaydedilmiştir < *Rus. ядро*. (ES, cilt 2, s. 532)

Порт-Артурга барып кергәч,

Хәйран калдым ташына;

Яңгыр кебек **ядрә** ява

Без мескеннең, башына.

Ай-ли, Порт-Артур,

Була идең син матур. (THİ 62, s. 86)

2.3.2.3. Hayvanlarla İlgili Alet ve Edevatlar

чыбыркы [çıbırkı]

чыбыркы [çıbırkı] Kırbaç, kamçı. (TTS, s. 401)

çıbırkı: Hayvanları kovalamak için ıhlamur ağacından, kayıştan örülerek yapılan ve bir sapa takılan bağ. (TTAS, cilt 3, s. 449)

çıpkı: 1. Kamçı. 2. İnce, uzun değnek. (DS)

çıpkı: İnce, uzun değnek. (DS)

çıbırқы: Kamçı, kırbaç. *Çıbırқы білен суқты* “Onu kırbaçladı”, *Çıbırқы şartlıy* “Kamçı şaklıyor”. (3/2101). (TOKER, s. 253)

çıbırkı < **çıbırtkı**, diyal. **чыбырткы** «kamçı, kırbaç» < genel Kır., bk. Kır., Alt. *чыбыртқы* > Nog., Kaz., K.-Kalp. *шыбыртқы*, Hak. *сымыртқы*, Başk.

(ayrıca bk. Kuman., Alt. diyal., bk. Radlov IV: 671) *сыбыртқы* ile aynı anlamda ← *чыбыр-*, *сыбыр-* (Hak. *сымыр-*) «at sür-, (atı vb.) kamçıla-; şaplatarak vur-, süpür-» (bk. Başk. *сыбыртқы* «süpürge»). Genel olarak, *чын//сын* onomopoetik kökten, ihtimal **чыбык** sözü ile kökteştir. Bk. ayrıca Çağ. *чунчурға* > Far. *чымчырға* «kamçı». (ES, cilt 2, s. 465)

Таң йокылары ла бигрэк татлы,

Уятадыр әнием көтүгә;

Кулымда сүс **чыбыркым**,

Сүсе шушы кырныкы,

Үзем шушы авылныкы,

Көткән малым байныкы. (THI 167, s. 155)

дага [daga]

дага [daga] Nal. (TTS, s. 82)

дага: Kaymadan ve hasarlardan korunmak için atın toynağına mıhlанarak çakılan, toynak şeklinde bükülmüş düz metal nesne. (TTAS, cilt 1, s. 290)

taka: Hayvan nalı. (OTS, s. 1618)

takağ: Nal. (DS)

дага: Nal, at nalı. (OSTN, cilt 3, s. 1611)

дага, diyal. **тага** «nal» > Udm. *дага* ~ Çuv. *такан*, Mar. *таган* ile aynı anlamda < genel Türki, Alt., Hak. *тақа*, *таққа*, Kaz., Yak. *таға*, Moğ. *тақа*, Çağ. *тақан*, Kır. *таган*, Manç. *тахан* ile aynı anlamda. **Дага** varyantı, Tat. dilinden hariç, Tuv. ve Türkm. dillerinde görülür – Oğuz çizgisi; T. *takav* «nal» – Kır. dillerinden olmalı. (ES, cilt 1, s. 238)

Челтәрлекәй күпернең, әй, тактасын

Дагалы гына атлар ук таптасын;

Без киткәчтен моннан чит илләргә,

Усал кешеләр сезне какмасын. (THĪ 181, s. 162)

дилбегә [dilbëge]

дилбегә [dilbëge] Dizgin. (TTS, s. 85)

dilbëge: Atı idare eden uzun, ince bağ, kayış veya branda kordonu (dizgine tutturulur). (TTAS, cilt 1, s. 302)

dilbege: Dizgin, terbiye. (OSTN, cilt 3, s. 1770)

dilbëge «dizgin» > Çuv. *milxeně* ~ Kuman. *mälbygä* (Radlov III: 1091), Nog. *melbüge* vb. eski Moğ. *delbegen*, *delbeke*, *delbeg* ile aynı anlamda ← *delbe-* «at bin-» sözünden. Bk. ayrıca Kaz. *дилбе*, Kaz. diyal. *делбегей*, Kum. *мелбав* «dizgin». Krş. Yak. *дэлбиргэ* «ak at yelesinden örülen ritüel ile ilgili bağ», Moğ. *дэл* «yele». (ES, cilt 1, s. 245)

Утырдым ла чананың төбенә,

Дилбегә генәмне алдым кулыма;

Өч мең чакрым жииргә мин барамын,

Өжәл генәемне алып муйныма. (THĪ 121, s. 132)

дуга [duga]

дуга [duga] Hayvan koşum takımındaki boyunduruk. (KTTS, s. 75)

duga: 1. At koşum ekipmanı: Araba okunu hamuda bağlamak için iki ucu her iki taraftan hamut başına geçirilen, yarım halka şeklinde ahşaptan bükülerek yapılan gereç. 2. Koşum yayı gibi bükülmüş olan her şey. (TTAS, cilt 1, s. 313)

krş. *Rus.* **дуга** [duga] Yay, kavis. (BRTS, s. 115)

duga: < *Rus.* дуга, Yay. (OSTN, cilt 3, s. 1785)

duga «araba okunun ucundaki yay, koşum yayı». Bu sözcüğün Rus dilinden olduğunu söyleyenler var ancak sert -ə- bunu doğrulamaz. (ES, cilt 1, s. 249)

Әтекәем жиккән пар алаша,
Башлары күренәдер дуга аша;
Адәм башларына хәсрәт төшсә,
Барган юлларыннан адаша.

Уңга-сулга тарта ник кашым,
Ниләр генә күрер бу башым? (ТНІ 175, s. 158)

ияр [iyer]

ияр [iyer] Eyer. (TTS, s. 117)

iyer: At veya eşek sırtına oturmak için bağlanan özel yapılmış şey; oturmaç, semer. (TTAS, cilt 1, s. 443)

eyer: Binek hayvanlarının sırtına konulan, oturmaya yarayan nesne. (BTS, s. 1213)

iyer: Eyer, semer. (DS)

iyer: Eyer. (OSTN, cilt 1, s. 1434)

iyer «eyer» < genel Kır. *әүәр, әјәр* (bk. Radlov I: 695) ~ Çuv. *әнер, үәнер* «eyer», *үйәнерчәк* «palan»; bu sözün Kır. *әәр*, тув. *әзер*, Şor., Çulım. *әзәр* (Radlov I: 892), eski Türki (DTS: 164) *eḏār, edār* varyantları ile birlikte Uyg. diyal. *әзәр*, Çağ., Kar. *әзәр, изәр*, T. *eğər* varyantları da vardır. (ES, cilt 1, s. 319)

eder: Eğer, hayvan eğeri. (DLT, cilt 4, s. 167)

edher köklendi "eğerin kaburga tahtaları bağlandı". (DLT, cilt 2, s. 253)

er sözi bir, edher köki üç "erin sözü bir, eğer bağı üç olur". (DLT, cilt 2, s. 283)

ol edher kökledi "o, eğerin bağını bağladı". (DLT, cilt 3, s. 300)

Мендем биек тауның, әй, башына,

Ияремне куйдым башыма;

Әллә күрешербез, әллә дә юк,

Килсәнә, анай кәбәм, каршыма. (ТНІ 20, s. 49)

камчы [kamçı]

камчы [kamçı] Камчы. (TTS, s. 133)

камчы: Kayış veya ipten örülerek yapılan kısa saplı kırbaç. (TTAS, cilt 2, s. 37)

камчы: Bir ucuna ip, deri vb. bağlı vurma, dövme aracı. (BTS, s.1912)

камчы: Bir değneğin ucuna bağlı, vurmaya veya hayvanları korkutup yürütmeye yarayan deri, meşin veya ipten örme alet, kırbaç. (OTS, s. 831)

қамчы: Камчы. *Қамчы билен қынады* “Onu kamçıyla dövdü”, *қамчы сабы* “kamçı kabzası”. (2/493). (TOKER, s. 468)

камчы «kamçı, kırbaç» < genel Kıp. *қамчы* (bk. Radlov II: 493–494), Çağ., Uyg. *қамчи* ~ Tuv. *кымчы*, Hak. *хымчы*, Yak. *кымнҗы*, Tuv., Kar., Kır. *қамчы* «şaman çubuğu» (Kar. vb. *қамчы* «şaman, kam»), Kum. *қамучу*, Nog. *қамьшы*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *қамшы*, Tac., Özb. *қамчин* < Yaz. Moğ. *қамчин* ile aynı anlamda. Rus. *камча*, *камчи*, *камчук* «kamçı».

Камчы, başlangıçta bir avlanma aracıydı (onun ile at sırtında kovalayarak bozkır antilobu, kurt ve tilki avlanırdı) ve bundan ötürü bu sözü eski Türki (DTS: 413–414) *qam-* «ayaktan devir-» sözünden çıkarılırlar. Ancak *-чы* eki bir kişiyi belirtir ve **камчы** sözü **камчы чыбыркысы** ifadesinden kısaltılmış olabilir. (ES, cilt 1, s. 358)

камчы: Камчы. *кılıç камчы* "içinde kılıç olan kamçı". (DLT, cilt 1, s. 417)

Көрән аткаема менгән чакта

Камчы сабым калды каерылып;

Камчы сабым калу берни түгел,

Өнкәй кәбәм калды, аерылып. (ТНІ 20, s. 49)

камыт [kamıt]

камыт [kamıt] Hamut, at boyunluğu. (KTTS, s. 155)

kamıt: At boynuna takılan çekme aracı. (TTAS, cilt 2, s. 38)

krş. *Rus. хомуть* [homut] Hamut. (BRTS, s. 572)

hamut: Araba koşumunda atların boyunlarına geçirilen ağaç veya üstüne meşin geçirilmiş çember. (BTS, s. 1515)

hamut: [*Islv.*] Arabaya koşulan atın boyun halkası. (OTS, s. 574)

ḡamıt: < *Rus. хомуть*, Hamut, boyunduruk. *Ḥamūt ağacı* “hamudun kısıkaçları”, *ḡamūt bawı* “hamudun bağları”, *cizlī ḡamūt* “pirinç metalden hamut”, *ḡamūt ayak* “eğri bacaklı, çarpık bacaklı”, *ḡamūt kīgen* “hamutlu, boyunduruklu, hamut giydirilmiş olan”. (2/486). (TOKER, s. 282)

kamıt «hamut» ~ Çuv. *хәмәт, хамәт* < Bulg. **хамыт* > Mar. *амыт, омыт, омыта* ~ genel Kıp. *камыт*, Alt. *камыт* < Moğ. *хомууд* «hamut» bu sözü Başk. diyale. *қум* «eyer altına koyulan keçe» < Özb., Uyg., Alt., Kır. *қом*, Bur. *хом* «deve eyeri» sözü ile ilişkilendirmeye imkan verir. Bk. ayrıca Far. *хамут* «hamut, koşumlu at».

Türkolojide *камыт* sözünü Rusça olarak göstermek gelenek olmuştur. Ancak Mari dili materyali, *камыт* sözünün eski Bulgar dilinde olduğunu gösterir.

Bize göre, **kamıt** sözcüğü İskitlerden kalan bir sözcüktür, bk. Ygn. *kama* «boyun» (*kamot* «boyunlar») < eski Hint.-İr. **kama* «boyun», Sansk. *kamavanta* «kolye, hamut». (ES, cilt 1, s. 358)

Ике дә генә егет печән чаба,

Аты болын буенда,

Жиз **камыты** муенында;

Безне дә сөйгәннәр шулар була:

Энже-мәржән муенында,

Үзе сөйгән куенында. (ТНІ 297, s. 228)

нукта [nukta]

нукта [nukta] Gem takımı, yular. (TTS, s. 228)

nukta: Gemsiz dizgin (at, buzağı vb.ni bağlamak için). (TTAS, cilt 2, s. 448)

нуқта: Yular. *Нуқта салды, суқти* “Yular taktı, yular vurdu”. (3/704). (TOKER, s. 604)

nukta «yular, dizgin» > Mar. *нукта*, Udm. *нюкта*, Mord. *нокта*, Çuv. *на́хта, на́кта, на́ктав* ile aynı anlamda < genel Kıp. *ноқта*, Kır. *ноқто*, K.-Bal. *нуқта* ~ Çağ. *нухта*, Türkm., Hak. *нохта* vb. ile aynı anlamda < eski Moğ. *ноyta, ноyту* ile aynı anlamda < Çin. *luhtuu* ile aynı anlamda, buradan doğrudan doğruya Sarı Uyg. *лохта, лоқта*, Manç. *лоқта, лоқта* «gem takımı, yular». (ES, cilt 2, s. 71)

Аргамагым үлән, һай, ашамый,

Башыннан ук **нуктасын** ташламый;

Кая гына барсаң да бер кояш,

Туган-үскән илләргә охшамый. (THİ 113, s. 128)

тезген [tëzgën]

тезген [tëzgën] Dizgin. (TTS, s. 305)

tëzgën: Yuların bir parçası; gemin yanına takılan dar kayış, ip, bağ (hayvanı idare etmek, çekip götürmek için kullanılır). (TTAS, cilt 3, s. 66)

dizgin: Gemin uçlarına bağlanarak hayvanı yöneltmeye yarayan kayış. (BTS, s. 990)

dizgin: Hayvanı idare etmek ve yönlendirmek için ağzına geçirilen geme bağlı kayış. (OTS, s. 356)

tizgîn: Dizgin, terbiye. (OSTN, cilt 3, s. 1419)

tëzgën, esk. **dëzgin** «dizgin», «koşum takımı» ~ genel Kıp., Uyg. *музгин*, Türkm., K.-Kalp., T., Az. *дизгин*, Alt. *тускин*, Yak. *мескин*, Uyg. diyal. *тэзгэн* ile aynı anlamda, K.-Bal. *музгин* «dizi, sıra; yol, satır (metinde)», Kürd. *däzgin* ile aynı

anlamda. Krş. Çağ. *muзzāk* «birbirine bağlanmış develer dizisi» (Radlov III: 1399). K.-Bal. ve Çağ. örneklerinden yola çıkarak bu sözü *mez-γ ~ muз-* sözündendir diye düşünmek mümkündür ancak Far. *ḍācm* «el» sözüne dayandırarak da ele alınabilir.

Teзgen < *muзгин* Türklerden komşu halkların dillerine de girmiştir (örnek: Rus. diyal. *чизгины*). E.V. Sevortyan, bu sözü *mez-* < *muз-* fiili ile ilişkilendirmez. (ES, cilt 2, s. 251)

tizgin: Dizgin. (DLT, cilt 4, s. 628)

tin tizgin "yular ve dizgin". (DLT, cilt 1, s. 339)

Tamga suwı taşra çıkıp tağığ öter

Artuçları tegre önüp *tizgin* yeter

"Bu suyun kolu dışarıya çıkarak dağı geçer; çevresinde at dizgini gibi sıra sıra ardıç yetişir". (DLT, cilt 1, s. 424)

Госман бер хафиз кызы идем,

Ханәкә солтан атлы идем,

Ефәк тә тотмас наз идем,

Тезген тотып барамын. (THİ 9, s. 39)

тышау [tɨʃav]

тышау [tɨʃav] Ata takılan ayak bağı, tuşak, bukağı. (KTTS, s. 280)

tışav: At veya başka bir hayvan otladığında çok uzağa gitmemesi için ön ayaklarını birbirine bağlayan ip. (TTAS, cilt 3, s. 203)

tuşak: 1. At, eşek vb. hayvanların ön ayaklarına bağlanan ip. 2. Hayvanın sakıncalı yerlere gitmemesi için ön ayaklarına bağlanan ip. (DS)

tışau: Demir köstek; atların ayağına takılan bukağı. (OSTN, cilt 3, s. 1338)

tışav, diyal. **тõшay** «bukağı, pranga» – **тыша-у** fiilinin isimleşmiş şeklidir (ama çok eskiden gelir, bk. eski Türki *tuşay* > Kuman., Çağ., Osm. *myuшақ*, bk. Radlov III: 1511). Bk. ayrıca Türkm. *dyuшақ* ~ Tuv. *dyжақ* «bukağı» vb. Bu söz

komşu dillere de girmiştir, bk. Moğ., eski Moğ. *tuşjaa, myuuaa* «bukağı». Tat. diyal. *тыршау* «bukağı» ikincildir. (ES, cilt 2, s. 336)

tuşağ: Köstek, at ayağına vurulan bukağı. (DLT, cilt 1, s. 411)

at tuşagu boldı "atın ayağına köstek vurma zamanı geldi". (DLT, cilt 1, s. 446)

kösriik tuşag "atın ön ayaklarına vurulan tuşak veya köstek". (DLT, cilt 1, s. 479)

Яшел дә чирәмнең буйларында,

И аппак, ки мамык калфак,

Атым йөри ефәк **тышау**лы;

Минем сөйгән ярны сорасагыз,

И аппак, ки мамык калфак,

Мисыр күгәрченгә охшаулы. (THİ 383, s. 272)

вожжа [vojja]

вожжа [vojja] Dizgin.⁵¹

krş. *Rus.* **вожжи** [vojji] Dizginler. (BRTS, s. 54)

Жиктем сивай атның мин юргасын,

Алдым кул гынама **вожжасын**;

Гөлжиһан, жаныем, бу ни хәл?

Малсыз егетләргә төсләр керми

Күндералмый дөнья нужасын.

Гөлжиһан, жаныем, бу ни хәл? (THİ 158, s. 151)

⁵¹ Nadirov'un notu.

йөгән [yögen]

йөгән [yögen] Yular. (TTS, s. 122)

yögen: Çekmek, ata binip gitmek için hayvanların -mesela atın- başına takılan, genellikle kayıştan yapılan, ağızlıklı, dizginli düzenek; at binme ekipmanlarından biri. (TTAS, cilt 1, s. 464)

ууан: Atın başına takılan süsler, püskül ve pullar. (OTS, s. 1757)

ууан, оуан: 1. Atın gem, dizgin gibi takımları. 2. Zincir,. hayvan gemi. (DS)

cögән: Dizgin. (OSTN, cilt 4, s. 110)

yögen, diyal. **жөгән, жөгин, жигин, жигем** (halk etimolojisi!), **йүгән** «dizgin; yular» ~ Kum. *йүген*, K.-Bal. *жүген*, Kır. *жүгөн, жөөн, жүөн*, Nog. *йүвен*, Kaz., K.-Kalp. *жүwән*, Çağ., Uyg. *жүгән, йүгән*, eski Türki *jügün, çigin* (DTS: 145, 185), Alt. *үйген*, Türkm. *үйән*, Az. *йүйән*, Alt. diyal., Tuv. *чүген* vb., orta Türki *jüjgen*, Türkm. *yüan, oïan*, T. diyal. *ögügen* ile aynı anlamda. F. Sumer (Sumer 1983: 94–96) *üye* «atın başına takılan kuş teleği, takı» sözünden der. Bu hipotezin ek kanıtlara ihtiyacı vardır. Krş. ayrıca Grek. *ζυγον*, Lat. *jugum, jungo* «bağ, hamut, dizgin» (Lat.-Grek sözleri eski Türki dillere Baktriya'dan – Orta Asya Grek Devleti'nden girmiştir). (ES, cilt 1, s. 326)

küvüç yügün "küçük yular, çilbir". (DLT, cilt 3, s. 163)

yügün çingil çingil etti "gem çingil çingil etti". (DLT, cilt 3, s. 366)

yügün tulunğı "gem halkası". (DLT, cilt 3, s. 371)

Мәскәүләрдән килгән, диләр, жирән кашка,

Башкаенда көмеш **йөгән**, бавы башка;

Иртән сәлам, кичен сәлам кара кашка,

Ни килсә дә килә, диләр, безнең башка. (THİ 199, s. 171)

2.3.2.4. Tarımla İlgili Alet ve Edevatlar

чалгы [çalgı]

чалгы [çalgı] Ot biçme âleti, tırpan. (TTS, s. 390)

çalgı: Hafif kavisli uzun bir bıçak şeklinde olup, uzunca bir sap takılan bitki ve ekin biçmek için kullanılan tarım aleti. (TTAS, cilt 3, s. 404)

çalgı orağı: Tırpan. (BTS, s. 700)

çalgı: Tırpan. (DS)

çalгı «tırpan» < genel Kıp. *чалгы* (> Nog., Kaz., K.-Kalp., Şor. *шалгы*), Oğuz. *чалгу*, *чалгы*, Uyg. *чалги*, *чалга*, *чалган*, eski Uyg. *çalγu* ile aynı anlamdadır ve «orak», Oğuz dillerinde ayrıca «yaylı çalgıların arşesi, yay (keman)» ve hatta «süpürge», «keman» ~ K.-Bal. *чалқы* «tırpan» ← *чал-*. (ES, cilt 2, s. 405)

Миннән генә калган **чалгы** белән

Чап, әтием, болын буенда;

Син сорасаң әти, мин әйтием:

Минем урыным урман куенында.

Чәчкәемне каты жил өрсен,

Шәрук Беглый хәлен кем белсен. (THİ 18, s. 46)

пług [plug]

пług [plug] Saban.⁵²

krş. *Rus.* **пług** [plug] Saban, pulluk. (RTES, s. 243)

pulluk: Toprağı sürmek için kullanılan tarım aracı. (BTS, s. 2942)

pulluk: Birkaç çift öküz veya mandanın çektiği tarla sürmeye yarayan ağır demir saban. (OTS, s. 1373)

⁵²Nadirov'un notu.

Ялтыр да гына ялтыр ни ялтырый?

Камка илләренен **плугы**;

Урламыйча себер югаладыр

Осман азанчының олы улы. (THİ 31, s. 63)

сабан [saban]

сабан [saban] 1. Saban, pulluk. 2. Buğdaygiller tarlası. (TTS, s. 261)

saban: Toprağı sürmeye yarayan köy aleti; saban. (TTAS, cilt 2, s. 609)

saban: Tarlayı ekilir duruma getirmek için çift süren hayvanların koşulduğu demir uçlu tarım aracı. (BTS, s. 3007)

saban: Tarla sürmeye yarayan basit alet. (OTS, s. 1428)

saban: 1) Saban, karasaban. *Saban ağacı* “saban kolu”, *saban temiri* “sabanın demiri”, *saban borno* “sabanın keskin kısmı”, *saban sörmek* “saban sürmek”, *saban sukasın sukalamak* “tarlayı sürmek”. 2) Sürülmüş tarla. *Sabanğa töşmek* “sürmeye başlamak”. (4/414). (TOKER, s. 664)

saban «pulluk; bahar bitkileri» (saban ekini) > Mar., Udm., Mord., Rus. *сабан*, Çuv. *сапан* < genel Kıp., Başk. *хабан*, T. *сабан* ile aynı anlamda, ayrıca «çift sürmek; sürme yeri», K.-Kalp. «saman», Kuman. *saban* «sürülen yer; yerin bir parçası», M. Kaşgari'de *сбн* «demir aksamı pulluk vb.» < eski Türki *saban* «sürmek; sabana vb.ne koşulan çift öküz», Uyg., Kr.-Tat., Osm., Az. *сапан* «saban» vb.

Budagov (I: 695) *сабан* ~ *сапан* sözüne iki anlam yükler: «saban» ve «sapan», yani «saban» ve Kr.-Tat., Az., T. < Far. *сапан*, *сапан* «sapan» sözünün aynı olduğunu düşünür; bize göre de bu büyük ihtimaldir: **сабан**ın kendisi aşağı doğru bakan bir mancınığa benzer; onun saban demiri – mancınık çengeli. *Сапан* < *сапан* Farsi söze benzese de **сабан** varyantı bu sözün esasında Türkçe kökenli olduğu düşüncesine yol açıyor. (ES, cilt 2, s. 125)

saban: Saban, sapan, bütün aygıtlarıyla beraber çift takımı. (DLT, cilt 1, s. 402)

sabanda sandruş bolsa örtgünde irteş bolmas "sapan sürerken çekişme olursa harmanda kavga olmaz". (DLT, cilt 3, s. 416)

Арыдым, анам, арыдым,

Сабанга жиккэн тай кебек;

Кагалар, анам, кагалар,

Ялгыз калган каз кебек. (THİ 240, s. 192)

сука [suka]

сука [suka] 1. Saban, kara saban. 2. Sürme. (TTS, s. 278)

suka: Tarımda: en basit yer sürme aleti. (TTAS, cilt 2, s. 681)

krş. *Rus. coxa* [soha] Kara saban. (BRTS, s. 498)

soya: Toprağa derin batmayan saban. (DS)

suğa: < *Rus. coxa*, Kara saban. *Suğa timiri* "saban demiri", *suğa başı* "(aynı anlamda [saban demiri])", *qattı suğa* "dinlendirilmiş toprak, güzün ekmek için sürülmüş tarla", *qattı suğa östö* "dinlendirme zamanı", *suğa tütesı* "karasabanın kolu", *suğa qolağı* "karasabanın demiri", *suğa cıbi* "karasabanın keskin kısmı" (4/752). (TOKER, s. 735)

cuka, sukabaş «saban» ~ Başk. *hyka, hyqabaıı*, Çuv. *cyxa, cyxanyç*, Mar. *coğa, шога, шога-вуй, шага, шагавуй*, Mord. M. *coka*, Mord. E. *coku*, genel Kır., Uyg. *coqa*, Kır. *coqo* ~ Ukr., T. Bulg. *coxa* «saban, bir çeşit mızrak (sıkışmış bir pulluğu kaldırmak için)», Lit. *šaka* «budak» sözü ile karşılaştırılır; Rus. *coxamyı* «geyik» sözcüğünün temeli *coxa*nın «çatallı boynuz» da bu *coxa* ile özdeş olduğu düşünülmektedir. (ES, cilt 2, s. 178)

Себерчелэр илгэ кайта,

Пух ястыкларга ятып;

Игенчелэр **сука** астында

Йөри тузанга батып. (THİ 194, s. 169)

тырма [tırma]

тырма [tırma] Tırmık. (TTS, s. 334)

tırma: Sürülmüş arazinin keseklerini ufaltan, toprağı gevşeten bir tarım aracı. (TTAS, cilt 3, s. 197)

tırmık: Kabartılmış toprağın taşını, çöpünü ayıklamak için kullanılan seyrek dişli, tarak biçiminde araç. (BTS, s. 3563)

tırmık: 1. Küçük çengel. 2. Sapanla alt üst edilmiş ufaltmaya yarayan demir çengelli ziraat aleti. (OTS, s. 1723)

tırma: Çalı. (DS)

tırma: Tırmık. *Cir tırması* “tırmık”, *құл тırması* “el tırmığı”, *tırма başы* “tırmığın başlığı”. (3/1330). (TOKER, s. 821)

tırma «tırmık; sürgü» > Mar. *тырма*, Çuv. *тӑрма* < diyal. **тырмау** «tırmık». Bu söz eski Uygur dilinde ortaya çıkmış olmalı, bk. Kaz., K.-Kalp. *тырма* «tırmık» ~ bugünkü edebî Uygur dilinde *тирма*, *тирна* «tırmık» ~ Çağ. (Radlov III: 872) *тарма* ile aynı anlamda. (ES, cilt 2, s. 334)

Биек кенә тауның башларында

Тырма тырмалыйдыр бер малай;

Чит илләрдә йөри ялгыз башым

Адашып ла калган торнадай.

Бала кортлар оча бал өчен,

Без йөрибез булмас мал өчен. (THİ 176, s. 159)

урак [urak]

урак [urak] Orak. (TTS, s. 359)

urak: Elle ekin biçmeye yarayan ahşap saplı, hilal şeklindeki demir alet. (TTAS. cilt 3, s. 310)

orak: Ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin biçme aracı. (BTS, s. 2726)

orak: Tırpanın küçüğü, mıhsad. (OTS, s. 1319)

urağ: Orak. *Urağ östö*, *urağ vaktı* “harman vakti”, *urağta* “harman zamanında”, *arış urağı* “çavdar harmanı”. (1/1651). (TOKER, s. 924)

urak «orak» < genel Kıp. *opaq* < eski Türki (DTS: 370) *orıaq* > Sib. **орғак** ile aynı anlamda. (ES, cilt 2, s. 350)

orgak: Orak. (DLT, cilt 1, s. 119)

orgak tişlendi "orak dişendi, bilendi". (DLT, cilt 2, s. 244)

ol orgak tişetti "o, orak dişetti". (DLT, cilt 2, s. 307)

Быел жәйне **урак** урдым

Ике беләгем сызганып,

И әнкәем, ике беләгем сызганып;

Бәне әткәй солдат итте,

Бер әскертен и кызганып,

И әнкәем, бер әскертен и кызганып. (THİ 37, s. 72)

2.3.2.5. Musikiyle İlgili Alet ve Edevatlar

барабан [baraban]

барабан [baraban] 1. Davul, trampet. 2. Top. (TTS, s. 244)

baraban: Altına ve üstüne deri gerdirilen içi boş silindir; vurmali müzik aleti. (TTAS, cilt 1, s. 122)

krş. *Rus.* **барабан** [baraban] Davul; trampet. (BRTS, s. 20)

balaban: Büyük davul tokmağı. (OTS, s. 152)

baraban: < *Rus.* барабань, Davul, trampet. (OSTN, cilt 4, s. 1478)

baraban «davul» < Kr.-Tat., T. *балабан* «askerlerin eğitiminde, ayı oynatmada kullanılan davul» sözünden. Bk. ayrıca Kum., Az., Uyg. *балабан* «oyuncunun halat üzerine çıkmasıyla çalınan çalgı; halatta dansçının kendisi» < *пәһлеван*. Hak. *палабан кам* «bahadır şaman» – davulcu. (ES, cilt 1, s. 159)

Әбделмән чыгадыр охотага,

Киек кенә кошлар атарга;

Барабаннар сугып, указ укып,

Киләләр Әбделмәнне тотарга.

Әбделмәнкәй купис син генә

Сембер губернасында бер генә. (THİ 33, s. 66)

кыл [kıl]

кыл [kıl] Kopuz, dombra benzeri çalgıların teli. (KTTS, s. 165)

kıl: Müzik ensturmanlarına gerilerek bağlanan ve titrediğinde müzikal ses çıkaran metaldan veya kirişten yapılmış esnek ip. (TTAS, cilt 2, s. 218)

ķıl: At kılından yapılmış tel, kiriş, *iskrīpke ķılı* “keman teli”. (2/764). (TOKER, s. 504)

kıl «at kılı; yün iplik»; mec. «kiriş» > Çuv. *хѣлѣ, хѣлѣк* ~ Mar. *кыл, кѣл, ѣльык* < genel Türki *ķыл* (bk. Radlov II: 764), Oğuz. *гыл* ~ Moğ. *хил*, Yaz. Moğ. *kilyasun*, bugünkü Moğ. *хялгасун* < eski *qılqasun*, bk. Evenk. *қылағашун* < *қылағасун* «kıl». (ES, cilt 1, s. 511)

Kıl sözcüğü DLT'de bir ensturmanın ögesi olarak kullanılmamıştır. Bu sözcük, ileriki süreçte yan anlam kazanarak bir çalgının ses çıkarıcı ögesi anlamını kazanmıştır.

kıl: İnsanın veya başka hayvanların kılı. (DLT, cilt 1, s. 337)

Скрипкамның тактасы,
Дүрт **кылы** бар тартасы;
Жан сөйгәнем сәфәр жирдә,
Хәбәре бар кайтасы.

Әсхәпжамал, Бибикамал,

Хәбәре бар кайтасы. (ТНІ 378, s. 270)

курай [kuray]

курай [kuray] Kaval, flüt. (TTS, s. 175)

kuray: İçi boş boru gibi gövdesi olan bitkilerin sapından yapılan nefesli müzik aleti. (TTAS, cilt 2, s. 192)

kuray «bir çeşit flüt, kaval», diyal. «sapının içi boş olan bitki» ~ Nog., Kaz., K.-Kalp. *қурай*, Kır. *қуурай* ile aynı anlamda ~ Sib. **қаурай** «kuray (müzik aleti)» ~ K.-Bal. *қаурай* «kuru kamış» < eski Moğ. *qayuray* > bugünkü Moğ. *хуурай* «kuru sap» ← *қағу-ра-* «kuru-» fiilinden. Bk. ayrıca Uyg., Gag. *қорай*, Alt. *қоңурай* «çok uzayan yabani bir ot; içi boş bitki». *Қурай* – Rus dili aracılığıyla oyun aleti anlamında birçok dile yayılmıştır. (ES, cilt 1, s. 473)

Жәй аенда матур аяз көндә,

Сандугачлар сайрый-сайрый

Тал тирәккә кунганда шул,

Кырлар, урманнар, болыннар

Чәчәкләргә чумганда шул,

Курай уйный кызлар келәттә. (ТНІ 208, s. 176)

музыкан [muzıkan]

muziken, mıziken, mızukan, muzëkën «akordeon» > Mar. *музекан*, *музыкан*, Udm. *музикан*, *мүзкан* ile aynı anlamda. Görünüşe göre bu sözcük, Tatar

dilinde şekillenen ayrı bir sözcük birimidir ve Rus. diyal. *музыкаль* (XIX. уу.) «akordeon, ağız mızıkası» sözündendir. Bu söz ise *музыкальный инструмент* ifadesinden kısaltılmıştır. (ES, cilt 2, s. 51)

Алты да барабан, биш **музыкан**

Базар көн чыгалар парадка;

Үзем генә солдат, әтием карт,

Бигрәк авыр кала братка.

Башымдагы яшел картузым

Алды гомеремнең яртысын. (THI 51, s. 80)

скрипка [skripka]

скрипка [skripka] Keman. (TTS, s. 273)

krş. Rus. **скрипка** [skripka] Keman, viyolon. (BRTS, s. 482)

işkrіpke: < Rus. скрипка, Keman, viyolon. (OSTN, cilt 1, s. 1587)

skripka, ёskёripke «keman» < Rus. (*скрипеть* «tingırda-, gıcırda-» sözünden). **Скрипка** olarak yazılır, ancak folklorde her zaman *эскерипкә* denilir. (ES, cilt 2, s. 166)

Абушай **скрипка** уйныйдыр дип,

Тирә-як жыела дан өчен;

Ике балам белән халәлемне

Ташлама, каньәтекәем, алла өчен.

Күрмәдегез, дуслар, күз белән,

Озаттыгыз нахак сүз белән. (THI 24, s. 58)

2.3.2.6. Diğer Ses Çıkarıcı Alet ve Edevatlar

чәң [çeñ]

чәң (чан) [çeñ (çañ)] Büyük çingirak.⁵³

чан [çañ] Çan. (TTS, s. 393)

çañ: Metalden (bakır veya onun alaşımından) dökülerek büyük bir koni şeklinde yapılan, içinde asılı olan dilin duvarına vurmasıyla ses çıkaran, büyük çingirak. (TTAS, cilt 3, s. 414)

чан: İçinden sarkan tokmağının kenarlara vurmasıyla ses çıkaran madenden araç, kampana. (BTS, s. 710)

чан: Tunç ve benzeri maddeden yapılan ve içindeki tokmağın sallanıp kenarına vurmasıyla ses çıkaran alet. (OTS, s. 275)

чанг: Çan, keçi çanı. (DS)

чаñ: Çan, çan sesi. *Чаñ кағалар* “Çanlar çalıyor” (3/1851). (TOKER, s. 245)

чаñ, diyal. **чан** «чан; zil çanları» > Çuv. *чан*, Mar. *чан, чаң*, Udm. diyal. *чан* ile aynı anlamda < Uyg. *чан* (> Başk. *чан*, Nog., Kaz., K.-Kalp., Alt., Şor., Tuv. *чан*) «чан, gong, timbal», T. *чан* ile aynı anlamda, Yak. *чан, чаан* «bronz türü (чан için uygun olan)» ~ Moğ. *чан, чаң*, Kalm. *tsaң* «timbal; çan» Çinceden olmalı, ancak Räsänen (Räsänen 1969: 99, 104) bu sözü, Far. *чан* «чан» ve *чәң* «telli müzik aleti, arp» sözleri ile ilişkilendirir. (ES, cilt 2, s. 409)

чәңг: Zil, çalpara. (DLT, cilt 3, s. 357)

Ат бәйләгән кубагызга,

Чәң бәйләгән тугагызга;

Карап кынай торып, исем китти

Алтын штоф укалы якагызга. (THI 275, s. 217)

⁵³ Nadirov'un notu.

кыңгырау [kinggırau]

кыңгырау [kinggırau] Büyük çingırak. (TTS, s. 188)

kinggırau: Metalden (bakırdan veya onun alaşımından vb.) kesilerek koni şeklinde yapılan, duvarına çarpıp yüksek ses çıkarmak için dili olan içi boş nesne. (TTAS, cilt 2, s. 246)

çingırak: 1. Küçük çan. 2. İçindeki tanelerin hareketiyle ses çıkaran metal yuvarlak nesne. (BTS, s. 776)

çingırak: Hayvanların boynuna takılan ve ses çıkaran çanın küçüğü bir alet. (OTS, s. 295)

kongurdak, kanguldak, kankavur, kongrak, kongurak, konkuldak: Hayvanların boyunlarına takılan küçük çan, çingırak. (DS)

ķıñgrau: Çan, çingırak. *Ķolǵā ķıñgrau* “küçük çingırak”. (2/709). (TOKER, s. 507)

kinggırau, diyal. (Trbs.) **кӧңгӧрәу** «çan» > Çuv. *хӑнкӑрав, хӑнкрав* < genel Kır. *қуңғурау, қоңғурау*, Başk. *қоңғорау*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *қоңырау, қоңрау*, Özb. *қиңғирав*, Uyg. *қоңғирақ, қоңғурақ* vb. < eski Türki (DTS: 456) *qoñraγu* > Alt. *қоңара, қоңруу*, Tuv. *қоңға, қоңиулуур* ile aynı anlamda (genel olarak bu sözün fonetik varyantları çok fazladır); bk. ayrıca Başk. *қаңғырау* ~ Çuv. *канкрав*. (ES, cilt 1, s. 516)

konğragu: Çan, tongurak. (DLT, cilt 3, s. 387)

ol konğragu çinğrattı "o, çingırağı, konrağı, tongurağı çinlattı". (DLT, cilt 2, s. 358)

Көмеш **кыңгырау**лы күк карчыга

Килеп кул гынама кунса иде;

Сөйгән ярыма барыр ла идем,

Жир астында юллар ук булса иде.

Тулган айны болытлар капламас,

Азгын кызны әнкәсе дә сакламас. (THİ 287, s. 223)

звонок [zvonok]

звонок [zvonok] Zil. (TTS, s. 98)

zvonok: Ses sinyallerini yaymak için özel olarak yapılmış alet veya büyük olmayan çingirak. (TTAS, cilt 1, s. 345)

krş. *Rus.* **звонок** [zvonok] Zil. (BRTS, s. 149)

Проверкага **звонок** була

Кичке сәгать алтыда;

Якшәмбе көн кәтеп торам,

Кем менә дип катыма. (THİ 36, s. 70)

2.3.2.7. İletişim Araç-Gereçleri ve Bunlarla İlgili Unsurlar

почта [poçta]

почта [poçta] Posta. (TTS, s. 246)

poçta: Mektupları, posta paketlerini, parayı, süreli yayını ve benzerini bir yerden başka yere gönderen veya kabul eden haberleşme personeli; bu personelin bulunduğu bina veya oda. (TTAS, cilt 2, s. 537)

krş. *Rus.* **почта** [poçta] Posta, postane. (BRTS, s. 380)

posta: 1. Bir yere gelen veya bir yerden gönderilen mektup ve emanetlerin tümü. 2. Bu emanetleri toplayan ve dağıtan kuruluş ve bu kuruluşun bulunduğu yer. 3. Genellikle posta götüren taşıt. (BTS, s. 2924)

posta [*İt. posta*] 1. Ulaşım araçlarıyla bir yerden bir başka yere gönderilen mektup ve benzeri evrak, gönderi. 2. Bu tür malzemeyi taşıyan ulaşım aracı. 3. Bu işlemleri yürüten kurum veya kuruluş. (OTS, s. 1371)

puştı: < *Rus.* почта, Posta. *Puştığa kat salmaq* “postaya mektup vermek”, *Kat puştı-bilen ciberdim* “Mektubu postayla gönderdim”. (4/1391). (TOKER, s. 660)

Ишек тә алдым яшел чирәм,

Иртә торып шунда ат жибәр;

Әгәр мине сагыныр булсан,

Почталарга барып хат жибәр.

Ат баралмый яңгыр яуганга,

Жаныем егълый ялгыз калганга. (THĠ 357, s. 259)

телеграф [tělëgraf]

телеграф [tělëgraf] Telgraf âleti. (TTS, s. 307)

tělëgraf: Uzak mesafeler arasında iletken teller ile karşılıklı haberleşmeyi sağlayan teknik araçlar düzeneği ve buna ait bina, yer. (TTAS, cilt 3, s. 74)

krş. *Rus.* **телеграф** [telegraf] Telgraf. (BRTS, s. 524)

telgraf: 1. İki merkez arasında, kararlaştırılmış işaretlerin yardımıyla yazılı haberlerin veya belgelerin iletimini sağlayan bir telekomünikasyon düzeni. 2. Bu araçla alınan haber. (BTS, s. 3497)

telgraf [*Fr. télégraphe*] Uzak iki merkez arasında belirli işaretlerin yardımıyla haberleşmeyi sağlayan düzen. 2. Bu düzen sayesinde iletilen haber. 3. Bunun yazıldığı kâğıt, telgrafname. (OTS, s. 1677)

Мәскәү юлларында **телеграф**

Чит илләргә хәбәр йөртәдер;

Бай кул асларында хезмәт итү

Йөрәктәге майны эретәдер.

Яфрак өчен үскән-яшь каен,

Хәсрәт өчен үскән башкаем. (THĠ 135, s. 140)

телеграмма [tělëgramma]

телеграмма [tělëgramma] Telegraf, telgraf. (TTS, s. 307)

tělëgramma: Telgraf aracılığıyla gönderilen haber. (TTAS, cilt 3, s. 74)

krş. *Rus.* **телеграмма** [telegramma] Telgraf, tel. (BRTS, s. 524)

telegram [*Fr. télégramme*] Telgraf vasıtasıyla naklolunan haber. (OTS, s. 1676)

tiligram: < *Rus.* телеграмма, Telgıraf. (OSTN, cilt 3, s. 1384)

Олы юлкайларда **телеграмм**

Мәскәүләрдән барадыр Казанга;

Без китәрбез инде, сез калырсыз,

Ни эшләрбез йөрәкләр янганда? (ТНІ 181, s. 162)

тимерчыбык [timërçıbık]

тимерчыбык [timërçıbık] (*demir*) tel. (TTS, s. 314)

timërçıbık: Çapı tüm uzunluğu boyunca aynı olan çok uzun metal çubuk. (TTAS, cilt 3, s. 100)

Әй дусларым, сезгә лә ниләр бирим?

Казаннардан кайткан ла маллар юк;

Сандугачның балалары

Кунган **тимерчыбыкка**. (ТНІ 458, s. 307)

2.3.2.8. Süs ve Süslenmeyle İlgili Alet ve Edevatlar

буяу [buyau]

буяу [buyau] Boya. (TTS, s. 60)

buyau: 1. Sürtme, yedirme vb. yollar ile nesneleri renklendirmek, boyamak için kullanılan madde. 2. Renk. (TTAS, cilt 1, s. 199)

boya: 1. Renk vermek, dış etkilere korumak için eşyanın üzerine sürülen veya içine katılan renkli madde. 2. Renk. (BTS, s. 555)

boya: 1. Renk vermek, dış etkilere korumak için eşyanın üzerine sürülen veya içine katılan renkli madde. 2. Renk. (OTS, s. 211)

buyau: < buya+ū, Boya. (OSTN, cilt 4, s. 1810)

buyau «boya» < genel Kıp. *boıaw* < eski Türki (DTS: 108–109) *boduy*, *boduy* ile aynı anlamda. (ES, cilt 1, s. 219)

ödhlek karıtmışka bodhuğ talkımas "zamanın kocattığına boya, kına ayır sayılmaz". (DLT, cilt 2, s. 304)

bodhuğ kusdı "boya soldu, bezikti". (DLT, cilt 2, s. 11)

Кол базарларында сатар өчен

Әнкәй **буяу** буя битемә.

Базарга илтергә әткәй атын жигә,

Карасам кан тула күземә. (THİ 263, s. 207)

гөшә [göşe]

гөшә [göşe] Айна.⁵⁴

Шәһре Кашан жиһан **гөшә**,

Олуг, кечек һөнәр пишә,

Алың бу мәдхә сез гушә

Бинзәер нурлугъ көнәшә (THİ 6, s. 37)

⁵⁴ Nadirov'un notu.

кына [kına]

кына [kına] Kına. (TTS, s. 183)

kına: 1. *bot.* Hafifçe dokunulduğunda dahi meyvesi açılarak saçılan otsu bir bitki. 2. Saçı, tırnakları, dişi boyamak için kullanılan sarımsı, sarımsı-kızıl veya siyah boya. (TTAS, cilt 2, s. 223)

kına: Kına ağacının kurutulmuş yapraklarından elde edilen, saç ve elleri boyamakta kullanılan toz. (BTS, s. 2098)

kına: Arap ülkelerinde olan ve kurusunun tozu, kadınların parmak uçlarını ve yaşlıların saç ve sakallarını kırmızımsı bir renkte boyamalarına yarayan bir tür bitki. (OTS, s. 896)

kına: < Ar. 1) Tırnaklara renk vermek için kullanılan kırmızı boya, [kına], *Mosolmānnar tırnaqlarına kına çağınalar* “Müslümanlar tırnaklarına kırmızı boya [kına] sürerler [yakarlar]”. 2) Kurtbağrı, çit yapmakta kullanılan bir süs bitkisi. *Buḥar kınası* “kına çiçeği”. (2/725). (TOKER, s. 507)

kına «kına; kinin; kına çiçeği» > Mar. *кына*, *кенä*, Udm. *кына* ile aynı anlamda < genel batı Türki (Budagov II: 105) *қына* «kurtbağrı bitkisinden yapılan boya, kinin» < Far. *xānā* < Ar. *ḫinnā*’ (aynı anlamda) birçok dile yayılmıştır. (ES, cilt 1, s. 515)

Тәрәзә төбем исле гөл,

Мин яратам **кына**ны шул;

Яратмас идем кынаны,

Сиңа охшатам мин аны. (THİ 568, s. 366)

пудра [pudra]

пудра [pudra] Pudra. (TTS, s. 249)

pudra: Yüze, boyna sürülen gayet küçük ve yumuşak (çoğunlukla hoş kokulu) toz; krem. (TTAS, cilt 2, s. 559)

krş. *Rus.* **пудра** [pudra] Pudra. (BRTS, s. 423)

pudra: Bazı mineral ürünlerin karışımı ile elde edilen, cildi korumak, düzgün ve güzel göstermek veya kırışıklıkları, pürüzleri gizlemek amacıyla yüze ve tene sürülen, kokulu ince toz. (BTS, s. 2940)

Ни алып бирием, канат кынам,

Жаныем Азизэкәй?

Алып бирием Казанның пудрасын?

Әллә дә яр буласың, әллә дә юк. (THİ 375, s. 268)

тарак [tarak]

тарак [tarak] Tarak. (TTS, s. 299)

tarak: Saç taramada kullanılan dişli nesne. (TTAS, cilt 3, s. 39)

tarak: Saçların, sakalın, hayvan tüylerinin karışıklığını gidermeye veya kadınların saçlarını tutturmaya yarayan dişli. (BTS, s. 3427)

tarak: Saç ve sakal kıllarını ayırıp ayıklamaya ve düzeltmeye yarayan dişli alet. (OTS, s. 1631)

tarak: < tara+қ, Tarak. *Қуы тарак* “sık tarak”, *увақ dişli тарак* “dar dişli tarak”. (3/838). (TOKER, s. 791)

tarak «tarak, saç fırçası» < genel Kıp., Alt., T., Çağ. *mapaq* ~ Yak. *mapaak*, Tuv., eski Türki (MK; DTS: 537) *taryaq* ile aynı anlamda. Çuv. *мыра* < *мора* < Bulg. **mapah*. (ES, cilt 2, s. 215)

targak: Tarak. (DLT, cilt 1, s. 467)

Анаңа алтын тарак бән бирәем,

Мунча юлын күрсәтүбән йибәрәем! (THİ 271, s. 213)

2.3.2.9. Dikiş-Nakışla İlgili Alet ve Edevatlar

эһэ [ěne]

эһэ [ěne] İğne. (TTS, s. 429)

ěne: Bir ucu sivri, diğer ucunda ip geçirmek için deliği olan, kısa, düz, ince, çelikten çubuk (dikiş, nakış işlerinde kullanılır). (TTAS, cilt 3, s. 576)

iğne: Dikiş dikmeye yarayan, ince, ucu sivri, bir ucunda iplik geçecek deliği bulunan çelik araç. (BTS, s. 1697)

iğne: Dikiş dikmeye yarayan, ince, ucu sivri çelik araç. (OTS, s. 699)

ine: İğne. (DS)

īne: İğne. *Қар īnesī* “büyük iğne”, *tambır īnesī* “dikiş iğnesi”, *çukmarlı īnesī* “toplu iğne”, *īne қарағı* “cırcır böceği (böcek)”, *Īne sapla!* “[İğneye] ipliği geçir!”, *īne işī* “iğne işi”, *Īne çençір urın yuқ* “İğne saplamak için yer yok”. (1/1442). (TOKER, s. 343)

ěne, ine, diyal. **ивһэ, иһйэ, иһнэ ~ иһенэ, үһэ, эһнэ, эжһэ,** Sib. **игһэ, иһһэ, ёһһи** «iğne» < genel Kıp. *йһһэ, иһэ*, Alt., Tuv., Yak. *ине*, Yak. *иһйа*, Alt. *иһне*, Özb., Uyg. *иғһэ, иһһэ*, Uyg. diyal. *ййиғһэ, әйиғһэ*, Türkm., Yak. *иңне, иңңе, икһне, иһһне*, CC, T., Az. *иғһһэ* ~ eski Türki (DTS: 261–262) *jignä, jiññä* vb. birçok varyant < eski Türki *ййиғһһэ, ййиңһһэ* ~ Evenk. *иһмэ*, eski Moğ. *žegün* < *jegüne* ile aynı anlamda ← eski **йэз* «iğne, sivri uç». Büyük ihtimalle bu kök, eski *jig* «dikiş» sözü ile bağdaşıktır. Morfolojisine göre değerlendirdiğimizde, eski **йэзги-* «dik-» fiili var olmuş, buradan da **йэзги-һэ* «dikici; iğne» sözü türemiştir (*-һэ* eki *әверһэ, бирһэ, тәртһэ* vb. bazı sözlerde de görülür). (ES, cilt 2, s. 511)

yigne: İğne. *Temen yigne* "büyük iğne, çuvaldız". (DLT, cilt 3, s. 35)

yіçi yigne sapdı "terzi iğneye iplik geçirdi". (DLT, cilt 2, s. 3)

ışlar yigne sapındı "kadın iğneye iplik saplamayı üzerine aldı". (DLT, cilt 2, s. 150)

Энә белән генә жеп кенәм

Калды сары сандык төбөндә;

Уйнаганым гына, көлгәнем,

анакай,

Калды газиз әтием өөндә. (ТНІ 239, s. 192)

киерге [kiyërgë]

киерге [kiyërgë] Gergef, kasnak. (KTTS, s. 137)

kiyërgë: 1. Nakış işlemek için kumaşı germeye yarayan çerçeve şeklindeki araç. 2. Gergi, kasnak. (TTAS, cilt 2, s. 93)

gergef: Üzerine kumaş gerilerek nakış işlemeye yarar, çoğu dikdörtgen biçiminde olan çerçeve. (BTS, s. 1358)

gergef: Nakış işlenecek kumaşta gerilip işlenmeye yarayan dört ayaklı ve açılır kapanır dört pervazdan oluşan alet. (OTS, s. 504)

kirgï: Gergef, kumaşı germeye yarayan araç. (OSTN, cilt 2, s. 1361)

Киерге киереп кызлар, әй, чиккәндә,

Егет күзе төшә бармакка;

Көмеш булса дәртле йөрәккәң,

Кызыкма син алтын балдакка! (ТНІ 279, s. 220)

өлге [ölgë]

өлге [ölgë] 1. Örnek. 2. Giysi biçmek üzere kullanılan patron, model. (KTTS, s. 211)

ölgë: 1. *esk.* Örnek. 2. Üst veya ayak giyimlerinin farklı parçalarını kesip hazırlamak için kullanılan kalıp; model. 3. Pencerenin bir parçasını teşkil eden ayrı bir çerçevedeki camı; pencere kanadının bir parçası. (TTAS, cilt 3, s. 699)

ölgö: 1) Şekil, model, biçki modeli. *Kīm ölgösö* “elbisenin biçki modeli”. 2) Camın konulması için çerçeve. 3) Örnek, numune. *Ölgö itip kitirmek* “örnek vermek”. (1/1342). (TOKER, s. 626)

ölgë «örnek; patron, model» < genel Kıp., Özb. *ўлғи*, Kır., Uyg., Alt., orta Türki (Borovkov 1963: 338) vb. *ўлғу*, Hak. *ўлғу*, *ўлғэ*, Uyg. *ўлғэ* ile aynı anlamda, Hak. *ўлғу* (*ўлғу-чарғы* ikilemesinde) «slogan» ~ T. *ülkü* «ülkü, yüksek hedef» vb. Bu söz, genel olarak *өлеңге* (örnek, model) sözünden gelir. (ES, cilt 2, s. 90)

Өстәл өсләрендә агълән күлмәк,

Әй, нинди тегүчеләр өлгесе?

Инде генә киттем ерак сәфәр,

Әй, юктыр кайтуларымның билгесе. (THİ 183, s. 163)

2.3.2.10. Temizlik ve Sağlıkla İlgili Alet-Edevat ve Unsurlar

бәләк [belek]

бәләк [belek] Tokuç. (TTS, s. 62)

belek: Genellikle biraz eğrice olan, hafif, yassı ağaç tokmak (çamaşır yıkarken tokmaklamak ve çamaşır kuruyunca yumuşatmak için kullanılır). (TTAS, cilt 1, s. 207)

krş. *Rus. вале́к* [valek] Çamaşır tokmağı. (MÜLLER II, s. 695)

belek: < *Rus. вале́к*, Çamaşır tokmağı. (OSTN, cilt 4, s. 1609)

belek, diyal. **вәләк** «çamaşır tokacı, merdane» (yıkananı yuvgulamak için)» ~ *Чув. вале́к*, *Мар. валя́к*, *Udm. бальак* ile aynı anlamda < *Rus. вале́к*; *Мар. бәләкля́* < *Tat. бәләкля́-ү*. (ES, cilt 1, s. 173)

Ай-һай каршыбызда агым да су,

Жаныем Азизәкәй,

Агып бара буй кызның бәләге;

Безнең икебезне кем аерган? (THİ 375, s. 268)

belek sözcüğü söz konusu eserde *velek* şeklinde de kullanılmıştır.

Безнең дә асларда агым да ак су,

Ага буй кызның **вэләке** генә;

Жан сөйгән ярдин мине аерды

Яман дошманның әләге генә.

Яланаяк йөгердем кардин гына,

Юктыр ризык кынам ярдин гына. (THİ 245, s. 197)

дару [daru]

дару [daru] İlaç. (TTS, s. 82)

daru: Hastalığı ya da ağrısı geçirmek veya azaltmak için kullanılan sıvı veya toz halindeki madde. (TTAS, cilt 1, s. 291)

daru: İlaç.⁵⁵

dārū [F.] Deva, ilâç, em. (OTS, s. 321)

darū: İlaç, deva, çare. *Darū casaıdı* “İlaç yaptı”. (3/1629). (TOKER, s. 284)

daru, diyal. **тары, тәрә** «ilaç, iksir» > Mar., Udm. *дару*, Çuv. diyal. *тары* < Far. *ḍarū* ile aynı anlamda, eski Far. *dāru* «ağaç; ağaç kabuğu». (ES, cilt 1, s. 240)

Больнисәнең, и эчендә

Төрле **дару** исе бар,

И әнкәем, төрле дару и исе бар;

Больнисәнең и эчендә

Жан алгучы и кеше бар,

И әнкәем, жан алгучы и кеше бар. (THİ 37, s. 72)

⁵⁵ <https://sozluk.gov.tr/>.

комган [komgan]

комган [komgan] İbrik. (TTS, s. 160)

komgan: Türki halklarda, pirinç vb. çeşitli metallerden yapılmış saplı ve burunlu güğüme benzer kap (yıkamak için kullanılır). (TTAS, cilt 2, s. 140)

kumgan: İbrik. (DS)

қомған: Emzikli sürahi, ibrik. (OSTN, cilt 2, s. 686)

komgan «geleneksel el, yüz yıkama kabı, ibrik; metal çaydanlık» > Çuv. *кӱмкан*, Udm. *кунган*, Mar. *кулган*, Xan., Mansi. *хомхан* ~ genel Türki (Radlov II: 1049) *қумған*, eski Türki (Poppe 1938: 307; DTS: 466) *qumγan*, *qumqan*, Yaz. Moğ. *qumγan* ~ Başk. *қумаған* «ibrik, su kabı», Türki dillerden başka birçok dilde de görülür: Kafkas dillerinde *гогон*, *гулгун*, *гунгуме*, Rus. *кумган*, *кунган*, *кулган* «ibrik», Manç. *хумган* «Budistlerin kutsal kabı» vb., Tat., genel Türki *хум* (büyük kap) sözcüğü ile bağlantılı olabilir. (ES, cilt 1, s. 436)

kumgan: İbrik, güğüm, gül suyu şişesi. (DLT, cilt 1, s. 440)

kumgan "kova". (DLT, cilt 1, s. 432)

ol kumganıǵ yolrattı "o, güğümü parlattı". (DLT cilt 2, s. 353)

Газизэкәй буй кыз суга бара,

Уң кулында бакырдан **комганы**;

Бирдең, әткәем, сөймәс ярга,

Юктыр жан гынаемның тынганы.

Янар да гына сүнәр ут түгел,

Мид чыдардай, әнием, уй түгел. (THI 232, s. 187)

сабын [sabın]

сабын [sabın] Sabun. (TTS, s. 261)

sabın: Suda eriyerek köpüren ve yıkama-yıkama için kullanılan, katı veya yarı sıvı madde(çeşitli yağlar ve alkaliler karışımından yapılır).(TTAS, cilt 2, s. 610)

sabun: Kirli ve yağlı şeyleri temizlemekte kullanılan, türlü yağlarla alkaliler birleştirilerek yapılan madde. (BTS, s. 3010)

sābun: [Ar. < Yun.] Temizlik için kullanılan ve zeytin yağıyla kireç, kül veya sodadan yapılan madde. (OTS, s. 1430)

sabın: Sabun. (DS)

sabın: Sabun. (OSTN, cilt 4, s. 417)

sabın, diyal. **сабынь** «sabun» ~ Başk. *хабын* ile aynı anlamda > Udm. diyal. *сабын*, Mar. *шавынь*, *шовынь*, Mord. *сапонь* < Bulg. **сабын'* > Çuv. *сопънь* > *супънь* < eski Türki **сабуни*, bize göre, eski Far. *соубун* «temizleyici kök (kir temizleyen köpüklü kök – bir çeşit bitki)» sözünden. Bu sözcük eski zamanlarda tüm Avrasya'ya yayılmıştır: Ar., Far. *cābūn*, Lat. *sapo*, Fr. *savon*, Alt., Kır. *самын*, Moğ. *сабаң* vb. Genel olarak bu sözcük, Kelt dillerine nispet edilir, bk. Alm. *Seife* «sabun». (ES, cilt 2, s. 125)

Баскычыгыз биек, әй, менәлмим,

Ишекләрең кыеп кералмыйм;

Синең эч кенәндә ни барлыгын,

Мин әүлия түгел, белалмыйм.

Алып бирим, жаныем, ак **сабын**,

Иртә сагынмасаң, кич сагын. (THİ 293, s. 226)

2.3.2.11. Diğer Eşya, Alet ve Edevatlar

ачкыч [açkıkç]

ачкыч [açkıkç] Anahtar. (TTS, s. 37)

ачкыч: Kilidi kilitleyen ve açan demirden alet. (TTAS, cilt 1, s. 89)

ачкы: Anahtar ve her türlü açma aracı. (BTS, s. 401)

ачкы: Anahtar. (OTS, s. 39)

аңқи: 1. Anahtar. 2. Açacak. (DS)

аңқи: < аң+қи, 1) Anahtar. *Sa'at aңқи* "saat anahtarı". 2) Hazırlık, ön şartlar. *Tēret namaznıñ aңқи* "Abdest namaza hazırlıktır". (1/513). (TOKER, s. 3)

Ялтыр да гына ялтыр ни ялтырый,

Волостной управление ачычы;

Беглыйлар белән чиркәү бастым

Юктыр усал эшләрнең яхшысы. (THİ 19, s. 47)

бик [bik]

бик [bik] 1. Kilit. 2. Anahtar. 3. Zindan. (KTTS, s. 42)

bik: 1. Herhangi bir şeyi (kapı, sandık, pencere, çekmece gibi şeyleri) kilitlemek için yapılmış alet; kilit, kapı kilidi, tırkaz, sürgü. 2. Hapishane, zindan. (TTAS, cilt 1, s. 161)

bik: Kilit, sürgü, mandal, bağ. (OSTN, cilt 4, s. 1739)

bik, diyal. **пик** «sürgü, kilit (iç)» > Çuv., Mar. *num*, Mar., Udm. *бик* < genel Kıp., Alt. *бек*, Çağ., Uyg. diyal. *бәк*, Uyg., Kr.-Tat., Hak., Şor. *пәк* «sağlam; savunma tahkimatı > *бик*» < eski Türki *bek* < *berk* ile aynı anlamda, bu sözün fiil anlamı da vardır: Tat. diyal. *бузем-ү* «kilitle-», *бузе-ү* «sağlamlaş-» vb. (ES, cilt 1, s. 185)

bek: Muhkem, kavi, pek, sağlam, sıkı. (DLT, cilt 4, s. 79)

bek neng "sağlam nesne". (DLT, cilt 1, s. 333)

Кудады сулары нидән салкын,

Яр ягалый сызылып акканга;

Аппак йөзләремә сары сукты

Бик астында ябылып ятканга. (THİ 23, s. 57)

чемодан [çəmodan]

чемодан [çəmodan] Bavul, valiz. (TTS, s. 394)

çəmodan: Yola çıkıldığında eşyaları koymak için kullanılan deriden, kartondan, kontrplâktan yapılmış kulplu ve katlanabilir büyük kutu. (TTAS, cilt 3, s. 419)

krş. *Rus.* **чемодан** [çəmodan] Bavul. (BRTS, s. 579)

Әхсән голованың **чемоданы**,

Унике икән аның бүлкәсе;

Әхсән голованы сорасагыз,

Караңгы икән аның төрмәсе. (THİ 31, s. 64)

кайчы [kauçı]

кайчы [kauçı] Makas. (TTS, s. 130)

кауçı: Baş ve işaret parmağı için halka benzeri bir tutacağı olan, karşı karşıya iki bıçaktan oluşmuş, ortadan çatık kesme aleti (genellikle kumaş, teneke, kağıt vb. için). (TTAS, cilt 2, s. 27)

кауçı: Makas. (DS)

қаўчы: < Моғ. Makas. (OSTN, cilt 2, s. 41)

кауçı, diyal. **канчы, качы** «makas; çaprazgaga (kuş)» > Udm. *качы*, Mar. *каче, кайың*, Çuv. *хачă*, Udm. *кайсы* «Munta kuşu» < genel Kıp., Alt. *қайчы*, Özb., Uyg. *қайчи* (Nog., Kaz., K.-Kalp. *қайшы*), eski Moğ. *qajiči, qabčuur* < *qabčaa-*yur*, Far. *қайинчи, қайчи, қаучи* (Türki dillerden), Yaz. Moğ. *хайичин*, Evenk. *кајик, кайич*, Hak. *хынты*, Yak. *кынтый* «makas; kısıkaç», Hak. diyal. *канты* ile aynı anlamda vb. (varyantları çoktur) – ana form **кабыты* olmalı. Bu sözü eski Çin. *kiap toi* «kısırtıcı bıçak» sözünden çıkarırlar, bk. Kor. *keptoi* «çakı bıçağı, katlamalı bıçak» (< Çin.): Çin. **kiap* > *kep* «kısırt-», **toi* «bıçak». (ES, cilt 1, s. 346)

Филфилә дустым, әй, филфилә,

Филфиләне **кайчы** кисми лә;

Ашасам ашларым, ай, үтми лә,

Шул балакаем исемнән китми лә. (THĪ 259, s. 204)

киштә [kište]

киштә [kište] Raf. (TTS, s. 154)

kište: Çeşitli eşyaları yerleştirmek için duvara veya dolap içine yatay olarak tutturulmuş tahta; raf. (TTAS, cilt 2, s. 117)

kište: Döşeme kirişi, kapının en üst yeri, çatı kirişi, yatay sırık, asılı sırık. (2/1393). (TOKER, s. 407)

kište «raf», «eğimli sırık, budak», «tavanın altındaki kiriş», vb., Tat. diyal., Başk. *кәштә* «raf; tavanın altındaki ranza, döşeme; tavanı destekleyen kiriş (ahşap yapılarda)» ~ Mar. *кәштә*, *кашта* «raf», Çuv. *кашта* «raf, çapraz ağaç», Udm. *кашта* «raf, tomruk sergisi». Genel kanunlara göre eski Türki **кәштә* sözünden, ama böyle bir söz bulunamadı. İhtimal, Far. *кәштә* «boy-boy; (sırma, dikiş) işlenmiş» sözündendir. (ES, cilt 1, s. 427)

Мамык эшләпәләр, әй, **киштәдә**,

Аны басучылар бистәдә

Син фәрештәмне лә мин ташламам,

Ожмахтагы хурлар килсә дә.

Ап-ак икән шикәрнең башлары,

Авыр сөйгән ярны ташлавы. (THĪ 305, s. 232)

мич [miç]

мич [miç] Kuzine, soba. (TTS, s. 217)

miç: Binayı ısıtmak, yemek pişirmek için tuğla veya demirden yapılmış araç. (TTAS, cilt 2, s. 398)

krş. Rus. **печь** [peç] Soba, fırın. (BRTS, s. 332)

миç: < *Rus.* печь, Soba. *Үәккән миç* “yakılmış soba”. (4/2161). (**TOKER, s. 586**)

миç, diyal. **пич** «soba» ~ Başk. *мейес* ile aynı anlamda < *Rus.* печь ile aynı anlamda. Bu sözün Çuv., Mar., Udm. dillerinde olmaması garip. Bize göre, onlar Rus sobasını benimsemediler; kadim, eski tipteki sobaları ile hayatlarını sürdürdüler. (**ES, cilt 2, s. 43**)

Казаматның эчләре,

Кызыл кирпич **мнч**ләре;

Жан бирүдән яман икән

Барып кергән кичләре. (**THİ 36, s. 70**)

пыяла [pɪyala]

пыяла [pɪyala] Cam. (**TTS, s. 251**)

pɪyala: 1. Kuvars kumuna potasyum vb. bazı maddelerin karıştırılıp eritilmesi suretiyle, kimyasal olarak işlenerek meydana getirilen saydam malzeme. 2. Bu malzemeden yapılan. (**TTAS, cilt 2, s. 568**)

pɪyala: Cam. *Pɪyala işik* “cam kapı”, *aq pɪyala* “kristal”, *pɪyala sawıt* “cam kapkacak”, *pɪyala barmaq*, *kömöş tırnaq* “cam parmaklı, gümüş tırnaklı (sevgiliye iltifat)”. (4/1309). (**TOKER, s. 650**)

pɪyala «cam, camdan yapılan» < *Far.* *miyālā* «porselen kap; cam kap, çini» sözcüğüne bağlanır. (**ES, cilt 2, s. 118**)

Ак та гурничамның эчләрендә

Кара савытларым минем **пыяла**;

Бирдең, әни кәбәм, сөймәс ярга,

Яшь баш кынам булды дивана. (**THİ 252, s. 201**)

йозак [yozak]

йозак [yozak] Kilit. (TTS, s. 119)

yozak: Herhangi bir şeyi anahtarla kilitlemek için yapılmış alet; kilit, tırkaz. (TTAS, cilt 1, s. 450)

yozak: Kilit. (DS)

yozaq: Kilit (kapatmak için). (OSTN, cilt 3, s. 462)

yozak, diyal. **жозак** «kilit» < orta Türki, Kar., Uyg. diyal. *йузақ, йозақ*, Kuman. *йузақ, йусхак* ~ Çuv. *çäpa [счöpa]* > Mar. *с'ура, с'ыра* ile aynı anlamda. Türki dillerin çoğunda bu söz yoktur, eski genel Türki **йурзак* ile aynı anlamda ve her nasılsa *йур-* filinden gibi görünüyor, ancak bunun anlamı yoruma açıktır. Şor. *чодақ, чозақ* (Radlov III: 2028) «güven; kilit» varyantı da bu sözü açıklamıyor. («güven» anlamının ikincil olması mümkün). (ES, cilt 1, s. 321)

Аяғымда авыр тимер боғау,

Ике кул гынамда **йозагы**;

Олау китә инде, күрәлмимен,

Ай-һай Фатыйманың озагы. (THI 22, s. 56)

2.4. Kitap ve Yazıyla İlgili Unsurlar

бөти [böti]

бөти [böti] Muska. (TTS, s. 64)

böti: Batıl inançlara inananların çeşitli talihsizliklerinden, hastalıklarından ve benzerlerinden korunmak için taşıdıkları dualar. (TTAS, cilt 1, s. 218).

bitik: Muska. (DS)

bötöy: 1) Muska, dua yazılı kâğıt (üçgen şeklinde). 2) Elbisenin göğüs kısmına takılan süs. (4/1723). (TOKER, s. 148)

böti, diyal. **бөтү, бетү, петү, бетер** «muska» < eski Uyg. *bitig, bitik, pütük* «yazma, yazılı dua; kitap, mühür», *bit-, biti-, pütü-* «yaz-». Bu kök sözün alıntı sözcük olabileceğini söylüyorlar ve çoğu dil bilimci Çin. *mu* < *müem* «fırça, küçük fırça» sözünden olduğunu düşünür. Tohar veya Grek dilinden olduğunu düşünenler de vardır. (ESTYA II: 155–158). (ES, cilt 1, s. 209)

bitik: Muska. (DLT, cilt 1, s. 384)

yel kovuz bitigi "cin çarpmasına karşı afsun,üfürük". (DLT, cilt 3, s. 163)

Бөти бавың тәңкә булса,

Жанкаем,

Саласың килмәс муйныңнан;

Сөйгән ярың матур булса,

Жанкаем,

Чыгарасың килмәс куйныңнан. (THI 411, s. 287)

әфтияк [eftiyek]

әфтияк [eftiyek] Kur'an'ın yedide bir bölümünü içine alan kitap.⁵⁶

eftiyek: 1. Yedide bir bölüm. 2. Kur'an'ın yedide bir bölümü, ayrı bir kitap biçiminde küçük ebatlarda ciltlenerek kullanılır. (TTAS, cilt 3, s. 688)

eftiyek «Kur'an'ın yedide biri (en bilinen sureleri)»; mec. «broşür, talimat kitabı» < Far. *hâḫm-γ-üäk* «yediden biri (bölümü)» sözünden. (ES, cilt 1, s. 142)

Капка ачылгач йөгерер,

Өйгә кергәч йөткерер,

Әфтияк укып утырыр,

Кызлар хәле кызганыч. (THI 89, s. 109)

⁵⁶ Nadirov'un notu.

фэзаил [fezail]

фэзаил (фэзыйлэт) [fezail, (feziylet)] Güzel iş, güzel sıfatlık. Burada iyiliğe yönlendiren kitap anlamındadır.⁵⁷

fazilet [Ar.] Erdem. (TS, s. 583)

fazā'il [Ar.] Erdem, insanda iyilik ve güzel vasıflar. (OTS, s. 443)

faziylet «iyilik; fazilet» (bugünkü Tatar edebî dilinde bu anlamda başka sözcük yoktur!) < Ar. *ḫāḍilām* ile aynı anlamda ← *ḫḍl* «üstün nitelikte ol-» kökünden. Ayrıca eski Tat. **фазыйль, фазыл**. (ES, cilt 2, s. 378)

Фэзаилләр укырлар,

Шэмаилләр укырлар,

Жәһаләтне туырлар,

Кызлар хәле кызганыч. (THİ 89, s. 110)

хат [ḫat]

хат [ḫat] 1. Mektup. 2. Hatt, yazı. (TTS, s. 377)

ḫat: Herhangi bir şeyi haber etmek, hâli-ahvali, öz fikirleri, hisleri bildirmek için gönderilen, verilen yazı. (TTAS, cilt 3, s. 364)

hat: Yazı. (BTS, s. 1542)

hat [Ar. *hatt*] Yazı, yazma sanatı. (OTS, s. 595)

ḫat: < Ar. Mektup. *Ḳatḳa aldı, ḳatḳa yazdı* “Mektuba bir şeyler yazdı”, *Ḳat tışına yazdı* “Adresi zarfa yazdı”, *Ḳat alıştırılar* “Onlar yazıştılar”. (2/276). (TOKER, s. 485)

ḫat «mektup; satır», esk. «el yazısı», «belge, kararname» > Udm. *кам* «yasa», Çuv. *xom* > *xym* «kâğıt» (Bulgar dilinden) < Ar. *ḫaṣṣm*; Bk. ayrıca Tatar edebî dilinde **хаттат** «mübeyyiz; hattat» < Ar. *ḫaṣṣmāṣ*; «yazıcı, mübeyyiz». Budagov I: 534. (ES, cilt 2, s. 384)

⁵⁷ Nadirov'un notu.

Шылтыр-шылтыр сулар агадыр
Ындыр артларында канауга;
Жылап-жылап **хат**лар язамын
Хэлэл генәм белән анайга. (ТНІ 21, s. 53)

хөләсә [hөlese]

хөләсә [hөlese] Dinî kitap.⁵⁸

Зур да мәдрәсәдә мин укыдым,
Укый алмадым бары **хөләсә**;
Пенза төрмәсендә без ятабыз,
Тәрәзәләре тимер полоса. (ТНІ 23, s. 57)

каләм [kalem]

каләм [kalem] Kalem. (TTS, s. 132)

kalem: 1. Mürekkep veya çini mürekkebiyle yazmak için ince, yarık uçlu, iki kenarı oluk gibi eğilerek yapılan çelik plaka. 2. *diyal*. Kurşun kalem. (TTAS, cilt 2, s. 35)

kalem: Yazmak, çizmek gibi işlerde kullanılan çeşitli biçimlerde araç. (BTS, s. 1894)

kalem [Ar.] 1. Yazma veya çizme işlerinde kullanılan kamış veya kömürden yapılan alet, kılıç karşıtı. 2. Genellikle yazı yazan alet. (OTS, s. 826)

қәлем: < Ar. Kamış kalem. *Qalemge ostâ* “yazı ustası, hattat”. 2) Yazı. (2/236). (TOKER, s. 465)

kalem «kuş tüyü dolma kalem»; diyal. «kurşun kalem» > Mar. *qälām* < Ar. *qālām* < Lat. *calamus* «kamış, kalem» < Grek. *kalamos* ile aynı anlamda, Rus. *солома* «saman» ile kökteştir. (ES, cilt 1, s. 350)

⁵⁸ Nadirov'un notu.

Авалардан очкан асыл кошның

Кагырчынын алдым **каләмгә**;

Бүләк жибәрергә һич хәлем юк,

Риза бул, анай кәбәм, сәламгә.

Йоклар идем ятып төн ката,

Кеше күрсә, атым уйгата. (ТНІ 20, s. 50)

кара [kara]

кара [kara] Yazı mürekkebi. (KTTS, s. 157)

кара: Yazı için kullanılan bir çeşit boyanın eritilmesi ile yapılan sıvı. (TTAS, cilt 2, s. 5)

yedi kara: Mürekkep. (OTS, s. 1826)

karaca: Mürekkep. (DS)

қара: Mürekkep. *Қара сауты* “mürekkep kabı”. (2/132). (TOKER, s. 476)

кара «siyah; mürekkep» < genel Türki *қара*, Tuv., Hak., Yak. *хара*, Çuv. *хора* > *хура* «kara; kötü vb.» ~ genel Moğ. *қара*, *хара*, genel Tung.-Manç. *қарā* ile aynı anlamda. Bu sözden birçok söz türetilmiştir ve komşu dillere de girmiştir. (ES, cilt 1, s. 366)

кара: Kara. (DLT, cilt 3, s. 221)

Озакламый килер заман,

Хакыйкаты мәйдан алып,

Алтың **каралар** илә язылып

Сезнең тарихларыгыз. (ТНІ 83, s. 104)

кавырсын [kavırsın]

кавырсын [kavırsın] Kalın ve irice kuş tüyü. (KTTS, s. 162)

kavırsın kalem: Kaz tüyünden yapılan kalem. (TTAS, cilt 2, s. 14)

қауры: Telek, kuşların kanatlarındaki kalın eksenli tüy. *Қаз қаурысы* “Kaz teleği”. (2/51). (TOKER, s. 485)

kavırsın «iskelet, kuş tüyü sapı», mec. «plastik; plastik madde» ~ Kaz., K.-Kalp. *қауырсын*, Kırğ. *қуурсын*, K.-Bal. *қауурсун*, Türkm., Osm. *қауурсун*, Yak. *қуорсун*, CS *kavusin* (aynı anlamda) vb. Moğol dillerindendir. (ES, cilt 1, s. 334)

Навалардан очкан асыл кошның

Кавырсынын алдым каләмгә,

Әх, бәлкем, язарга;

Әманәт жибәрергә хәлем алмый,

Риза булырмысың ук сәламгә?

Әх, бәлкем, хатларга. (ТНІ 396, s. 279)

кәгазь [kegaz]

кәгазь [kegaz] 1. Kâğıt. 2. Resmî evrak. 3. Kimlik. 4. Yazılı kâğıt. 5. Kâğıt para. (KTTS, s. 129)

kegaz: Kumaştan, ahşaptan veya başka malzemelerden yapılarak yazmak, kitap basmak, paketlemek vb. gibi amaçlar için kullanılan ince tabakalardan ibaret malzeme. (TTAS, cilt 2, s. 247)

kâğıt: 1. Hamur durumuna getirilmiş türlü bitkisel maddelerden yapılan, yazı yazmaya, basmaya, bir şey sarmaya yarayan kuru, ince yaprak. 2. Kâğıt para. 3. Kâğıttan yapılmış. (BTS, s. 1876)

kāgaz [F.] Kâğıt. (OTS, s. 819)

kağız: Kâğıt. (DS)

қағаз: 1) Kâğıt. *Қағаз оңорто* “O uçurtma uçurttu”. 2) Resmî kâğıt, dilekçe. *Аниң өстөннен қағаз бирдім* “Onun için dilekçe verdim”. (2/73). (TOKER, s. 459)

kegaz «kâğıt; resmî belge; kâğıttan yapılan» > Mar., Udm. *кагаз* ile aynı anlamda; Tat. diyal. **қыйағаз** > Çuv. diyal. *киакас*; Tat. diyal. **жәғаз, йәғаз** > Udm. diyal. *язаз* ile aynı anlamda; Kum., Az., Türkm., eski Tat. **қағыз** > Başk. diyal. *қағыз* ile aynı anlamda ~ Kaz., K.-Kalp. *қағаз, қағыз* < Far. *кагаз* ~ Ar. *кагад* diye düşünülür. Genel olarak, bu sözün varyantları oldukça çoktur, eski Türki şivelerde (DTS: 294, 405) *qayaz, qaxid, kägädä* vb.; -m, -d varyantları yaygındır: Uyg., Alt. (Baskakov 1966: 121; 1972: 216) *қағам*, Nog., K.-Bal., Kuman., Osm. *қағыт*, Kar. *кағыт, кяхад*, Gag. *куам*, Mord. M. *кягод* (eski Türki dillerden) vb.

Birçoğu, *кагазь* sözünün Arapçadan yayıldığı fikrine kuşkuyla bakar çünkü Araplar kâğıdı Çin'den 751 yılında almıştır. A. von Gabain'e göre *кагазь* sözcüğü Çin. *ки, кик, к'ак* «dut ağacı» sözcüğü temelinde türemiştir. (**ES, cilt 1, s. 389**)

Әбделмән куписның тройка аты,

Шыгырдан илләрендә жигәргә;

Унике пот ярым **кәгазь** акчам иде,

Алла насыйп итмәде биләргә. (**THİ 32, s. 65**)

китап [kitap]

китап [kitap] Kitap. (**TTS, s. 153**)

kitap: Sayfaları belirli bir sırada gruplandırılmış, herhangi bir metni içeren basılı eser. (**TTAS, cilt 2, s. 111**)

kitap: 1. Ciltli veya ciltlessiz olarak bir araya getirilmiş, basılı veya yazılı kâğıt yaprakların bütünü. 2. Herhangi bir konuda yazılmış eser. (**BTS, s. 2162**)

kitāb [Ar.] Yazılmış ve basılmış eser, kitap. (**OTS, s. 912**)

kitap, kitab: < Ar. Kitap. *Kitap uqıdı* “Kitap okudu”, *Tatar kitabı* “Tatar kitabı”, *ehli kitap* “âlim, ilim sahibi”, *kitap çıғармақ* “kitap yazmak, kitap çıkarmak”, *kitap buyı* “kitabın ebadı, boyu”, *kitap satıçı* “kitap satıcısı”, *kitap kibiñi* “kitap dükkânı”. (2/1374). (**TOKER, s. 408**)

kitap «kitap» < Ar. *kumāb* ile aynı anlamda ← *кѣб* «yaz-» kökünden, buradan **мәктәп, мәктүп, көтөп, кятп**. Eski Tat. **китабѣт** «her türlü kayıt, belge vb.». Budagov II: 113. (ES, cilt 1, s. 425)

Гүзәл йирдер безем мәктәп,

Һәр бер төрле **китап**лар күп;

Файда алаек безләр укып,

Тырышаек без, шәкертләр! (ТНІ 87, s. 107)

Коръән [Kor'en]

коръән [kor'en] Kur'an. (TTS, s. 167)

Kor'en: İslam dininin kurallarını içeren ve bunları anlatan, "kutsal" kabul edilen kitap. (TTAS, cilt 2, s. 163)

Kur'an: İslâm dininin temel ilkelerini, Hz. Muhammed'e gönderilen Tanrı buyruklarını içeren, Müslümanlığın temel kitabı, Kur'anı kerim, Kelâmı kadim, Mushaf. (BTS, s. 2283)

Kur'ân [Ar.] Hz. Muhammed'e gönderilen semavî kitapların dördüncüsü ve sonuncusu olan kutsal kitap. (OTS, s. 935)

Қор'an: < Ar. Kur'an. *Қазан Қор'анı, basma Қор'an* "Kazan'da basılmış Kur'an'lar". (2/676). (TOKER, s. 535)

Уң кулымда агыр мылтыгымны

Ничек өйрәнермен атарга;

Приемда **коръән** үптергәндә,

Ният кылып үптем качарга. (ТНІ 20, s. 49)

манифест [manifēst]

манифест [manifēst] Manifesto, bildiri. (TTS, s. 212)

manifest: 1. Ülkedeki büyük olaylar nedeniyle yüksek makamların tüm halk adına yayımladığı yazılı açıklama. 2. Bir siyasi partinin veya sivil toplum kuruluşunun programı niteliğindeki yazılı açıklama, bildiri. (TTAS, cilt 2, s. 365)

krş. *Rus. манифест* [manifest] Beyanname. (BRTS, s. 211)

manifesto: 1. Bir gemideki malları göstermek için kaptan tarafından boşaltma işlemlerinin yapılacağı gümrük idaresine verilen liste. 2. Bildiri. (BTS, s. 2426)

manifesto [*< İt. manifesto*] 1. Fabrikadan tüccara gönderilen malların cinsi, miktarı ve kıymetlerini bildiren belge. 2. *den. huk.* Gemi kaptanının gemisi ile taşıdığı yükün niteliği ve niceliği hakkında gümrük idaresine verdiği bilgi ve belge. (OTS, s. 1010)

Хвалыннан алган яшел пута

Өч кат әйләнәдер билемә,

Чәчелгән навка жыелып беткәч,

Шәт кайтырмын туган илемә.

Кара урман ашалый үтәрбез,

Патшадан манифест кәтәбез. (THİ 25, s. 59)

шәмаил [şemail]

шәмаил [şemail] Çerçeve içine yazılan dinî metin.⁵⁹

шәмаил [şemail] Duvara asılan ve etrafı dualarla süslü Mekke gibi kutsal yerlerin resmi. (KTTS, s. 253)

şemail: Müslüman dinini kabul edenler tarafından kutsal sayılan yerlerin resminin çekilip, süslenerek üzerine duaların yazıldığı ve duvara asmak için de bir çerçeveye konulduğu yazma. (TTAS, cilt 3, s. 534)

şāmil [*< Ar. şeml ve şümül*] İçine alan, kaplayan, çevreleyen. (OTS, s. 1556)

⁵⁹ Nadirov'un notu.

şemail «yazı ile kutsal yerlerin tasviri; oda dekorasyonu için süslü kaligrafi metin (dualar)) < Ar. *şāmāʿil* «doğuştan gelen huy; Mekke ve Medine resmi» *şāmīlā* sözcüğünün çoğul şekli > eski Tat. **шәмилә** «üstünlük, nitelik; görünüş, benzerlik» < Latin dilinden alınan *шмл* ~ *смл* «benzer olmak» kökünden, bk. Lat. *simulis* «benzerlik». (ES, cilt 2, s. 478)

Фәзаилләр укырлар,

Шәмаилләр укырлар,

Жәһаләтне тукурлар,

Кызлар хәле кызганыч. (ТНІ 89, s. 110)

2.5. Baskı ve Resimle İlgili Unsurlar

картинка [kartinka]

картинка [kartinka] Kitap içindeki resim, fotoğraf; güzel (nesne). (TTS, s. 140)

kartina: Sanat eseri olarak görülen boyalı resim. (TTAS, cilt 2, s. 63)

krş. *Rus.* **картина** [kartina] Tablo, resim. (BRTS, s. 171)

Югары очкайлардан Зөләйха килә,

Аягында эрзин ботинка;

Безнең дә ярларны сорасагыз,

Лавкаларга суккан **картинка**. (ТНІ 442, s. 300)

карточка [kartoçka]

карточка [kartoçka] 1. Kart, fiş. 2. Karta basılı fotoğraf. 3. Ekmek veya yiyecek karnesi. (KTTS, s. 128)

kartoçka: 1. Çok küçük dört köşeli kâğıt veya karton parçası, kartotek kâğıdı. 2. Dörtgen kâğıda çekilen fotoğrafik resim, fotoğraf (fotoğrafik kart). 3.

Kişinin adının-soyadının yazıldığı kart veya belirli bir ürün, eşya alma hakkını gösteren kuponlardan oluşan kâğıt parçası, form. (TTAS, cilt 2, s. 63)

krş. *Rus. карточка* [kartoçka] 1. Kart, fiş. 2. Karne. 3. Resim. (BRTS, s. 171)

kertëçke, kon. «fotoğraf kartı» < *Rus. карточка* ile aynı anlamda – *карта* sözcüğünün küçültülmüş şeklidir. Başk. *картескә* ile aynı anlamdadır. (ES, cilt 1, s. 400)

Чыктым сәхрәләргә кош атарга,

Кошлар очып китте Бохарга;

Карточкаңны сугып алып идем

Гомре күз алдымда тотарга.

Хәлемне белмисең, ак беләк,

Ничек имрәмисең, таш йөрәк! (THİ 325, s. 243)

пиçәт [piçet]

пиçәт [piçet] Mühür. (THİ, s. 243)

piçet: 1. Kaşe. 2. Mühür. (TTAS, cilt 2, s. 518)

krş. *Rus печать* [peçat] Mühür. (BRTS, s. 332)

péçet: Mühür. (DS)

piçet: < *Rus. печать*, Mühür. *Piçet basmaq* “mühür basmak, mühürlemek”, *piçet bozmâq* “mührü kırmak”. (4/1348). (TOKER, s. 408)

piçet, pëçet «mühür; duvar kâğıdı» ~ Çuv. *пиçет*, Mar. *пеçат*, *печат*, Udm. *печет* «damga, mühür» < *Rus.*, ancak *Rus. печать* ~ Leh. *piecz* [пиçенц] eski Türki dillerden olmalıdır. Krş. Alt. diyal. *пиçик*, Hak. *пиçиц*, Moğ. *бичиц*, Yak. *бичиц* vb. < eski Türki (DTS: 103) *bitig* «yazı, yazma» ← *bit-*, *biti-* «yaz-» ← eski Çin. **pjjet-* «küçük fırça (hiyeroglif yazma gereci). (ES, cilt 2, s. 111)

Ара ерак, яна йөрәк,

Пичәтлэгән хат тора.

Әй абзыкай гынам,

Ник килмисең май гынам? **(ТНІ 393, s. 278)**

рәсем [resəm]

рәсем [resəm] Resim. **(TTS, s. 259)**

resəm: 1. Herhangi bir cisim, kişi ve görünüşün kurşun kalem, kalem, kömür, boyalar ile yapılan tasviri, kopyası. 2. Bir kimsenin resmi, fotoğraf. **(TTAS, cilt 2, s. 603)**

resim: 1. Varlıkların, doğadaki görünüşlerinin kalem, fırça gibi araçlarla kâğıt, bez vb. üzerinde yapılan biçimleri. 2. Fotoğraf. **(BTS, s. 2979)**

resim: 1. Biçim, şekil, suret, heyet. 2. Bir insan, hayvan veya varlıkların kâğıt üzerine elle yapılan çizimi, tasvir, timsal. 3. Tasvir yapmak sanatı. 4. Fotoğraf ile alınan tasvir, fotoğraf. **(OTS, s. 1403)**

resəm «resim, portre; kontur; çalışma planı» < Ar. *расм* ile aynı anlamda, *рсм* «çizmek» kökünden, buradan (Arap dilinden doğrudan doğruya) **рәсме хат** «yazı stili»; **рәсми** «resmî», **рәсмән** «resmî olarak». **(ES, cilt 2, s. 121)**

Су буендагы талларга

Сандугачлар ияләшми;

Рәсемнәрәң кулларымда,

Телләре юк, сөйләшми.

Ай жаныем, су юлы,

Бик сагындым бу юлы. **(ТНІ 554, s. 358)**

2.6. Diğer Süs ve Süslemeyle İlgili Unsurlar

акшар [akşar]

акшар [akşar] Badana, kireç. (TTS, s. 24)

akşar: Badanalamak, beyazlatmak için kullanılan beyaz balçık, tebeşir. (TTAS, cilt 1, s. 39)

aşkar: 1. Renk. 2. Renk, boya. (DS)

aқşар: < ақ + ?, Sıva, alçı. *Öyöñnöñ aқşарı töşöp bittі* “Evinin sıvasının çoğu dökülmüş”. (1/128). (TOKER, s. 16)

akşar «badana; kireç» < *ак шар* (birleşik sözcük): Sib. Tat. *шār, шагыр* «beyaz boya» (> eski Rus. *шаръ* «boya», *шаръчи* «ressam», Sib. **шагыр** «boya» Moğ. *чагар* «beyaz boya, beyazlık» sözünden olmalı. (ES, cilt 1, s. 86)

Bu sözcük, muhtemelen T. *ак* (beyaz) + Rus. *шаръ* (boya) sözcüklerinin birleşimidir.

Акшарлаган ак ызба, әнекәй,

Каениш йорты түгелме?

Таштан каты тимердән салкын, әнекәй,

Явыз каениш түгелме? (THİ 236, s. 190)

бидәр [bider]

бидәр [bider] *esk. diyal.* bizek. (bizek: bezek, süs, nakış). (TTAS, cilt 1, s. 159)

бидәрле [biderlě] Bezekli, süslü.⁶⁰

bider, *diyal.* «kabartmalı süsleme; kabartmalı nakış; desen, motif» ~ Başk. *бузәр*, Kaz., Kır. *бедер* «alaca telek; süs, (nakışlı) kılıç» < eski Moğ. *beder, bedir* «çizgili bezek», Bur. *бүдәр, бэдүр* ile aynı anlamda, Yak. *бэдәр* «vaşak, kediye

⁶⁰ Nadirov'un notu.

benzer hayvan». Evenk. *бэдэп* ile aynı anlamda ~ eski Türki (DTS: 90–91) *bediz*, *bediz* «nakış; süslü bina; resim», *bediz-* «beze-», *bedüz* «ikona» ← *bed-*, *bedi-* «beze-, motif vb. yap-». (ES, cilt 1, s. 183)

«Киндер урны»мда утырма йөслек,

Бидэрлесеннән чын тиндәшләрем;

Сабый киявем бер ел эчендә

Агартты минем кара чәчләрем.

Кызлар бәйлиләр аклы шәл генә,

Сабый кияүгә буй кыз жәл генә. (THİ 242, s. 194)

бизәк [bizek]

бизәк [bizek] Bezek. (TTS, s. 50)

bizek: 1. Çeşitli renklerdeki ipler ile işleyerek, boyalarla boyayarak, taşları oyarak, birçok farklı çizgiyi, renkleri güzelce birleştirerek yapılan resim. 2. Birini veya herhangi bir şeyi süslemek, ona güzellik vermek için kullanılan kaliteli, güzel şey. (TTAS, cilt 1, s. 160)

bezek: 1. Süs, ziynet. 2. Bir eseri süslemeye yarayan motiflerin her biri. (BTS, s. 471)

bezek: Süs, zinet, ârâyiş. (OTS, s. 191)

bizek: < bize+k, Süs, ziynet. (OSTN, cilt 4, s. 1785)

bezek: Bezek. (DLT, cilt 1, s. 412)

bezek: Nakış. (DLT, cilt 1, s. 385)

Бидерәсе **бизәк**лә лә,

Көянтәсе үзәклә;

Баскан саен борылып карый,

Шунысы өзә үзәкне. (THİ 478, s. 317)

чачак [çaçak]

чачак [çaçak] Saçak, püskül. (KTTS, s. 59)

çaçak: Bir şeyin kenarına süsleme için takılan püsküller veya ipler örgüsü. (TTAS, cilt 3, s. 414)

saçak: 1. Bazı giyim eşyalarında veya döşemeliklerde kumaş kenarlarına dikilen süslü iplikten püskül. 2. (havlu, halı vb. için) Kenarlardaki iplik püskülü. (BTS, s. 3012)

saçak: 1. Süs için bir şeyin kenarından sarkan veya kenarına eklenen fazla kısım. 2. Püsküllü büyük oya. (OTS, s. 1431)

çaçaқ: Kadın-kız başlığı. (OSTN, cilt 3, s. 1906)

çaçak, diyal. **сайчак** «saçak», Sib. **цацак** «ip; bağ; saçak, püskül» < genel Kıp. *чачак* (> Nog., Kaz., K.-Kalp. *чацак*, Başk. *сасақ*), Çağ., Uyg., Osm., eski Türki (Radlov III: 389–390) *сачак* ~ eski Moğ. (Poppe 1938: 129) *čačak* (~ bugünkü Moğ. *чацааг*) ile aynı anlamda; Çuv. *чыче* > Mar. *cöcä* ile aynı anlamda damaksıl varyant olması ile karakteristiktir. Bu söz genel Türki *чач* ~ *сач* «saç; saçılan şey» ~ onomopoetik *чача* kökünden olmalı. Bu kök bugünkü dillerde de görülür, bk. Tat. **чачар-у** «püsküllen-», Nog. *чаца* < *чача* «çok yumuşak, kabarık salkım veren bozkır bitkisi; başak» vb., Türk dilinde *saçak* «saçak, püskül; saç örgüsü» vb. (ES, cilt 2, s. 417)

Чачаклы киң сөлге туқыр идем,

Үткәзә алсам киң иңле, әй, кылычка;

Үз теләгәнемә барса идем,

Борылып бакмас идем, әй, шул очка.

Әнкәй, әрни имән бармагым,

Ятка барсам, бетәр ардагым. (THI 289, s. 224)

чәчүргеч [çeçürgëç]

чәчүргеч [çeçürgëç] Kurdele, saç örgüsü demet. (KTTS, s. 63)

Чәчүргечең көмеш тәңкә,

Колагыңда алтын алка;

Ниятем бар кавышмакка,

Ничек карыйсың, багалмам? (ТНІ 405, s. 283)

челтәр [çěłter]

челтәр [çěłter] 1. Pek ince veya desenli hafif dokuma tül (Genellikle kapı perdesi veya elbise süsü için kullanılır.) 2. Demir çubuk ve tellerle örülmüş ağ, kafes perde, çit. (KTTS, s. 64)

çěłter: 1. Saydam, düz veya resimli olarak dokunan veya bağlanan büyük gözenekli hafif dokuma (genellikle pencere perdesi, gömleğe süs yapmak vb. için kullanılır). 2. Demir çubuk, ip gibi nesnelerden kendi arasında kesiştirilip, örülerek yapılan ve çeşitli amaçlar için kullanılan yapı. (TTAS, cilt 3, s. 417)

çiltər: < *Far.* Nakış işleme için desen. (OSTN, cilt 3, s. 2163)

çěłter, Miş. **целтәр** «dantel; ağ» > Mar., Udm. *чильтэр*, Çuv. *чѣнтѣр* ile aynı anlamda ~ Başk. *селтәр*, Kar. *чильтэр* ile aynı anlamda < *Far.* *чилтār*, *чиһилтār* ile aynı anlamda, sözü sözüne «kırk delik, kırk çatlak». Bu söz Türk dillerinde çeşitli anlamlar almıştır: Sib. **чилтер** ~ Kar. *чильтэр*, Kum. *челтир*, eski Tat. *чылтаp* (> Mar. *чылдар*, *чындар*) «parmaklık, bahçe çiti; ağaçtan oyularak yapılan bezek». (ES, cilt 2, s. 431)

Челтәрлекәй күпернең, әй, тактасын

Дагалы гына атлар ук таптасын;

Без киткәчтен моннан чит илләргә,

Усал кешеләр сезне какмасын. (ТНІ 181, s. 162)

чигү [çigü]

чигү [çigü] İşleme, nakış. (KTTS, s. 67)

çigü: 1. Özel bir iple dikerek dokumaya veya göne süs yapmak, bu yolla dokumayı veya gönü süslemek. 2. Özel bir iple dikerek dokumaya veya göne süs yapma işi. (TTAS, cilt 3, s. 417)

çigü: Altın nakış. (OSTN, cilt 3, s. 2115)

kız çikin çiknedi "kız nakış yaptı". (DLT, cilt 3, s. 101)

Киерге киереп кызлар **чигү** чигә

Агълән күлмәкләрнең жиңенә.

Киндер күлмәк, кургаш балдакка да

Ризамын мин, булсам тиңемә. (THİ 279, s. 220)

чук [çuk]

чук [çuk] Püskül. (TTS, s. 399)

чук: 1. Herhangi bir şeyi süslemeye yarayan türlü renkteki iplerden, ince bağlardan ve benzerlerinden özel olarak yapılan örgü. 2. Saçak. (TTAS, cilt 3, s. 443)

чук: Püskül. (OSTN, cilt 4, s. 2165)

чук «püskül, saçak» (> Başk. *суқ*) > Çuv. *чук*, Udm. *чук, чок*, Mar. *чоко*, Mord. M. *чэка* < genel Kıp., bk. Kır. *чоқ* «börk veya çocuk şapkası üzerindeki püskül; düğme» > Nog., Kaz., K.-Kalp. *шоқ* ile aynı anlamda; onomopoetik söze benzer, bk. Evenk., Even. vb. *чоу* «çan dili». Başk. *суққа, суқай* «dağın tepesi; sivri dağ» ~ K.-Bal. *чокай* «başın tepesinde düğümlenen saç; kubbe» ~ Çuv., Mar. *тук*, Eston. *tukk*, Fin. *tukka* «saç», Komî. *мыг* «püskül». (ES, cilt 2, s. 451)

çoğ: Güneşin yalını, güneşin saçakları. *Kün çoğı* "güneşin saçakları, yalını". (DLT, cilt 3, s. 128)

Өстәлләрдә шәмнәр яна,

Бөрте-бөрте май тама;

Ак **чук**, кара чук,

Сөяр идем, ярым юк.

Озын керфек сиксэн бөртек,

Күрсәм, йөрәгем яна. (ТНІ 295, s. 227)

кашага [kaşaga]

кашага [kaşaga] Kapı (pencere) kemerini süsleme elemanı. (TTS, s. 143)

кашага: Pencere veya kapı üstü çizgisine içeriden veya dışarıdan yatay olarak çakılan tahta. (TTAS, cilt 2, s. 77)

кашага «kenar süsü; pencere ve kapı üzerindeki pervazlar», Sib. «fırının altına yerleştirilen kütükler; çerçeve; sandalye arkılığı» > Çuv. *хашака, хавшака* «çerçeve, korniş, (pencere, kapı vb.) iki yan tarafından her biri» ~ Başk. *қашаға* «friz, korniş; çerçeve, tavanı destekleyen giriş; yapı temeli», Özb. *қашаға* «çalı çiti», Kaz. diyal. *қаша* «tahta duvar, çit, ufak çubuklu çalı», *қашаға* «çibinlik» vb. -*ға* ekine bakıldığında Moğol dillerinden alınmadır, krş. ayrıca Uyg. *қаша-*, Yaz. Moğ. *хашу-*, Manç. *хаша-* «çitle çevir-, kapla-, savun-» vb. (ES, cilt 1, s. 385)

кашак: Çadırın çevresine çevrilen kamış parmaklık. (DS)

Базарларга бардың, ниләр алдың?

Кашагалап корган чыбылдык;

Беребез генә анда, беребез монда,

Сак белән Сок кебек без булдык. (ТНІ 417, s. 289)

каяу [kayav]

каяу [kayav] Sır, bezek.⁶¹

қаяу: Tahta kaplarda küçük yarık. *Sautmñ қаяуы ыққан* “Kapta küçük yarık oluştu”. (2/90). (TOKER, s. 491)

⁶¹ Nadirov'un notu.

кауав «böcek iğnesi» açık değil; krş. Başk. *қайау* «süs, bezek», Kum. *қаяв* «zar, ince tabaka». Bk. ayrıca Tat. diyal. **каю** ~ Çuv. *каю* «yeni filiz», Kaz. *қаяу* «vücuttaki kesik yer, yara; gönül yarası; kusur». (ES, cilt 1, s. 387)

Кулыма ла тоткан чынаягым

Унике лә жирдән **каюулы**;

Чит илләргә китә ялгыз башым,

Кем башлары кемгә аяулы. (ТНІ 121, s. 132)

нәгыш [negiş]

нәгыш [negiş] Bezek, süs, nakış.⁶²

нәкыш [nekış] Nakış. (TTS, s. 229)

nekış: 1. Ağaç, kemik gibi şeylere keserek, oyarak, çizgiler çekerek yapılan süs, desen. 2. Nakış, işleme. (TTAS, cilt 2, s. 451)

nakış: 1. Genellikle kumaş üzerine renkli iplikler veya sırma ve sim kullanarak elle, makineyle yapılan işleme. 2. Özellikle duvar ve tavanları süslemek için yapılan resim. (BTS, s. 2627)

nakış [*< Ar. nakış*] 1. Resim, tasvir, suret. 2. Binaların duvar ve tavanlarına yağlı veya sulu boya ile yapılan resimler ve çiçekler ile bunların yapılması işi. 3. Sırma veya ipekle işleme. (OTS, s. 125)

nağış: Nakış işlemek için nakış, desen. *Nağış tiktī* “İpekle nakış işledi”. (3/641). (TOKER, s. 596)

nekış «оума (ahşap üzerine), motif, bezek» ~ Başk. *нагыш*, Nog., Kar., Kaz., K.-Kalp. *нагыс*, Uyg. *нәқиш* vb. ile aynı anlamda < Ar. *نَاقِش* ile aynı anlamda (buradan **нәкқаш** «bezekçi»). Bk. Budagov II: 290–291. (ES, cilt 2, s. 64)

Күкрәгемдә күк **нәгыш**, әнекәй,

Күчерә алмыймын ялгыз.

⁶² Nadirov'un notu.

Эчем тулы кайгы-сагыш, энекей,

Тарката алмыймын ялгыз. (ТНІ 236, s. 190)

рашива [raʃiva]

рашива [raʃiva] Evin çatısına işlenen süs.⁶³

Әбделмән куписның **рашивалары**,

Рашивалар саен сарука.

Купис арасында олы купис идем,

Бер купис та алмады парука. (ТНІ 32, s. 65)

сыр [sɪr]

сыр [sɪr] 1. Sır. 2. Paralel çizgiler. 3. Boya. (TTS, s. 283)

sır: 1. Bir şeyin üstünde, sathında kalkık veya batık olarak duran, iz-çizgi şeklindeki çıkıntı veya girinti. 2. Resimde, süsleme sanatında ve yazıda: Oldukça detaylı bir şekilde süslenerek yapılan çizgi, çizgili nesne. (TTAS, cilt 2, s. 703)

sır: 1. Bazı nesnelere parlaklık vermek, dış etkilere korumak, sızmalarını önlemek gibi amaçlarla sürülen, saydam veya donuk vernik. 2. Aynaların arkasına ve kaplama metal eşyanın yüzüne sürülen ince metal tabaka. (BTS, s. 3159)

sır: 1. Topraktan yapılan çömlek gibi şeylere sürülen vernikli boya. 2. Aynanın arkasına sürülen kalay ve bordan ince metal tabaka. (OTS, s. 1506)

sır: 1) (Doğu lehçelerinde) Renk. 2) Süsleme. (4/636). (TOKER, s. 699)

sır «paralel çizgilerden biri, çizgi, şerit» > Mar., Udm. *сыр* [sɪp] ile aynı anlamda, Başk. *һыр* ile aynı anlamda, ayrıca «bezek, desen» < genel Kıp., genel Türki *сыр* (Çuv. *сăр*), Uyg., Özb. *сиръ* ~ Моғ., Kalm. *шур* «boya, boyalı bezek; vernik, zincifre (kırkırmızı boya)» ~ Manç. *сирбэ* ile aynı anlamda, Çin. *tsi* < *tsir*

⁶³ Nadirov'un notu. Bu sözcük muhtemelen Rusça bir sözcüğün değişmiş şeklidir ancak hangi Rusça sözcükten değiştiği tespit edilememiştir. Krş. *приукрашивать* [priukraʃivat] Süsle-; *прикрашивать* [prikraʃivat] Güzelleştir-; *окрашивать* [okraʃivat] Boya- vb. (yazarın notu).

«sandal ağacı boyası, allık» sözünden, bk. eski Türki (DTS: 505) *sîr* «Çinlilerin yüzlerini boyadıkları boya»; bu anlam *сыр-у* ile birleşmiştir. (ES, cilt 2, s. 191)

сир: Kendisiyle Çin kâseleri cilalanıp üzerine nakış yapılan macun. *Sırlıǵ ayak* "sırlı, nakışlı kâse". (DLT, cilt 1, s. 324)

Биек тау башына йорт салдырдым

Нинди **сыр**лар белән сырлатыйм?

Кеше дә жырларын күп жырладым,

Үз жырымны кемнән жырлатыйм? (THİ 21, s. 52)

ука [uka]

ука [uka] Parlak ipler ile süslenmiş bez, süslü kurdela, sırma. (KTTS, s. 302)

uka: Parıldayan çeşitli kıl ve ipler, bunlar dâhil edilerek işlenen kurdele (giyim-kuşamı süslemek için kullanılır). (TTAS, cilt 3, s. 303)

uқа: Gümüşlü veya altınlı şerit, zih. *Bötöklö uқа* "ince altın işlemeli sırma", *yastı uқа* "geniş altın sırma", *çın uқа* "bir tür sırma (gerçek altın veya gümüşten)", *uқа çeçek* "altın saçaklı", *Uқа çekti* "Altınla nakış işledi", *Uқа totâlar* "Altınla zihliyorlar", *alēzi uқа, yeli uқа, mışura uқа* "sahte sırma". (1/1608). (TOKER, s. 914)

uka «sırma şerit, (Radlov I: 1668) zih; gümüş veya (nadiren) altın iplik» > Çuv. *ука, ока*, Mar. *ока* ile aynı anlamda, Mord. M. *ока*, Rus. *окка* «altın nesne» ~ genel Kıp. *оқа*, Kır. *оқо* «sırma şerit» < T. *ока* «gümüş para» < Osm. *оққа* «400 dirhem ve bu ağırlıktaki ölçü birimi (1,282 kg)» < eski Grek. *һука* > Ar. *уққа* «parayla süslenmiş taç; yüzük kaşı». (ES, cilt 2, s. 343)

Әбделмәнкәй куписның ике хатыны,

Кигән киємнәре шау **ука**;

Купислар арасында ни зур идем,

Һич бересе алмыйдыр парука. (THİ 33, s. 67)

2.7. Diğer Maddi Unsurlar

багана [bagana]

багана [bagana] Sütun, direk. (TTS, s. 41)

bagana: Dik olarak hareket etmeyecek şekilde yere çakılan direk, kalın dayak vb. (TTAS, cilt 1, s. 106)

bağana: Direk. (DS)

bağana: Sütun, payanda, çadır direği. (OSTN, cilt 4, s. 1448)

bagana «direk; kazık», genel Türki, genel Moğ. *багана*, Alt. *бакана*, *пагана*, Yak. *магана* ile aynı anlamda. Eski Türki (DTS: 78) *baḡna*, Uyg. *пагана*, Özb. *поғона* «direk» *багана* sözüne bağlı olmalı. Krş. Alt. diyal. *naḡḡan* «direk çakmak», *пагана* «şaman davulundaki ağaç sureti». Birçok komşu dile girmiştir. (ES, cilt 1, s. 147)

Су өстендә **багана**, башын дулкын кага ла,

И анам, бик сагынам, калды миннән аерылып

Туган илем исемә төшкәч, ике күзем кан ала,

И анам, бик сагынам, калды миннән аерылып. (THİ 106, s. 125)

богау [bogav]

богау [bogav] Bukağı, pranga. (KTTS, s. 44)

bogav: Devrime kadarki Rusya'da ve kapitalist ülkelerde mahkûmların ellerine-ayaklarına takmak için zincir ile bağlanmış demirden halkalar. (TTAS, cilt 1, s. 173)

bukağı: 1. Ağır cezalıların ayaklarına takılıp ucuna pranga bağlanan demir halka. 2. Kaçmaması için hayvanların ayağına takılan zincir, demir köstek. (BTS, s. 583)

bukağu: 1. Köstek, hayvanın ayağına vurulan bent. 2. Pranga. (OTS, s. 215)

bukavu: Kaçmaması için hayvanların ayağına takılan zincir, demir köstek.
(DS)

bıgau: Zincir, pranga. *Ayağına bıgaunu kī!* “Ayaklarını prangala!”. (4/1726).
(TOKER, s. 107)

bogav «bukağı, pranga, künde» > Udm. *бӧгав*, Çuv. *năxav* < genel Kıp. *бӱгав*, *буқав* < *буқағи*, *боқағи* (birçok kaynaktan) > Mac. *békó* ile aynı anlamda (eski Türki dillerden olmalı), bk. eski Türki *boqarsuq* «bukağı, hamut», *buqalyk* «ucuna ilmik takılıp düşman askerini, at, vb. hayvanları tutup düşürmeye yarayan sırık» vb. eski *бӱг-* «boğ-, ilmik yardımıyla sık-, çapını daralt-» sözünden. (ES, cilt 1, s. 192)

bukagu: Bukağı; hırsızların ellerine vurulur. (DLT, cilt 1, s. 446)

Аяктагы тимер **богавымны**

Себер кузнеслары эшләде;

Артларымнан фискал куган чакта

Иярлэгән атым кешнәде.

Ай-хай көннәремнең үтүе,

Авыр булып үмер итүе. (THİ 20, s. 49)

чылбыр [çılbr]

чылбыр [çılbr] Zincir, çılbr. (TTS, s. 402)

çılbr: Uzunca, yuvarlak veya başka türlü metal halkaların birbirlerine geçirilmesiyle yapılan bağ. (TTAS, cilt 3, s. 457)

çılbr: Yulara takılan ip veya zincir. (BTS, s. 773)

çılbr: Yular, gem. (OTS, s. 295)

çılbr: (Doğu lehçelerinde) Atın dizginine bağlanan uzun ip. (3/2088).
(TOKER, s. 257)

çılbr, Miş., Sib. **цылбыр** «zincir; kadın ziyneti; dantel» > Mar. *чылвыр* «zincir», Udm. *чильныр* «tül, dantel», Çuv. *чѣлнѣр* «yaka zinciri; yular, dizgin» < genel Kır., bk. Kır., Alt. *чылбыр* (> Başk. *сылбыр*, Nog., Kaz., K.-Kalp., Şor. *шылбыр*) «dizgin; zincir», Çağ. *чилбур*, Uyg., Alt. diyal. *чулбур*, Osm. *жылбыр* «dizgin» ~ Moğ. *чилбуур*, Yaz. Moğ. *čilbuŭur*, *čulbuŭur* «dizgin, terbiye». Genellikle dilciler bu sözün Moğol dillerinden alınma olduğunu söylerler. Bize göre, bu söz Far. *чилбузур* «kırk halka, zincir» sözünden: *чил*, *чиил* «kırk», Özb., Tac. *бузур*, *буқур* «halka; oyuncak bilye». Bk. T. *çılbr* «bir yemek türü».

Чылбыр < *чилбур* sözü birçok dile girmiştir, bk. Rus. *челбур* «bağ, at eyerinde arka kayış, *чемтур* «kolan bağ», *ченбур*, *чумбур* «küçük dizgin», *чилбур* «kamçının kayışı» vb. (ES, cilt 2, s. 468)

Иртән томан, кич тә томан,

Томан кырауларны эретә;

Әй, югалттым сәгать лә **чылбырым**,

Тапмадыңмы, сары ла былбылым?

Бик авыр хәл. (THİ 117, s. 129)

чүп-чар [çür-çar]

чүп-чар [çür-çar] Çer çөр. (TÖTS, s. 99)

çür-çar: 1. Çöpler, küçük işe yaramaz parçalar. 2. Bir şeyin işlenmesi durumunda ortaya çıkan artık parçalar. (TTAS, cilt 3, s. 481)

çer çөр: 1. Çalı çırpı kırıntısı. 2. Döküntü, süprüntü. (BTS, s. 755)

çör çөb: Çalı çırpı. (OTS, s. 304)

Үткәрдең син бик күп еллар,

Чын белгәнең нәрсә соң бар?

Гыйлем диеп укыганың

Булып чыкты бар да **чүп-чар**. (THİ 80, s. 102)

дегет [dëgët]

дегет [dëgët] Katran. (TTS, s. 83)

dëgët: Odunun, turbanın veya taş kömürünün kuru halde damıtılması ile meydana getirilen kokulu, koyu siyah sıvı. (TTAS, cilt 1, s. 294)

krş. *Rus дёготь* [dögot] Katran. (BRTS, s. 98)

dığit: < *Rus. деготь*, Katran. *Dığit sawıtı*, *dığit kismegı* “pirinç, katranlı kap”, *dığit pulaması* “katran fırçası”. (3/1781). (TOKER, s. 287)

dëgët «katran» Rus dilinden (Rus diline ise Baltık dillerinden girmiş olmalı, bk. Lit. *degutas* «katran», *degti-* «yan-») ~ Çuv. *тукѣт*, Mar. *тугыт*, *мегыт* vb.; bu sözcük eski zamanlarda Kıpçak dillerine girmiştir, bk. Mısır Kıp. *tägät*, *täkät* «katran». (ES, cilt 1, s. 244)

Иртә дә генә торып тышка чыксам,

Зур агакай арба дегетли;

Киендермә, әнием, киенмимен,

Мин бармыймын кияү егетли. (THİ 42, s. 75)

кабык [kabık]

кабык [kabık] Kabuk. (KTTS, s. 152)

kabık: 1. Ağacın ana gövdesinden kolaylıkla ayrılabilen dış kısmı, üst katmanı; kabuk. 2. *мес*. Dış giyim, giysi. (TTAS, cilt 2, s. 12)

kabuk: Bir şeyin üstünü kaplayan ve onu dış etkilere karşı koruyan, kendiliğinden oluşmuş, sertçe bölüm. (BTS, s. 1854)

kabuk: Bir nesnenin dış yüzeyini kaplayan sert kısım. (OTS, s. 811)

kabık: Kabuk. (DS)

ķabıķ: 1) Kabuk. *Yüke ķabıķı* “ıhlamur ağacının kabuğu”, *ķabıķ tömörmek* “kabuk çıkarmak”. 2) Kabuk. *Çikleük ķabıķı* “ceviz (findık) kabuğu”, *baķa ķabıķı* “kabuk”. (2/448). (TOKER, s. 455)

kabık «bitkilerin gövde ve köklerinin dış kısmı; meyve kabuğu; zar, kılıf; yumurta, kuru yemiş vb.nin kabuğu» < genel Kıp. *қабық*, Çağ., Osm., Kum. *кабуқ*, *кабуз*, *кабух*, Tuv. *хавық* vb. < eski Türki (Poppe 1938: 173) *qarıuq*, *qarıuq* ~ Çuv. *хун*, *хунтән*, *хунта* «kabuk» ← *қан-* «kapla-» fiilinden. Bk. ayrıca Türkm. *забық*, Az. *забыг* «kabuk», Yak. *хаах* > *хах* ile aynı anlamda. (ES, cilt 1, s. 333)

Өткәй йорты саламдыр,

Салам булса да сарайдыр;

Каениш йорты **кабык**тыр,

Кабык булса да тәмугътыр. (THİ 240, s. 192)

камыш [kamış]

камыш [kamış] Kamış. (TTS, s. 133)

kamış: 1. Sazlıklarda yetişen, buğdaygillerden uzun bir bitki. 2. Kamışlık. (TTAS, cilt 2, s. 38)

kamış: Buğdaygillerden, sulak, nemli yerlerde yetişen, boğumlu, sert gövdesi olan bitkilere verilen ad. 2. Bu bitkiden yapılmış. (BTS, s. 1914)

kamış: Sulu yerlerde biten, içi yusyumuşak düğümlü bitki. (OTS, s. 832)

қамыш: Kamış. (OSTN, cilt 2, s. 487)

kamış «kamış; su kamışı» ~ Çuv. *хәмәш*, *хумәш* < *хомәш* < Bulg. **хамьши* > Mar. *амыж*, *амыш*, *омыш*, Udm. *камъж* ile aynı anlamda < genel Türki *камыш*, Kar., Uyg., eski Türki (DTS: 415–416) *qamış*, Nog., Kaz., K.-Kalp. *камыс*, Yak. *хамыс*, Türkm. *гамыш* vb. ile aynı anlamda. M. Räsänen'e göre, eski Türki, Uyg. *кам-*, *кым-* «sallanarak, kımıldanarak durmak, hareketlen-» sözündendir (Räsänen 1969: 230). Bize göre, *камыш* sözünün *камыл* sözünden olduğunu düşünmek için bir engel yoktur. (ES, cilt 1, s. 358)

kamış: Kamış. (DLT, cilt 1, s. 369)

sargan kamış "kamışı kurutan tepe". (DLT, cilt 1, s. 439)

ol anğar kamış kıyturdı "o, ona iğrilemesine kamış kıydırdı". (**DLT, cilt 3, s. 193**)

Сии китәсәң инде, мин калырмын,

Камышлардан күпер салырмын;

Син кайтасы юлга карый-карый,

Камышлардан сары калырмын (**ТНİ 39, s. 74**)

караван [karavan]

караван [karavan] Kervan, katar. (**BRTS, s. 170**)

kervan: Çöllerde, bozkırlarda insanlar eşliğinde giden, sırtlarına yük yüklenen hayvan grubu. (**TTAS, cilt 2, s. 253**)

kervan: Uzak yerlere yolcu ve ticaret eşyası taşıyan yük hayvanı katarı. (**BTS, s. 2073**)

karvan [F.] Kervan. (**OTS, s. 852**)

kervan «kervan» ~ genel Kıp. *kərvan*, Çağ., T., Az. *kərvan* vb. (bk. Räsänen 1969: 257) < Far., Ar. *kārwān* ile aynı anlamda. Eski Rus. *карван* Kıpçak dillerinden, e *караван* – Batı Avrupa dillerinden olmalı. (**ES, cilt 1, s. 399**)

Кани **караван** вә аркушлар,

Төягән нәүгы комашлар,

Пәнаерларда тукташлар,

Шәһри Болгар базарына. (**ТНİ 6, s. 36**)

каен [kayın]

каен [kayın] Kayın ağacı. (**TTS, s. 128**)

kayın: Yaprakları yürek şeklinde olan beyaz kabuklu ağaç. (**TTAS, cilt 2, s. 19**)

kayın: Kayıngillerin örnek bitkisi olan, kerestesi beyaz bir orman ağacı. (BTS, s. 2026)

kayın: Ak gürgen, kayın ağacı. (OTS, s. 866)

қаын: Kayın. *Қайын cileгі* “dağ çileği, çilek”. (2/11). (TOKER, s. 494)

kayın «kayın ağacı» < genel Kıp. *қайын* (K.-Kalp., Kır., Osm. *кайын*) < eski Türki (DTS: 404) *qadīn, qadīn, qajīn, qazīn* ~ Bulg. **қарын* > Çuv. *хоран* > *хуран*, bk. ayrıca eski Uyg., Tuv. *қадын*, Şor. *казын* > eski Ar., Far. *хадан*, Ahmet Yesevi dilinde *хазан*, Türkm. *зайын*, Az. *зайын*, Yak. *хатын* «kayın ağacı» vb. Moğ. *хус, хусун* «kayın ağacı; sedir ağacı» ile karşılaştırılması inandırıcı değildir, krş. ayrıca Kalm. *хадн* «Akağaç kabuğu». (ES, cilt 1, s. 337)

kadhıŋ: Kayın ağacı. (DLT, cilt 3, s. 369)

sögüt sülinge, kadhıŋ kasıŋa "söğüde tazelik, kayına katılık". (DLT, cilt 1, s. 356)

Каен бәллүләрдә тирбәткәндә

Әнекәй миңа бәхет теләгәндер,

Бәллүләрдә бәхет теләгәндә

Аерым яшисен белмәгәндер (THİ 256, s. 203)

казык [kazık]

казык [kazık] Kazık. (TTS, s. 129)

kazık: Bir ucu sivriltilerek yere çakılan kısa direk. (TTAS, cilt 2, s. 22)

kazık: 1. Toprağa çakılmak için hazırlanmış, ucu sivri çubuk. 2. Direk, sopa. (BTS, s. 2039)

kazık: 1. Bir yerde çakılmak üzere ucu kazılıp sivrileştirilmiş odun. 2. Suyun içinde veya bataklık ve çürük toprakta binanın temelini yerleştirilen direklerin her biri. (OTS, s. 869)

қазық: < қаз+қ, Kazık, direk. *Қазық қақты* “Kazık çaktı”. (2/374). (TOKER, s. 501)

kazık «kazık; küçük sütun» ~ genel Kıp., Uyg., Osm. (Radlov II: 374 vb.) *қазық*, orta Türki *қазуқ* < Uyg., eski Türki (DTS: 439) *qazıuq, qazıñıuq* > Uyg. diyal. *козуқ, қузуқ* «kazık; kama» ~ Alt. *қастық* ile aynı anlamda, hiç şüphesiz *казы-у* < **карэ-* sözünden, bk. Çuv. *хусăк* «dar kürek», Tuv. *казынчы* «yer kazıcı» ~ Moğ. diyal. *харху*, Mac. *karo* «kazık». Rus. diyal. *каз, казык, козык* «balıkçılar tarafından kullanılan kazık». (ES, cilt 1, s. 342)

kaznğuk: Kazık.

temür kaznğuk "demirden yapılmış kazık". (DLT, cilt 3, s. 383)

Быел кискән и утыным

Бар да ярый и **казыкка**,

И әнкәем, бар да ярый и казыкка;

Зифа буюм үскән икән

Каргаларга и азыкка,

И әнкәем, каргаларга и азыкка. (THİ 37, s. 71)

колга [kolga]

колга [kolga] Uzun ve kalın sırık. (KTTS, s. 172)

kolga: 1. Uzun, kalın (genellikle dikine koyulan) sırık, direk. 2. *mec.* Uzun boylu, uzun ayaklı, sırık gibi kişi hakkında. (TTAS, cilt 2, s. 133)

қолғә: Sırık. *Қолғә шикіллi uzun kiji* "Sırık gibi uzun adam". (2/680). (TOKER, s. 533)

kolga «sırık, ince ve uzun direk» > Mar. *қулға*, Udm. *қулго* ile aynı anlamda, Başk. *қолға* «sırık». Diyal. *қолға* «bitki sapı, meyve sapı» ile birliği oldukça şüphelidir.

Kolga sözüne benzer sözler Slav. ve Fin-Ugor. (bk. Fin. *kolka* «sırık») dillerinde vardır. (ES, cilt 1, s. 433)

Буге нәзек **колга** кебек,
Башы — комган капкачы;
Бер өстәлдә утырганда
Бал ашасам,
Бал ашасам,
Бал ашасам — бал ачы. (ТНІ 244, s. 196)

куба [kuba]

куба [kuba] Sütun, direk.⁶⁴

koba, esk., diyal. **куба** «bahçe kapısı, kapı direkleri», G. İbrahimov'un yazdığına göre, Başkurlarda evin duvarı olmasa da bir kapısının olması zorunluymuş; birçok Türk halklarında kapı ve kapının yanındaki at bağlama direkleri–şiir objesi olmuştur. (ES, cilt 1, s. 428)

Ат бәйләгән **куба**гызга,
Чәң бәйләгән тугагызга;
Карап кынай торып, исем китти
Алтын штоф укалы якагызга. (ТНІ 275, s. 217)

резинка [rězinka]

резинка [rězinka] 1. Kauçuk. 2. Silgi. 3. Kauçuk bot. (KTTS, s. 223)

rězinka: 1. Kauçuk, lastikten yapılan. 2. Yazılanı silmek için özel olarak tasarlanmış lastik parçası. (TTAS, cilt 2, s. 587)

krş. *Rus.* **резинка** [rezinka] Lastik, silgi. (BRTS, s. 453)

lezin: Lastik. (DS)

⁶⁴ Nadirov'un notu.

Биек тауга менеп бара,

Резинкәләре тая;

Сарылы күлмәгеңне киеп,

Кая бардың син бая? (ТНІ 485, s. 321)

сабак [sabak]

сабак [sabak] Sap. (TTS, s. 61)

sabak: Çim bitkisinin alt kısmı: kökten yukarısı, yaprak ve çiçek çıkan merkezi (TTAS, cilt 2, s. 609)

sapağ: Sap, kulp (meyve vb. için). (DS)

sabak «bitki sapı», Miş., Sib. «kulak düğmesi, küpe ve madenî paradan kolye» < genel Kıp. *caḇaḳ* «sap (bitkinin ortası)», Başk. *haḇaḳ* ile aynı anlamda, ayrıca «salkım; soy, kuşak; dizgin», Nog., Kaz., K.-Kalp., Türkm. *caḇa* «makara, makaraya sarılan ip», Özb. *caḇaḳ*, *caḇax* «(genel olarak) ip», *canaḳ* «kavun-karpuzun uzun sapı», Uyg. *canaḳ*, *cavaḡ* «sap, salkım», K.-Bal. *caḇaḳ* «mısır koçanı», T. *sapak* «budak, dal, bir yöne doğru giden şey» ~ Çağ. (Budagov I: 619) *canaḡ* «sap», *canaḳ* «ana yoldan ayrılan yol» – buradan T. *sapak* «akıldan sapmış» vb. – hepsi de **сап/сап-** kökünden. (ES, cilt 2, s. 124)

Сабаклы аккаклар салмаклы ла,

Сабаксыз аккаклар салмаксыз;

Аналы балалар ардаклы ла,

Анасыз балалар ардаксыз. (ТНІ 254, s. 202)

сап [sap]

сап [sap] Sap, kabza. (TTS, s. 266)

sap: Silah gibi şeylerin el ile tutulan kısmı, kabza. (TTAS, cilt 2, s. 630)

sap: Bir aracı tutmaya yarayan bölüm. (BTS, s. 3059)

sap: 1. Araç ve gereçlerin elle tutulan yerlerine takılan ağaç. 2. Her tür aletin tutulacak yeri. (OTS, s. 1459)

sap: 1) Sap, kol, kulp. *Qalam sabı* "kalemin sapı". 2) Sap. (4/400). (TOKER, s. 679)

sap «kabza; sap» ~ Başk. *han* ile aynı anlamda < genel Türki *can* «sap» (Radlov IV: 400) ~ Tac. diyal., Ygn. *sappa* «sap, dal». *Can* sözünün «takılan bağ, sicim, ip vb.» anlamı da vardır (krş. *iğneye iplik geçir-*), ama temel anlamı «budak, dal», genel olarak – «gövdeden, ana yoldan ayrılarak yanlara doğru sapan şey» olmalı: *can* isminin fiil bağıntısı *caḇ-y* «kenarlara doğru ayrıl-, sap-». (ES, cilt 2, s. 142)

sap: Kılıç veya bıçak sapı. *Oglan işi iş bolmas oğlak münğüzi sap bolmas* "çocukların işi iş olmaz, oğlak boynuzu iyi sap olmaz". (DLT, cilt 3, s. 145)

neçe yitik biçek erse öz sapın yonumas "bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yontmaz". (DLT, cilt 1, s. 384)

er kılıç sapladı "adam kılıca sap yaptı". (DLT, cilt 3, s. 295)

Көрән аткаема менгән чакта

Камчы сабым калды каерылып,

Камчы сабым калу берни тугел,

Әнкәй кәбәм калды, аерылып.

Егълама, анай кәбәм, көн сәтә,

Дөнья төрле хәлне күрсәтә. (THİ 20, s. 49)

таяк [tayak]

таяк [tayak] Dayak, değnek, sopa. (TTS, s. 303)

tayak: Genellikle ince, düz ağaçtan veya daldan yapılan uzunca cisim — esasen dayanıp yürümek için kullanılır. (TTAS, cilt 3, s. 60)

dayak: 1. Bir şeyin yıkılmaması için dayatılan ağaç, destek, payanda. 2. Evlerin kapısının açılmaması için kapının arkasına konulan kol, destek, sürgü. (BTS, s. 869)

dayak: 1. Dayanacak değnek, asa, sopa. 2. Dövmek için kullanılan değnek veya sopa, kötek. 3. Kapı arkasına veya başka bir şeye dayatılan destek, payanda. (OTS, s. 322)

tayak: Sopa, değnek, dayak, destek. (DS)

tayak: < taya+k, Asa, değnek, sopa, *şaytan tayağı* “uyuşturucu”, *borğaç tayağı* “dayak, payanda (dokuma tezgahında, karasabanda)” (3/816). (TOKER, s. 804)

tayak: Dayak, dayangaç.

küdhögü tayak berdi "güveyi dayak verdi".

tayak bile taymas, tanuk sözün bütmes "dayangaç ile olan kaymaz, tanık sözü ile inanılmaz". (DLT, cilt 3, s. 166)

Koldaçık minğ yagak

Barça bile ayruk *tayak*

"Dilenciye bin ceviz, bunun hepsiyle beraber ayrıca dayak". (DLT, cilt 1, s. 417)

Голова да идем, зур да идем,

Көмеш койдыра идем **таякка**;

Сокланмагыз бу дөнья малына,

Богау кидертәдер аякка. (THİ 31, s. 63)

totka [totka]

totka [totka] Tutamak, sap. (TTS, s. 322)

totka: Eşyayı tutmak, kaldırmak veya açmak için yapılmış kısa, yarım koşum yayına benzer sap. (TTAS, cilt 3, s. 126)

tutak: 1. Bir şeyin tutulacak yeri. 2. Tutacak. 3. Maşa, kerpeten gibi araçların tutmaya yarayan kanatlarından her biri. (BTS, s. 3626)

tutak: Saban okunun elle tutulan yeri. (OTS, s. 1734)

tutkaç: Ateş üstündeki kabı tutup indirmek için bez vb. şeylerden yapılan tutacak. (DS)

totko: tot+kı, Kulp, sap, kapı kolu. (OSTN, cilt 3, s. 1280)

totka, diyal. **тоткы [тӧткӧ]** «tutamaç, kulp; bağlantı aparatı, kenet» ~ Çuv. *тымха, тӓмха* < genel Kıp., Uyg. *тутка* ile aynı anlamda ← *тут-* «tut-», **тоткы** varyantı Tatar dilinin kendisinde türemiştir. (ES, cilt 2, s. 286)

Без утырган машинаның

Тоткалары жиз генә шул,

Йөгереп китәрдәй булам ла,

Кайтып житәрдәй булам;

Көзгә ачы жилләрдә ләй,

Туган-үскән илләргә. (THİ 92, s. 112)

йөк [yök]

йөк [yök] Yük. (TTS, s. 123)

yök: 1. Herhangi bir eşya yüklenmiş at arabası (araba, kızak, otomobil vb.). 2. Böyle bir at arabasına sığan eşyanın, ağırlığın miktarı. (TTAS, cilt 1, s. 468)

yük: Araba, hayvan vb.nin taşıdığı şeylerin hepsi. 2. Araba, hayvan vb.nin taşıyabildiği miktar. 3. Eşya. (BTS, s. 3967)

yük: 1. Hayvanın veya hamalın sırtına konulan şey. 2. Ağır şey, ağırlık. 3. Gemi ve araba benzeri taşıt araçlarına doldurulan şey. (OTS, s. 1846)

cök: 1) Yük, ağırlık. 2) Kefalet, kefillik. *Min añar cökkä kirdim* "Ben ona kefil oldum". (4/109). (TOKER, s. 226)

yök, diyal. **жөк** «taşınan mal; yük» > Udm. diyal. *жук*, Mar. *йук, йык, йёк* ~ Çuv. *çёк, çăк* [*счөк, счăк*] < genel Türki, eski Türki *йук* > K.-Bal., Kır. *жук*, Kaz., K.-Kalp. *жук* ile aynı anlamda, eski *jü-* «yüklen-», buradan eski Türki *jüδ-* «yükle-» > Çuv. *йём, йăм-* ile aynı anlamda, bk. Bur. *зöö-* < *жöö-* «taş-, yükle-» < eski Moğ. *žüge-* ile aynı anlamda. Bk. ayrıca Kutadgu Bilig'te *йүзүр-* «yükle-, yük taşıt-». ESTYA IV: 262–263. Rus. *вьюк* Türki dillerdendir. **(ES, cilt 1, s. 328)**

yük: Yük. *Bir yük bugday* "bir yük buğday". **(DLT, cilt 3, s. 4)**

topuz yük "üzerinde durulamayan, üstüne binilemeyen hayvan yükü". **(DLT, cilt 1, s. 365)**

bu yük atıǵ çijtürdi "yükün çokluğu yüzünden atın beli çöktü, atın belini salık yaptı". **(DLT, cilt 2, s. 180)**

ol teweyge yük yükledi "o, deveye yük yükledi". **(DLT, cilt 3, s. 309)**

Вакыт житте һәрбер эшне тикшерергә,

Ярамас күзне йомып тик йөрергә.

Авыр **йөк**не тартып барган халыкларны

Кирәк хәзер югарыга сөйрәшергә. **(ТНІ 86, s. 107)**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER MADDİ UNSURLAR

Bu bölümde, inşaat ve imalat faaliyetleri neticesinde meydana getirilmiş ürünler dışında kalan maddi kültür unsurları ele alınmıştır.

Diğer maddi unsurlar bölümü; Servet ve Kıymet İfade Eden Maddi Unsurlar, Madenler ve Kıymetli Taşlar, Ziynet ve Takıyla İlgili Maddi Unsurlar olmak üzere 3 alt bölüme ayrılmıştır. Servet ve Kıymet İfade Eden Maddi Unsurlar bölümü de kendi içinde Genel Anlamda Olanlar ve Para Birimi Olanlar olmak üzere 2 kısma; Madenler ve Kıymetli Taşlar bölümü ise İnce İşçilikle İşlenenler, Kaba İşçilikle İşlenenler ve Alaşımdan Meydana Gelenler şeklinde 3 kısma ayrılmıştır. Bu bölüm, maddi kültür unsurlarının niceliği ve kapladığı alan bakımından çalışmamızın en az kısmıdır.

Tasnifi yapılarak verilen söz konusu maddi kültür unsurları incelendiğinde, halkın sosyal, kültürel, ekonomik, dinî vb. hayatları çerçevesinde ürettiği kültür birimleri karşılaştırmalı şekilde görülecektir.

3.1. Servet ve Kıymet İfade Eden Maddi Unsurlar

3.1.1. Genel Anlamda Olanlar

амәнәт [amenet]

әманәт [emanet] Emanet. (TTS, s. 460)

emanet: İhanet etmeden kesinlikle teslim edilmesi gereken eşya veya söz-selam, görev. (TTAS, cilt 3, s. 682)

emanet: 1. Korunmak için birine veya bir yere bırakılan eşya, kimse vb., inan, vedia. 2. Bir kimse ile birine gönderilen şey. (BTS, s. 1140)

emānet [Ar.] Birine güvenilip bırakılan şey. (OTS, s. 398)

amanat: < Ar. Emanet, dosta emanet edilmiş iş, birisinin yapılmasını üstüne aldığı iş. (1/644). (TOKER, s. 29)

emanet «emanet etme; mevduat (tasarruf bankasında); emanet edilen mal (değer)», tar. «rehine, emanet» < Ar. *āmānām* ile aynı anlamda. Bu söz ile *имин*, *иман*, *мәэмин*, *тәэмин* sözleri köktştir. (ES, cilt 1, s. 133)

Авыл түрәләре мине озата

Волостнойдан килгән олауда;

Дус-ишләрем бирә **амәнәт**ен,

Алалмыймын — кулым богауда. (THİ 22, s. 55)

бүләк [bülek]

бүләк [bülek] Hediye, armağan. (TTS, s. 65)

bülek: Bir insanı mutlu etmek ve ona iyi dileklerde bulunmak için karşılıksız olarak verilen şey. (TTAS, cilt 1, s. 221)

belek: Hediye, armağan. (OTS, s. 176)

bölek, bülek: Hediye. (DS)

bülek: Hediye, rüşvet. *Bülek itip bir!* “Bana hediye et!”. (4/1894). (TOKER, s. 162)

bülek, diyal. **пилэк** «hediye» > Çuv., Mar. *пүлэк*, Udm. *бүлэк* < eski Türki *böläk* ile aynı anlamda. Kır., Tuv. *бэлэк*, Alt., Tuv. *нэлэк* (Radlov IV: 1243), Yak. *бәләх* «hediye; kurbanlık» < eski Türki *belek*, *belgük*, eski Moğ. *beleg* vb. daha yaygındır: sözcüğün esas anlamı «sembol, dostluk sembolü», ancak eski zamanlarda bunu *бүл-* sözüne nispet edenler de olmuştur. (ES, cilt 1, 220)

belek: Armağan, hediye. (DLT, cilt 1, s. 408)

belek: Konuğun hısımlarına getirdiği armağan. Bir yerden başka bir yere gönderilen armağana da böyle denir. (DLT, cilt 1, s. 389)

Ак журталы күлмәгем

Гомәр лә екет **бүлэгә**.

Мин киткән соң калып ла

Ярылсын екет йөрәгә. (THĠ 9, s. 39)

фидия [fidiye]

фидия [fidiye] Ölen kimse namına verilen sadaka. (TTS, s. 370)

fidiye: Ölen kişinin günahını almak (kurtarmak) için verilen mal, öşür. (TTAS, cilt 3, s. 342)

fidyе: Tutsak edilen veya rehin alınan bir kimsenin serbest bırakılması için istenen para, kurtulmalık. (BTS, s. 1266)

fidyе: Can kurtarma karşılığı verilen akçe ve benzeri mal. (OTS, s. 465)

Шәкерт мулла булып ул,

Чәпан-чалма кияр ул.

Фидия-гошер жыяр ул,

Бармыймын мин шәкерткә. (THĠ 502, s. 332)

гошөр [goşër]

goşër: Din adamlarına ve yoksullara tahsis edilen mahsulün onda biri. (TRS, s. 184)

goşër: Gelirin, mahsulün onda bir hissesi: molla veya mescit yararına toplanan hasılat. (TTAS, cilt 1, s. 275)

goşër «hayır kurumlarına bağışlanan mahsulün onda biri» < Ar. *'uup* ile aynı anlamda *'uup* «onuncu olmak» kökünden, buradan ayrıca **гашүрә** – dinî bayram – Muharrem ayının onuncu gecesi. (ES, cilt 1, s. 234)

Шәкерт мулла булып ул,

Чәпан-чалма кияр ул.

Фидия-гошөр жыяр ул,

Бармыймын мин шәкерткә. (THİ 502, s. 332)

мал [mal]

мал [mal] Mülk, taşınır ve taşınmaz mal. (TTS, s. 212)

mal: 1. Dört ayaklı ev hayvanları: Mal, davar. 2. Zenginlik, mülk. 3. Ticaret eşyaları; mal. (TTAS, cilt 2, s. 361)

mal: 1. Bir kimsenin veya bir tüzel kişinin mülkiyeti altında bulunan, taşınır veya taşınmaz varlıkların bütünü. 2. Birinin mülkiyeti altında bulunan büyükbaş hayvanların bütünü. 3. Alınıp satılabilen her türlü ticaret eşyası, tüccar malı, emtia. (BTS, s. 2415)

māl [Ar.] 1. Bir kimsenin sahibi olduğu kıymetli ve gerekli. 2. Varlık, servet. 3. Tüccar eşyası, emtia. (OTS, s. 1006)

mal: 1) Mal, mülk. *Satū mal* “satılık mal”, *yort malı* “mal, mülk, varlık”. 2) Hayvan, mal, büyükbaş hayvan. (4/2035). (TOKER, s. 574)

mal «mal; satımlık şey; hayvan» > Mar., Udm. *мал*, Çuv. *мол* > *мул* < genel Türki *mal*, Türkm., Yak. *маал*, Moğ. *мал* (Moğ. diyal. *map*), Far., Ar. vb. *māl* ile aynı anlamda. Göçebelerin temel zenginliği evcil hayvan olduğundan, bu sözcüğün

anlam yapısı oldukça nettir. «Satımlık şey» anlamı (bk. Tat. *кызыл мал* «fabrikada üretilen mal») genellikle at ile ilgilidir (krş. *табыр ~ mawap*), bu nedenle bu sözün önceki anlamının da «at» olduğu düşünülmektedir ve Kor. *mal* (маль, моль) «at» ile (Ramstedt 1957: 190) veya Çin. *ma* < eski Çin. *m̐la* < *m̐ra* (bk. Birmanca *mraŋ*) ~ Tamil. *mā*, İng. *mare* «at» sözleri ile karşılaştırırlar.

Genel olarak bu sözün çok eski, uluslararası kültürel kökten olduğunu düşünmek için sebepler vardır. (Arap dilinden olduğunu söylemek yanlış olur). **Мал** sözü, yukarıda bahsedilmeyen birçok başka (Tung., Slav., Kafkasya, vb.) dillere de girmiştir. (ES, cilt 2, s. 13)

Өстемә казаки мин тектердем,

Алдым аглийский пуставын;

Мал гынам кала дип әйтәсез,

Белмисез жанымның кыставын. (THİ 20, s. 48)

мәһәр [meher]

мәһәр [meher] Kalın, ağırlık. (TTS, s. 222)

meher: Damat tarafından gelinin ailesine verilen para. (TTAS, cilt 2, s. 425)

mihr: Müslüman bir erkeğin nikâh esnasında eşine vermeyi kabullendiği mal veya para. (BTS, s. 2520)

mehir [Ar.] Evlilik sırasında erkek tarafından kadına verilmesi öngörülen nikâh bedeli. (OTS, s. 1041)

meher, diyal. **мәәр** «mehir, damadın müstakbel eşine verdiği düğün hediyesi» < Ar. *māhp* ile aynı anlamda (bk. Budagov II: 270), **мөһәр** (mühür) sözü ile kökteş olmalı. (ES, cilt 2, s. 35)

Кызым, барырсың, баеп калырсың,

Теләгән кадәр **мәһәр** алырсың. (THİ 268, s. 209)

милек [milëk]

милек [milëk] Mülk. (TTS, s. 215)

milëk: Bir kimseye ait olan ve tamamen o kimsenin kontrolünde olan mal-mülk, eşyalar; servet. (TTAS, cilt 2, s. 390)

mülk: 1. Ev, dükkân, arazi gibi taşınmaz mal. 2. Devletin egemenliği altında bulunan toprakların bütünü, ülke. 3. Vakıf olmayıp doğrudan doğruya birinin malı olan yer veya yapı. (BTS, s. 2596)

milk [Ar.] Mülk. (OTS, s. 1094)

milëk «mülk, mal; mülkiyet» > Mar. *мельик* «malikâne» < Ar. *ملك* ile aynı anlamda (İslam dünyasında çok yaygın bir sözcüktür) ← *ملك* «sahip olmak». Buradan ayrıca **малик, мәлик, мәмләкәт, мәлек, мәлкәт**. (ES, cilt 2, s. 40)

Ике дә акбүз ат мин асрадым,

Хәлимә,

ач үзәгем, шул үзем,

Тапшырдым шул алботлар **милкенә**;

Күгәрчен,

Үтә яшь гомерләр, сизмисең. (THİ 323, s. 242)

мирас [miras]

мирас [miras] Miras. (TTS, s. 216)

miras: Mal sahibi (çoğunlukla ebeveynler, yakın akrabalar) öldüğünde başkasının özel mülküne geçen mal-mülk, servet. (TTAS, cilt 2, s. 396)

miras: Birine, ölen bir yakınından kalan mal mülk, para veya servet, kalıt. (BTS, s. 2533)

miras: Ölen bir kimsenin arkada bıraktığı mal, mülk veya değerli eşya. (OTS, s. 1098)

miras «miras» ~ Çuv. *мѣрес*, Udm. *мерас* ile aynı anlamda < Ar. *mīrāṣ* ile aynı anlamda. (ES, cilt 2, s. 42)

Шәһәр димә боны, билкә,

Биләнә калдымы илгә,

Сикәндәрдән **мирас** каллы

Биләр атлиг жиһангирга. (THİ 6, s. 37)

придан [pridan]

придан [pridan] Çeyiz. (TRS, s. 720)

krş. Rus. **приданое** [pridanoye] Çeyiz. (BRTS, s. 393)

pridan, diyal. «çeyiz» < Rus. (ES, cilt 2, s. 115)

Приданга жыйган әйберне

Базарга илтеп сатыгыз!

Шул карт муллага биргәнче,

Кырга чыгарып атыгыз! (THİ 228, s. 185)

товар [tovar]

товар [tovar] 1. Ticari maksatla yetiştirilen veya imal edilen satılık mal. 2. Satımlık şey. (KTTS, s. 288)

товар [tovar] Davar, mal. (TTS, s. 318)

товар: 1. Takas için üretilen eşya, ürün, satılık mal. 2. Satılan eşya, satılan mal, ticaret ürünleri. (TTAS, cilt 3, s. 111)

davar: 1. Koyun ve keçiye verilen ortak ad. 2. Koyun veya keçi sürüsü. (BTS, s. 867)

davar: 1. Besili, semirir hayvan. 2. Binek hayvanı. (OTS, s. 321)

tuvar: 1. Davar. 2. Sığır, sığır sürüsü. (DS)

tavar «fabrika kumaşları», (Budagov I: 382) «ipek kumaş, atlas» ~ K.-Bal., Uyg. *maḅap*, *maṇap* «ipek; kumaş», eski Türki (DTS: 526, 542; Clauson: 442) *tabar*, *tavar* «zenginlik, eşyalar; pek gerekli malzeme», Alt. *maḅap* «mal; atlı asker».

Bu sözün «tacir kervanı» anlamı olmuştur, buradan eski Rus. *моѡар* «yük katarı, tacir kervanı», buradan *моѡаруице* «büyük kervan», *сомоѡаруице* «yoldaş» > *моѡаруиц* «arkadaş». (ES, cilt 2, s. 197)

tawar: Mal, mülk; eşya. (DLT, cilt 4, s. 586)

tawar: Canlı, cansız mal.

Tawar kiminğ ökilse Beglik anğar kergeyür

Tawarsızın kalıp Beg erensizin emgeyür

"Kimin malı çoğalırsa, Beylik ona yaraşır; Bey malsız kalınca, adamsızlıktan sıkıntı çeker". (DLT, cilt 1, s. 362)

tawarluk "mal konan yer, hazine". (DLT, cilt 1, s. 503)

ol tawar sattı "o, mal sattı". (DLT, cilt 2, s. 295)

ol manğa tawar yawsadı "o, malla benim gönlümü almak istedi". (DLT, cilt 3, s. 306)

Мәскәүләрдән алган **товар**ларны,

Әй сылуым,

Аларны бәйлиләр кайларга?

Өчәр-дүртәр еллап кайтып булмый,

Әй сылуым,

Хезмәт биреп торсак та байларга. (THİ 197, s. 170)

улжа [ulca]

улжа [ulca] Savaşta ele geçirilen kazanç, ganimet.⁶⁵

⁶⁵ Nadirov'un notu.

ulca: Ganimet, savaşta ele geçirilen şeyler, kazanç, pay. (TTAS, cilt 3, s. 308)

ulca «savaş ganimeti, ganimet» < Kuman. *olžä*, Kum., K.-Kalp., Kar., Çağ. *олжа*, Kır. *олжо*, Kaz. *олжа*, Çağ. *олча*, Tuv. *олчо*, Başk. *улйа* vb. < Yaz. Moğ. *olža* «kazanç, faiz, ganimet» > Tung. *olžu* «esir» ← *ol-* «bul-».

Улжа < *олжа* sözünün bazı dillerde (Kum. vb.) «kadın, nişanlı kız» anlamında olması dikkat çekicidir; bk. ayrıca Alt. *олдьйог*, *олйо* «esir; bukağı». (ES, cilt 2, s. 345)

Болгар иленең кызлары

Чикләвекләр ашап үскәннәр,

Дошманнарға **улжа** булып

Кол базарға барып төшкәннәр. (THİ 3, s. 35)

3.1.2. Para Birimi Olanlar

акча [akça]

акча [akça] Akçe, para. (TTS, s. 24)

акча: 1.Devlet tarafından çıkarılan,alım-satımda eşya değerinin ölçüsü olarak hizmet eden, metal ve kâğıt bilet. 2. *mec.* Sermaye; zenginlik.(TTAS, cilt 1, s. 38)

акче: 1. Küçük gümüş para. 2. Her tür madenî para. (BTS, s. 93)

акче: 1. Bir paranın üçte biri kıymetinde, gümüşten yapılmış, eski Osmanlı sikkesi. 2. Genellikle para ve nakit anlamındadır. (OTS, s. 61)

акча: Kadınların süs eşyasında kullandıkları madenî, parlak ve ortası delik, yassı pul. (DS)

акча: < ak+ça, 1) Madenî para, sikke. *Bir akça* “yarım kapık”, *yarım akça* “çeyrek kapık”, *Ol nerse bir akça tormas* “Bu mal bir kuruş etmez”, *marca akçası* “küçük pırıltılı pul, payet”. 2) Para. *Кағаз акча* “ kâğıt para”, *kömöş akça* “gümüş para”, *hazır akça* “hazır para, nakit para”, *akça uynı* “para oyunu”, *akça sandığı*

“para sandığı”, *uaḳ (vaḳ) aḳça* “bozuk para”, *baḳır aḳça* “bakır para”. (1/121). (TOKER, s. 11)

akça «para», tar. «para hesabı birimi» ~ Çuv. *уқча* < *оқча*, Mar. *оқса*, Udm. *уксә* ~ genel Türki *акча* ile aynı anlamda, temel anlamında «beyaz nesne», yani «gümüş para», bk. Çağ. *акча* «beyazca», Mord. M. *акша* (< Nog.) «beyaz, beyazlık». **Акча** sözü Türk dillerinden birçok komşu dile girmiştir.

XIII. yüzyılda İtalyan gezgin Y. Barbaro, **акчан**ın **ак** sözünden olduğunu yazar: birçok dilde -o söyler- «akçe» anlamındaki söz «ak» sözünden türemiştir, örneğin: Mingreliler. (Gürcü) *tetari*, Grek. *acnp*, İsp. *bianche*, T. *акча* – hepsi de «ak» ve «ak gibi». (ES, cilt 1, s. 86)

Әбделмән куписның тройка аты,

Шыгырдан илләрендә жигәргә;

Унике пот ярым кәгазь **акчам** иде,

Алла насыйп итмәде биләргә. (THİ 32, s. 65)

сум [sum]

сум [sum] Yüz “*tiyen*” değerinde Rus parası, lira. (KTTS, s. 245)

sum: 1. Rusya'da ve SSCB'de: Yüz tiyine denk para birimi. 2. Bu değere sahip olan para (kâğıt veya metal). (TTAS, cilt 2, s. 684)

som: 1. İçi dolu olan ve dışı kaplama olmayan. 2. Katışksız. (BTS, s. 3221)

som: İçi dolu, salt, içi başka dışı kaplama olmayan: *som gümüş*. (OTS, s. 1525)

sum: Ruble. *Bir sum kömöş* "bir gümüş ruble" (OSTN, cilt 4, s. 792)

sum «ruble», diyal. «kalıp (döküm için)», «kalas», «dolgun (sıfat)» < genel Kıp. *сом* «sum, bütün, bütün parça», Alt., Hak., Tuv. *сом* «şekil; görünüş» vb. **Sumun** para anlamı eski «tek parça (altın veya gümüş), parçalanmamış» sözündendir, **сум** eskiden büyük paraydı: «com – iki kulaklı gümüş külçesi, o 20 dinara denktir». Osm. *сомун* «yuvarlak ekmek, somun; yuvarlak metal parçası»

(Radlov IV: 565), eski Türki *son, sun* «dirsekten parmak ucuna kadar ölçü biriminin dört kat uzunluğu, dirsek uzunluğu» < Çin. *寸* ≈ 3 cm; *sun altın* $\approx$ T. vb. *som altın* «tek parça altın; som altın». Bu bilgilerden yola çıkarak düşündüğümüzde, *сум* < *сом* – Çinçeden gibi görünüyor ancak bk. Far.-Tac. *сумб, сунб* «toynak, yuvarlak» (Demek istediğim, Türki *myñaq* «toynak» sözcüğünün para birimi anlamında kullanılmış olduğu). (ES, cilt 2, s. 181)

son: Som, içi dolu madenden olan şey. (DLT, cilt 4, s. 529)

son altın "som altın". (DLT, cilt 3, s. 138)

Тектердем дә бишмәт ммн яңаны,

Әй сылуым,

Искеләре генә тузганга;

Өчәр-дүртәр еллап кайтып булмый,

Әй сылуым,

Бишәр йөз **сум** өсләргә узганга. (THİ 197, s. 170)

талир [talir (talër)]

талир [talir] Eski Almanya'nın gümüş parası. (TRS, s. 850)

talër: 18. yüzyılda Alman Devletleri'nde basılan üç marklık gümüş para (uzun zaman Rusya'da da kullanılmıştır). (TTAS, cilt 3, s. 23)

krş. *Rus. талер* [taler] Eski Alman madenî parası. (RTS, s. 608)

talir: talir teñke – madenî gümüş para, 18. yüzyılda Rusya'da yaygın olan Maria Theresa resimli Avusturya madenî parası ~ Mar. *тальэр тэңгэ*, Çuv. *талер тенке* ile aynı anlamda, Tatarcadan olmalı. (ES, cilt 2, s. 205)

Син дә жанкаемны ала калсам,

Ай-һай, ниләр диим соң,

Ялғыз ничек түзием соң?

Хәер бирер идем бер **талир**. (THİ 418, s. 290)

тәңкә [teŋke]

тәңкә [teŋke] Altın veya gümüş akçe, para, lira. (KTTS, s. 272)

teŋke: 1. Yassı, yuvarlak altın veya gümüş para. 2. *kon.* Sum. (TTAS, cilt 3, s. 239)

danik [Ar.] 1. Bir dirhemin dörtte biri veya altıda biri. 2. Para, akçe, mangır. (OTS, s. 317)

dinge: Gelinlerin taktığı ipekli örtü üzerine gümüş, altın dizili başlık. (DS)

tingır, tınga, tıngı, tingir, tinkir: Para. (DS)

teŋke: 1) Para, gümüş para. *Biş tınnık teŋke* “beş tiyin [kuruş dengi para birimi]lik para”, *altın teŋke* “altın para”, *artka taqqan saç teŋkesi* “kadınların saçlarına bağladıkları madenî para”. 2) Ruble. *Beyesı bir teŋke* “Onun fiyatı bir rubledir”. (3/1046). (TOKER, s. 811)

teŋke «para; ruble» > Udm. *менке, танка*, Mar. *mānga* ~ eski Tat. (XVI. yüzyıl) **дәңге** > Çuv. *менкӧ*, Mar. *меңге, тәңгы*, Udm. *тәнкы* ~ Çağ., Uyg. *māṅga*, Alt. *māṅkä, меңке*, Kaz., Türkm. *меңге* ~ Moğ. *māṅka* «altın veya gümüş akçe; gümüş para», Far. *māṅge, māṅgä*, eski Moğ. *teṅge* «gümüş para» vb. Genel olarak bu söz Asya'da çok yayılmıştır ve benzer sözler Hindistan yarımadasındaki dillerde de görülür. Sözcüğün kökeni tartışmalıdır, çoğu etimolog bunun eski Far. *danag* < eski Far. (Grekçe yazılışında) *δαναχην* «para» sözünden olduğunu düşünür; Endonez. *tanggah* – «eski Fars parası» < Far. *daṅzu zah* «genel (tedavüldeki) para» şeklinde açıklanır; Orta Çağ Fars dilinde *dang* «dirhemin dörtte biri» (bk. Poppe 1938: 138).

Eski Tat. **дәңге, дәнгә** Rus. *деньга* sözünün kaynağı olmalı; bu söz, Rus dilinden Ruslara komşu olan birçok dile girmiştir. (örneğin: Fin. *tenke*, Eston. *teng* vb.). (ES, cilt 2, s. 245)

Алтын-көмәш акча күп ясадым

Подвалымда — караңгы келәттә.

Миннән калган талир **тәңкә**ләрне

Әби патша алсын бүләккә. (THİ 33, s. 65)

тиен [tiyĕn]

тиен [tiyĕn] “Sum”un yüzde biri değerinde para, kuruş. (KTTS, s. 284)

tiyĕn: Sum'un yüzde birine denk para birimi, bu kıymet denkliğindeki bozuk para, kuruş. (TTAS, cilt 3, s. 93)

tiyĕn: Kapık [Bir rublenin yüzde biri değerindeki madenî para (SSCB ve Rusya'da)]. (OSTN, cilt 3, s. 1412)

tiyĕn: Para birimi anlamında tüm İdil-Ural ve komşu dillerde kullanılır: Mar., Mord. *yp* «av hayvanı; para», Udm. *коньы* «av hayvanı; para», Rus. *векуша* (< *вѣкъша*) «sincap; para birimi». Bugünkü Rus. *белка* (< *бѣлька*) «av hayvanı» başlangıçta «para birimi» anlamında kullanılmış ve *бел-ый* «ak» sözündendir, yani Tat. *акча* < *ак-ча* sözünden kopya edilmiştir: **бел-ка** (Tat. *-ча* ~ Rus. *-ка* – küçültme ekleri).

Tatar dilinin birçok ağzında *тиен* «av hayvanı», *тин* «akçe» farklılaşmıştır ve bu *тин*, Tatar dilinden komşu ve kardeş dillere, ayrıca Tac.-Far., Kuzey Kafkasya gibi vb. dillere de girmiştir. Rus. diyal. *тин* «para» sözü de Tatar dilinden olmalıdır. (ES, cilt 2, s. 260)

Янсын залим жаннары,

Безгә хәләл каннары,

Дисәткәсе бер **тиен**,

Йөзе бердер саннары. (THİ 88, s. 108)

3.2. Madenler ve Kıymetli Taşlar

3.2.1. İnce İşçilikle İşlenenler

ахак [aħak]

ахак [aħak] Akik. (TTS, s. 36)

aħak: Değerli bir taş olarak süs eşyaları için kullanılan, çeşitli renklerdeki birkaç katmandan meydana gelmiş sert mineral. (TTAS, cilt 1, s. 87)

akik: Yüzük taşı, mühür gibi şeyler yapmakta kullanılan, türlü renklerde, yarı saydam, parlak ve değerli bir taş; kalseduan kuvarsının bir türüdür. (BTS, s. 100)

akik [Ar.] Üzerine işleme yapılabilen kıymetlice bir tür taş, yüzük taşı. (OTS, s. 64)

aḥaḥ: Akik. [Bir çeşit kalsedon, parlak kırmızı-sarı veya kırmızı renkli yarı değerli süs taşı. (OSTN, cilt 1, s. 131)

aḥak, aḥik «kalseduan; akik» > Mar. *axax* ile aynı anlamda, eski Yaz. Tat. *aḳyīḳ, ʒaḳyīḳ* > Başk. *aḳyīḳ*, Tuv. *akak, axax*, Mar. *aḳuk*, Udm. *kaḳym* < Ar. *‘aḳīḳ* ile aynı anlamda. Rus. *aḡam* < Alm. *Agat* < Lat. *achates* – Grekçeden, buradan da Arapçası. (ES, cilt 1, s. 115)

Агыйделләр каты ага,

Ахаклар салсаң батмый.

Бәхетсез булса башларың

Чит-ят илләрдән кайтмый. (THİ 204, s. 174)

aḥak sözcüğü söz konusu eserde *akkak*⁶⁶ şeklinde de kullanılmıştır.

Сабаклы **аккак**лар салмаклы ла,

Сабаксыз аккаклар салмаксыз;

Аналы балалар ардаклы ла,

Анасыз балалар ардаксыз. (THİ 254, s. 202)

алмаз [almaz]

алмаз [almaz] Elmas. (TTS, s. 27)

almas: Parlaklığı ve sertliği bakımından diğer tüm mineralleri geride bırakan, saydam, değerli taş. (TTAS. cilt 1, s. 49).

elmas: 1. Billûrlaşmış arı karbon. 2. Mücevher olarak kullanılan, saydam, değerli taş. (BTS, s. 1139)

⁶⁶ *Akikten dönüşmüştür, Nadirov'un notu.*

elmas [*< Ar. (< Yun.)*] Değerli taş, cevher, gevher. (OTS, s. 397)

almas: Elmas. (DS)

almas: Elmas. (OSTN, cilt 1, s. 438)

almaz, esk. **алмас** «elmas» < Ar. *ālmāc* < Grek. *adamas* «kırılmaz» sözcüğünden olduğu düşünülür. Rus. *алмаз* sözcüğünün Türk dillerinden olduğu yönünde bir görüş vardır (< *yalmaз* (kırılmaz, parçalanmaz) sözcüğünden!), sonundaki -з bununla açıklanır. (ES, cilt 1, s. 93)

Силээн генэ үрдэк ник суйдың син, былбылым,

Мамыккаен жилгэ туздырып кына?

Алмас та гына булгач, ник сөйдең соң былбылым,

Яшь гомеремне әрәмгә уздырып кына? (THİ 406, s. 283)

алтын [altın]

алтын [altın] Altın. (TTS, s. 27)

altın: 1. Sarı renkteki değerli metalden ibaret kimyasal element. 2. Bu metalden yapılan eşyalar. (TTAS, cilt 1, s. 51)

altın: Atom sayısı 79, atom ağırlığı 196,9 olan, 1064 derecede eriyen, kolay işlenen, yüksek değerli, paslanmaz element. (BTS, s. 160)

altın: Yüksek değerli, yumuşak ve kolay işlenen bir maden. (OTS, s. 82)

altın: Altın. *Aķ altın* “platin”, *altın aķça* “altın para”, *altın teñke* “altın madenî para”, *altın qazıķ* “kutup yıldızı”, *Altınğa mañdırarğa kerek* “Bunu altınla kaplamak gerek”, *altınğa mañğan* “altınla kaplanmış”. (1/405). (TOKER, s. 27)

altın «altın» ~ Çuv. *ылтын, ылтмăн* < genel Türki *алтын, алтун* ~ Moğ., Tung., Yak. *алтан* «altın», Tung. ayrıca «sac»; Moğ. *алт* «altın (isim)» ve *алтын* «altın (sıfat)» ayrılır. Türk dillerinden *алтын* sözü tüm komşu dillere girmiştir. Eski Türki *altun* < *āl ton*: *ton* < Çin. *ton*’, *tun* «metal; bakır» (bu etimoloji tüm araştırmacılar tarafından tanınır). (ES, cilt 1, s. 94)

altun: Altın. (DLT, cilt 1, s. 120)

Nenğin tutar bekleyü özi yemes

Saranlıkın yığlayu *altun* yıgar

"Malını elinde tutarak bekler, kendisi yemez; pintiliği yüzünden ağlayarak altın yığar". (DLT, cilt 1, s. 504)

ol manğa kişide altun saldı "o, bana bir kişi ile altın gönderdi". (DLT, cilt 2, s. 24)

ol manğa altun tartışdı "o, bana altın tartmakta yardım etti". (DLT, cilt 2, s. 205)

Кая китте яшь вакытым,

Назлы үскән чакларым;

Йөз мең **алтын** торыр иде

Бәнем атланган атым. (THİ 11, s. 40)

асылташ [asıltaş]

асылташ [asıltaş] Mücevher, değerli taş. (TTS, s. 34)

asıltaş: Kıymetli taş. (TTAS, cilt 1, s. 79)

Һаваларда очкан аккошдарның

Авызлары тулы **асылташ**;

Сәфәрләрдә йөргән егетләренң

Йөрәккәе дәртле, күзе яшь.

Шаулама, камыш, чыгарма тавыш!

Ансыз да күнелемдә гел сагыш. (THİ 177, s. 160)

жәүһәр [cevher]

жәүһәр [cevher] Cevher, kıymetli taş. (TTS, s. 493)

cevher: İnci, zümrüt, yakut, firuze gibi kıymetli taşların genel adı; mücevher. (TTAS, cilt 3, s. 813)

cevher: Değerli süs taşı, mücevher. (BTS, s. 656)

cevher [Ar.] Elmas ve benzeri kıymetli taş. (OTS, s. 249)

cevher: Maden, cevher. (DS)

cevher «cevher; herhangi bir şeyin en kıymetlisi» < Ar. *ḡāwḡāp*. (ES, cilt 1, s. 264)

Сахраларга мәчет салдырганнар,

Башы гына, дай **жәүһәр**, төбе таш;

Тиңсез ярга барып жан тынмагач,

Күп хәсрәтләр күрде газиз баш.

Алган акчаң, әткәй, тиз тузды,

Минем гомерләрем бушка узды. (THİ 230, s. 187)

әнже [әнсә]

әнже [әнсә] İnci. (TTS, s. 429)

әнсә: Bazı yumuşakçaların kabuklarından çıkarılan beyaz, sarımsı, pembe (nadiren siyah) renkteki değerli sedef taneleri. (TTAS, cilt, 3, s. 576)

inci: İstiridye gibi kimi kavkılı deniz hayvanlarının içersinde oluşan, değerli, küçük, sert, sedef renginde süs tanesi. (TS, s. 847)

inci: 1. İstiridye gibi bazı kavkılı deniz hayvanlarının içersinde oluşan, değerli, küçük, sert, sedef renginde süs tanesi. 2. İncilerden oluşan takı. (OTS, s. 738)

әнсә, diyāl. **әнзе,** Sib. **енце** ~ **йенце,** «inci; boncuk; gerdanlık» > Udm. *инзи* «inci», Mar. *чинчи, чинчэ, чынчэ* «seylan, sedef», Çuv. *әнчә* «inci» < genel Kıp., Özb., Türkm., T. vb. *инжи, инжү,* Başk. *ыңйы* < eski Türki (DTS: 642 vb.) *žençü, jençü, junçu, ünzü* «inci» < Çin. *žen- žü* «gerçek inci». (ES, cilt 2, s. 511)

Kardunı *yincü* sakınmanğ

Tuzgunı mançu sezinmenğ

Bulmaduk nenğge sewinmenğ

Bilgeler anı yerer.

"Karduyu inci sanmayın, armağanı ücret sanmayın, bulunmamış nesneye sevinmeyin, bilgiler onu yererler" (DLT, cilt 1, s. 419)

ol yinçüni çeş bile saşurdı "o, inci ile peruze arasını ayırdı". (DLT, cilt 2, s. 79)

Yağmır yağıp saçıldı

Türlüğ çeçek suçuldı

Yinçü kabı açıldı

Çından yıpar yugruşur.

"Yağmur yağıp saçıldı, türlü çiçek çıktı, inci kabı açıldı, sandal, misk yuğruşur". (DLT, cilt 2, s. 122)

tuwuz yünçü "büyük inci". (DLT, cilt 3, s. 279)

Жүкә ләнгәс — кәрәз балга,

Жам-аяклар — ачы балга,

Энже-мәржән, гәүһәр-якут

Агыла шәһри Болгарга. (THİ 4, s. 36)

ěncě sözcüğü söz konusu eserde *yěncü* şeklinde de kullanılmıştır.

Базардагы **йенжү**-мәржән күрмәймесән?!

Тәнем егет, жаным егет, кермә егет,

Бәнем атам усал кеше, күрсә сүгәр. (THİ 271, s. 213)

rəyhəp [gevher]

rəyhəp [gevher] Cevher, mücevher. (KTTS, s. 93)

gevher: Cevher. (TTAS, cilt 1, s. 283)

gevher: Cevher. (BTS, s. 1364)

gevher [*F.*] Cevher, elmas. (OTS, s. 505)

gevher «inci tanesi; inci; elmas» < Far. *zāwhāp* ile aynı anlamda. (ES, cilt 1, s. 232)

Жүкә ләнгәс — кәрәз балга,

Жам-аяклар — ачы балга,

Энже-мәржән, **гәүһәр**-якут

Агыла шәһри Болгарга. (THI 4, s. 36)

көмеш [kömëş]

көмеш [kömëş] Gümüş. (TTS, s. 192)

kömëş: Beyazımsı gri renkteki parlak, değerli metal; kimyasal element. (TTAS, cilt 2, s. 263)

gümüş: Atom sayısı 47, atom ağırlığı 107.88, yoğunluğu 10.5 olan, 960 dereceye doğru sıvı durumuna geçen, parlak beyaz renkte, kolay işlenir ve tel durumuna gelebilen element. (BTS, s. 1461)

gümüş: Parlak, beyaz renkte, kolay işlenebilen kıymetli bir maden. (OTS, s. 534)

kömöş: Gümüş. *Kömöş itti* “Gümüşledi, gümüşle kapladı”. (2/1338). (TOKER, s. 418)

kömëş «gümüş; gümüş para» < genel Türki *kümüş*, Oğuz. *gümüş* (bk. Radlov II: 1527–1528) > Kaz. *kümëc* (Nog., K.-Kalp. *kümëc*, *kümuc*) vb. ~ Çuv. *кәмәл* < eski genel Türki *kümülc* ile aynı anlamda eski Çin. *киэм-лйеу* «altın-gümüş» sözünden olduğu düşünülür; bk. Yak. *кыһыл күмүс* «kızıl gümüş» – «altın», *үрүң күмүс* «ak gümüş» – «gümüş», buna paralel Bur. *саган мөнгэн* (*саган* «ak», *мүнгэн* «gümüş») ~ Evenk. *багдарин мэңүн* (*багдарин* «ak», *мэңүн* «gümüş») «gümüş»; Evenk. *көмүс* «altın»; Kor. *kim* «altın». (ES, cilt 1, s. 449)

kümüş: Gümüş.

Alp eren ni udhurdum

Boynın anıñ kadhırdım

Altun *kümüş* yudhurdum

Süsi kalın kim öter

"Koç yiğitlerini seçtim, boyunlarını büktürdüm, altınlarını, gümüşlerini aldım; askeri çok kim geçer?". (DLT, cilt 1, s. 370)

kümüş: Akça; çünkü akçada gümüş vardır. (DLT, cilt 1, s. 371)

Sewünmegil yund ögür adhgır anın

Altun *kümüş* bulnaban agı tawar

"At, aygır ile altun, gümüş, ipek kumaşla sevinme". (DLT, cilt 2, s. 153)

Голова да идем, зур да идем,

Көмөш койдыра идем таякка;

Сокланмагыз бу дөнья малына,

Богау кидертәдер аякка. (THĠ 63, s. 31)

мәржән [mercen]

мәржән [mercen] Mercan. (TTS, s. 221)

mercen: 1. Deniz kayalıklarında hareketsiz gruplar halinde birbirlerine yapışık olarak yaşayan deniz hayvanı. 2. Bu hayvanların bazı türlerinin iskeletindeki kirecin çökmesiyle oluşan ve işlendikten sonra süs eşyası olarak kullanılan, açık kırmızı, pembe veya beyaz renkteki kıymetli taş. (TTAS, cilt 2, s. 421)

mercan: 1. Tropik ve ılık denizlerde yaşayan, geniş resifler oluşturan, mercanlar sınıfının örneği olan, kırmızı kalker iskeletli hayvan. 2. Bu hayvanın iskeletinden elde edilen, süs eşyaları yapımında kullanılan madde. (BTS, s. 2480)

mercan [Ar.] 1. Denizde yaşayan, mercanlar sınıfının örneği olan, kırmızı kalker iskeletli hayvan. 2. Bu hayvanın iskeletinden elde edilen ve süs eşyası yapımında kullanılan madde: *mercan gerdanlık*. (OTS, s. 1060)

mercen: Mercan. (DS)

mercen: Boncuk. *Piyala mercen* “cam boncuk”, *çın mercen* “gerçek inci”. (4/2097). (TOKER, s. 583)

mercen, diyal. **миржән**, Sib. **мәрцен** «silahlı; boncuklardan yapılma kolye; boncuk» ~ Başk. *мәрйән, мәрйен* ile aynı anlamda > Çuv. *мерчен*, Mar., Udm. *мәрзән, марзан* ile aynı anlamda < Ar. *мәржән* < Aramey. (Yahud dilinin eski diyalekti) *marganida* < Grek. *μαργαριτης* «inci, mercan» – buradan Rus., Lat. > *маргарита* «çiçekli bir bitki ve kişi adı» > Ar. > Tat. **мәрвәрит** «incili çiçek» sözü de gelir. Bazı araştırmacılar, Grekçe sözcüğün Sami dillerinden alındığını söylerler. (ES, cilt 2, s. 32)

Жүкә ләнгәс — кәрәз балга,

Жам-аяклар — ачы балга,

Энже-мәржән, гәүһәр-якут

Агыла шәһри Болгарга. (THİ 4, s. 36)

сәдәп [sedep]

сәдәп [sedep] Sedef, inci. (KTTS, s. 232)

sedep: Sedeften yapılmış veya bununla karıştırılarak yapılan. (TTAS, cilt 2, s.708)

sedef: Midye ve istiridye gibi deniz hayvanlarının kabuğunda bulunan sedefçilikte kullanılan, pırıltılı, beyaz, sert bir madde. (BTS, s. 3096)

sadef: 1. Midye ve istridye cinsi kabuklu deniz böceği. 2. İçinde inci bulunan bu kabilden deniz böceği kabuğu. 3. Bu hayvanların kabuğundan yapılmış veya onunla süslü. (OTS, s. 1433)

sedep: Beyaz düğme. (OSTN, cilt 4, s. 484)

sedep, diyal. **садап** «sedef, düğme (inciden)» < Ar. *cadäḫ* > Tat. **сәдәф** «sedef». Velhasıl, Tatar edebî dilinde *сәдәп* ve *сәдәф* – etimolojik kopyalardır. (ES, cilt 2, s.151)

Аччы, туташ, ишегеңне, мин керием,

Тырнакларың ниндилеген бер күрием.

Тырнакларым ниндилеген белмисеңме,

Алсу **сәдәп** төймәләрне күрмисеңме? (ТНІ 272, s. 214)

якут [yakut]

якут [yakut] Yakut taşı. (TTS, s. 442)

yakut: Kırmızı, mavi ve açık mavi renklerdeki kıymetli mücevherlerin genel adı. (TTAS, cilt 3, s. 628)

yakut: Pembe veya erguvan tonları ile karışık koyu kırmızı renkte, saydam bir korindon türü olan değerli taş. (BTS, s. 3801)

yakut [Ar.] Kıymetli ve pek beğenilen bir taş. (OTS, s. 1810)

яқут: Yakut taşı. (OSTN, cilt 3, s. 30)

yakut «yakut» < Ar. *ḡāḡūm* < Grek. *hyakinthos* > Lat. *hyacinthus* çiçek türü (buradan ayrıca Rus. *гуси́нник* – «sümbül çiçeği»), Grek-Rus kişi adı *Йакинф* de buradandır. Grekçe sözcük, bilinmeyen bir dilden alıntıdır. (ES, cilt 2, s. 536)

Жүкә ләнгәс — кәрәз балга,

Жам-аяклар — ачы балга,

Энже-мәржән, гәүһәр-**якут**

Агыла шәһри Болгарга. (ТНІ 4, s. 36)

3.2.2. Kaba İşçilikle İşlenenler

бакыр [bakır]

бакыр [bakır] 1. Bakır. 2. İbrik tepsisi. (TTS, s. 42)

bakır: Kahverengimsi-kırmızımsı renkteki kolayca şekil verilen metal. (TTAS, cilt 1, s. 114)

bakır: Atom numarası 29, yoğunluğu 8.95 olan, 1084 dereceye doğru eriyen, doğada serbest veya birleşik olarak bulunan, ısı ve elektriği iyi ileten, kolay dövülür ve işlenir olduğundan eski çağlardan beri türlü işlerde kullanılan, kızıl renkli element. (BTS, s. 346)

bakır: Kırmızıya çalan metal maden. (OTS, s. 150)

baqır: Bakır. (OSTN, cilt 4, s. 1439)

bakır, diyal. **бағыр**, Sib. **пағыр** «bakır; bakır kap» < genel Türki *baқыр*, *бағыр* (varyantları çoktur) Far. *бахыр*, *бағыр* «bakır» sözcüğünden olduğu var sayılır. (Räsänen 1969). Farsça sözcüğün etimolojisi açık değildir: sözcüğün orijinali olarak Kafkas dillerindeki *barkil* «kızıl metal» (bk. ESTYA III: 45–47) veya eski Arapçadaki *magra* «kızıl yer» gösterilir. (ES, cilt 1, s. 154)

bakır: Bakır.

bar bakır, yok altın "var olan bakır, yok olan altın". (DLT, cilt 1, s. 360)

bakırlığ tağ "bakırlı dağ". (DLT, cilt 1, s. 495)

Сикереп төштем бакчага,

Бастым **бакыр** акчага;

Унике ел хезмәт иттем

Шул чукынган патшага.

Юл читендә тора кара таш,

Илгә кайтыр микән газиз баш? (THİ 55, s. 83)

курғашын [kurgaşın]

курғашын [kurgaşın] Kurşun. (TTS, s. 175)

kurgaşın: Kalay ve kurşunun genel ortak adı. (TTAS, cilt 2, s. 193)

kurşun: Atom numarası 82, atom ağırlığı 207,21, yoğunluğu 11,3 olan, 327,4°C de eriyen, yumuşak ve bükülgen, mavimsiye esmer renkte bir element. (BTS, s. 2288)

kurşun: 1. Ağırlığıyla tanınan yumuşak maden. 2. Kurşun madeninden yapılan. (OTS, s. 937)

құрғашын: Kalay; kurşun. (OSTN, cilt 2, s. 941)

kurgaş, kurgaşın «lehim malzemesi»: **акқурғаш** «kalay», **карақурғаш** «kurşun», «kalay (sıfat); kurşun (sıfat)» < genel Türki *қорғашын, қорғашун*, Çağ. *qorqaşun*, Alt. *қорғолдьын*, Hak. *хорғамчыл*, Kır. *қорғалдин* < Moğ. *горгальчин*, eski Moğ. *qorğarşun* (Poppe 1938: 303), Yaz. Moğ. *хорғулжин*, Yak. *хорғолдьун* vb. Krş. eski Moğ., Sib. Tat. *қаһна-* < eski Türki *қаһла-* «kurşun eriterek yama-» Sib. Tat., Kır., Alt. *қаһ* < Çin. *каһ* «lehimleme için kullanılan metal» kökünden (Radlov II: 80). Demek ki, *қорғар* + *чун* < Moğ. *қаһнағур* «lehimleyici, kaynaklayıcı» + **žun* «metal» (?). Nog., Kaz. *қорғай*, Gag., T. *kurşun* vb. «(lehim için) kalay, kurşun» ikincil türemelerdir. (ES, cilt 1, s. 474)

kurugjin: Kurşun. Oğuzlar bu kelimededen bir takım harfleri atarak *kuşun* derler. (DLT, cilt 1, s. 512)

kurugjin suwka battı "kurşun suya battı". (DLT, cilt 2, s. 293)

Ай-һай, өскенәмдә шинелемнең

Төймәләре аның **курғашын**;

Унөч мең, чакрымнан кайтып киләм,

Казык йолдыз минем юлдашым. (THİ 22, s. 57)

Kurgaşın sözcüğü söz konusu eserde *kurgaş* şeklinde de kullanılmıştır.

Киерге киереп кызлар чигү чигә

Агълән күлмәкләрнең жиңенә.

Киндер күлмәк, **кургаш** балдакка да

Ризамын мин, булсам тиңемә. (ТНІ 279, s. 220)

күмер [kümər]

күмер [kümər] 1. Көмүр. 2. Таş көмүрү, maden көмүрү. (TTS, s. 200)

kümər: 1. Kazılarak bulunan, taşа dönüşmüş bitki kalıntısından ibaret, yanıcı, katı madde. 2. Ağaç yandıktan sonra küle dönmeden sönen veya söndürülen, tekrar yakılarak kullanılabilen siyah renkteki kalıntı. (TTAS, cilt 2, s. 297)

kömür: Karbonlu maddelerin kapalı ve havasız yerlerde için için yanmasından veya çok uzun süre derin toprak katmanları altında kalıp birtakım kimyasal değişmelere uğramasından oluşan, siyah renkli, bitkisel kaynaklı, içinde yüksek oranda karbon bulunan katı yakıt. (BTS, s. 2236)

kömür: Yandıktan sonra yere gömülerek söğünmüş odundan ibaret siyah bir madde. (OTS, s. 925)

kümür: Көмүр. *Қара күмür* “siyah [kara] көмүр”, *utlı күмür* “kızgın көмүр”, *ағач күмür* “odun көмүрү”, *таş күмür* “taş көмүрү”. (2/1525). (TOKER, s. 438)

kümər «көмүр» < genel Kıp. *kömur*, Alt., Uyg. vb. *kömyr*, Uyg. diyal. *kömər*, Hak. *kömər*, bazı Oğuz şivelerinde *zömyr* vb. ile aynı anlamda, çoğu etimoloğa göre, *күм-* < *көм-* «göm-» filindendir; ancak ikinci hipotez – *күмер* < *көмүр* < **көймүр* ← *көй-* «yan-» sözünden olduğunu varsaymak da mantıksız değildir. (ES, cilt 1, s. 493)

kömür: Көмүр. (DLT, cilt 4, s. 360)

Самовар куйдым **күмер**сез,

Кайнап чыгар күрерсез;

Яшь гомерләр ике килми,

Ике килсә, күңелсез. (ТНІ 209, s. 176)

мәрмәр [mermer]

мәрмәр [mermer] Mermer. (TTS, s. 221)

mermer: Heykel ve mimari işlerde kullanılan çeşitli renklerdeki kristalli kaya cinsi. (TTAS, cilt 2, s. 420)

mermer: Birleşiminde %75'ten çok kalsiyum karbonat bulunan, genellikle beyaz, renkli ve damarlısıda olan, cilâlanabilen billûrlaşmış kireç taşı. (BTS, s. 2487)

mermer [*Yun.*] Beyaz ve renkli cinsleri bulunan ve yapı işlerinde kullanılan billûrlaşmış kireç taşı. (OTS, s. 1064)

marmır: Mermer. *Ak marmır* "tebeşir". (OSTN, cilt 4, s. 2035)

mermer «mermer; mermerden yapılan» < Grek. *μαρμαρος* «inşaat taşı» sözünden yayılmıştır; Tatarcası Arapçadan olmalı. (ES, cilt 2, s. 32)

Әстерхан юлында бер зур йорт бар,

Әйләнәп үк аккан агым су,

Баскычлары **мәрмәр** лә, төбе таш;

Әйтмәгезче, дуслар, күңеләң шат дип,

Әйләнәп үк аккан агым су,

Күңелем шат булса да, күздә яшь. (THİ 130, s. 136)

тимер [timër]

тимер [timër] Demir. (TTS, s. 314)

timër: 1. Saf haliyle parlak beyaz renkte olan, sert ve ağır metal. 2. Bu metaldan yapılan inşa malzemesi. (TTAS, cilt 3, s. 99)

demir: Atom sayısı 26, atom ağırlığı 55.847 olan, mavimsiye esmer renkte 7,8 yoğunluğunda, 1510 derecede eriyen, özellikle çelik, döküm ve alaşımlar durumunda sanayide kullanılmaya en elverişli element. (BTS, s. 896)

demir: Çok bilinen sert maden. (OTS, s. 330)

timір: Demir. *Timір çıbık* “demir çubuk”, *timір қазық* “kutup yıldızı”, *timір burçaқ* “cimri”, *timір yul* “demir yolu”. (3/1409). (TOKER, s. 835)

timěr «demir; demirden yapılan» > Çuv. *tuměr* < genel Kıp., Alt., Kuman. vb. (Radlov III: 1133) *temur*, *mämur*, Hak. *tuměr*, Uyg., Çağ. *temur*, *mämur* < eski Türki (DTS: 551) *temir*, *temür* ~ Oğuz. *dämur*, *demür*, eski Çağ. (Poppe 1938: 436) *demür* ~ Uyg. diyal. *mömür*, Bur. *mümər* «demir; demir parçası», Yaz. Moğ. *temür*, bugünkü Moğ. *mömör* vb. (birçok dilde görülür) ile aynı anlamda, bütün dil bilimcilere göre, eski Çin. *mə mур* «demir nesne» sözündendir. (ES, cilt 2, s. 265)

ol manğa temür igeşdi "o, bana demir işlemede yardım etti". (DLT, cilt 1, s. 187)

kurç temür "çelik". (DLT, cilt 1, s. 343)

kök temür kerü turmas "gök demir boş durmaz". (DLT, cilt 1, s. 361)

Французның капкасы,

Бар да **тимер** тактасы,

Французны плен алгач,

Казакымыз сакласы.

Голубец, молодец,

Армейский любезной. (THİ 17, s. 45)

3.2.3. Alaşımdan Meydana Gelenler

жиз [ciz]

жиз [ciz] Pirinç metal. (TTS, s. 483)

ciz: Bakıra çinko karıştırarak veya bazen başka metaller (kurşun, kalay, demir vb.) eklenerek yapılan alaşım. (TTAS, cilt 3, s. 764)

ciz: Sarı bakır, pirinç. (OSTN, cilt 4, s. 154)

ciz, diyal. **йез** «pirinç, pirinçten yapılan» > Udm. *žez*, Mar. D. *йез* ~ Başk. *йез*, Çuv. *йёс, йёç* ile aynı anlamda, bk. ayrıca *ёз*, Mar. *йеж* «metal çubuk» < genel Türki, eski Türki *jez, jöz*, Uyg. *йуз*, eski Uyg. *žiz* (Poppe 1938: 439) «pirinç, bakır». (ES, cilt 1, s. 267)

Без утырган машинаның

Тоткалары **жиз** генә шул,

Йөгереп китәрдәй булам ла,

Кайтып житәрдәй булам;

Көзгә ачы жилләрдә ләй,

Туган-үскән илләргә. (THİ 92, s. 112)

корыч [koɾɕ]

корыч [koɾɕ] Çelik. (TTS, s. 168)

korıç: Demir ile karbon ve bazı diğer tür karışımların çözeltisinden oluşan beyazımsı sert metal. (TTAS, cilt 2, s. 165)

қороç: Çelik. *Baltağa қороç салмақ* “Baltaya ağız yapmak”. (2/677). (TOKER, s. 538)

korıç, Sib. **kurç** «çelik» ~ Çuv. *хорçă, хурçă, хурăç* < Bulg. **хурыч* > Mar. *хурыс', урас', урс'о* «çelik; bira enerjisi» < eski Türki (DTS: 467) *qurč temür* «keskin demir; çelik» (*qurč* «dayanıklı, sağlam») sözünden kısaltılmıştır; bk. Sib., Kar., Kuman. *қурч*, Uyg. *қуруч* (> Kaz. *қуруш, қурыш*) «çelik» ~ Özb. *қурч* «sağlam; bronz; ağır», Kır. *қурч* «çelik; keskin, kaynar, istidatlı», Alt. *қурч* «keskin, güçlü, atılgan», Osm., T. *kurç* «çelik; keskin», Kalm. *хурч* «keskin» < eski Moğ. (Poppe 1938: 311) *qurča* «koyu, keskin», krş. Manç. *қурчала-* «kurumla-, demiri kurumda sertleştir-» (*қурча* «kurum»), *қуварчана-* «karar-, kurumlan-». Kısacası, **корыч** sözü eski Türki (?) **қуварча* «kurum» sözünden gelmektedir. (ES, cilt 1, s. 443)

kurç temür "çelik". (DLT, cilt 1, s. 343)

kurç nenğ kewşedi "katı şey gevşedi". (DLT, cilt 3, s. 287)

Балдакларың көмеш, чалгың, **корыч**,

Элмэләрдән ясап куй сапларың,

Элмэләрдән ясап куй сапларың;

Күнелләрең күтәр, жырлап жибәр,

Бушка үтмәс егет лә чакларың!

Бушка үтмәс егет лә чакларың! (THİ 221, s. 182)

3.3. Ziynet ve Takıyla İlgili Maddi Unsurlar

алка [alka]

алка [alka] 1. Halka. 2. Küpe. (TTS, s. 26)

alka: 1. Genellikle metalden yapılan çember şeklindeki yarım halka. 2. Kulak memesine takılan asma süs eşyası. (TTAS, cilt 1, s. 47)

halka: 1. Çeşitli metallerden veya tahtadan yapılmış çember. 2. Değerli metallerden yapılan çember biçimindeki süs eşyası. (BTS, s. 1506)

halka [Ar.] Ortası boş, yuvarlak şekil, daire biçiminde olan şey. (OTS, s. 567)

alka: Çember, halka. (DS)

alqa: < Ar. Halka (genellikle küpe). *Doğâ alqası* “boyunduruk halkası”. (1/389). (TOKER, s. 24)

alka «küpe; yüzük, pul; çevre (Ay'ın çevresi)», diyal. «bir çeşit halkamsı kraker» < Ar. *xälqa* (aynı anlamda) *xlq* «rendele-, kazı-» fiilindendir. (*xälqa*nın birincil anlamı – «kendi eksenini etrafında dönerek yontulan yonga»). *Alka* sözü tüm İdil-Ural dillerinde bilinmektedir. (ES, cilt 1, s. 92)

Чәчүргечен көмеш тәңкә,

Колагында алтын **алка**;

Ниятем бар кавышмакка,

Ничек карыйсың, багалмам? (THİ 405, s. 283)

балдак [baldak]

балдак [baldak] 1. Yüzük. 2. Halka. (KTTS, s. 34)

baldak: 1. Kaşsız yüzük. 2. *mec.* Halka, daire, çember. (TTAS, cilt 1, s. 118)

baldak: Kılıç kabının halkası. (OTS, s. 152)

barçak: Kılıç kabzasının siperi. (DS)

baldaq: 1. Kılıç kabzası. 2. Deliksiz yüzük. (OSTN, cilt 4, s. 1503)

baldak «yüzük; taşlı yüzük», diyal. «bir çorabın veya botun bileği örten kısmı», Sib. **палтак** «koltuk değneği, değnek» ~ K.-Kalp., Kır., Özb. diyal. vb. *балдақ* «kol değneği», Nog., Kr.-Tat., T. *балдақ* «hançer, kılıç sapı, kabza», Uyg. *балдақ* «gövde kesiti» < Çağ. *бағалдақ* «yüzük, geniş kemer», T. *bayıldak* «tahta bir beşiğe koyulan bebeği kundaklayarak yatırmak için kullanılan kemer, bağ». Tatar edebiyatında **балдак** sözünün anlamı temel anlamından uzaklaşmıştır. (ES, cilt 1, s. 156)

Алтын да гына **балдак**, ай, байларда,

Йомры да гына тояк тайларда;

Без байларга ялчы булмас идек,

Ахыр, ходай язган маңгайга. (THİ 160, s. 152)

беләзек [bēlezēk]

беләзек [bēlezēk] Bilezik. (TTS, s. 48)

bēlezēk: Bileğe takılan halka şeklindeki süs eşyası. (TTAS, cilt 1, s. 146)

bilezik: Bileğe süs için takılan halka. (BTS, s. 490)

bilezik [*< bilek + yūzük*] Kadınların altın, gümüş, elmas veya sırçadan süsü için bileklerine taktıkları halka, sivâr, mi'sam. (OTS, s. 198)

bilezīk: < bilek + yüzük, Bilezik. (OSTN, cilt 4, s. 1794)

bēlezēk «bilezik; bilek < genel Kıp., T. *билезик* sözcüğünü F. Korş XIX. yüzyılda *билэк йүзүк* «bilek yüzük» diye açıklamış ve bu açıklama bundan sonra birçok defa tekrarlanmıştır. Ancak bu doğru değildir (bk. Gombocz: 46–47), bk. Sib. *пеләлек, пеләрек*, Kır. *билерезик*, Az. *биләрзик*, eski Moğ. *bilečüg*, Kalm. *bilürüg* «bilezik», bugünkü Moğ. *билэчэг*, Bur. *бэһэлиг* < *бэсэлиг* < *бэлэчүг* vb. (varyantları çoktur). Sonuç olarak, eski **билэр* «anatomik bilezik» gerçekten de *белэк* ile kökteştir ancak burada *билэк* ögesi yoktur! (ES, cilt 1, s. 178)

bu bilezük ol bilek kawurgan "bu, daima bileği sıkkan bileziktir". (DLT, cilt 1, s. 518)

bilezük künğ eligin kawurdı "bilezik cariyenin elini sıkı, kavradı". (DLT, cilt 2, s. 82)

işler bilezüklendi "kadın bilezik takındı". (DLT, cilt 3, s. 205)

Жаныкаем эләннәр талкыйдыр,

Беләзеккәйләре балкыйдыр;

Ни булды икән минем жаныкайга,

Йөз генәмә әйләнеп бакмыйдыр. (THİ 292, s. 226)

гәрәбә [gerebe]

гәрәбә [gerebe] Kehribar, kehlibar. (TTS, s. 79)

gerebe: Saf çam reçinesinin yüzyıllar boyunca belirli koşullar altında kalmasıyla oluşan sarı veya kırmızımsı sarı renkteki saydam madde; mücevher olarak kullanılır. (TTAS, cilt 1, s. 283)

kehribar: 1. Süs eşyası yapımında kullanılan, açık sarıdan kızıla kadar türlü renklerde, yarı saydam, kolay kırılır ve bir yere hızlıca sürtüldüğünde hafif cisimleri kendine çeken, fosilleşmiş reçine, samankapan. 2. Bu maddeden yapılmış. (BTS, s. 2048)

keh-rübā [*< F. keh + rübā*] 1. Kehribar. 2. Baltık kıyılarında çıkan kıymetlice bir taş. (OTS, s. 875)

gehribal: Kehribar taşı. (DS)

gerebe «kehribar» < Far. *kāhrybā* «saman çeken» sözünden (kehribarın küçük saman parçalarını kendisine çekmesinden dolayı) olduğu düşünülür. Ancak bu etimoloji uydurmadır: kehribarın esas özelliği «saman çekmek» değil ya! Kehribar eskiden beri İran ve Orta Asya'ya İdil Bulgarı'ndan getirilmiştir. Bulgar Devleti'ne ise bu Vikingler tarafından Baltık boyundan, Batı Dvina Boğazı'ndan getirilmiştir. Dvina Boğazı, yerli halk dilinde **Griva** olarak adlandırılmıştır, bundan dolayı kehribarı da **griva** diye adlandırmışlardır. Slavlar bu **grivadan** kolyeler yapmış ve bu kolyeleri para olarak da kullanmışlardır – buradan eski Rus., bugünkü Ukr. *гривна, гривенка* – para ve ağırlık ölçü birimi gelir; bu sözler Doğu ülkelerinde de yaygındır: *герэбэнка, гөрэнка* «bir kadak» (yaklaşık 430 gram) ~ Far. *гирванкә* ile aynı anlamda vb. (ES, cilt 1, s. 231)

Муенындагы **гәрәбәңне**

Өзәрсең дә тезәрсең,

Иркәң кайткач жиңү белән,

Пар сандугач күк сайрашып,

Матур тормыш төзерсез. (ТНІ 535, s. 349)

хилка [hılka]

хилка [hılka] 1. Halka. 2. Küpe.⁶⁷

Кашан ирди бөөк калыга,

Шәһри яри мөшфикъ халка,

Гадел кыйлди гидай, байга,

Боны белең колак **хилка**. (ТНІ 6, s. 37)

⁶⁷ Nadirov'un notu.

кулбау [kulbav]

кулбау [kulbav] İpe inci mercan dizerek yapılan bilezik. (KTTS, s. 176)

kulbav: İpe kehribarlar, mercanlar dizerek yapılan bilezik, zincir bilezik. (TTAS, cilt 2, s. 187)

kol bağı: Kadın bileziği. (BTS, s. 2178)

kolbağ: 1. Büyük taneli boncuklardan yapılmış kadın bileziği. 2. Kadın bileziği. (DS)

Билләрендә ефәк билбау,

Кулларыңда көмеш кулбау;

Арада булмаса алдау,

Кавышырбыз, багалмам. (THİ 405, s. 283)

медал [mëdal]

медал [mëdal] Madalya. (KTTS, s. 192)

mëdal: Büyük hizmetler gösteren kişilere veya savaşta kahramanlıklar için verilen üzerinde herhangi bir resim, yazı olan metalden yapılmış yuvarlak nişan. (TTAS, cilt 2, s. 377)

madalya: Yararlık gösterenlere, yarışlarda ve sergilerde derece alanlara ödül, bazen de önemli bir olay dolayısıyla ilgililere hatıra olarak verilen metal nişan. (BTS, s. 2391)

madalya [*< İt. medaglia*] Vatan, millet ve devlet için yararlık gösterenlere verilen şükran nişanı. (OTS, s. 985)

mëdal, kon. **midal** «madalya» ~ Başk. *мизал* ile aynı anlamda. Rus ve genel Avrupa sözü, esasen *металл* sözcüğü ile aynıdır. (ES, cilt 2, s. 37)

Өч рәт кердем сугышка,

Кандин елгалар акты,

Эшемез камил булгач,

Патша медаль таратты.

Голубец, молодец,

Армейский любезной. (THİ 17, s. 45)

мунчак [munçak]

мунчак [munçak] Kolye, düğme.⁶⁸

boncuk: Cam, taş, sedef, tahta, plâstik gibi maddelerden yapılan, ortası delik, çoğu yuvarlak ve renkli süs tanesi. (BTS, s. 542)

boncuk: Cam, sedef ve plastik benzeri maddelerden yapılan ortası delik ve yuvarlak madde. (OTS, s. 209)

mınçak: 1. Boncuk. 2. Tespih. (DS)

muncağa: < moyın + çağa, Madenî paralardan yapılan gerdanlık. (4/2190). (TOKER, s. 593)

munçak «madenî paradan yapılan gerdanlık», «kolye; boncuk, inci» ~ Başk. *munçak* ile aynı anlamda < eski Türki (DTS: 346–348), Uyg. *monçuq*, *mıncuq*, *moncaq* ile aynı anlamda, ayrıca «muska, madenî paradan yapılan kolye» ~ Osm., T. *bonçuq* > Rus. *бунчук* «kendisine at kuyruğu takılan asa», Kuman., Çağ. *bunçuγ* «bayrak türü». Bu sözcük halk bilincinde **мынчак** ile karıştırılır, hâlbuki **мынчак** ve **мунчак** ikisi de farklı köktendir. (ES, cilt 2, s. 52)

monçuk: Boncuk, süs için boyuna takılan değerli taşlar. (DLT, cilt 1, s. 475)

moncuk siirüldi "boncuk döğüldü, ezildi". (DLT, cilt 2, s. 123)

bodh monçuk "misk ile râmekten yapılan boncuk". (DLT, cilt 3, s. 121)

Әйй! Ул чакларым, бу чакларым,

Кесәләр тулы **мунчак**ларым,

Кесәләр тулы мунчакларым,

Кая ла китте шул чакларым. (THİ 277, s. 218)

⁶⁸ Nadirov'un notu.

сәгать [segat]

сәгать [segat] Saat. (TTS, s. 284)

segat: Gün içindeki vakti ölçen cihaz. (TTAS, cilt 2, s. 707)

saat: Günün hangi saati olduğunu gösteren alet. (BTS, s. 3004)

sā'at: [Ar.] Vakti gösteren alet. (OTS, s. 1427)

sağat: 1) Zaman, saat. *Bir sağat carım* “bir buçuk saat”, *sağat-ıñ* “hemen, derhal”, *Üç sağat suqtı* “Saat üç oldu”. 2) Saat. *Qıyın sağatı* “cep saati”, *Sağatnı ciber!* “Saati çalıştır!”. (4/263). (TOKER, s. 666)

segat «saat (zaman dilimi); saat (alet)» > Çuv. *cexem*, Mar. *cāzām*, *cazam*, *uazam* ~ Türkm., K.-Bal., Kar., Kum. *cazam*, Kaz., Kır., Osm., Alt. vb. *caam*, Özb. *coam* ile aynı anlamda < Ar. *cā'ām* ile aynı anlamda ← cw ‘«kazık» sözünden: güneş saatinin on iki kazığından biri kastedilmektedir.

Eskiden Tatar dilinde *сәгать* yalnızca zaman birimini bildirmiştir, zaman ölçme aleti *сәгатьләмә* olarak adlandırılmıştır. (ES, cilt 2, s. 151)

Иртән томан, кич тә томан,

Томан кырауларны эретә;

Әй, югалттым **сәгать** лә чылбырым,

Тапмадыңмы, сары ла былбылым?

Бик авыр хәл. (THİ 117, s. 129)

сәйлән [seylen]

сәйлән [seylen] Seylan; küçük boncuk. (TTS, s. 284)

seylen: Ortası delikli küçük cam düğmecikler (kolyeye, kız başlığına dizmek ve bu gibi nesneleri süslemek için kullanılır); bu düğmeciklerden birisi. (TTAS, cilt 2, s. 708)

seylânî: Seylân taşı. (BTS, s. 3139)

seylānī [*< Ar. seylān + -ī*] Seylan adasında çıkan bir tür kıymetlice taş.
(OTS, s. 1500)

sīlen: Küçük boncuk. (OSTN, cilt 4, s. 712)

seylen «boncuk» > Çuv. *селем* «inci» < Far., Ar. *сәйләнӣ* «Seylan Adası'ndan gelen (inci)» sözünden. Seylan Adası'nı ana karadan ayıran Polk Boğazı inci bakımından çok zengindir. (ES, cilt 2, s. 151)

Кулындагы йөзегеңне

Кемнәр әйтер сәйлән дип,

Бибкәй, гөлкәй,

Кемнәр әйтер сәйлән дип, аппагым? (THİ 309, s. 235)

сырга [sırğa]

сырга [sırğa] Küpe. (TTS, s. 283)

krş. Rus. **серьга** [serga] Küpe. (BRTS, s. 476)

sırğa: Küpe. (DS)

sırğa: Küpe. *Sırğa bawı* “göğüs üzerine yarım daire şeklinde uzatılan, kadınların küpelerine bağladıkları para dizilen ip”. (4/643). (TOKER, s. 700)

sırğa «küpe» > Çuv. *сәрка, шәрка*, Mar. *сырга, сәргә*, Mord. M. *сорга* ile aynı anlamda, Udm. *сырга (сырга жильы* «küpe zinciri») «karahindiba» < genel Kır. *сырга*, Çağ. *асирға*, Çağ., Uyg., Özb. *исирға* (>> Komi., Rus diyal. *исерға*), Türkm. *ысырга*, Alt., Hak. *ызырга*, Yak. *ытарға, ыдарха*, Başk. *һырға* vb. ile aynı anlamda. Bu sözcük, bir ticaret eşyası terimi olarak Avrupa'ya da yayılmıştır. Bk. eski Rus. *усерязь, усергу*, eski Germ. *üseregü* «küpe, halka»; bugünkü Rus. *серьга* – Türki dillerdendir. (ES, cilt 2, s. 191)

Чортка кирәк яулык,

Булса иде йөзек.

Йөзекме, **сыргамы**,

Я алтын беләзек. (THĬ 499, s. 330)

таж [tac]

таж [tac] Таç. (TTS, s. 303)

tac: Padişahlar, hükümdarlar tarafından takılan özel bir başlık, tam otoritenin bir sembolü. (TTAS, cilt 3, s. 61)

taç: 1. Soyluluk, iktidar, güç veya hükümdarlık sembolü olarak başa giyilen, değerli taşlarla süslü başlık. 2. Gelinlerin başlarına takılan süs. 3. Bazı tarikatlarda şeyhlerin giydikleri başlık. (BTS, s. 3384)

tāc [Ar.] 1. Padişahların başlarına giydikleri mücevherli başlık. 2. Gelinlerin başlarına taktıkları süslü başlık. 3. Bazı tarikat şeyhlerin giydiği başlık, terek. (OTS, s. 1601)

tac: Таç. (DS)

tac «таç» < Far., Ar. *māḥ* < eski Far. *taga, taka, thag*. (ES, cilt 2, s. 199)

Чыга торган идем ауга

Башыма **таж**лар киеп;

Инде таж урынына калды

Бу озын кара сачем. (THĬ 1, s. 41)

йөзек [yözək]

йөзек [yözək] Yüzük. (TTS, s. 123)

yözək: Kıymetli taşlarla süslenmiş, üzerine kaş konulmuş halka, yüzük. (TTAS, cilt 1, s. 466)

yüzük: Parmağa geçirilen genellikle metal halka. (BTS, s. 3988)

yüzük: Parmağa takılan üstü elmas, altın veya gümüşle süslü halka. (OTS, s. 1848)

cözök: Yüzük. *Cözök kaşı* “yüzüğün kaşı”, *cözök salıṣ* “yüzük oyunu”, *cözök salū* “yüzüğün suya atılması (bir fal türü)”. (4/114). (TOKER, s. 231)

yözëk, diyal. **жөзөк** «yüzük (taşlı)» < genel Türki, eski Türki *üzük*, Osm. *üzük* < *üzük*, orta Türki *jüksük* (Räsänen 1969: 214), Tuv. *чүсмүк*, *чүскүк*, *чүксүк*, Alt. *үсмүк*, Hak. *чүсмүк* «yüzük» – diyal. **йөз** < eski Türki *jüz* >> Tuv. *чүс* «boğum» sözünden olmalı. (ES, cilt 1, s. 327)

yüzük: Yüzük (parmağa takılan yüzük). (DLT, cilt 3, s. 18)

Кулымдагы **йөзөгөмнө**

Өүвөл тартып алдылар;

Күрсөң, әнием, түзмәс идең:

Бөтә корбан чалдылар. (THI 29, s. 62)

SONUÇ

Tatar halkının maddi kültür unsurları üzerine yaptığımız bu çalışmada Tatarların tarihî ve lirik türkülerinde geçen maddi kültür öğeleri ele alınmış ve İlbaris Nadirov'un "Татар Халык Ижаты Тарихи һәм Лирик Жырлар" (Tatar Hалık İcatı Tarihi hem Lirik Cırlar) adlı kitabı da bu kapsamda temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bu kitap 488 sayfadır ve bunun 343 sayfası tarihî ve lirik türkölere ayrılmıştır. Tarihî türköl toplam 85 sayfa ve 98 şiirden meydana gelmiştir, lirik türköl ise toplam 255 sayfa ve 487 şiirden oluşmuştur. Tarihî ve lirik türköl, dörtlükler ağırlıklı olmak üzere çeşitli sayılardaki dizelerden meydana gelmiştir, bu nazım birimlerindeki toplam dize sayısı ±12093'tür. Türkölde geçen maddi unsurları tespit edebilmek için söz konusu şiirler Tatarcadan Türkiye Türkçesine çevrilmiş (bu çevirilere çalışmamızda yer verilmemiştir) ve bunlarda geçen maddi kültür öğeleri fişlenmiştir. Bu fişlemeye dâhil ettiğimiz öğeler çoğunlukla şiir içindeki durumlarına göre değerlendirilmiştir. Örneğin, *sabak* sözcüğünün temel anlamı bitki sapıdır ancak bu sözcük, şiir içinde yan anlam kazanarak bir nesnenin sapı, kulpu anlamını üstlenmiştir, neticede bu ve buna benzer sözcükler de maddi unsurlara dâhil edilmiştir.

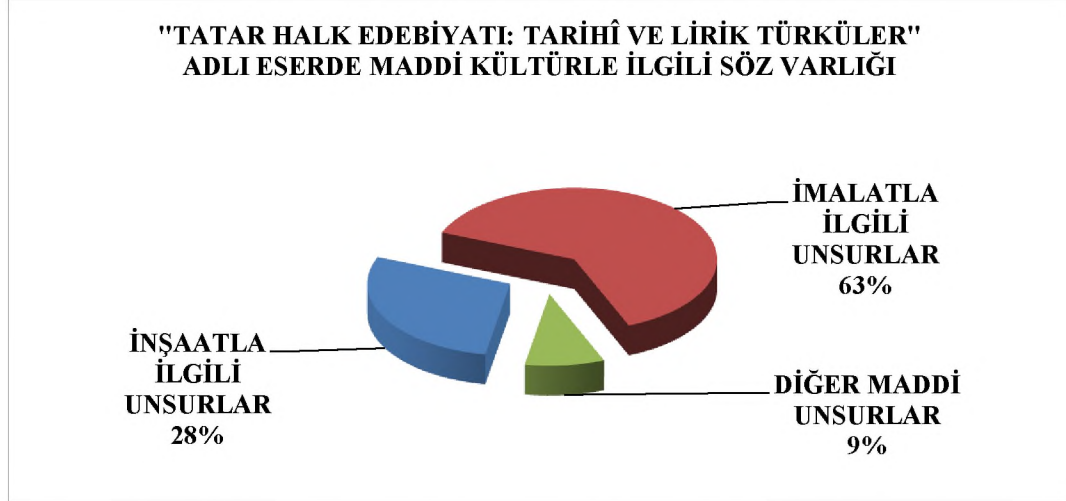
Yaptığımız bu çalışma, sadece Tatarların tarihî ve lirik türkölünde geçen maddi kültür öğelerinin tespiti çerçevesinde düşünülmemelidir. Bu çalışmada, tespiti yapılan maddi unsurların ve bu unsurlara dair sözcüklerin hem etimolojileri verilmiş hem de giriş bölümünde de anlatıldığı üzere bunlar, birtakım ağız, şive, dil ve dönemlerdeki sözcüklerle -maddi unsurlarla- de karşılaştırılmıştır. Yapılan bu karşılaştırmalar sonucu söz konusu sözcükler -maddi unsurlar- hakkında geniş bir bilgi dağarcığı elde edilmiştir.

Çalışmamız neticesinde şu genel sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Tatarların oldukça zengin ve köklü bir türköl geleneği vardır. Türklerin tarihî süreç içerisinde meydana getirdiği kültürel birikimler Tatar türkölüne de yansımıştır.
2. Tatarlar geçmişten beri dışa dönük bir hayat yaşamışlardır, onlar bu dışa dönüklükten kaynaklı kültürel edinimlerini de folklor malzemesi olan türkölere taşımışlardır.

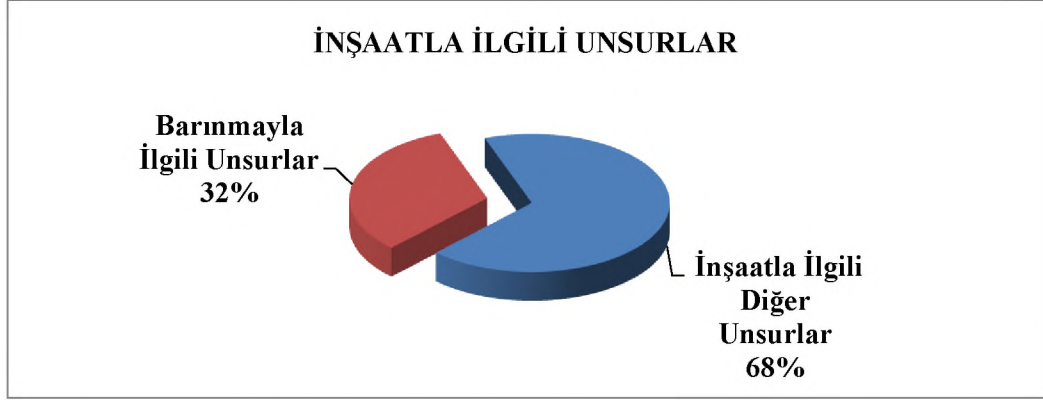
3. Tatarlar, içinde bulundukları devrin siyasî, sosyal, ekonomik vb. durumlarından etkilenmişlerdir. Bu etkiler neticesinde ortaya çıkan yaratılar, tarihî ve lirik türküler üzerinden günümüze kadar ulaşmıştır. Tarihî ve lirik türküler; Tatarların duygu-düşünce dünyaları, bireyle veya toplumla olan ilişkileri, hayata bakışları vb. hakkında da fikirler vermektedir.
4. Tatar kültürü, kimi Türk ve Türk olmayan halkların kültürünü etkilediği gibi bu halkların kültüründen de etkilenmiştir ve bu karşılıklı etkileşim neticesinde Tatarlar hem başka dillere, kültürlere, sözcükler -maddi unsurlar- vermiş hem de başka dillerden, kültürlerden sözcükler -maddi unsurlar- almıştır.
5. Tatarların kültürel birikimleriyle Anadolu halklarının kültürel birikimleri çok yüksek oranda örtüşmektedir.
6. Tatarcada kullanılan sözcükler, Türkiye Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi sözcükleriyle hem dil bilimsel açıdan hem de anlam açısından çok büyük oranda benzerlik göstermektedir.
7. Tatar yazı dilinde kullanılan bazı sözcükler bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde olmasa da Türkiye halk ağızlarında halen kullanılmaktadır. Bu durumun sebebi, Türkiye'de çeşitli bölgelerde yaşayan Tatarların varlığından ya da Rusçadan her iki dile de girmiş sözcüklerin varlığından kaynaklanıyor olabilir.
8. Tatarcaya girmiş Rusça sözcüklerden yola çıkarak Tatarların kültürel anlamda Ruslardan da etkilendiği söylenebilir.
9. İslamiyet, Tatarların kültürünü de etkilemiştir özellikle dinle ilgili terimleri -maddi unsurları- Tatar diline -doğrudan ya da dolaylı olarak- Arapçadan girmiştir.
10. Radloff'un XIX. yy.ın sonu ile XX. yy.ın başlarında Tatar halk ağızlarından derlediği sözcüklerin büyük çoğunluğu ses ve anlam değişikliğine uğramadan bugünkü Tatar yazı diline girmiştir.

Aşağıda verilen grafiklerde tespiti yapılarak işlenen maddi unsurların hem genel niteliklerine göre dağılımları hem de kendi içlerindeki özel dağılımları oransal olarak gösterilmiştir.

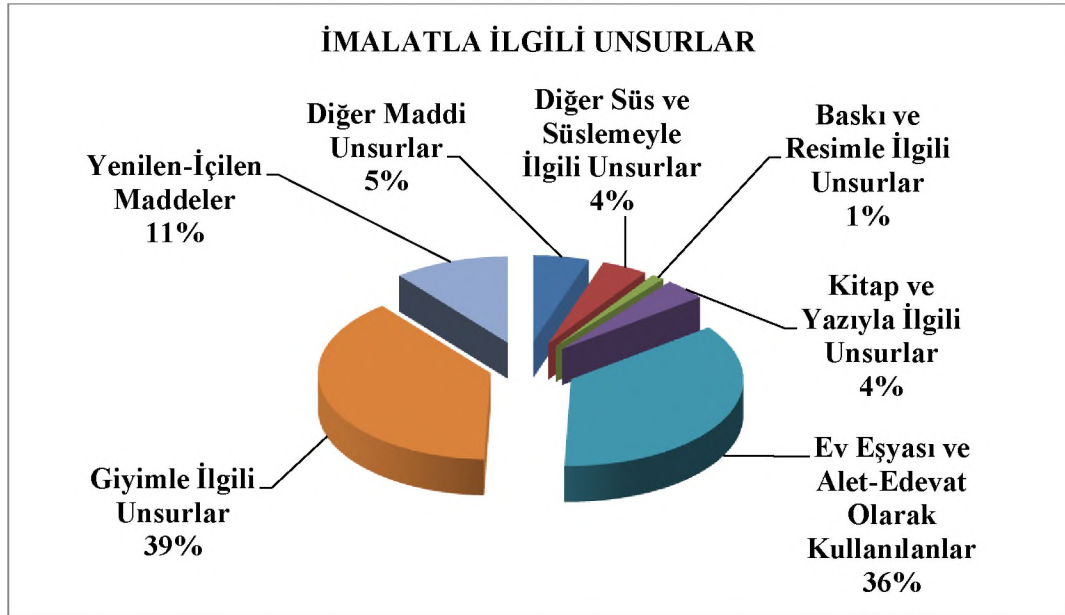

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, tarihî ve lirik türküler üzerinden tespiti yapılan maddi kültür unsurları 3 ana başlık altında toplanmıştır. Çalışmamızda içinde en çok maddi unsur bulunduran bölüm 325 maddeyle "İmalatla İlgili Unsurlar" bölümüdür ve bu imalatla ilgili unsurlar, tespiti yapılan tüm maddi öğelerin %63'lük kısmını oluşturmaktadır. Çalışmamızda maddi unsur sayısına göre ikinci sırayı "İnşaatla İlgili Unsurlar" bölümü almaktadır. İnşaatla ilgili unsurların sayısı imalatla ilgili unsurların yarısından daha az olup toplamda 147 adettir ve bu sayı, tespiti yapılan tüm maddi öğelerin %28'lik kısmına denk gelmektedir. Çalışmamızın son kısmı ise "Diğer Maddi Unsurlar" bölümüdür. Bu bölüm maddi unsurların sayısı bakımından tezimizin en az kısmıdır. Bölüm içinde toplamda 47 maddi unsur vardır ve bu sayı, tespiti yapılan tüm maddi öğelerin %9'luk kısmını oluşturmaktadır.

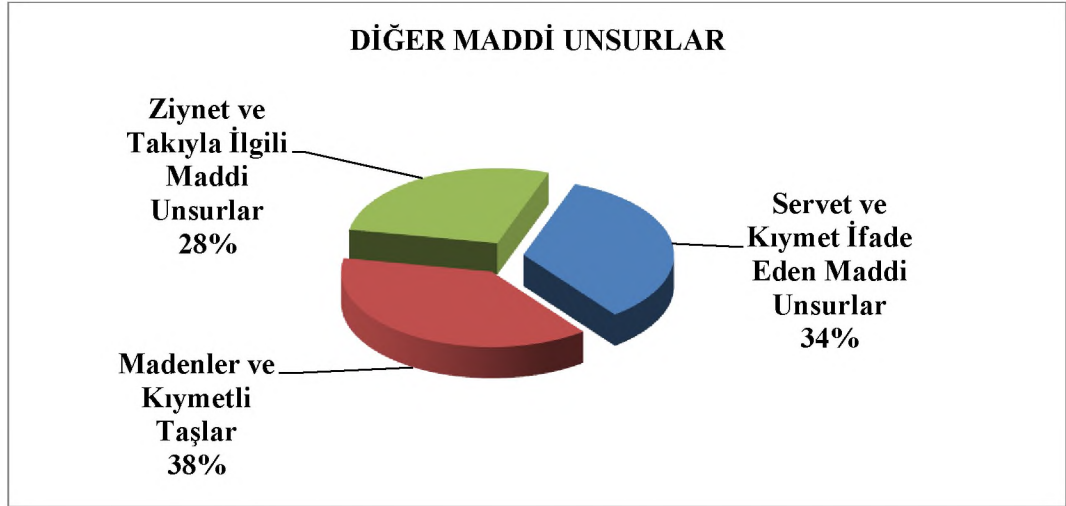
Çalışmamızda tespiti yapılan unsurlarla aynı anlamda olan ancak yazılışı yönünden bazı farklılıkları bulunan sözcüklere -maddi unsurlara- de yer verilmiştir fakat bu sözcükler -maddi unsurlar- yukarıda verilen sayısal verilere ve oransal dağılımlara dâhil edilmemiştir.

"İnşaatla İlgili Unsurlar" bölümü, maddi unsurların sayısı ve bunların tez içindeki kapladığı alan bakımından çalışmamızın ikinci en kapsamlı bölümüdür. İnşaatla ilgili unsurların kendi içindeki oransal dağılımı yukarıdaki gibidir. Bu bölüm toplam 2 alt başlık ve 19 ara başlıktan meydana gelmiştir.

"İmalatla İlgili Unsurlar" bölümü, maddi unsurların sayısı ve bunların tez içindeki kapladığı alan bakımından çalışmamızın en kapsamlı kısmıdır. İmalatla ilgili unsurların kendi içindeki fiş dağılımı oransal olarak yukarıdaki gibidir. Bu bölüm toplam 7 alt başlık ve 26 ara başlıktan meydana gelmiştir.

"Diğer Maddi Unsurlar" bölümü, maddi unsurların sayısı ve bunların tez içindeki kapladığı alan bakımından çalışmamızın en az bölümüdür. Bu bölümün kendi içindeki oransal dağılımı yukarıdaki gibidir. Bu bölüm toplam 3 alt başlık ve 5 ara başlıktan meydana gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Agoston, G. (2012). Top. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (ss. 240-242). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aktaş, T. (2015). Deyimlerde Yalancı Eş Değerlik: Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Örneği. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/4 Winter*. s. 1-16.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bogoçanskaya, N. N. ve Torgaşova, A. S. (2009). *Bol'soy Russko-Turetskiy Slovar'*. Moskva: Dom Slavyanskoy Knigi.
- Büyük Türkçe Sözlük*. Farabi, Sürüm No: 1. 0
- Ehmetyanov, R. G. (2015). *Tatar Tělněñ Etimologik Süzlëğë, Tom I (A-L)*. Kazan: Megarif–Vakit Neşriyatı.
- Ehmetyanov, R. G. (2015). *Tatar Tělněñ Etimologik Süzlëğë, Tom II (M-Ya)*. Kazan: Megarif–Vakit Neşriyatı.
- Ganiyev, F. (1997). *Rusça-Tatarça Süzlëk*. Meskev: İnsan.
- Ganiyev, F., Ehmetyanov, R. ve Açıkgöz, H. (1997). *Tatarça-Törëkçe Süzlëk*. Kazan-Meskev: İnsan Neşriyatı.
- Ganiyev, F., Rehimova, A. (1998). *Törëkçe-Tatarça Süzlëk*. Kazan-Meskev: İnsan Neşriyatı.
- Gökalp, Z. (1968). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık Yayınları.

Gülensoy, T. (2007). Türkiye’de Etimolojik Sözlük ve Sözcük Etimolojisi Üzerine Yayımlanan Makalelere Dair Bir Bibliyografya Denemesi, *Bellten-II*, s. 35.

Hançerlioğlu, O. (1977). *Felsefe Ansiklopedisi (Kavramlar ve Akımlar) III*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kaplan, M. (1983). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Mahmutova, L. T., Möhemmediyev, M. G., Sabirov, K. S. ve Hanbikova, Ş. S. (1977). *Tatar Tělněň Añlatmalı Süzlěğě I (A-Y)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Mahmutova, L. T., Möhemmediyev, M. G., Sabirov, K. S. ve Hanbikova, Ş. S. (1979). *Tatar Tělněň Añlatmalı Süzlěğě II (K-S)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Mahmutova, L. T., Möhemmediyev, M. G., Sabirov, K. S. ve Hanbikova, Ş. S. (1981). *Tatar Tělněň Añlatmalı Süzlěğě III (T-R)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Müller, V. K. (2007). *Bol'soy Anglo-Russkiy/Russko-Angliyskiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Eksmo.

Müller, V. K. (2013). *Polnyy Anglo-Russkiy/Russko-Angliyskiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Eksmo.

Nadirov, İ. N. (1988). *Tatar Halk İcatı Tarihi hem Lirik Cırlar*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Öner, M. (2009) *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Örnek, S. V. (1971). *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Özel, S., Kutlu, A. ve başk. (2012). *Türkçe Sözlük*. 3. Baskı. Ankara: Dil Derneği Yayınları.

Parlatır, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.

Radloff, W. (1893). *Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy (Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte) Tom I*. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Radloff, W. (1899). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte) Tom II*. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Radloff, W. (1905). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte) Tom III*. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Radloff, W. (1911). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte) Tom IV*. Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Rıbalçenko, T. E. (2011). *Rusça Temel Sözlük (Rusça-Türkçe/Türkçe-Rusça)*. İstanbul: Yabancı Dil Yayınları.

Samoylov, K. İ. (1941). *Morskoy Slovar' v 2 Tomah*. Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoe Voenno-Morskoe İzdatel'stvo NKVMF Soyuza SSR.

Sarıtaş, S. (2019). Halkbiliminde Maddi Kültüre Teorik ve Metodolojik Yaklaşımlar. *Milli Folklor* 122, s. 32.

Tatarsko - Russkiy Slovar'. (1966). Okolo 40 Tıs Slov.

Toker, M. (2003) W. Radloff'un 'Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi (3 cilt), Doktora Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler*, Konya.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. (1963-1982). C. I-XII. Ankara: TDK Yayınları.

Uraksin, Z. G. (1996). *Başkirsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Digora.

Urmançiev, F. (2001). Cırlar/Türküler (TT'ye aktaran Mustafa Öner). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Wein, H. (1959). *Tarih, İnsan ve Dil Felsefesi Üzerine Altı Konferans (Beitrage zur philosophischen anthropologie)* (İ. Tunalı, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

YARARLANILAN İNTERNET BAĞLANTILI KAYNAKLAR

<https://academic.ru/>

<https://altaica.ru/index.php>

<https://bigenc.ru/>

<https://ceviri.yandex.com.tr/>

<https://demek.ru/>

<https://dicipedia.com/>

<https://ekitap.ktb.gov.tr/>

<https://en.glosbe.com/>

<https://glosum.ru/>

<https://gufo.me/>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/>

<https://kartaslov.ru/>

<https://ru.glosbe.com/>

<https://slovaronline.com/>

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://tatar-republic.ru/>

<https://translate.google.com.tr/>

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Hakkı GÜREŞÇİ

Doğum Yeri :

Doğum Tarihi :

Medeni Hâli : Evli

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lisans 2008 - 2009 : Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Lisans 2009 - 2012 : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Yabancı Dil : İngilizce

: Rusça (sertifika 640 saat, 90 (A-), Kazakistan Cumhuriyeti
Bilim ve İlim Bakanlığı Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer
Üniversitesi Dil Öğretim Merkezi/Kazakistan)

MESLEKİ BİLGİLER

2018 - ... : MEB Kars Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Öğretmeni.